

การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์
AN ANALYTICAL SYUDY OF THE PATTERN OF EXPLAINATION OF
THE BUDDHA'S TEACHINGS BASED ON NETTIPAKARAṆA

นายสุภีร์ ทุมทอง

ดุขฎฐีนินพณัธนีเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสนาตรดุขฎฐีนินพณัธนี
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

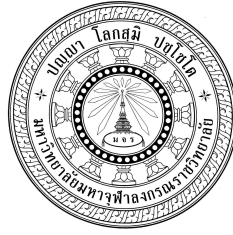
การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวคิดตีปกรณ์

นายสุภีร์ ทุมทอง

ดุขฎีนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุขฎีบัณฑิต
สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

An Analytical Study of the Pattern of Explanation of
the Buddha's Teachings Based on Nettipakaraṇa

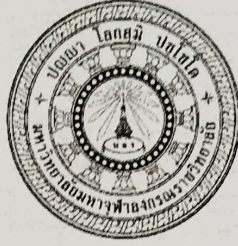
Mr. Supee Thumthong

A Dissertation Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Doctor of Philosophy
(Buddhist Studies)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตวิทยาลัย เรื่อง
“การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวคิดปกรณัม” เป็นส่วนหนึ่งของ
การศึกษาตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

(พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร.)
คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบคุณวุฒิบัณฑิต

.....ประธานกรรมการ
(พระเมธาวิเชียร, รศ. ดร.)

.....กรรมการ
(ผศ. ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์)

.....กรรมการ
(พระมหาอดิเดช สติวโร, ดร.)

.....กรรมการ
(พระราชปริยัติมุนี, รศ. ดร.)

.....กรรมการ
(ดร.บุญเลิศ โอธูสุ)

คณะกรรมการควบคุมคุณวุฒิบัณฑิต

พระราชปริยัติมุนี, รศ. ดร.
ดร.บุญเลิศ โอธูสุ

ประธานกรรมการ
กรรมการ

ชื่อผู้วิจัย

(นายสุภีร์ ทุมทอง)

ชื่อคุณิพนธ์	: การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทพจนตามแนวเนตติปกรณ
ผู้วิจัย	: นายสุกัร ทุมทอง
ปริญญา	: พุทพศาสตรคุณิบัณฑิต (พระพุทพศาสนา)
คณะกรรมการควบคุมคุณิพนธ์	: พระราชปริยัติมุนี, รศ. ดร., ป.ธ. ๙, M.A. (Pali & Sanskrit), Ph.D. (Pali)
	: ดร.บุญเลิศ โอรุสุ, ป.ธ. ๘, พธ.บ. (การสอนสังคม), พธ.ม. (ธรรมนิเทศ), พธ.ด. (พระพุทพศาสนา)
วันสำเร็จการศึกษา	: ๑๙ มกราคม ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

คุณิพนธ์เรื่องนี้ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร มีวัตถุประสงค์ ๓ ประการ คือ (๑) เพื่อศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ (๒) เพื่อศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทพจนตามแนวเนตติปกรณ (๓) เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทพจนตามแนวเนตติปกรณ

ผลการวิจัยพบว่า คัมภีร์เนตติปกรณมีมาตั้งแต่สมัยพุทพกาล รัตนาทโดยพระมหากัจจายนเถระ พระพุทพเจ้าทรงอนุโมทนา และนำขึ้นสู่การสังคายนาครั้งที่ ๑ รักษาสืบทอดมาตามลำดับหลักการในเนตติปกรณได้รับการอ้างอิงและนำไปใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาสืบมา โครงสร้างของคัมภีร์จัดไว้อย่างเป็นระบบ มี ๔ ตอน ได้แก่ (๑) สังคหواره แสดงเนื้อหาย่อ (๒) อุทเทสواره แสดงหัวข้อ (๓) นิทเทสواره แสดงขยายความหัวข้อ (๔) ปฎินิทเทสواره แสดงการอธิบายโดยละเอียด เนื้อหาของคัมภีร์มี ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) ทาระ ๑๖ (๒) นัย ๕ (๓) สาสนปฏิฐาน ๑๖ และสาสนปฏิฐาน ๒๘ แสดงหลักการอธิบายพระพุทพจนทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ มุ่งเน้นนำเวไนยสัตว์เข้าสู่มรรคผล นิพพาน ทาระ ๑๖ มุ่งอธิบายสังเคราะห์พระพุทพจนลงอริยสัง ๔ และยกธรรมฝ่ายอริยมรรคขึ้นแสดงคู่กับการละกิเลส และอธิบายให้ละเอียดพิสดารในแง่มุมต่าง ๆ นัย ๕ มุ่งอธิบายเนื้อความพระพุทพจน แยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายคือสังกิเลสกับโวทานให้ชัดเจน แล้วจึงประกอบลงอริยสัง ๔ โดยมีมูลบท ๑๘ เป็นหลักธรรมพื้นฐานในการอธิบาย ส่วนสาสนปฏิฐานเป็นการจัดหมวดหมู่พระพุทพจนทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ

รูปแบบการอธิบายพระพุทพจนตามแนวเนตติปกรณให้ทำตามลำดับ ดังนี้ คือ (๑) อธิบายด้านพยัญชนะโดยการประกอบทาระ ๑๖ เข้าไปในพระพุทพจน (๒) พิจารณาทิศทางของหลักธรรมทั้งฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโวทาน ด้วยทิสาลอจนนัย (๓) ประกอบหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกัน

ด้วยอังกุสนัย (๔) อธิบายเนื้อความของพระพุทฺธพจน์แยกแยะธรรม ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน ด้วยนัย ๓ มี นันทิยาวิภูฏนัยเป็นต้น

เมื่ออธิบายด้านพยัญชนะด้วยหระ ๑๖ ทำให้มีหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ได้ชัดเจน และตรงประเด็น เริ่มจากสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ จบลงด้วยการยกธรรมฝ่ายอริยมรรคขึ้นแสดงคู่กับการละกิเลส วิเคราะห์ ตรวจสอบความถูกต้อง และอธิบายให้ละเอียดได้อย่างเป็นระบบ เมื่ออธิบายด้านอรรถด้วยนัย ๕ ทำให้แยกแยะได้ชัดระหว่างสังกิเลสธรรมกับโวทานธรรม เข้าใจการแยก ธรรมเป็น ๒ ฝ่าย มีความชัดเจนในภาเวตัพพธรรมและปหัตตัพพธรรม ทำให้เข้าใจทิศทางการเจริญ ขึ้นของโพธิปักขิยธรรมและทิศทางการหมดสิ้นไปของกิเลส หากอธิบายตามรูปแบบในเนตติปกรณ์นี้ ทำให้เกิดความมั่นใจได้ว่า (๑) พยัญชนะไม่ผิดพลาด เพราะถือเอาเฉพาะบทพยัญชนะที่ตรงกับ พระไตรปิฎกเท่านั้น (๒) อรรถไม่ผิดพลาด เพราะการอธิบายไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ ไม่ออกนอก แนวกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุปบาท ไม่ออกนอกแนวการปฏิบัติตามหลัก อริยมรรคมีองค์ ๘ ไม่มีเรื่องอัตตาตัวตนเข้ามาเกี่ยวข้อง สามารถละกิเลสได้อย่างแน่นอน ทำให้เกิด สัมมาทิฐิ ละความเห็นผิด และละการปฏิบัติที่ออกนอกแนวอริยมรรคทั้งหมด นำเข้าสู่ โสดาปัตติมรรค มุ่งไปสู่ความหลุดพ้นต่อไป

- Dissertation Title** : An Analytical Study of the Pattern of Explanation of the Buddha's Teachings Based on *Nettipakaraṇa*
- Researcher** : Mr. Supee Thumthong
- Degree** : Doctor of Philosophy (Buddhist Studies)
- Dissertation Supervisory Committee**
- : Phra Rajapariyattimuni, Assoc. Prof. Dr., Pali IX, M.A.(Pali&Sanskrit), Ph.D. (Pali)
 - : Dr. Boonlert Otsu, Pali VIII, B.A. (Teaching of Social Studies), M.A. (Dhamma Communication), Ph.D. (Buddhist Studies)
- Date of Graduation** : January 19, 2019

Abstract

This dissertation entitled “An Analytical Study of the Pattern of Explanation of the Buddha's Teachings Based on *Nettipakaraṇa*” has three objectives: 1) to study the scripture named *Nettipakaraṇa*, 2) to study the explanatory pattern of Buddhist teachings according to *Nettipakaraṇa*'s style, and 3) to analyze the explanatory pattern of Buddhist teachings according to *Nettipakaraṇa*'s style. This is a documentary research.

In the research, it was found that *Nettipakaraṇa* was originated since the Buddha's time written by a Buddhist monk named *Mahākaccāyana* whereby it was agreed by the Buddha and then it was introduced into the first rehearsal respectively. In *Nettipakaraṇa* the principles were always quoted and utilized in the commentaries and sub-commentaries where four types of structure are laid down as follows: 1) *Samgahavāra*; it deals with short contents, 2) *Uddesavāra*; it deals with its article, 3) *Niddesavāra*; it deals with the extension of its article, and 4) *Paṭiniddesavāra*; it deals with the explanation in great details. As regards the contents of scripture, three parts are mentioned as follows: 1) sixteen *Hāras*, 2) five *Nayas*, and 3) sixteen *Sāsanapaṭṭhānas* and eighteen *Sāsanapaṭṭhānas*. In this scripture, the explanatory principles of the Buddha's teachings, both characteristics and meanings, laying the great emphasis on the way leading to the path, fruit and Nibbāna for trainable beings. In this matter, sixteen *Hāras* was purposely explained to synthesize Buddhist teaching into four noble truths through showing the noble doctrines side by side with the abandonment of defilements in the great details. Five *Nayas* was assigned to clearly explain the contents of Buddha's teaching through separation of Dhamma into two parts and then put together into four noble truths. With respect to *Sāsanapaṭṭhāna*, it deals with

grouping the Buddha's teachings through its main contents which were divided into sixteen and eighteen types.

According to *Nettipakaraṇa*'s explanatory pattern of Buddhist teachings, it showed that: 1) its characteristics are explained through sixteen *Hāras* into the Buddhist words, 2) Dhammas, both *Kilesa* and *Vodāna*, are examined by *Disālojananaya*, 3) the same teachings are included by *Aṃkusanaya*, 4) the Buddhist teachings are clearly explained by both sides by three *Naya*, *Nandiyāvāṭṭanaya* etc.

Once its characteristics were explained by sixteen *Hāras* then the clear-cut explanation of the Buddhist teachings was also made through synthesizing them into four noble truths ending them up with showing the noble path together with the putting the end to defilements where the concise analysis, examination and explanation were systematically done. In this matter, once its meanings were explained through five *Nayas* then the clarity and demarcation of both *Samkilesadhamma* and *Vodānadhamma* were also given wherein both sides, *Bhāvetappadhamma* and *Pahātappadhamma* were provided. By virtue of this, *Bodhipakkhiya-dhamma* and the way leading to the extinction of defilement are gradually progressed. In this regard, the confidence can be made that 1) its characteristics are not mistaken due to hinging its characteristics on only Tipiṭaka, 2) its meanings are right due to its explanation depending solely upon four noble truths where the process of dependent origination is used to direct its scope, the fixation of its explanation is shaped by eightfold path; no concept of self is added thereby providing the way leading to the cessation of defilements. Under this pattern, one who follows this can acquire the right view wherein the stream enterer can be expected till the total extinction of all bondages.

กิตติกรรมประกาศ

ดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยดี เพราะได้รับความเมตตาอนุเคราะห์และเกื้อกูลจากบุคคลหลายฝ่าย ซึ่งผู้วิจัยขอระบุนามเพื่อแสดงความขอบพระคุณเป็นอย่างสูงไว้ ณ โอกาสนี้

พระราชปรีดีติมุณี (เทียบ สิริธนาโณ/มาลัย), รศ. ดร. คณบดีคณะพุทธศาสตร์ และประธานกรรมการควบคุมดุชฎินิพนธ์ **อาจารย์ ดร.บุญเลิศ โอธสุ** กรรมการควบคุมดุชฎินิพนธ์ที่เมตตาอนุเคราะห์ให้คำแนะนำการวิจัยและการเขียนดุชฎินิพนธ์ และการศึกษาค้นหาข้อมูลจากคัมภีร์ต่าง ๆ

พระเมธาวิไนยรส, รศ. ดร. ประธานคณะกรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์ **พระราชปรีดีติมุณี, รศ. ดร., พระมหาอดิเดช สติวโร, ดร., ผศ. ดร.มนตรี สิริโรจนานันท์ และดร.บุญเลิศ โอธสุ** กรรมการตรวจสอบดุชฎินิพนธ์ ที่ให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์อย่างยิ่งในการปรับปรุง แก้ไขงานวิจัย ทำให้ดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้มีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น

คณาจารย์ ผู้ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ และให้ความเมตตาแนะนำช่วยเหลือแก่ศิษย์เสมอมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

เพื่อนนิสิตปริญญาเอกร่วมรุ่นทุกรูป/คน ที่ได้ให้กำลังใจในการศึกษาเสมอมา ตลอดจนเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัยทุกท่าน ที่อำนวยความสะดวกเกื้อกูลในการดำเนินการดุชฎินิพนธ์ฉบับนี้จนสำเร็จด้วยดี

ผลบุญใดอันจะพึงมีจากการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ขอน้อมนำผลบุญนี้ บูชาคุณพระรัตนตรัย บูพพการี ครู อาจารย์ ผู้มีอุปการคุณทุก ๆ ท่าน ขออุทิศผลบุญนี้ให้แก่สรรพสัตว์ทั้งหลายทั่วทั้งจักรวาล ตลอดทั้งเจ้ากรรมนายเวร และขอผลบุญนี้จงเป็นพลวปัจจัย เป็นนิสสัยตามส่งให้ทุกท่านเกิดปัญญาญาณ ทั้งชาตินี้ และชาติหน้า ตลอดชาติอย่างยิ่ง จนถึงความพ้นทุกข์ คือพระนิพพานเทอญ

นายสุภีร์ ทุมทอง

๑๙ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ค
กิตติกรรมประกาศ	จ
สารบัญ	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ฎ
บทที่ ๑ บทนำ	
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๖
๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ	๖
๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย	๗
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๗
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๗
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๑
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ	๑๑
บทที่ ๒ คัมภีร์เนตติปกรณ์	๑๒
๒.๑ ความเป็นมาของคัมภีร์เนตติปกรณ์	๑๒
๒.๒ โครงสร้างคัมภีร์เนตติปกรณ์	๑๕
๒.๓ เนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์	๑๗
๒.๓.๑ ทหาระ ๑๖	๑๘
๑. เทสนาหาระ	๑๙
๒. วิจัยหาระ	๒๘
๓. ยุตติหาระ	๓๕
๔. ปทัฏฐานหาระ	๓๘
๕. ลักขณหาระ	๔๑
๖. จตุพยุหหาระ	๔๓
๗. อาวิฎฐหาระ	๔๘

๘. วิภัติหาระ	๕๒
๙. ปริวิตตนหาระ	๕๖
๑๐. เววจนหาระ	๕๘
๑๑. ปัญญัตติหาระ	๖๐
๑๒. โอตรณหาระ	๖๔
๑๓. โสธนหาระ	๖๖
๑๔. อธิภูฐานหาระ	๖๙
๑๕. ปริกขารหาระ	๗๒
๑๖. สมารโปนหาระ	๗๔
๒.๓.๒ นยะ ๕	๗๙
๑. นันทิยาวิภูณนัย	๘๑
๓. สีหวิกกีฬตณนัย	๘๙
๒. ติปุกขลนัย	๙๖
๔. ทิสาลอจนนัย	๑๐๐
๕. อังกุสนนัย	๑๐๐
๒.๓.๓ สาสนปีภูฐาน	๑๐๑
๑. สาสนปีภูฐาน ๑๖	๑๐๑
๒. สาสนปีภูฐาน ๒๘	๑๐๖
๒.๓ สรูป	๑๑๒
บทที่ ๓ รูปแบบการอธิบายพระพุทธรพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์	๑๑๔
๓.๑ อธิบายตามหลักหาระ	๑๑๖
ก. อุทเทศมหาสติปีภูฐานสูตร	๑๑๖
ข. พระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรค	๑๓๖
ค. พระคาถาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์	๑๓๙
๓.๒ อธิบายตามหลักนยะ	๑๔๑
ก. อุทเทศมหาสติปีภูฐานสูตร	๑๔๑
ข. พระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรค	๑๕๐
ค. พระคาถาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์	๑๕๘
๓.๓ อธิบายตามหลักสาสนปีภูฐาน	๑๖๔
ก. อุทเทศมหาสติปีภูฐานสูตร	๑๖๔
ข. พระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรค	๑๖๘

ค. พระคาถาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์	๑๗๑
๓.๔ สรุป	๑๗๔
บทที่ ๔ วิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์	๑๗๖
๔.๑ ทหาระ ๑๖	๑๗๖
๔.๑.๑ ภาพรวมของทหาระ	๑๗๖
๔.๑.๒ รายละเอียดในแต่ละทหาระ	๑๗๙
๔.๑.๓ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับทหาระ	๒๐๐
๔.๑.๔ หลักธรรมประกอบการอธิบายด้วยทหาระ	๒๐๓
๔.๒ นยะ ๕	๒๑๒
๔.๒.๑ ภาพรวมของนยะ	๒๑๒
๔.๒.๒ รายละเอียดในแต่ละนยะ	๒๑๔
๔.๒.๓ หลักธรรมประกอบการอธิบายด้วยนยะ	๒๒๑
๔.๓ ศาสนปฏิฐาน	๒๒๗
๔.๔ ประเด็นทั่วไป	๒๓๐
๔.๔.๑ แก่นของเนติปกรณ์	๒๓๐
๔.๔.๒ หลักตรวจสอบคำอธิบายแนวเนติปกรณ์	๒๓๒
๔.๒.๒ ความรู้พื้นฐานที่จำเป็น	๒๓๘
๔.๕ สรุป	๒๔๐
บทที่ ๕ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๒๔๓
๕.๑ สรุปผลการวิจัย	๒๔๓
๕.๑.๑ คัมภีร์เนติปกรณ์	๒๔๓
๕.๑.๒ รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์	๒๕๑
๕.๑.๓ วิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์	๒๕๒
๕.๒ ข้อเสนอแนะ	๒๕๔
๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป	๒๕๔
๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการการทำวิจัย	๒๕๔
บรรณานุกรม	๒๕๕
ประวัติผู้วิจัย	๒๕๗

สารบัญภาพ

ตาราง	หน้า
ตารางที่ ๒.๑ แสดงแบบแผนการอธิบายพระพุทธรูป ๓๓ อย่าง	๑๖
ตารางที่ ๒.๒ แสดงกลุ่มของมูลบท ๑๘ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม	๑๘
ตารางที่ ๒.๓ แสดงจริต ๒ ปฏิปทา ๒ วิธีปฏิบัติและวิธีแนะนำที่เหมาะสมกัน	๒๕
ตารางที่ ๒.๔ แสดงบุคคลกับธรรมเทศนาที่เหมาะสมกัน	๒๖
ตารางที่ ๒.๕ แสดงเทศนาหาระ ๖ จัดลงอริยสัจ ๔	๒๖
ตารางที่ ๒.๖ แสดงคู่ของอรรถะ ๖ กับพยัญชนะ ๖	๒๘
ตารางที่ ๒.๗ ธรรมเทศนากับพยัญชนะที่ใช้	๒๘
ตารางที่ ๒.๘ แสดงภูมิกับการละสังโยชน์	๓๔
ตารางที่ ๒.๙ แสดงลักษณะและปทัฏฐานของสภาวะธรรม	๓๙
ตารางที่ ๒.๑๐ แสดงตัวอย่างการเชื่อมโยงธรรมฝ่ายอกุศลกับฝ่ายกุศล	๔๗
ตารางที่ ๒.๑๑ แสดงความเชื่อมโยงกรรม ๒ ทุจริต ๓ และกรรมบถ ๑๐	๔๙
ตารางที่ ๒.๑๒ แสดงความเชื่อมโยงของอกุศลมูล ๓ อคติ ๔ และธรรมทำให้ละได้	๕๐
ตารางที่ ๒.๑๓ แสดงความเชื่อมโยงของกิเลส ปทัฏฐาน และธรรมที่ควรเจริญ	๕๒
ตารางที่ ๒.๑๔ แสดงสูตรเทียบกับปฏิบัติและศีล	๕๓
ตารางที่ ๒.๑๕ แสดงอกุศลและกุศลที่เป็นปฏิปักษ์กัน	๕๗
ตารางที่ ๒.๑๖ แสดงความแตกต่างของเหตุกับปัจจัย	๗๒
ตารางที่ ๒.๑๗ แสดงการสงเคราะห์ธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุจริต ๓	๗๔
ตารางที่ ๒.๑๘ แสดงสติปฏิจฐาน ๔ กับการกำหนดรู้ทุกข์และละสมุทัย	๗๗
ตารางที่ ๒.๑๙ แสดงสังกิเลส ๙ โวทาน ๙ และนัย ๓	๘๐
ตารางที่ ๒.๒๐ แสดงความเชื่อมโยงของนัยทั้ง ๓ โดยบุคคล	๘๑
ตารางที่ ๒.๒๑ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ และปฏิบัติผิด ๒	๘๒
ตารางที่ ๒.๒๒ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ และสักกายทิฎฐิ ๒๐	๘๔
ตารางที่ ๒.๒๓ แสดงอริยมรรค ๘ ชั้น ๓ และธรรมคู่	๘๕
ตารางที่ ๒.๒๔ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ สักกายทิฎฐิ ๒๐ และทิฎฐิ ๒	๘๖
ตารางที่ ๒.๒๕ แสดงธรรมฝ่ายปัญญาและสมณะ	๘๘
ตารางที่ ๒.๒๖ แสดงจริต ๒ ข้อปฏิบัติ ปฏิปทา มรรค และการบรรลุธรรม	๘๙
ตารางที่ ๒.๒๗ แสดงทิสธรรมฝ่ายสังกิเลส ๔ ชุด	๙๑
ตารางที่ ๒.๒๘ แสดงจริต ๒ กับสังกิเลสธรรม	๙๓
ตารางที่ ๒.๒๙ แสดงทิสธรรมฝ่ายโวทาน ๔ ชุด	๙๔

ตารางที่ ๒.๓๐ แสดงโศกนาฏกรรมและสังกิลธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กัน	๙๖
ตารางที่ ๒.๓๑ แสดงปฏิปทา ๔ กับบุคคล ๓	๙๗
ตารางที่ ๒.๓๒ แสดงธรรมเทศนากับบุคคล ๓	๙๗
ตารางที่ ๒.๓๓ แสดงนัย ๓ เชื่อมโยงทั้งโดยบุคคลและโดยธรรม	๑๐๐
ตารางที่ ๒.๓๔ แสดงศาสนปฏิกฐาน ๑๖ และธรรมที่แสดง	๑๐๖
ตารางที่ ๒.๓๕ แสดงความเชื่อมโยงของโลกียสูตรและโลกุตตรสูตร	๑๑๐
ตารางที่ ๒.๓๖ แสดงความเชื่อมโยงของโลกียสูตรและโลกุตตรสูตรอีกนัยหนึ่ง	๑๑๑
ตารางที่ ๓.๑ แสดงหลักธรรม นัย ๓ และการเลือกพระพุทธรูป	๑๑๖
ตารางที่ ๓.๒ แสดงสติปฏิกฐาน ๔ กับการกำหนดรู้ทุกข์และละกิเลส	๑๓๕
ตารางที่ ๓.๓ แสดงสติปฏิกฐาน ๔ โศกนาฏกรรม ๔ และสังกิลธรรม ๔	๑๔๓
ตารางที่ ๓.๔ แสดงจิตกับทิศทางของโศกนาฏกรรม	๑๔๔
ตารางที่ ๓.๕ แสดงจิตกับทิศทางของสังกิลธรรม	๑๔๕
ตารางที่ ๓.๖ แสดงสติปฏิกฐาน ๔ กับทิศทางการละกิเลส	๑๔๖
ตารางที่ ๓.๗ แสดงโศกนาฏกรรมกับสังกิลธรรม ๑๐ หมวด	๑๔๗
ตารางที่ ๓.๘ แสดงกิเลส ๒ จิต ๒ กับการปฏิบัติจนบรรลุธรรม	๑๔๙
ตารางที่ ๓.๙ แสดงจิต ๒ สติปฏิกฐาน ๔ ยานิกะ ๒ ปฏิปทา ๔ และการบรรลุธรรม	๑๕๐
ตารางที่ ๓.๑๐ แสดงชื่อเรียกของอภิสัทธรรมบถกับภุคตธรรมบถ	๑๕๔
ตารางที่ ๓.๑๑ แสดงชื่อเรียกบุคคล ๒ กลุ่ม	๑๕๕
ตารางที่ ๓.๑๒ แสดงสังกิลธรรมและโศกนาฏกรรมอย่างละ ๔๐ ประการ	๑๕๖
ตารางที่ ๓.๑๓ แสดงธรรม ๔๐ ประการแยกเป็นฝ่ายละ ๒๐ ประการ	๑๖๐
ตารางที่ ๓.๑๔ แสดงชื่อของธรรม ๒ หมวด	๑๖๒
ตารางที่ ๓.๑๕ แสดงชื่อของบุคคล ๒ กลุ่ม	๑๖๓
ตารางที่ ๓.๑๖ แสดงเนื้อความตามลำดับบทบาลีอุทเทสสติปฏิกฐาน	๑๖๕
ตารางที่ ๓.๑๗ แสดงเนื้อความตามลำดับบทบาลีคาถาที่ ๑ ยมกวรรค	๑๗๐
ตารางที่ ๓.๑๘ แสดงเนื้อความตามลำดับบทบาลีคาถาที่ ๑ โอวาทปาติโมกข์	๑๗๒
ตารางที่ ๔.๑ แสดงวิธีการอธิบายพระพุทธรูปสงเคราะห์ลงในหลักหาระ	๑๙๙
ตารางที่ ๔.๒ แสดงหลักอริยสัจ ๔ ตามฉัมมจักกัปปวัตตนสูตร	๒๐๔
ตารางที่ ๔.๓ แสดงญาณ ๓ รอบในอริยสัจ ๔	๒๐๕
ตารางที่ ๔.๔ แสดงธรรม ๔ หมวดจากทศุตตรสูตร	๒๐๖
ตารางที่ ๔.๕ แสดงอริยสัจ ๔ ตามแบบตีตถายตนสูตร	๒๐๘
ตารางที่ ๔.๖ แสดงอริยสัจ ๔ ตามแบบสัมมาทิฏฐิสูตร	๒๐๘

ตารางที่ ๔.๗ แสดงมรรค ๔ กับการละสังโยชน์ ๑๐ และอนุสัย ๗	๒๑๐
ตารางที่ ๔.๘ แสดงแบบแผนการอธิบายพระพุทธรูป ๓๓ อย่าง	๒๑๓
ตารางที่ ๔.๙ แสดงพระอริยบุคคล ๔ กับความบริบูรณ์ในสิกขา	๒๒๐
ตารางที่ ๔.๑๐ แสดงสังกิเลสธรรมและโงทานธรรม ๓๗ ชุดจากปฏิสัมภิตามรรค	๒๒๑
ตารางที่ ๔.๑๑ แสดงสังกิเลสธรรมและโงทานธรรม ๔๔ ชุดจากสัลเลขสูตร	๒๒๓
ตารางที่ ๔.๑๒ แสดงสังกิเลสธรรมและโงทานธรรม ๓๐ ชุดจากติกวรรค	๒๒๕
ตารางที่ ๔.๑๓ แสดงกรรมฐานกับกิเลสที่ถูกละในมหาหุโลวาทสูตร	๒๒๖
ตารางที่ ๔.๑๔ แสดงอริยสัจ ๔ กิจหน้าที่ และญาณ	๒๓๕
ตารางที่ ๕.๑ แสดงนัย ๓ เชื่อมโยงทั้งโดยบุคคลและโดยธรรม	๒๔๙
ตารางที่ ๕.๒ แสดงธรรมสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔	๒๕๐

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

การใช้ชื่อย่อ

อักษรย่อชื่อคัมภีร์ในดัชนีฉบับนี้ อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาทศปิฎก ๒๕๐๐ และพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ ดังต่อไปนี้

คำย่อเกี่ยวกับพระไตรปิฎก

การอ้างอิงพระไตรปิฎกอ้างอิงทั้งฉบับภาษาบาลีและภาษาไทย ใช้ระบุชื่อคัมภีร์ และระบุถึงเล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ เช่น ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘ หมายถึง คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวิคคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๗๓ หน้า ๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๒ หมายถึง คัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค ภาษาไทย เล่ม ๑๐ ข้อ ๓๗๓ หน้า ๓๐๑ ถึงหน้า ๓๐๒ เป็นต้น

พระวินัยปิฎก

วิ.มหา. (บาลี)	= วินัยปิฎก	มหาวิภงคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.มหา. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวิภังค์ (ภาษาไทย)
วิ.ม. (บาลี)	= วินัยปิฎก	มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.ม. (ไทย)	= วินัยปิฎก	มหาวรรค (ภาษาไทย)
วิ.จ. (บาลี)	= วินัยปิฎก	จุฬวคคปาติ (ภาษาบาลี)
วิ.จ. (ไทย)	= วินัยปิฎก	จุฬวรรค (ภาษาไทย)

พระสุตตันตปิฎก

ที.สี. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลกขนุทธคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.สี. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	สีลขันธวรรค (ภาษาไทย)
ที.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวคคปาติ (ภาษาบาลี)
ที.ปา. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม. (บาลี)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสกปาติ (ภาษาบาลี)
ม.ม. (ไทย)	= สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก์ (ภาษาไทย)

อง.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ข. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ข. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ขุททกปาฐะ (ภาษาไทย)
ขุ.ธ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธมมปทปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท (ภาษาไทย)
ขุ.อ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทานปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน (ภาษาไทย)
ขุ.สุ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุดตนิปาตปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.สุ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	สุดตนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.อิติ. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.อิติ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อิติวุตตกะ (ภาษาไทย)
ขุ.เถร. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถาปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.เถร. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	เถรคาถา (ภาษาไทย)
ขุ.ชา.ทสก. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตกปาติ ทสกนิปาต (ภาษาบาลี)
ขุ.ชา.ทสก. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ชาตก ทสกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.ม. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.จู. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.จู. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	จูฬนิทเทศ (ภาษาไทย)
ขุ.ป. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามคคปาติ (ภาษาบาลี)
ขุ.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามรรค (ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (บาลี)	=	อภิธมมปิฎก	วิภังคปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ (ภาษาไทย)

อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส

คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี คัมภีร์ฎีกาภาษาบาลี ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ใช้ระบุชื่อคัมภีร์และระบุถึง ข้อ/หน้า หากไม่มีชื่อจะระบุถึง หน้า, เฉพาะ ชุ.ธ.อ. ใช้ฉบับฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย ระบุ เล่ม/หน้า

อรรถกถา

วิ.มหา.อ. (บาลี)	= สมณฑปาสาทิกา วินยปิฎกฏกถา (ภาษาบาลี)
ที.สี.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิลาสินี สีลขนธวคคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ที.ม.อ. (บาลี)	= ทีฆนิกาย สุมงฺคฺลวิลาสินี มหาวคคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ม.มู.อ. (บาลี)	= มชฌิมนิกาย ปปญจสุทนี มูลปณณาสอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อง.เอกก.อ. (บาลี)	= องคฺตุตฺตรนิกาย มโนรธปุรณี เอกกนิปาตอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ชุ.ธ.อ. (บาลี)	= ชุทฺทกนิกาย ธมมปทอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ชุ.ป.อ. (บาลี)	= ชุทฺทกนิกายนิกาย ปฏิสมภิทามคคอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
ชุ.อป.อ. (บาลี)	= ชุทฺทกนิกาย วิสุทฺทชนวิลาสินี อปทานอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
อภิ.สง.อ. (บาลี)	= อฏฺฐสาสินี อภิธมมฏฺฐกถา ธมมสงคณีนวณณนา (ภาษาบาลี)

ฎีกา

สารตถ.ฎีกา (บาลี)	= สารตถทีปนีฎีกา (ภาษาบาลี)
ที.ม.ฎีกา (บาลี)	= ทีฆนิกาย ลินตลปฺปกาสนี มหาวคคฎีกา (ภาษาบาลี)
ม.มู.ฎีกา (บาลี)	= มชฌิมนิกาย ลินตลปฺปกาสนี มูลปณณาสฎีกา (ภาษาบาลี)
สํ.ส.ฎีกา (บาลี)	= สํยุตฺตนิกาย ลินตลปฺปกาสนี สํยุตฺตฎีกา (ภาษาบาลี)
อง.เอกก.ฎีกา (บาลี)	= องคฺตุตฺตรนิกาย สารตลปฺปกาสนี สํยุตฺตฎีกา (ภาษาบาลี)

ปกรณ์วิเสส

เนตติ. (บาลี)	= เนตติปกรณ์ (ภาษาบาลี)
เนตติ.อ. (บาลี)	= ชุทฺทกนิกาย เนตติอฏฺฐกถา (ภาษาบาลี)
เนตติ.ฎีกา (บาลี)	= ชุทฺทกนิกาย เนตติฎีกา (ภาษาบาลี)

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้แล้ว ทรงประกาศสัจจะ ๔ ประการ ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค อันเป็นสิ่งจริงแท้ ไม่ผิดเพี้ยน ไม่เป็นอย่างอื่นจากนี้^๑ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลายที่เคยมีมาแล้วในอดีต พระอรหันตสัมมาสัมมาพุทธเจ้าทั้งหลายที่จักมีในอนาคต และ พระพุทธเจ้าองค์ปัจจุบัน ก็ตรัสรู้และทรงประกาศสัจจะ ๔ เดียวกันนี้^๒ แม้พระอริยสาวกทั้งหลายที่เคยมีมาแล้วในอดีต พระอริยสาวกทั้งหลายที่จักมีในอนาคต และพระอริยสาวกทั้งหลายที่มีอยู่ในปัจจุบัน ท่านเหล่านั้นทั้งหมดก็รู้อัจจะ ๔ เดียวกันนี้ ความจริงคือสัจจะ ๔ นี้ เป็นสิ่งเร่งด่วนที่สุดในชีวิต ควรรีบมาประกอบความเพียรเพื่อรู้แจ้งเห็นจริง^๓ แม้จะแลกมาด้วยความเจ็บปวดหรือยากลำบากเพียงใดก็ควรจะยอมรับเอา^๔

เมื่อพระพุทธองค์ทรงประกาศสัจจะ ๔ ประการ มีผู้เข้าใจ รู้แจ้งแทงตลอด ได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล คือ พระโสดาบัน พระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์มากมาย พระองค์ตรัสเน้นย้ำให้พุทธบริษัทประกอบความเพียร เพื่อรู้ชัดตามที่เป็นจริงว่า ทุกข์เป็นทุกข์ตามที่เป็นจริง ทุกข์สมุทัยเป็นทุกข์สมุทัยตามที่เป็นจริง ทุกข์นิโรธเป็นทุกข์นิโรธตามที่เป็นจริง ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาเป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาตามที่เป็นจริง ทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้เพื่อเป็นประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุข แก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

พระองค์ทรงแสดงพระธรรม อันประกอบด้วยความไพเราะและงดงามทั้ง ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) ไพเราะและงดงามในช่วงเริ่มต้น คือทรงแสดงข้อปฏิบัติพื้นฐานอันดีงามมีศีลเป็นต้น (๒) ไพเราะ

^๑ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๐/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔.

^๒ ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๓๗๘-๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๐๗-๘.

^๓ อุปมาเหมือน ผ้าถูกลงไฟไหม้หรือศีรษะถูกลงไฟไหม้ ควรวางแผนในการดับไฟ ควรรีบทำความเพียรเพื่อรู้ อริยสัจ ๔ ก่อน; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๔/๓๘๓-๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๔/๖๑๕.

^๔ อุปมาเหมือน มีข้อเสนอว่าจะใช้หอกแทงวันละ ๓๐๐ เล่ม เป็นเวลา ๑๐๐ ปี เมื่อล่วง ๑๐๐ ปีไปแล้ว จะได้รับรู้แจ้งอริยสัจ ๔ คนมีปัญญาเห็นประโยชน์ควรรับข้อเสนอนั้น; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๕/๓๘๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๕/๖๑๖.

และงดงามด้วยการขยายความในท่ามกลาง คือทรงแสดงข้อปฏิบัติฝึกหัดจิตให้สะอาดเหมาะสม เป็นสมาธิ ตั้งมั่นดี มีความพร้อมสำหรับนำไปใช้งานระดับสูง (๓) ไพเราะและงดงามด้วยการสรุปลงท้าย คือทรงแสดงการเห็นสิ่งทั้งหลายถูกต้องตามเป็นจริงด้วยปัญญา รู้แจ้งอริยสัจ ๔ ละกิเลส เข้าถึงความสงบ บรรลุมรรค ผล นิพพาน

ทรงประกาศพรหมจรรย์ อันเป็นรูปแบบการดำเนินชีวิตอันดีงามสูงสุด เหนือกว่าชีวิตแบบเทวดาและชีวิตแบบพรหมทั้งหลาย โดยดำเนินชีวิตอยู่ในหลักมัชฌิมาปฏิปทา คือหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ มีวิถีชีวิตในแบบพระภิกษุเป็นตัวอย่าง เป็นที่ตั้งแห่งความเคารพบูชาของเหล่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย อันเป็นการดำเนินชีวิตที่บริสุทธิ์ผุดผ่อง ปราศจากกิเลส บริบูรณ์โดยครบถ้วน ไม่มีสิ่งใดผิดพลาดที่จะต้องนำออกไป และไม่มีสิ่งใดบกพร่องที่จะต้องเพิ่มเติมเข้ามาในภายหลัง^๕

ทรงแสดงพระธรรมเทศนาครั้งแรก คือ ธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ทรงวางหลักการปฏิบัติอันเป็นโครงสร้างของคำสอนไว้ บรรพชิตควรหลีกเลี่ยงทางดำเนินที่ผิด ๒ ประการ ได้แก่

(๑) การประกอบตนให้หมกมุ่นมัวลุ่มหลงด้วยความพอใจในกามทั้งหลาย ที่เป็นของชั้นต่ำ เป็นของชาวบ้าน เป็นของคนชั้นปุถุชนกิเลสหนา เจือปนด้วยกิเลสคือตัณหาและทิฐิ มีความติดข้องและความเห็นผิดมาเคลือบแฝง ไม่ใช่แนวทางของพระอริยะผู้ห่างไกลจากกิเลสและบาปธรรมทั้งหลาย ไม่ได้ประกอบด้วยประโยชน์อย่างเต็มสมบูรณ์^๖ ประโยชน์ตรงตัวอย่างเต็มสมบูรณ์ของความเป็นมนุษย์นั้น คือ หมตกิเลส ได้ลี้มรสแห่งความหลุดพ้นปล่อยวาง หมตทุกข์ หมตปัญหา ทำงานของตนได้จบสมบูรณ์

(๒) การประกอบตนให้ลำบากเหน้อยยาก โดยไม่มีปัญญาเห็นอริยสัจ ๔ ไม่อาจลดละกิเลสได้ เป็นความลำบากโดยเปล่าประโยชน์เหมือนพายเรือบนบก ไม่ได้ช่วยให้เดินทางไปได้ เป็นข้อปฏิบัติที่ดำเนินไปตามอำนาจความเห็นผิด ไม่ใช่แนวทางของพระอริยะผู้ห่างไกลจากกิเลสและบาปธรรมทั้งหลาย ไม่ได้ประกอบด้วยประโยชน์อย่างเต็มสมบูรณ์^๗

ข้อปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสม เป็นมัชฌิมาปฏิปทา อันไม่เข้าไปข้องเกี่ยวกับการปฏิบัติผิดตามอำนาจตัณหาและทิฐิ ๒ อย่างนั้น ที่พระพุทธองค์ได้ตรัสรู้แล้ว คืออริยมรรคมีองค์ประกอบ ๘

^๕ โส ธมมํ เทเสติ อาทิกถยาณํ มขเมกถยาณํ ปริโยसानถยาณํ สาทถํ สพพณชนํ เกวลปริปัญณํ ปริสุทฺธํ พรหมจริยํ ปกาเสติ; วิ.ม.ห. (บาลี) ๑/๑/๑, ตูรายละเอียดใน วิ.ม.ห. (ไทย) ๑/๑/๒.

^๖ โย จายํ กามเมสุ กามสุขลลิกานุโยโค ทิโน คมโม โปถุชนิกโก อนริโย อนตถสมุทฺติโต; วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, ตูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๗ โย จายํ อตตถิกถมถานุโยโค ทุกฺโข อนริโย อนตถสมุทฺติโต; วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, ตูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

ประการ อันก่อให้เกิดดวงตาเห็นธรรม ก่อให้เกิดญาณรู้ตรงถูกต้องไม่ผิดเพี้ยนจากข้อเท็จจริง อันเป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ยิ่ง เพื่อความตรัสรู้อรุณรังสี ๔ และเป็นไปเพื่อพระนิพพาน^๘ ซึ่งเป็นสภาวะดีงามสมบูรณ์สูงสุด พ้นจากความมัวเมาลุ่มหลงในโลกทั้งหลาย ทำให้เกิดญาณรู้อรุณรังสี ๔ ครบ ๓ รอบ ๑๒ อากา^๙ ถึงความหลุดพ้นโดยไม่กลับกำเริบฟุ้งขึ้นมาได้อีก ได้ญาณรู้ว่า ชาติสิ้นแล้ว การดำเนินชีวิตประเสริฐจบลงแล้ว กิจการงานที่จำเป็นต้องทำได้ทำเสร็จสิ้นแล้ว กิจการงานอื่นเพื่อความหมกมิดกิเลสอย่างนี้ ไม่มีอีกต่อไป

ญาณปัญญา ๓ รอบในอรุณรังสี ๔ มีดังนี้

ญาณปัญญารอบที่ ๑ ในอรุณรังสี ๔ แห่งตลอดโดยเห็นความจริงว่า (๑) ทุกขอรุณรังสี เป็นอย่างนี้ (๒) ทุกขสมุทัยรังสีเป็นอย่างนี้ (๓) ทุกขนิโรธอรุณรังสีเป็นอย่างนี้ (๔) ทุกขนิโรธคามินี ปฏิปทาอรุณรังสีเป็นอย่างนี้ เป็นภูมิธรรมของพระโสดาบัน ผู้สมบูรณ์พร้อมด้วยทิฐิ ประกอบด้วย วิชชาของพระเสขะ ผู้เข้ามาสู่ธรรมวินัยแล้วนี้ เข้าสู่จุดเริ่มต้นที่มั่นคงในพระสัทธรรม เป็นผู้แน่นอนที่จะได้บรรลุเป็นพระอรหันต์ในภายหน้า

ญาณปัญญารอบที่ ๒ ในอรุณรังสี ๔ แห่งตลอดโดยการเจริญปัญญาเพิ่มขึ้นว่า (๑) ทุกขอรุณรังสีนี้ควรกำหนดรอบรู้ (๒) ทุกขสมุทัยอรุณรังสีนี้ควรละ (๓) ทุกขนิโรธอรุณรังสีนี้ควรกระทำให้แจ่ม (๔) ทุกขนิโรธนิโรธคามินีปฏิบัติปทาอรุณรังสีนี้ควรทำให้เกิดขึ้น เป็นภูมิธรรมของพระเสขะ ทั้งพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

ญาณปัญญารอบที่ ๓ ในอรุณรังสี ๔ พิจารณาเห็นว่า (๑) ทุกขอรุณรังสีนี้ได้กำหนดรอบรู้แล้ว (๒) ทุกขสมุทัยอรุณรังสีนี้ได้ละแล้ว (๓) ทุกขนิโรธอรุณรังสีนี้ได้กระทำให้แจ่มแล้ว (๔) ทุกขนิโรธคามินีปฏิบัติปทาอรุณรังสีได้ทำให้เกิดขึ้นแล้ว เป็นภูมิธรรมของพระอเสขะ เป็นพระอรหันต์ ผู้หมดสิ้นกิเลสแล้ว หมดการเวียนว่ายตายเกิด^{๑๐}

^๘ เอเต เต ภิกขเว อุโภ อนเต อนุปคัมม มขมิมา ปฏิปทา ตถาคเตน อภิสมพุทฺธา จกฺขุกรณี ญาณกรณี อุปสมาย อภิญญาย สมโพธาย นิพพานาย สํวตฺตติ; วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓/๑๓, ตูรายละเอียดใน วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓/๒๐.

^๙ เมื่อญาณ ๑๒ ประการนี้ บริสุทธิ์หมดจดด้วยดีแล้ว พระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติว่า ได้ตรัสรู้พระอนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์ พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ พร้อมทั้งเทวดาและมนุษย์; ตูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๓-๑๖/๑๓-๑๕, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๓-๑๖/๒๐-๒๔.

^{๑๐} อิหํ ทุกฺขํ อรุณรังสีจํ, อิหํ ทุกฺขสมุทัยํ, อิหํ ทุกฺขนิโรธํ, อิหํ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อรุณรังสีจณฺตี จตฺตุนํ สจฺจํ ทสฺสนปฺปฏิเวโธ เสขญฺมิมิ. ปริณฺเฑยฺย ปหาตพฺพํ สจฺจิกาทพฺพํ ภาเวตพฺพนฺตี จตฺตุนํ สจฺจํ ภาวนาปฺปฏิเวโธ เสขญฺมิมิเยว. ปริณฺเฑยฺย ปทีนํ สจฺจิกตํ ภาวิตนฺตี จตฺตุนํ สจฺจํ ปจฺจเวกฺขณา อเสขญฺมิมิ; ตูรายละเอียดใน ขุ.ป.อ. (บาลี) ๒/๒๕๒-๒๕๓.

พระธรรมที่พระพุทธองค์ตรัสไว้ชอบแล้ว พรหมจรรย์ที่ทรงวางระบบไว้อย่างชัดเจน มีวัตถุประสงค์ให้ปฏิบัติเพื่อการกระทำที่สุทธที่สุดแห่งทุกข์ได้อย่างแท้จริงและโดยถูกต้อง^{๑๑} พระพุทธองค์นั้นไม่ได้ทรงแสดงธรรมะทั้งหมดที่พระองค์ตรัสรู้ ทรงแสดงเท่าที่จำเป็นและเพียงพอ เป็นประโยชน์สำหรับผู้ฟัง ซึ่งได้แก่เรื่องอริยสัจ ๔ อุปมาดุจเป็นใบไม้ในกำมือซึ่งมีเพียงเล็กน้อยเมื่อเทียบกับใบไม้บนต้นประดู่ลาย ทั้งนี้ก็เพื่อนำเข้าสู่การใช้ชีวิตประเสริฐ เป็นเบื้องต้นแห่งการประพาศพรหมจรรย์ ย่อมเป็นไปเพื่อเป้าหมาย เพื่อคลายกำหนด และเป็นไปพระนิพพานในที่สุด^{๑๒} หากไม่รู้แจ้งสัจจะ ๔ ก็เป็นไปไม่ได้เลยที่จะทำที่สุทธที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบได้^{๑๓} การจะมีปัญญารู้อริยสัจ ๔ และทำลายกิเลสได้ ต้องอาศัยมัคคญาณ คือญาณที่เกิดจากอริยมรรคทั้ง ๘ มาประชุมพร้อมกัน^{๑๔}

ถ้อยคำบัญญัติที่พระพุทธองค์ทรงใช้เพื่อขยายความอริยสัจ ๔ อักษร พยัญชนะ และการจำแนกว่า อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์เพราะเหตุนี้ ๆ ตัณหาเป็นเหตุเกิดทุกข์เพราะเหตุนี้ ๆ เป็นต้น มีความหลากหลายไม่มีที่สุด^{๑๕} และแนวปฏิบัติให้เกิดอริยมรรคมีองค์ ๘ ประการ มีความหลากหลายเป็นความงดงามและวิจิตรแห่งพระธรรมเทศนา ที่ออกมาจากพระปัญญาและพระมหากรุณาของพระพุทธองค์ ทรงแสดงสำหรับบุคคลแตกต่างกัน ความยากและง่าย ความละเอียดและย่อ ความยาวและสั้นของธรรมเทศนาไม่เท่ากัน

ผู้รับธรรมเทศนาในครั้งนั้น มีความเข้าใจเนื้อความลึกซึ้งครอบคลุมและครบถ้วน มีปัญญาแทงทะลุถึงอริยสัจ ๔ ได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยเจ้าระดับใดระดับหนึ่ง หรือเกิดความเลื่อมใสแสดงตนเป็นอุบาสกอุบาสิกา ผู้ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระภิกษุสงฆ์ว่าเป็นสรณะจนตลอดชีวิต กล่าวคำสรรเสริญพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงด้วยแจ่มมหลากหลาย ด้วยอุปมา ๔ ประการ คือ (๑) เหมือนหงายภาชนะที่คว่ำ คือ หงายหน้าผู้รับฟังธรรม ที่คว่ำตกลงไปในอบายฝายไม่เจริญ หงายขึ้นมารับความสว่างไสว สดชื่น แจ่มใส เจริญรุ่งเรือง (๒) เหมือนเปิดของที่ปิด คือ เปิดเผยความจริงที่มีฉาบทึบปิดบังไว้ ทำให้มีมองเห็นความเป็นจริงของสิ่งทั้งหลาย ไม่เป็นคนมีดบอดอีกต่อไป (๓) บอกทางแก่ผู้หลงทาง คือ บอกอริยมรรคอันเป็นทางออกจากทุกข์ แก่ผู้หลงทางเดิน

^{๑๑} สุวากขาโต ธมโม, จร พรหมจรรย์ สมมา ทุกขสส อนตภิรียาย; วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖, ตรัสกับพระอัญญาโกณฑัญญะผู้บวชด้วยเอหิภิกขุ; ดูรายละเอียด วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๑/๓๘๑-๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๑/๖๑๓.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๐๒/๓๘๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๐๒/๖๑๔.

^{๑๔} ทางอภิธรรมคือเจตสิก ๘ ดวงเกิดประกอบกับมรรคจิต; ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๔๙๑/๒๘๕-๒๘๖, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๙๑/๓๗๓-๓๗๔.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๙/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๙/๖๐๓.

วนเวียนกลับไปกลับมาอยู่ในวัฏฏะทุกข์ (๔) ชูประทีปในที่มืด ด้วยคิดว่าคนตาดีจะมองเห็นได้ คือ ตั้งพระธรรมไว้เป็นแสงสว่าง สำหรับให้คนมีอินทรีย์พร้อม จะได้รับรู้ทั่วถึงธรรมได้^{๑๖}

สำหรับผู้ศึกษาพระพุทธพจน์ในยุคหลัง ไม่ได้เป็นผู้รับพระธรรมเทศนาโดยตรง อาจไม่สามารถเข้าใจเนื้อความได้อย่างครบถ้วน เนื่องจากสาเหตุหลายประการ เช่น อินทรีย์ยังไม่พร้อมที่จะรับข้อธรรมนั้น ๆ ไม่ทราบลักษณะพิเศษแห่งคำสอนของพระพุทธเจ้า ไม่ทราบหลักธรรมโดยครอบคลุมครบถ้วน ไม่ทราบความเชื่อมโยงต่อเนื่องของธรรมข้อนั้นว่ามาจากธรรมใดและไปสู่ธรรมใด ไม่ทราบความเป็นมาก่อนที่จะทรงแสดงเรื่องนั้น ไม่ทราบจริตอัธยาศัยของผู้ฟัง ไม่ทราบวัฒนธรรมหรือวิถีชีวิตของคนยุคนั้น ไม่เชี่ยวชาญในภาษาบาลี ไม่เชี่ยวชาญในหลักสภาวะธรรม ไม่ทราบโครงสร้างและวิธีการอธิบายหลักธรรม ทำให้ไม่สามารถเข้าใจทางทะเลถึงอริยสัจ ๔ ได้ เพราะไม่เข้าใจความลึกซึ้งในพระพุทธพจน์ทั้ง ๒ ด้าน คือ (๑) ด้านพยัญชนะ (๒) ด้านอรรถะ

พระพุทธพจน์ที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก แม้จะมีคำอธิบายตามแนวอรรถกถาอยู่อย่างครบถ้วนแล้ว แต่เนื้อหาก็มีปริมาณมากและมีนัยการอธิบายที่หลากหลาย ยากที่จะเข้าใจได้อย่างครบถ้วน ผู้ศึกษาทั่วไปไม่สามารถกำหนดได้ว่า ท่านพระอรรถกถาจารย์ใช้หลักการใดในการอธิบาย หากได้ทราบหลักการที่ใช้ในการอธิบายก็จะช่วยให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ละเอียด ชัดเจน ลึกซึ้ง และครอบคลุมยิ่งขึ้น

คัมภีร์เนตติปกรณ์ที่รจนาโดยท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะเลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้สามารถอธิบายเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงแสดงไว้โดยย่อได้พิสดาร มีหลักการสำคัญในแง่ที่มุ่งอธิบายพระพุทธพจน์ให้เข้าใจชัดเจนในอริยสัจ ๔ เพื่อนำเวไนยสัตว์ไปสู่มรรค ผล นิพพาน เช่น หลักการอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะหลักการที่ ๑ ชื่อเทศนาหาระ เป็นหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ให้เข้าใจอย่างชัดเจนโดยจำแนก ๖ ประเด็น ได้แก่ (๑) อัสสาหะ (๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผล (๕) อุบายะ และ (๖) อาณัตติ แล้วประกอบลงในอริยสัจ ๔ ดังนี้ (๑) อาทีนวะกับผล เป็นทุกขสัจ (๒) อัสสาหะ เป็นสมุทัยสัจ (๓) นิสสรณะ เป็นนิโรธสัจ (๔) อุบายะและอาณัตติ เป็นมัคคสัจ^{๑๗} เป็นต้น

นอกจากนั้น คัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ มีวิธีการอธิบายแยกแยะธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายอย่างละเอียด ชัดเจน และเป็นเหตุผลต่อกัน แยกเป็นฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ ฝ่ายอุทลกับฝ่าย

^{๑๖} เสยยถาปิ ฆนเต นิกกุชชิตัง วา อุกกุชเชยย, ปฏิจจณนัง วา วิวเรยย, มุฬหสส วา มคคัง อาจิกุชเชยย, อนธกาเร วา เตลปชโชตัง ธาเรยย ‘จกขุมนโต รูปานิ ทกขณตี’ติ, เอวเมว ภาควตา อนนกะปรียาเยน ธมโม ปกาสิโต; ที.สี. (บาลี) ๙/๒๕๐/๘๕. และดูรายละเอียดใน ที.สี. (ไทย) ๙/๒๕๐/๘๕.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๙/๑๐-๑๑.

อภุศล ฝ่ายสังกิลีสกับฝ่ายโวกานเป็นต้น แล้วประกอบลงในอริยสัจ ๔ โดยมีหลักธรรมที่ตั้งไว้เป็นหลัก สำหรับนำไปประกอบการพิจารณาเพื่อจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปและอธิบายเนื้อความ คือมุลบท ๑๘ มีตัณหา อวิชชา สมณะ วิปัสสนา เป็นต้น

คัมภีร์เนตติปกรณ์มีโครงสร้างการอธิบายอย่างเป็นระบบแบบแผนเหมือนสูตรในคัมภีร์ไวยากรณ์ มีทั้งวิธีการทำความเข้าใจด้านพยัญชนะและด้านอรรถะ โดยยกพระพุทธรูปที่พระพุทธรูปแสดงไว้มาเป็นตัวอย่างประกอบ เนื้อหาจำแนกออกเป็น ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) วิธีการทำความเข้าใจในตัวบทพยัญชนะ เรียกว่าทาระ มี ๑๖ แบบ เน้นความเข้าใจบทพยัญชนะที่เป็นพระบาลี (๒) วิธีการแสดงอรรถะ เรียกว่านยะ มี ๕ แบบ เน้นความเข้าใจการอธิบายอรรถะ (๓) จำแนกพระพุทธรูปออกเป็นหมวดหมู่ เรียกว่าสาสนปฏิฐาน เน้นให้เข้าใจวิธีการจัดประเภทของพระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระที่มีอยู่ในพระพุทธรูปเป็นหลัก

ผู้วิจัยต้องการศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ์ และศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปที่มีอยู่ในคัมภีร์ เพื่อนำไปวิเคราะห์การอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์ นำไปเป็นพื้นฐานในการอธิบายพระพุทธรูปสำหรับผู้บรรยายธรรมและผู้ต้องการศึกษาพระพุทธรูปต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ์
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์
- ๑.๒.๓ เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ คัมภีร์เนตติปกรณ์มีโครงสร้างและเนื้อหาอย่างไร
- ๑.๓.๒ คัมภีร์เนตติปกรณ์มีรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปอย่างไร
- ๑.๓.๓ การอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์มีความโดดเด่นในลักษณะใด มุ่งให้เข้าใจเรื่องใดเป็นพิเศษ และมีหลักธรรมสำคัญอะไรบ้างที่ใช้เป็นหลักในการอธิบาย

๑.๔ ขอบเขตของการวิจัย

ในงานวิจัยนี้ มีขอบเขตดังนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร ศึกษาคัมภีร์พระไตรปิฎกบาลีและฉบับแปลเป็นไทย คัมภีร์อรรถกถาภาษาบาลี ศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ์ คัมภีร์อรรถกถาเนตติปกรณ์ คัมภีร์ฎีกาเนตติปกรณ์ และหนังสือ เอกสารงานวิจัย และบทความทางวิชาการที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา วิเคราะห์โครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์ ยกตัวอย่างการอธิบายพระพุทธรจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ และวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรจน์ตามแนวเนตติปกรณ์

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

เนตติปกรณ์ หมายถึง คัมภีร์ที่รจนาโดยท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะด้านอธิบายเนื้อความแห่งธรรมที่ตรัสไว้โดยย่อให้พิสดารได้ ประเทศพม่าจัดเป็นพระไตรปิฎกฉบับฉัฐฐสังคีติ อยู่ในหมวดขุททกนิกาย ฉบับบาลีอักษรไทย ชำระและพิมพ์โดยมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

คัมภีร์ หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎก คัมภีร์อรรถกถา คัมภีร์ฎีกาของพระพุทธศาสนา นิกายเถรวาท

มหาสติปัฏฐานสูตร หมายถึง พระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงวิธีปฏิบัติสติปัฏฐานอย่างละเอียด กว้างขวางและครอบคลุม แสดงวิธีปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงความ เป็นพระอรหันต์ ๒๑ วิธี ได้แก่ (๑) กายานุปัสสนา ๑๔ วิธี (๒) เวทนานุปัสสนา ๑ วิธี (๓) จิตตานุปัสสนา ๑ วิธี (๔) ธัมมานุปัสสนา ๕ วิธี อยู่ในคัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค

รูปแบบการอธิบายพระพุทธรจน์ หมายถึง หลักการ วิธีการ หรือลักษณะการอธิบายในคัมภีร์เนตติปกรณ์ที่นำไปใช้ในการอธิบายพระพุทธรจน์

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ มีเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ตรวจชำระและพิมพ์ “เนตติ-เปฏโปกเทศปกรณ์” ฉบับภาษาบาลี คณะผู้ตรวจชำระฯ พบว่า คัมภีร์เนตติปกรณ์นี้เป็นปริยัติศาสนา เป็นคัมภีร์ที่แสดงหลักการอธิบายคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งด้านอรรถะและพยัญชนะ อรรถะ ๖ บทและ

พยัญชนะ ๖ บทในพระพุทฺธพจน์ เป็นพื้นฐานทำให้เกิดคัมภีร์เนตติปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่วางหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อเป็นแนวทางในการสั่งสอนให้บุคคลสามารถบรรลุธรรมได้ตามความมุ่งหวังของผู้สอน ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อทั้งนักปริยัติและนักปฏิบัติ เป็นเครื่องมือหรืออุบายในการวิเคราะห์ปริยัติสัทธรรม เป็นการวางหลักในการศึกษาค้นคว้าวิจัยอรรถะของพระพุทฺธพจน์โดยตรง^{๑๘}

๑.๖.๒ พระคันทสาราภิวงศ์ ได้แปลคัมภีร์เนตติปกรณ์จากภาษาบาลี และเขียนคำอธิบายตามแนวอรรถกถาและฎีกาของเนตติปกรณ์ ชื่อ “เนตติปกรณ์แปลและอธิบาย” ในคำนำของหนังสือนี้ ได้กล่าวถึงพระพุทฺธพจน์อันเป็นคำสอนของพระพุทฺธเจ้านั้น สอนแก่บุคคลผู้มีอัธยาศัยแตกต่างกัน ผู้ศึกษาภายหลังอาจไม่เข้าใจเนื้อความได้ถูกต้องครบถ้วน และส่งผลให้มีการตีความแตกต่างกันจนเกิดความขัดแย้ง เปรียบเหมือนกลุ่มคนตาบอดที่คลำเจอตัวช้าง แต่บอกลักษณะของช้างไปตามลักษณะของอวัยวะส่วนที่คลำพบ จึงบอกเล่าตามความเห็นของตน ๆ ซึ่งไม่ถูกต้องอย่างสมบูรณ์ เป็นเหตุให้พระมหากัจจายนเถระประพันธ์คัมภีร์เนตติปกรณ์ไว้ โดยประมวลเนื้อหาจากพระพุทฺธพจน์ แล้วนำมาเรียบเรียงอย่างเป็นระบบ จำแนกเป็นหาระ นัย และสาสนปฏฐาน เพื่อเป็นแนวทางในการทำความเข้าใจพระพุทฺธพจน์ให้ถูกต้อง^{๑๙} และหนังสือ “เนตติอรรถกถาแปลและอธิบาย” ซึ่งแปลจากอรรถกถาภาษาบาลี ในคำนำหนังสือนี้ ได้กล่าวถึงความสำคัญของคัมภีร์เนตติปกรณ์ที่มีมาตั้งแต่ยุคอดีต เป็นภาษิตของพระสาวก เหมือนกับคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค คัมภีร์นิทเทสอันเป็นภาษิตของพระสารีบุตร คัมภีร์กถาวัตถุอันเป็นภาษิตของพระโมคคัลลีบุตรติสสเถระ ทำให้มีคัมภีร์อรรถกถาและคัมภีร์ฎีกายาวความเหมือนกับคัมภีร์พระไตรปิฎก สมควรนับเข้าในพระไตรปิฎก ในการสังคายนาครั้งที่ ๖ ประเทศพม่าได้จัดคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้เข้าเป็นพระไตรปิฎกอยู่ในหมวดขุททกนิกาย^{๒๐}

๑.๖.๓ คุณารักษ์ นพคุณ ได้แปลคัมภีร์เนตติปกรณ์จากภาษาบาลี ชื่อหนังสือ “เนตติปกรณ์แปลและเนตติสารัตถทีปนี” ได้แสดงความเห็นเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ว่า เป็นคัมภีร์ที่เกิดจากพระ

^{๑๘} มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, **เนตติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์**, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐).

^{๑๙} พระมหากัจจายนเถระ, **เนตติปกรณ์**, พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, พระคันทสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐).

^{๒๐} พระธรรมบาลเถระ, **เนตติอรรถกถา**, พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, พระคันทสาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, (นครปฐม : หจก.ซีไอเอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑).

มหากัจจายนเถระปรารภนาจะช่วยให้คนทั้งหลาย ฟังธรรมแล้วสามารถเข้าใจได้อย่างแจ่มแจ้ง ช่วยให้สามารถเข้าใจในพระพุทฺธพจน์ แห่งตลอดในอริยสัจ ๔ และบรรลุมรรคผลนิพพาน^{๒๑}

๑.๖.๔ จำรูญ ธรรมดา ได้บรรยายคัมภีร์เนตติปกรณ์ ที่คณะ ๒๕ วัดมหาธาตุฯ โดยอธิบายไปตามลำดับบทบาลีแล้วขยายความไปตามลำดับ ต่อมาได้มีผู้ถอดคำบรรยายและพิมพ์เป็นหนังสือชื่อ “เนตติฎีปปณี” ได้แสดงความเห็นให้ความสำคัญเกี่ยวกับคัมภีร์นี้ว่า เนตติปกรณ์เป็นคัมภีร์ที่มีลักษณะโดดเด่นคล้ายกับคัมภีร์ไวยากรณ์ วางกฎเกณฑ์ในการอธิบายจากพระไตรปิฎกไว้อย่างสมบูรณ์ ประกอบด้วยสูตร วุตติ และอุทาหรณ์ คัมภีร์นี้เหมือนเข็มทิศ ชี้ทางให้ทั้งนักปริยัติและนักปฏิบัติได้เข้าใจพระพุทฺธพจน์อย่างถูกต้องตามหลักวิชาการ จนสามารถบรรลุมรรค ผล นิพพานได้ในที่สุด เป็นสิ่งจำเป็นอย่างยิ่งสำหรับผู้แสดงธรรม หากต้องการเป็นผู้เชี่ยวชาญในการแสดงธรรม ควรจะศึกษาคัมภีร์นี้^{๒๒}

๑.๖.๕ ปุตุม ปุญฺศรีตัน ศึกษาวิจัยเรื่อง “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทฺธศาสนาเถรวาท” พบว่ารูปแบบการตีความพระพุทฺธพจน์นั้นมีหลายแบบแตกต่างกัน ในคัมภีร์พระไตรปิฎกมีหลักการปรากฏในหลายพระสูตร พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก ก็มีวิธีตีความต่างกัน คัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นรูปแบบที่สำคัญอย่างหนึ่ง มีลักษณะเป็นโครงสร้างหลักการที่ชัดเจน ป้องกันการตีความออกนอกกรอบได้ดี โดยได้กล่าวถึงข้อเด่นของคัมภีร์เนตติปกรณ์ไว้ว่า เป็นคัมภีร์ที่วางหลักการตีความได้อย่างชัดเจน ไม่เปิดโอกาสให้ตีความออกไปจากกรอบที่ให้ไว้ ทั้งนี้เพื่อป้องกันการตีความหรือเข้าใจเนื้อหาสาระของพระพุทฺธพจน์ออกนอกแนวทาง หากตีความโดยใช้หลักการเดียวกัน ก็เชื่อได้ว่า การตีความจะไม่ขัดแย้งกัน ไม่ว่าจะการแสดงธรรมนั้นจะแสดงไว้ในรูปแบบไหน ทั้งในแง่บัญญัติและปรมาตฺถ์ เพราะใช้หลักการเดียวกันจะสามารถเชื่อมโยงเข้าหาหลักธรรมได้ และหลักการทั้งหมดนั้นสามารถเชื่อมโยงถึงกันและกันได้ด้วย^{๒๓}

๑.๖.๖ เจษฎฺฐสภา เบนช้ทองหล่อ ศึกษาวิจัยเรื่อง “ภาพสะท้อนการสอนพระพุทฺธศาสนาผ่านคัมภีร์เนตติปกรณ์ : กระบวนวิธีอันเป็นทางเลือกในการตีความพระพุทฺธพจน์” ได้สรุปผลการศึกษาเอาไว้ว่า การศึกษาพระพุทฺธศาสนาในยุคปัจจุบันมีความยุ่งยากและซับซ้อน เนื่องจากมีการอธิบายที่หลากหลาย ตามหลักวิชาสมัยใหม่และนักการศึกษาสมัยใหม่ การย้อนกลับไปอธิบาย

^{๒๑} พระมหากัจจายนเถระ, เนตติปกรณ์แปลและเนตติสารัตถทีปนี, แปลโดยคุณารักษ์ นพคุณ, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ทิพยวิสุตฺธิ, ๒๕๔๔).

^{๒๒} จำรูญ ธรรมดา, เนตติฎีปปณี, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖).

^{๒๓} ปุตุม ปุญฺศรีตัน, “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทฺธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๐).

พระพุทธพจน์ตามแนวของเนตติปกรณ์จะช่วยลดความยุ่งยาก และมีแนวทางในการอธิบายช่วยให้เข้าใจพระพุทธพจน์ชัดเจนขึ้น เป็นการเพิ่มคุณค่าในการสอนพระพุทธศาสนาไปในตัวด้วย^{๒๔}

๑.๖.๗ พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. ได้แปลบทความทางวิชาการมีชื่อเป็นภาษาไทยว่า “หลักการตีความในเนตติปกรณ์และเปฏโกปเทส” สรุปการศึกษาวิเคราะห์เอาไว้ว่า ทั้งสองคัมภีร์นี้เสนอวิธีการทำความเข้าใจพระพุทธพจน์ให้ถูกต้อง เพราะคำสอนที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้มีบริบทหลายอย่างแตกต่างกัน ระดับของบุคคลผู้รับมีความสามารถและบุญบารมีแตกต่างกัน แต่หลักการอันเป็นแก่นคัมภีร์นี้คือเป็นทางนำไปสู่พระนิพพาน^{๒๕}

จากการทบทวนเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง สรุปความได้ว่า คัมภีร์เนตติปกรณ์นั้น มีโครงสร้างและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์ที่เป็นระบบแบบแผน มีความโดดเด่นเป็นเอกลักษณ์ มีกฎเกณฑ์เป็นสูตรเหมือนทางไวยากรณ์ มีหลักการที่เป็นแก่นหลักของคัมภีร์ คือต้องการอธิบายให้เวไนยสัตว์เข้าใจร้อยสี่ ๔ นำไปสู่นิพพานตามพุทธประสงค์ มีทั้งหลักการพิจารณาด้านพยัญชนะและด้านอรรถะ เพื่อนำอธิบายพระพุทธพจน์ที่สมบุรณ์พร้อมด้วยอรรถะและพยัญชนะ

คัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ได้มีการตรวจชำระและพิมพ์จนสมบูรณ์ครบถ้วน ทั้งเนตติปกรณ์บาลี อรรถกถาบาลีและฎีกาบาลี มีผู้แปลและอธิบายเนื้อหาคัมภีร์ออกมาหลายสำนวน มีผู้ทำวิจัยเกี่ยวกับการตีความพระพุทธพจน์ โดยอธิบายเนตติปกรณ์เป็นส่วนประกอบหนึ่งของการตีความในทางพระพุทธศาสนาเถรวาทเปรียบเทียบกับทฤษฎีการตีความของทางตะวันตก และมีผู้วิจัยแสดงให้เห็นถึงความโดดเด่นของเนตติปกรณ์ในการศึกษาพระพุทธพจน์ให้มีความเข้าใจถูกต้องชัดเจน แต่ก็เป็นการศึกษาวิจัยโดยภาพกว้าง ๆ ไม่มีการวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ในคัมภีร์เนตติปกรณ์โดยละเอียด ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาวิเคราะห์คัมภีร์นี้ให้ละเอียด และนำเสนอรูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ไว้ เพื่อเป็นประโยชน์ในการศึกษาพระพุทธพจน์ต่อไป

^{๒๔} เจษฎ์สภา เบงซ์ทองหล่อ, “ภาพสะท้อนการสอนพระพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์เนตติปกรณ์ : กระบวนวิธีอันเป็นทางเลือกในการตีความพระพุทธพจน์”, **ปรัชญาคุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาศาสนศึกษา** (หลักสูตรนานาชาติ: มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๕๗).

^{๒๕} พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร. ผู้แปล, “หลักการตีความในเนตติปกรณ์และเปฏโกปเทส”, **บทความ**, [ออนไลน์], แหล่งที่มา : http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=455&articlegroup_id=102

[๓ กรกฎาคม ๒๕๖๑].

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการศึกษาวิจัยเชิงคุณภาพด้านเอกสาร (Documentary research) และเชิงพรรณนา (Descriptive research) โดยมีวิธีการดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ์โดยละเอียด ในประเด็นเรื่องความเป็นมา โครงสร้างและเนื้อหา ข้อมูลเอกสาร ได้แก่ คัมภีร์เนตติปกรณ์ภาษาบาลี อรรถกถาภาษาบาลี และฎีกาเนตติปกรณ์ภาษาบาลี นำมาวิเคราะห์ เรียบเรียง และสรุป

๑.๗.๒ ศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ว่า มีลำดับการอธิบายและวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์อย่างไร นำเสนอตัวอย่างการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ ทั้งด้านทหระ นยะ และสาสนปฏิฐาน วิเคราะห์ เรียบเรียงและสรุป ข้อมูลเอกสาร ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี พระไตรปิฎกภาษาไทย คำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๓ วิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ โดยใช้ให้เห็นถึงลักษณะเด่นโดยภาพรวมและรายละเอียดในแต่ละทหระ นยะ และสาสนปฏิฐาน วิเคราะห์หลักธรรมสำคัญที่เกี่ยวข้องในการอธิบายด้วยทหระและนยะ ข้อมูลเอกสาร ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี พระไตรปิฎกภาษาไทย คำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา และเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑.๗.๔ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะเพื่อการวิจัยต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ได้โครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์ อันประกอบด้วยทหระ ๑๖ นยะ ๕ และสาสนปฏิฐาน ๑๖ และสาสนปฏิฐาน ๒๘

๑.๘.๒ ทำให้ได้รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ ทั้งการอธิบายด้านพยัญชนะและด้านอรรถะ

๑.๘.๓ ทำให้ได้วิธีอธิบายพระพุทธพจน์ให้เข้าใจரியสัจ ๔ และอริยมรรคมีองค์ ๘ นำเข้าสู่โสดาปัตติมรรคอย่างเป็นระบบ

บทที่ ๒

คัมภีร์เนติปกรณ์

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาคัมภีร์เนติปกรณ์โดยละเอียดไปตามลำดับ ดังนี้คือ (๑) ความ เป็นมาของคัมภีร์เนติปกรณ์ (๒) โครงสร้างของคัมภีร์เนติปกรณ์ (๓) เนื้อหาของคัมภีร์เนติปกรณ์ ในส่วนของเนื้อหาคัมภีร์นั้น ประกอบด้วยหาระ ๑๖ นัย ๕ และศาสนปฎิฐาน ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภท โดยนำข้อมูลมาจากคัมภีร์เนติปกรณ์ภาษาบาลี อรรถกถาเนติปกรณ์ภาษาบาลี และฎีกา เนติปกรณ์ภาษาบาลี นำมาวิเคราะห์ รวบรวม เรียบเรียงเนื้อหา และสรุปต่อไป

๒.๑ ความเป็นมาของคัมภีร์เนติปกรณ์

คัมภีร์เนติปกรณ์นั้น^๑ ในทำยคัมภีร์ระบุไว้ว่า เป็นภาษิตของท่านพระมหากัจจายนเถระ พระผู้มีพระภาคทรงอนุโมทนา และพระเถระทั้งหลายได้นำขึ้นสู่การสังคายนาครั้งที่ ๑^๒ ใน อรรถกถาเนติปกรณ์สรุปไว้ว่า เนติปกรณ์นี้เป็นคัมภีร์ที่ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงไว้ เช่นเดียวกัน^๓ ในอรรถกถาของคัมภีร์อุปทาน ได้กล่าวถึงคัมภีร์ที่ท่านพระมหากัจจายนเถระแสดงใน ท่ามกลางสงฆ์ ๓ คัมภีร์ ได้แก่ กัจจายนปกรณ์ มหานิรุตติปกรณ์ และเนติปกรณ์^๔ ดังนั้น หากสรุป ตามคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาทแล้ว คัมภีร์เนติปกรณ์นี้เป็นผลงานของท่านพระมหากัจจายน เถระ ผู้เป็นเอตทัคคะเลิศกว่าภิกษุทั้งหลาย ผู้สามารถอธิบายความหมายแห่งธรรมที่ทรงแสดงไว้โดย ย่อได้พิสดาร^๕ เป็นคัมภีร์ที่เกิดจากพระพุทธพจน์และพระพุทธพจน์เกิดจากพระอรหันตสัมมา

^๑ ความเป็นมาของคัมภีร์ อิทธิพลต่อคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาและรายละเอียดอื่น ๆ รวบรวมโดยคณะ ผู้ตรวจชำระ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย; ดูรายละเอียดในหน้าคำนำ เนติ. (บาลี) [๒๑]-[๓๖].

^๒ คำสรุปไว้ทำยคัมภีร์เนติปกรณ์มีบาลีว่า เอตตาวตา สมตตา เนตติยา อายสมตตา มหากัจจายนเนน ภาสิตา ภควตา อนุโมทิตา มูลสงคิตีย สงคิตา; เนติ. (บาลี) ๑๒๖/๑๙๒.

^๓ เนติปกรณ์ ธีโร คมภีร์ นิปุลณจ ยั, อเทสยิ มหาเถโร มหากัจจายนโน วสี; เนติ.อ. (บาลี) หน้า ๒๙๗.

^๔ อุตตโน ปุพพตถนาวเสน กัจจายนนุปปกรณ์ มหานิรุตติปกรณ์ เนติปกรณ์นติ ปกรณ์ตตยั สัมมชฌเม พยาภาสิ; ขุ.อป.อ. (บาลี) ๑/๒๖๔.

^๕ อ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๑๙๗/๒๓, อ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๑๙๗/๒๖, และดูรายละเอียดประวัติของท่าน พระมหากัจจายนเถระ ใน อ.เอกก.อ. (บาลี) ๑/๑๙๗/๑๙๔-๘.

สัมพุทธเจ้า^๖ มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนา จัดเป็นพระพุทธพจน์^๗ เหมือนกับ คัมภีร์อื่น ๆ ที่พระสาวกแสดง เช่น คัมภีร์นิเทศ คัมภีร์ปฏิสัมพันธ์ที่แสดงโดยท่านพระสารีบุตร คัมภีร์เถรคาถา เถรคาถา ที่รวบรวมคาถาของพระเถระและพระเถรีทั้งหลาย คัมภีร์กถาวัตถุที่รวบรวมตอนสังคายนาครั้งที่ ๓ เป็นต้น ยังมีผู้แสดงทัศนะเกี่ยวกับผู้แต่งคัมภีร์เนติปกรณ์ไว้หลายแบบ รวมทั้งนักวิชาการตะวันตกเห็นว่า แต่งโดยพระกัจจายนะรุ่นหลังเป็นต้น^๘

หลักการในคัมภีร์เนติปกรณ์นี้ พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์เป็นต้นได้ใช้เป็นแนวทางการอธิบายพระพุทธพจน์สืบมา เช่น ในอรรถกถาัมขณิกาย มูลปณณาสก อธิบายมูลปริยายสูตร พระอรรถกถาจารย์ได้นำหลักการด้านนัยของคัมภีร์เนติปกรณ์ไปอ้างอิงไว้^๙ ในอรรถกถาที่ขณิกาย มหาวรรค อธิบายมหาสติปัฏฐานสูตร นำหลักการด้านนัยไปอธิบายสติปัฏฐาน ๔ โดยอ้างอิงว่าเป็นนัยของปกรณ์^{๑๐} คัมภีร์ฎีกาได้ขยายความว่าปกรณ์ที่พระอรรถกถาจารย์อ้างอิงนั้น ได้แก่คัมภีร์เนติปกรณ์^{๑๑} และคัมภีร์ฎีกาของพระสุตตันตปิฎก พระฎีกาจารย์ได้ให้ความสำคัญกับหลักการในคัมภีร์เนติปกรณ์อย่างมาก ท่านได้อธิบายให้ดูเป็นตัวอย่าง โดยนำนัย ๑๖ นัย ๕ และสาสนปัฏฐานมาวิเคราะห์พระสูตรนั้น ๆ ไว้อย่างครบถ้วน ในพระสูตรแรกของพระสุตตันตปิฎก ได้แก่ พรหมชาลสูตร ที่ขณิกาย สีลขันธวรรค^{๑๒} มูลปริยายสูตร มัชฌิมิกาย มูลปณณาสก^{๑๓} โขตธรรมสูตร สังยุตตนิกาย สคาถวรรค^{๑๔} รูปาทิวรรค อังคุตตรนิกาย เอกกนิบาต^{๑๕}

ท่านพระมหากัจจายนเถระมีความเป็นเลิศด้านการอธิบายธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้โดยย่อขยายความให้พิสดาร ความสามารถในการอธิบายธรรมของท่านปรากฏทั้งแก่เพื่อนบรรพชิตและคฤหัสถ์ ท่านมีกิตติศัพท์อันงดงามเลื่องลือขจรไปอย่างนี้ว่า เป็นบัณฑิต ฉลาด มีปัญญา

^๖ เนติ จ สุตตปภวา, สุตตี สมมาสมพุทธปภวา; เนติ.อ. (บาลี) หน้า ๓.

^๗ ดูรายละเอียดใน เนติ.อ. (บาลี) หน้า ๔.

^๘ ดูรายละเอียดประเด็นที่ทัศนะเกี่ยวกับผู้แต่งคัมภีร์เนติปกรณ์ ในพระมหากัจจายนเถระ, **เนติปกรณ์**, พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, พระคัมภีร์สาราภิวงศ์ แปลและอธิบาย, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐), หน้า [๒๐]-[๒๑].

^๙ เหว เนตติย ลกขโณ นาม ทาโร วุตโต; ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๓๓.

^{๑๐} อัย ตาว ปกรณนโย; ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๒-๓/๓๕๒.

^{๑๑} ปกรณนโยติ เนติปกรณ์วเสน สุตตันตส่วนณนโย; ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๓๗๒-๓๗๓/๓๖๒.

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน ที.ม.ฎีกา (บาลี) หน้า ๒๒๙-๒๕๓.

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน ม.ม.ฎีกา (บาลี) หน้า ๑๔๘-๑๗๖.

^{๑๔} ดูรายละเอียดใน ส.ส.ฎีกา (บาลี) หน้า ๕๔-๖๕.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน อง.เอกก.ฎีกา (บาลี) หน้า ๖๔-๘๔.

เป็นพหูสูตร มีถ้อยคำสละสลวย มีปฏิภาณดี เป็นพระเถระผู้ใหญ่ และเป็นพระอรหันต์^{๑๖} หรือเมื่อพระผู้มีพระภาคทรงแสดงหัวข้อธรรมโดยย่อ ทรงตั้งเป็นอุทเทสไว้แล้ว เสด็จหลีกไปโดยไม่ได้ขยายความ เพื่อนภิกษุทั้งหลายก็นึกถึงท่านว่า ท่านพระมหากัจจายนะนี้ เป็นผู้ที่พระศาสดายกย่อง ทั้งเพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูสรรเสริญ เป็นผู้มีความสามารถในการชี้แจงเนื้อความแห่งอุทเทสที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงโดยย่อให้พิสดารได้^{๑๗} ไปขอให้ท่านขยายความให้ฟัง เมื่อนำเนื้อความที่ท่านขยายไปกราบทูลให้พระผู้มีพระภาคทรงทราบ พระองค์ก็ทรงรับรองว่า ท่านเป็นบัณฑิต มีปัญญามาก หากสอบถามเนื้อความนั้นกับพระองค์ ก็จะทรงตอบเหมือนกันนั่นเอง^{๑๘}

เนื้อความพระพุทฺทพจน์ที่ทรงแสดงโดยย่อ ขยายความให้พิสดารอย่างไร ใช้หลักการหรือวิธีการใดในการขยายความ จึงเป็นการขยายความอย่างเหมาะสมถูกต้อง ได้เนื้อความตรงตามพุทฺทประสงค์ดั้งเดิม ไม่ขยายออกนอกแนวคำสอน ไม่ขัดแย้งกับหลักการในพระพุทฺทศาสนา ท่านพระมหากัจจายนเถระได้รับเอตทัคคะในด้านนี้ หลักการและวิธีการที่ท่านใช้ในการขยายความพระพุทฺทพจน์จากย่อให้พิสดาร ได้รวบรวมไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เป็นคัมภีร์ที่เป็นแนวทางในการอธิบายพระพุทฺทพจน์ เป็นแบบแผนในการขยายความพระพุทฺทพจน์ เคียงคู่กับพระธรรมวินัยมาตั้งแต่การสังคายนาครั้งที่ ๑

“เนตติปกรณ์” แยกศัพท์เป็น เนตติ+ปกรณ์, “ปกรณ์” แปลว่า คัมภีร์หรือตำรา, “เนตติ” แปลว่า นำไป, แนะนำ

เนตติปกรณ์ แปลว่า คัมภีร์สำหรับนำไป, คัมภีร์สำหรับแนะนำ อธิบายว่า คัมภีร์สำหรับนำไปเวเนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่หลักธรรมของพระพุทธเจ้าผู้เป็นอริยะ คัมภีร์ที่นำเวเนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่โสดาปัตติมรรค คัมภีร์ที่นำเวเนยสัตว์ทั้งหลายไปสู่พระนิพพาน^{๑๙} หมายความว่า เนตติปกรณ์นี้เป็นคัมภีร์ที่ช่วยให้เกิดความเข้าใจถูกต้องในหลักสัจธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ทรงประกาศไว้ เมื่อได้มีโอกาสฟังธรรมหรือแสดงธรรม หากมีหลักการในคัมภีร์นี้ประกอบด้วย จะช่วยให้สามารถอธิบายธรรมและพิจารณาธรรมนั้นได้อย่างถูกต้อง เป็นเหตุให้เกิดความเข้าใจถูกต้อง เกิดสัมมาทิฐิ เมื่อมีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้าแล้ว จะนำเวเนยสัตว์ไปสู่อริยธรรม ทำให้เข้าใจธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ อัน

^{๑๖} คำล้าลือจากพระเจ้ามธุระอวันตีบุตร; ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๑๗/๒๙๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๑๗/๓๘๒.

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๘๐/๒๕๐-๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๐/๓๓๓-๓๓๔.

^{๑๘} ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๒๘๕/๒๕๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๒๘๕/๓๔๒.

^{๑๙} วิเคราะห์ว่า เวเนยยสตุ อริยธมมํ นยตีติ เนตติ, ทสสนมคฺคํ นยนตีติ สมปาเปนตีติ เนตติ, นียนตีติ เอตถ เวเนยยา นิพพานํ สมปาปิยนตีติ เนตติ. เป็นต้น; ดูรายละเอียดวิเคราะห์ศัพท์ว่าเนตติ ในเนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๒-๓.

เป็นธรรมที่ปราศจากโทษคือกิเลส เป็นธรรมที่นำออกจากวิภวทุกข์ได้จริง จึงเป็นคัมภีร์ที่เป็นเครื่องมือในการอธิบายธรรม หลักการในเนตติปกรณ์นั้นเป็นเครื่องมือที่สำคัญมากในการทำ ความเข้าใจพระพุทฺธพจน์ ความเข้าใจพระพุทฺธพจน์ได้อย่างถูกต้องไม่ผิดเพี้ยน ไม่อาจมีได้โดยเว้นจากที่อาศัยคือการชี้แจงในหลักเนตติ เพราะการอธิบายเนื้อหาของพระพุทฺธพจน์ทั้งหมดเนื่องด้วยคำชี้แจงจากหลักเนตตินั้นเอง^{๒๐}

๒.๒ โครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์

คัมภีร์เนตติปกรณ์มีโครงสร้างของเนื้อหาอย่างเป็นระบบและรัดกุม มีการสรุปประมวลเนื้อหาทั้งหมดไว้ก่อนและขยายความให้ละเอียดไปตามลำดับ แบ่งออกเป็น ๔ ตอน คือ

๒.๑.๑. สังคหواره แสดงสรุปประมวลเนื้อหาโดยย่อของคัมภีร์ไว้ทั้งหมด โดยแสดงให้เห็นทราบว่า พระพุทฺธพจน์ทั้งหมดนั้นสมบูรณ์พร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ท่านพระมหาภิกษุจายนเถระได้แสดงแบบแผนที่ใช้ในการอธิบายพระพุทฺธพจน์ไว้ ได้แก่ ทหาระ ๑๖ นัย ๕ และมูลบท ๑๘ ทหาระเป็นการอธิบายพยัญชนะ นัยเป็นการอธิบายอรรถ เมื่อนำความรู้ด้านอรรถและพยัญชนะทั้ง ๒ นี้มาประกอบกันเข้าแล้ว จึงอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามความเหมาะสมต่อไป^{๒๑}

๒.๑.๒ อุทเทศواره แสดงหัวข้อที่ตั้งขึ้นไว้เป็นอุทเทศ เพื่อจะนำไปขยายความต่อไป ได้แก่ ชื่อของทหาระทั้ง ๑๖ มีเทศนาทหาระเป็นต้น นัย ๕ มีนันทิยาวิภวัญญเป็นต้น และมูลบท ๑๘ โดยแยกเป็น ๒ ฝ่าย มูลบทที่เป็นฝ่ายโฆทาน ๙ มีสมณะวิปัสสนาเป็นต้น และมูลบทที่เป็นฝ่ายสังกิเลส ๙ มีตัณหาวิชชาเป็นต้น^{๒๒}

๒.๑.๓ นิทเทศواره แสดงความหมายของหัวข้อที่ตั้งขึ้นไว้ในอุทเทศทั้งหมดโดยสังเขป ให้คำจำกัดความและอธิบายลักษณะของเทศนาทหาระเป็นต้น โดยอธิบายหัวข้อละ ๑ คาถา ครบทั้งทหาระ ๑๖ และนัย ๕ อธิบายวิธีการนำหลักการเหล่านี้ไปใช้ในการอธิบายพระพุทฺธพจน์ โดยแนะนำให้ทำตามลำดับ ดังนี้คือ (๑) อธิบายพยัญชนะโดยการประกอบทหาระ ๑๖ เข้าไปในพระพุทฺธพจน์ (๒) พิจารณาส่องดูเนื้อหาโดยอาศัยหลักธรรมที่เป็นทิศทาง ด้วยทิสาลอจนนัย (๒) ประกอบหลักธรรมที่เชื่อมโยงเข้ากันได้ ด้วยอังกุสนัย (๔) อธิบายพระพุทฺธพจน์ตามเหมาะสมด้วยนัย ๓ มีนันทิยาวิภวัญญเป็นต้น เขียนเป็นลูกศรแสดงลำดับการอธิบายพระพุทฺธพจน์ ดังนี้

^{๒๐} น หิ เนตติอุปเทศสนนิสสเยน วินา อวิปริตสุตตถาวโรโธ สมภวติ. สพฺพปาปิ หิ สุตตสส อตถสัณฺณนา เนตติอุปเทศายตฺตา; เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๓.

^{๒๑} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) -/๑.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑-๓/๒-๓.

พระพุทธรูป -> ทหาระ ๑๖ -> ทิสาลोजนน้อย -> อังกุสน้อย -> นัย ๓ มีนันทิยาวิภูฏนัยเป็นต้น -> อธิบายพระพุทธรูป

และในนิเทศวาระนั้น ท่านพระมหากัจจนเถระได้จำแนกพยัญชนะและอรรณะให้ละเอียดเพิ่มเติมอีก เป็นกลุ่มพยัญชนะ ๖ มีอักษรเป็นต้น กลุ่มอรรณะ ๖ มีสังกาศนาเป็นต้น เมื่อประกอบกลุ่มพยัญชนะ ๖ และกลุ่มอรรณะ ๖ เข้ากับทหาระ ๑๖ และนัย ๕ รวมเป็นแบบแผนการอธิบายพระพุทธรูปทั้งหมด ๓๓ อย่าง คือ (๑) ฝ่ายอรรณะ ๙ ได้แก่ กลุ่มอรรณะ ๖ นันทิยาวิภูฏนัย ติปุกขลนัย และสิหวิกกีฬิตนัย (๒) ฝ่ายพยัญชนะ ๒๔ ได้แก่ กลุ่มพยัญชนะ ๖ ทหาระ ๑๖ ทิสาลोजนน้อยและอังกุสนัย^{๒๓} สรุปแบบแผนการอธิบายพระพุทธรูปทั้งหมด ๓๓ อย่าง ได้ดังตาราง

ตารางที่ ๒.๑ แสดงแบบแผนการอธิบายพระพุทธรูป ๓๓ อย่าง

ฝ่ายพยัญชนะ ๒๔	ฝ่ายอรรณะ ๙
กลุ่มพยัญชนะ ๖	กลุ่มอรรณะ ๖
ทหาระ ๑๖	นันทิยาวิภูฏนัย ๑
ทิสาลोजนน้อย ๑	ติปุกขลนัย ๑
อังกุสนัย ๑	สิหวิกกีฬิตนัย ๑

๒.๑.๔ ปฏินิเทศวาระ แสดงความหมายและลักษณะของหลักการตามหัวข้อที่ตั้งขึ้นไว้ในอุเทศอย่างละเอียด พร้อมยกพระพจน์ในพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่าง วิเคราะห์และอธิบายประกอบความเข้าใจ แยกเป็น ๔ ตอน ได้แก่

๒.๑.๔.๑ ทารวิภังควาระ แสดงขยายความทหาระ ๑๖ โดยละเอียด พร้อมทั้งยกพระพุทธรูปในพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่าง ในแต่ละทหาระนั้นยกตัวอย่างมาหลายพระพุทธรูป^{๒๔}

๒.๑.๔.๒ ทารสัมปตาวาระ แสดงวิธีการอธิบายพระพุทธรูปเดียว คาถาเดียว หรือหลักธรรมเดียว โดยประกอบทหาระทั้ง ๑๖ เพื่อขยายความให้ละเอียดพิศดาร^{๒๕}

๒.๑.๔.๓ นยสมุฏฐานวาระ แสดงวิธีการอธิบายอรรณะของพระพุทธรูป เพื่อให้เข้าใจชัดเจนในพระพุทธรูปตรงตามวัตถุประสงค์ของผู้แสดงธรรม ทำให้สามารถแยกแยะธรรมฝ่ายสังกิเลสซึ่งเป็นฝ่ายวิภูฏณะ และธรรมฝ่ายโฆทานซึ่งเป็นฝ่ายวิภูฏณะได้อย่างถูกต้องและลึกซึ้ง แสดงเหตุเกิดของนัยเหล่านั้น โดยอาศัยธรรมหลักจากมูลบทมาเป็นจุดเริ่มในการอธิบาย ดังนี้ (๑) ตัณหา

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๔/๔-๖.

^{๒๔} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๕-๕๑/๗-๘๓.

^{๒๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๕๒-๗๘/๘๓-๑๐๖.

อวิชา สมณะ วิปัสสนา เป็นเหตุเกิดของนันทิยาวิภูษณีย์ (๒) โลกะ โทสะ โมหะ อโลกะ อโทสะ อโมหะ เป็นเหตุเกิดของติปุคฆลนีย์ (๓) สุภัสสัณญา สุขัสสัณญา นิจจัสสัณญา อตตัสสัณญา อสุภัสสัณญา ทุกขัสสัณญา อนิจจัสสัณญา อนัตตัสสัณญา เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนีย์ ส่วนทิสาลोजनाถีย์และอังกุสนีย์ ก็อาศัยนัยทั้ง ๓ นั้นเกิดขึ้น^{๒๖}

๒.๑.๔.๔ สาสนปฏิฐานวาระ แสดงการจัดหมวดหมู่ของพระพุทธรูปโดยอาศัย เนื้อหาสาระเป็นหลัก ตั้งกลุ่มของพระพุทธรูปขึ้นเป็นแบบแผน เพื่อให้สะดวกในการศึกษาและ วิเคราะห์เนื้อหา จัดเป็น ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภท มีวาสนาภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพรภาคิยสูตร และอเสกขภาคิยสูตร เป็นต้น^{๒๗}

จากการศึกษาโครงสร้างของคัมภีร์เนตติปกรณ์ ทำให้ทราบว่าคัมภีร์นี้มีโครงสร้างการ อธิบายเนื้อหาต่าง ๆ อย่างรัดกุมและเป็นระบบ เรียงตามลำดับดังนี้ (๑) สรุปประมวลเนื้อหาโดยย่อ ของทั้งคัมภีร์ เพื่อให้ทราบว่าเป็นคัมภีร์แสดงเรื่องอะไร (๒) ตั้งอุทเทส เพื่อให้ทราบว่าในคัมภีร์นี้ มี หัวข้ออะไรบ้าง (๓) ให้คำจำกัดความแบบย่อ ๆ ของแต่ละอุทเทส เพื่อให้เข้าใจเบื้องต้นก่อนว่า ความหมายโดยสังเขปของหัวข้อนั้น ๆ เป็นอย่างไร (๔) ขยายความอุทเทสเหล่านั้นโดยละเอียด โดย ยกพระพุทธรูปในพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่างประกอบ วิเคราะห์และอธิบายเหตุผลต่าง ๆ อย่าง รัดกุม เป็นรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปที่มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว มีกฎเกณฑ์ ระเบียบ แบบแผนที่แน่นอน

๒.๓ เนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์

เนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์นั้น มีอยู่ ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) ทหาระ ๑๖ (๒) นยะ ๕ (๓) สาสนปฏิฐาน ๑๖ และ ๒๘ สำหรับงานวิจัยนี้ ลำดับเนื้อหาจะเรียงเหมือนในคัมภีร์เนตติปกรณ์บาลี คำอธิบายเพิ่มเติมต่าง ๆ ผู้วิจัยได้ศึกษาเพิ่มเติมจากฉบับแปล หนังสือ และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง นำมาวิเคราะห์ รวบรวม เรียบเรียง แล้วเขียนพรรณนาเนื้อหาให้ต่อเนื่องกัน เพื่อให้สามารถทำความเข้าใจเนื้อหาในส่วนนั้น ๆ ได้สะดวกขึ้น เนื้อหาทั้งหมดมีดังนี้

ทหาระ ๑๖ ได้แก่ (๑) เทสนาหาระ (๒) วิจัยหาระ (๓) ยุตติหาระ (๔) ปทัฏฐานหาระ (๕) ลักขณหาระ (๖) จตฺตพฺพุหาระ (๗) อาวิภูษณหาระ (๘) วิภัตติหาระ (๙) ปริวัตตนหาระ (๑๐) เวจจน หาระ (๑๑) ปัญญัตติหาระ (๑๒) โอตฺรณหาระ (๑๓) โสธนหาระ (๑๔) อธิฏฐานหาระ (๑๕) ปริกขาร หาระ (๑๖) สมารโปนหาระ

^{๒๖} คุรยลลเยตฺตโน เนตฺติ. (บาลี) ๗๙-๘๘/๑๐๗-๑๒๓.

^{๒๗} คุรยลลเยตฺตโน เนตฺติ. (บาลี) ๘๙-๑๒๕/๑๒๔-๑๙๒.

นยะ ๕ ได้แก่ (๑) นันทิยาวัฏฏนัย (๒) ติปุกขลนัย (๓) สีหวิกกีฬนัย (๔) ทิสาลอจนนัย (๕) อังกุสนัย

ศาสนปฏิฐาน ๑๖ ได้แก่ (๑) สังกิเลสภาคียสูตร (๒) วาสนาภาคียสูตร (๓) นิพเพธภาคียสูตร (๔) อเสกขภาคียสูตร (๕) สังกิเลสวาสนาภาคียสูตร (๖) สังกิเลสนิพเพธภาคียสูตร (๗) สังกิเลสอเสกขภาคียสูตร (๘) สังกิเลสนิพเพธอเสกขภาคียสูตร (๙) สังกิเลสวาสนานิพเพธภาคียสูตร (๑๐) วาสนานิพเพธภาคียสูตร (๑๑) ตัณหาสังกิเลสภาคียสูตร (๑๒) ทิฏฐิสังกิเลสภาคียสูตร (๑๓) ทุจจริตสังกิเลสภาคียสูตร (๑๔) ตัณหาโวทานภาคียสูตร (๑๕) ทิฏฐิโวทานภาคียสูตร (๑๖) ทุจจริตโวทานภาคียสูตร

ศาสนปฏิฐาน ๒๘ ได้แก่ (๑) โลภียสูตร (๒) โลกุตตรสูตร (๓) โลภียโลกุตตรสูตร (๔) สัตตธาธิฐานสูตร (๕) อัมมาธิฐานสูตรที่ (๖) สัตตอัมมาธิฐานสูตร (๗) ญาณสูตร (๘) ญเญยสูตร (๙) ญาณญเญยสูตร (๑๐) ทัสสนสูตร (๑๑) ภาวนาสูตร (๑๒) ทัสสนภาวนาสูตร (๑๓) สกวจนสูตร (๑๔) พรวจนสูตร (๑๕) สกพรวจนสูตร (๑๖) วิสัชชนียสูตร (๑๗) อวิสัชชนียสูตร (๑๘) วิสัชชนียาวิสัชชนียสูตร (๑๙) กัมมสูตร (๒๐) วิปากสูตร (๒๑) กัมมวิปากสูตร (๒๒) กุสลสูตร (๒๓) อกุสลสูตร (๒๔) กุสลากุสลสูตร (๒๕) อนุญญาตสูตร (๒๖) ปฏิชิตตสูตร (๒๗) อนุญญาตปฏิชิตตสูตร (๒๘) ถาสูตร

มูลบท ๑๘ ที่เป็นฝ่ายโวทาน เป็นกุศลบท ๙ ได้แก่ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา (๓) อโลภะ (๔) อโทสะ (๕) อโมหะ (๖) อสุภัสสัญญา (๗) ทุกขสัญญา (๘) อนิจจสัญญา (๙) อนัตตสัญญา และที่เป็นฝ่ายสังกิเลส เป็นอกุศลบท ๙ ได้แก่ (๑) ตัณหา (๒) อวิชชา (๓) โลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) สุกขสัญญา (๗) สุขสัญญา (๘) นิจจสัญญา (๙) อตตสัญญา

ตารางที่ ๒.๒ แสดงกลุ่มของมูลบท ๑๘ แบ่งเป็น ๓ กลุ่ม

ฝ่ายโวทาน	ฝ่ายสังกิเลส
สมณะ วิปัสสนา	ตัณหา อวิชชา
อโลภะ อโทสะ อโมหะ	โลภะ โทสะ โมหะ
อสุภัสสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา	สุภัสสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา

๒.๓.๑ ทหาระ ๑๖

ทหาระ แปลว่า หลักการ, แนวทาง หมายถึง หลักการหรือแนวทางที่ใช้กำจัดความไม่รู้ ความลึกลับ และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระพุทธรพจน์ แนวทางที่ผู้แสดงธรรมและผู้รับ

ธรรมควรนำมาใช้ เพื่อให้เข้าใจพระพุทฺธพจน์ได้อย่างถูกต้อง^{๒๘} หาระนี้เป็นแนวทางที่ใช้ในการอธิบายพยัญชนะในพระพุทฺธพจน์ให้เข้าใจอย่างชัดเจน ทำให้อธิบายเนื้อความของพระพุทฺธพจน์ได้อย่างถูกต้องหยั่งลงสู่หลักสัจธรรม เป็นแนวทางที่ทำให้เกิดความปีติโสมนัสในการแสดงธรรมและการฟังธรรม ชำระความเห็นให้ถูกต้อง นำไปสู่การปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง นำออกจากวิภูฏะทุกข์ เข้าถึงพระนิพพาน มีทั้งหมด ๑๖ หาระ ดังนี้

๑. เทศนาหาระ

เทศนาหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการจำแนกเนื้อหาของพระพุทฺธพจน์ออกเป็น ๖ ประเด็น มีอัสสาทะเป็นต้น หลักการนี้เป็นหลักการที่มีอยู่ในทุกพระธรรมเทศนา เพราะพระธรรมเทศนาของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ย่อมไม่พ้นไปจากอริยสัจ ๔^{๒๙} อันเป็นสามุกังสิกธรรมเทศนา พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ได้ทรงมุ่งสั่งสอน ทรงประกาศให้เวไนยสัตว์รัฐอริยสัจ ๔ เทศนาหาระนี้ มุ่งให้เข้าใจหลักธรรมให้ชัดเจน หยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ โดยมีหลักการจำแนก ๖ ประเด็น ได้แก่ (๑) อัสสาทะ (๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผล (๕) อุปายะ และ (๖) อาณัตติ^{๓๐} มีคำอธิบายดังนี้

(๑) อัสสาทะ แปลว่า คุณ, ความยินดี, สภาวะที่น่ายินดีพอใจ, สภาวะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจ มี ๒ ประการ คือ

ก. สภาวะที่น่ายินดีพอใจ หมายถึง สุข โสมนัส และอิฏฐารมณ^{๓๑}, สุข ได้แก่ ความรู้สึกสบายทางกาย, โสมนัส ได้แก่ ความรู้สึกสบายทางใจ, อิฏฐารมณ ได้แก่ อารมณ์อันเป็นที่น่าใคร่ น่าพอใจ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ

ข. สภาวะที่ยินดีพอใจ หรือ สภาวะที่เป็นเหตุให้เกิดความยินดีพอใจ หมายถึง ตัณหาและวิปลาส^{๓๒} ได้แก่ สัญญาวิปลาส จิตวิปลาส ทิฏฐิวิปลาส ในวัตถุที่ตั้ง ๔ ประการ คือ

^{๒๘} วิเคราะห์ว่า หรียนต์ิ เอเตหิ สุตตเคยยาทิวิสยา อณฺญาณสํสยวิปลาสาติ ทารา, หรียนต์ิ โวหรียนต์ิ ฌมมสํวณณกมมปฏิคคาหเกหิ ทานคคทณวเสนาติ ทารา. เป็นต้น; ดูรายละเอียดวิเคราะห์ศัพท์ว่าหาระ ใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๖.

^{๒๙} เทศนาคำว่า เทศนาหาระนี้หมายถึงสัจจะ ๔, สายั ฌมมเทศนา ก็ เทศยติ, จตตาริ สจจจาณี ทุกข์ สมุทฺยั นิโรธั มคคั; เนตติ.(บาลี) ๙/๑๐, สจจเมตต.. นหิ อสสาทาทีนวานิสสรณาทิสนทสสนรหิตา สุตตเทศนา อตถิ; เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๑๗.

^{๓๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕-๑๐/๗-๑๒, เนตติ.อ. (บาลี) ๕-๑๐/๔๓-๖๖, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๕-๑๐/๕๐-๗.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๑.

^{๓๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๑-๒๒.

วิปัสสนาว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยง วิปัสสนาว่าเป็นสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ วิปัสสนาว่าเป็นอัตตาในสิ่งที่เป็นอนัตตา วิปัสสนาว่าสวยงามในสิ่งที่ไม่สวยงาม

(๒) อาทินวะ แปลว่า โทษ, สภาวะที่ไม่น่ายินดีพอใจ ได้แก่ ทุกข์ โทมนัส หรือทุกข์ ๓ อย่าง และสังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมด^{๓๓}, ทุกข์ ได้แก่ ความรู้สึกไม่สบายทางกาย, โทมนัส ได้แก่ ความรู้สึกไม่สบายทางใจ, ทุกข์ ๓ อย่าง ได้แก่ ทุกข์ทุกข์ วิปริณามทุกข์ และสังขารทุกข์, สังขารทั้งหมด คือ ชันธ ๕ อันมีลักษณะไม่เที่ยง สิ่งใดไม่เที่ยง สิ่งนั้นเป็นทุกข์ มีโทษ มีภัย มีอันตราย อยู่ภายใน เป็นสิ่งน่ากลัว เป็นภาวะที่ไม่น่าเพลิดเพลินยินดี

(๓) นิสสรณะ แปลว่า เครื่องนำออก, สภาวะที่เป็นเหตุนำออกไป, สภาวะสลัดออก มี ๒ ประการ คือ

ก. เครื่องนำออก หรือ สภาวะที่เป็นเหตุนำออกจากวิภวทุกข์ หมายถึง อริยมรรคมีองค์ ๘ รวมทั้งโพธิปักขิยธรรมอื่น ๆ ในระดับโลกุตตระ^{๓๔} อันเป็นธรรมที่เป็นฝ่ายแห่งการตรัสรู้หรือริสัจ ๔ ทำให้มีดวงตาปัญญา เห็นอริยสัจ ทำให้แจ้งพระนิพพาน ตื่นจากความหลับคือกิเลส

ข. ภาวะสลัดออกจากทุกข์ หมายถึง พระนิพพาน^{๓๕} อันเป็นภาวะที่สลัดออกออกจากสังขารทั้งปวง สลัดออกจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองเร่าร้อนทั้งปวง

(๔) ผละ แปลว่า สิ่งที่เกิดจากเหตุ, สิ่งที่เป็นผลได้มาจากการกระทำ หมายถึง ผลของพระธรรมเทศนา^{๓๖} มี ๒ ประการ คือ

ก. ผลที่เกิดในปัจจุบัน ผลจากการฟังธรรม คือ มีสุตมยปัญญา ได้ฟังในสิ่งที่ไม่เคยฟัง เข้าใจสิ่งที่เคยฟังแล้ว บรรเทาความลังเลสงสัยได้ ทำความเห็นให้ตรง จิตมีความผ่องใส มีความเข้าใจอรรถะ เข้าใจธรรมะ สามารถนำไปปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลส ดำเนินไปตามสัมมาปฏิบัติทางตวันความชั่ว เพิ่มพูนกุศลคุณความดี ทำความเพียร เข้าถึงธรรมระดับต่าง ๆ เข้าถึงความสุขระดับต่าง ๆ และได้วิสุทธิ ๖ ประการ ได้แก่ สิววิสุทธิ จิตตวิสุทธิ ทิฐิวินิวิสุทธิ กังขาวิตรณวิสุทธิ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ^{๓๗}

ข. ผลที่เกิดในภพหน้า สำหรับผู้ที่ไม่อาจบรรลุมรรคในขณะที่ฟังธรรมได้ เป็นการสั่งสมบุญบารมีเพื่อให้ได้สมบัติต่าง ๆ เช่น สมบัติคืออายุ ผิวพรรณ กำลัง สุข เกียรติยศ

^{๓๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๒.

^{๓๔} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๒.

^{๓๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๒.

^{๓๖} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๓.

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๓.

บริวาร ความเป็นใหญ่ อุปธิสมบัติ สิริแห่งความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ สิริแห่งความเป็นเทวราช ความถึงพร้อมด้วยจักร ๔ ความถึงพร้อมด้วยศีล ความถึงพร้อมด้วยสมาธิ วิชชา ๓ อภิญญา ๖ ปฏิสัมภทา ๔ สาวกโพธิ ปัจเจกโพธิ และสัมมาสัมโพธิ^{๓๘}

(๕) **อุปายะ** แปลว่า เทคนิค, วิธีการ ได้แก่ ข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เป็นเหตุให้เกิด อริยมรรค ทำให้บรรลุถึงผล นิพพาน^{๓๙} คือ สิกขา ๓ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา, ทาน ศีล ภาวนา หรือข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุเบื้องต้นอื่น ๆ เช่น ปาติโมกขสังวร อินทริยสังวร โภขเนมัตตัญญุตตา ชาคริยานุโยคะ สติสัมปชัญญะ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การโยนิโสมนสิการ การปฏิบัติสมควรแก่ธรรม การปฏิบัติตามหลักมงคลต่าง ๆ เป็นต้น

(๖) **อาณัตติ** แปลว่า การชักชวน, การแนะนำ ได้แก่ การชักชวนแนะนำเพื่อประโยชน์เกื้อกูลสำหรับเวไนยสัตว์ของพระผู้มีพระภาคผู้เหมาะสมในการทำหน้าที่ชักชวน ด้วยพระดำรัสเป็นต้นว่า “เธอจงปฏิบัติอย่างนี้”^{๔๐} พระพุทธองค์ทรงแนะนำ ชักชวนให้พุทธบริษัทละเว้นจากการทำความชั่ว เว้นขาดจากทุจริต และงดเว้นให้ห่างไกลจากสิ่งที่เป็นอุปสรรคขัดขวางความเจริญงอกงามในทางธรรม มีให้ละเว้นความเกียจคร้าน การหาความสุขจากการนอนหลับ ความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ เป็นต้น ทรงกระตุ้นเตือนให้ทำคุณความดี เจริญกุศล เร่งประพฤติพรหมจรรย์ เร่งกระทำที่พึงให้แก่ตน ให้ไม่ประมาท มีสติอยู่เสมอ มีความตื่นตัว มุ่งทำกิจในอริยสัจ ๔ ให้สำเร็จเป็นต้น

ก. ตัวอย่างเทศนาหาระ

ในคัมภีร์เนตติปกรณบาลี พระมหากัจจายนเถระได้อธิบายอัสสาหะเป็นต้น โดยยกตัวอย่างพระพุทธพจน์จากพระไตรปิฎก และได้ชี้ให้เห็นว่าพระพุทธพจน์บทนั้น ๆ เป็นอัสสาหะ อาทีนวะ หรือนิสสรณะ เป็นต้น บางครั้งในพระพุทธพจน์ชุดเดียวกันมีหลายส่วน ท่านก็จำแนกละเอียดให้เห็นว่า ส่วนไหนเป็นอัสสาหะ ส่วนไหนเป็นอาทีนวะ ส่วนไหนเป็นนิสสรณะ เพื่อความเข้าใจตัวอย่างให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ผู้วิจัยจะคงตัวอย่างตามที่ท่านยกมาแสดงไว้แล้ว พร้อมกับวิเคราะห์ด้วยหลักเทศนาหาระว่า พุทธพจน์ที่ยกมาเป็นตัวอย่างนั้นจัดเป็นส่วนใด ดังต่อไปนี้

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๓.

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๔.

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๔.

ถ้ากามนั้นสำเร็จด้วยดีแก่สัตว์นั้น ผู้อยากได้กามอยู่
 สัตว์นั้นได้กามตามที่ต้องการแล้ว
 ย่อมเป็นผู้อิจฉาใจแน่แท้^{๔๑}

คาถานี้เป็น*อัสสาทะ*^{๔๒} คือตัณหา อันเป็นเหตุทำให้เกิดความยินดีพอใจ

ถ้าเมื่อสัตว์นั้นอยากได้กามอยู่ เกิดความพอใจแล้ว
 กามเหล่านั้นเสื่อมไป
 สัตว์นั้นย่อมเจ็บปวด เหมือนถูกลูกศรแทง^{๔๓}

คาถานี้เป็น*อาทีนวะ*^{๔๔} คือโทมนัส เป็นความทุกข์ทางใจที่เกิดขึ้น เมื่อประสบกับความ
 สูญเสีย หรือพลัดพรากจากของรักของชอบ

ผู้ใดละกามได้ เหมือนคนเดินเลี้ยวหัวดู
 ผู้นั้นมีสติ ล่วงพ้นตัณหาที่ชื่อว่าวิสัตติกานี้ในโลก^{๔๕}

คาถานี้เป็น*นิสสรณะ*^{๔๖} คืออริยมรรค ทำให้มีปัญญาเห็นอริยสัจ ทำให้แจ้งพระนิพพาน
 ละความยินดีติดข้อง ล่วงพ้นตัณหาได้

ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม
 ธรรมที่ตนประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้
 นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว
 ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ถึงทุกข์^{๔๗}

คาถานี้เป็น*ผล*^{๔๘} คือการได้รับความสุขระดับต่าง ๆ ได้รับคำชมเชยสรรเสริญ ได้ลาภ ได้
 ยศ ได้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ มีสมบัติอันเป็นทิพย์ต่าง ๆ

เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
 สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง

^{๔๑} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๗๓/๔๘๖, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗.

^{๔๒} เนตติ. (บาลี) ๕/๗.

^{๔๓} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๗๔/๔๘๖, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗.

^{๔๔} เนตติ. (บาลี) ๕/๗.

^{๔๕} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๗๗๕/๔๘๖, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๗๗๓/๖๘๗.

^{๔๖} เนตติ. (บาลี) ๕/๗.

^{๔๗} พุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖, พุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๓๓๙.

^{๔๘} เนตติ. (บาลี) ๕/๘.

เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์
 นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๔๙}
 เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
 สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์
 เมื่อนั้นย่อมหน่ายในทุกข์
 นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๕๐}
 เมื่อใด อริยสาวกพิจารณาเห็นด้วยปัญญาว่า
 ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา
 เมื่อนั้น ย่อมหน่ายในทุกข์
 นั้นเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๕๑}

คาถาทั้ง ๓ นี้เป็นอุปายะ^{๕๒} คือการมีปัญญาเห็นสามัญญลักษณะของสังขารทั้งหลาย เป็น
 อุปายด้านปัญญา เป็นการฝึกปฏิบัติเพื่อให้เกิดอริยมรรค

บุคคลควรละเว้นบาปทั้งหลาย
 ดุจพ่อค้าที่มีทรัพย์มาก แต่มีพวกน้อย หลีกเลี้ยงทางที่มีภัย
 และดุจคนรักชีวิตหลีกเลี้ยงยาพิษ ฉะนั้น^{๕๓}

คาถานี้เป็นอาณัตติ^{๕๔} คือเป็นคำแนะนำชักชวนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า
 พระองค์มีพระทัยประกอบด้วยพระมหากรุณาธิคุณ แนะนำให้ละเว้นจากบาปทั้งหลาย เพราะบาป
 ทั้งหลายเป็นเหตุที่ก่อให้เกิดทุกข์เป็นผลตามมา

โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า
 มีสติทุกเมื่อ พึงถอนอัตตานุทิฏฐิเสีย
 เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้
 บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้ มัจจุราชจึงไม่เห็น^{๕๕}

^{๔๙} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๗/๖๔, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

^{๕๐} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๘/๖๔, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๘/๑๑๘.

^{๕๑} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๙/๖๔, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๙/๑๑๘.

^{๕๒} เนตติ. (บาลี) ๕/๙.

^{๕๓} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๒๓/๓๘, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๒๓/๖๙.

^{๕๔} เนตติ. (บาลี) ๕/๙.

^{๕๕} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๑๒๖/๕๔๙, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๑๒๖/๗๗๒.

คำว่า “โมฆราช เธอจงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า” เป็น**อานัตติ**,
 คำว่า “มีสติทุกเมื่อ” เป็น**อุบาย**,
 คำว่า “เป็นผู้ข้ามมัจจุราชเสียได้ ด้วยอาการอย่างนี้ บุคคลพิจารณาเห็นโลกอย่างนี้
 มัจจุราชจึงไม่เห็น” เป็น**ผล**^{๕๖}

ข. เทสนาหาระกับบุคคล

เวไนยสัตว์ที่ใช้หลักการในคัมภีร์เนตตปกรณนี้แนะนำให้บรรลุธรรมได้ พระมหากัจจายนเถระอธิบายมุ่งไปที่ ๓ บุคคล เป็นบุคคลที่สามารถบรรลุธรรมได้ในชาติปัจจุบัน คือ (๑) อุกมภูติปัญญา ผู้บรรลุเร็วด้วยการฟังอุทเทส (๒) วิปญฺจิตฺตัญญู ผู้บรรลุธรรมช้าด้วยการฟังนิทเทส (๓) เนยยะ ผู้สามารถแนะนำให้บรรลุธรรมได้ โดยการฟังอย่างพิสดาร ทรงจำ สอบถาม คบหากัลยาณมิตร โยนิโสมนสิการและปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม ดังนั้น ในการแสดงธรรมจึงมีขนาดยาวสั้น ประกอบด้วยส่วนต่าง ๆ ไม่เหมือนกัน ท่านแบ่งเทสนาหาระกับบุคคล ดังนี้

- (๑) อุกมภูติปัญญา สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟังนิสสรณะ
- (๒) วิปญฺจิตฺตัญญู สามารถบรรลุธรรมด้วยการฟังอาทีนวะกับนิสสรณะ
- (๓) เนยยะ สามารถบรรลุธรรมได้ด้วยการฟัง อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ^{๕๗}

ค. จริตกับปฏิบัติ

จริตของบุคคลมี ๒ คือ (๑) ตัณหาจริต (๒) ทิฏฐิจริต ปฏิปทาทางดำเนินมี ๔ คือ (๑) ปฏิบัติลำบาก บรรลุได้ช้า (๒) ปฏิบัติลำบาก บรรลุได้เร็ว (๓) ปฏิบัติสะดวก บรรลุได้ช้า (๔) ปฏิบัติสะดวก บรรลุได้เร็ว เมื่อจัดแยกตามสมณะวิปัสสนาที่นำมาปฏิบัติมี ๒ คือ (๑) สมณะนำหน้า วิปัสสนาตามหลัง (๒) วิปัสสนานำหน้า สมณะตามหลัง และมีธรรมอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องอีกหลายประการ

พระมหากัจจายนเถระได้สรุปความเชื่อมโยงเกี่ยวกับจริตและการปฏิบัติเพื่อความหลุดพ้นไว้ว่า บุคคลผู้มีตัณหาจริต ปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบากและบรรลุช้า ด้วยสตินทรีย์อันอาศัยสติปัญญา, บุคคลผู้มีตัณหาจริต ปัญญาแก่กล้า ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบาก แต่บรรลุเร็ว ด้วยสมาธิทรีอันอาศัยสมาธิ, บุคคลผู้มีทิฏฐิจริต ปัญญาไม่แก่กล้า ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวกแต่บรรลุช้า ด้วยวิริยทรีอันอาศัยสัมมปธาน, บุคคลผู้มีทิฏฐิจริต ปัญญาแก่กล้า ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวกและบรรลุเร็ว ด้วยปัญญาทรีอันอาศัยสัจจะ, บุคคลผู้มีตัณหาจริต ทั้งสองประเภทปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า ย่อมหลุดพ้นด้วยเจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ, บุคคล

^{๕๖} เนตติ. (บาลี) ๕/๙.

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๖/๙.

ผู้มีทิวัจฉิตทั้งสองประเภทปฏิบัติสมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า ย่อมหลุดพ้นด้วยปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา, บุคคลผู้หลุดพ้นด้วยวิธีปฏิบัติวิปัสสนาที่มีสมณะนำหน้า ควรแนะนำด้วยนันทิยาวิภูษณีย, บุคคลผู้หลุดพ้นด้วยวิธีปฏิบัติสมณะที่มีวิปัสสนานำหน้า ควรแนะนำด้วยสีหวิกกีฬิตนัย^{๕๘} เขียนสรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๒.๓ แสดงจริต ๒ ปฏิปทา ๒ วิธีปฏิบัติและวิธีแนะนำที่เหมาะสมกัน

จริต	ปฏิปทา	วิธีปฏิบัติ	วิธีแนะนำ
ตณฺหาจริต ปัญญาไม่กล้า	ทุกขาปฏิปทา ทนธาภิณฺญา	สมณะบุพพังคมวิปัสสนา	นันทิยาวิภูษณีย
ตณฺหาจริต ปัญญากล้า	ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิณฺญา		
ทิวัจฉิต ปัญญาไม่กล้า	สุขาปฏิปทา ทนธาภิณฺญา	วิปัสสนาบุพพังคมสมณะ	สีหวิกกีฬิตนัย
ทิวัจฉิต ปัญญากล้า	สุขาปฏิปทา ขิปปาภิณฺญา		

ง. ปัญญา ๓ กับบุคคล

สำหรับผู้เป็นสาวกแล้ว ปัญญาจะเกิดขึ้นได้ต้องอาศัยการฟังจากพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นเบื้องต้น เมื่อปัญญาจากการฟังเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาระดับต่อไปจึงจะเกิดขึ้น ปัญญาที่เกิดขึ้นต่อเนื่องกันไปตามลำดับมี ๓ คือ (๑) สุตมยิปัญญา (๒) จินตามยิปัญญา (๓) ภาวนามยิปัญญา พระมหากัจจายนเถระได้แสดงความหมายปัญญา ๓ และความเกี่ยวข้องกับบุคคลในเทศนาหาระดังนี้

สุตมยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการฟังธรรมแล้วได้ศรัทธามั่นใจในคำสอน

จินตามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการพิจารณาเพ่งด้วยใจในธรรมที่ได้ฟังมาแล้ว

ภาวนามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดแก่บุคคลผู้ประกอบมนสิการด้วยปัญญาทั้งสองอย่างนั้นในไสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องบน^{๕๙}

อีกนัยหนึ่ง

สุตมยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการฟังมาจากผู้อื่น

จินตามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาจากโยนิโสมนสิการที่เกิดภายในตนเอง

ภาวนามยิปัญญา หมายถึง ปัญญาที่เกิดจากการฟังผู้อื่นและโยนิโสมนสิการในตนเอง

^{๕๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๖/๙-๑๐.

^{๕๙} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๗/๑๐.

บุคคลผู้ประกอบด้วยสุตมยิปัญญา กับจินตามยิปัญญา เป็นอุคฆฏิตัญญู, บุคคลผู้ประกอบด้วยสุตมยิปัญญา เป็นวิปัญจัตัญญู, ส่วนผู้ที่ไม่ได้ประกอบด้วยปัญญาทั้งสองประเภท เป็นเนยยะ^{๖๐}

ตารางที่ ๒.๔ แสดงบุคคลกับธรรมเทศนาที่เหมาะสมกัน

บุคคล	ปัญญาที่มี	ธรรมเทศนา
อุคฆฏิตัญญู	สุตมยี, จินตามยี	นิสสรณะ
วิปัญจิตัญญู	สุตมยี	อาทีนวะ, นิสสรณะ
เนยยะ	-	อัสสาทะ, อาทีนวะ, นิสสรณะ

ฉ. เทศนาหาระกับอริยสัจ ๔

อริยสัจ ๔ เป็นสิ่งที่จริงแท้ ไม่เป็นอย่างอื่น เป็นความจริงที่พระพุทธเจ้าผู้เป็นพระอริยะได้ทรงประกาศไว้ เป็นความจริงของพระอริยเจ้าทั้งหลาย และเป็นความจริงที่ทำให้คนเปลี่ยนจากปุถุชนไปสู่ความเป็นพระอริยเจ้า หลักอริยสัจนี้มีความสำคัญมาก เป็นสามกกังวลิกธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า คือเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นเพื่อประกาศบอกสอนแก่เวไนยสัตว์ ในพระพุทธพจน์ทั้งหมดล้วนประกาศเรื่องอริยสัจ ผู้ศึกษาจึงต้องพิจารณาพระพุทธพจน์นั้น ๆ ให้ทะลุถึงอริยสัจ ๔ พระมหากัจจายนเถระจัดเทศนาหาระเป็นหาระที่ ๑ เพื่อให้กำหนดอัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ อุปายะ และอาณัตติ แล้วประกอบลงในอริยสัจ ๔^{๖๑} ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๒.๕ แสดงเทศนาหาระ ๖ จัดลงในอริยสัจ ๔

เทศนาหาระ	อริยสัจ ๔
อาทีนวะ, ผล	ทุกข์สัจ
อัสสาทะ	สมุทัยสัจ
นิสสรณะ	นิโรธสัจ
อุปายะ, อาณัตติ	มรรคสัจ

หลักอริยสัจนั้นเป็นธรรมะที่โครงสร้างของพระพุทธศาสนา พระพุทธองค์ทรงประกาศไว้ตั้งแต่ปฐมเทศนาคือธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ธรรมะทั้งหมดที่พระองค์ทรงแสดงแก่พุทธบริษัท ก็เพื่อให้มีปัญญาเข้าใจชัดอริยสัจ ๔ อริยสัจละ ๓ รอบรวมเป็นความรู้ ๑๒ อย่างในเรื่องอริยสัจ เป็นกิจ

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๘/๑๐.

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๙/๑๐-๑๑.

หน้าที่หลักของผู้ที่ต้องการพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดต้องมาประกอบ มาฝึกหัดพัฒนาตน ให้มี ปัญญาอย่างนี้ เหตุที่ทำให้เกิดดวงตาปัญญาคืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นมัชฌิมาปฏิปทา

อริยสัจ ๔ มีเนื้อหาหลักดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความ พลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ บรรณาสสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นทุกข์ โดยย่ออุบาทาน ชั้น ๕ เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทฺทยอริยสัจ คือ ต้นหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วย ความ เพลิดเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพลิดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ^{๖๒}

ในการทรงแสดงอริยสัจ ๔ ของพระพุทธองค์นั้น มีแง่มุมของพระธรรมเทศนาหลากหลาย เพื่อให้เหมาะกับจริตและอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ มีความสมบูรณ์เพียบพร้อมด้วยอรรถะและ พยายามะ ซึ่งประกอบด้วยฝ่ายอรรถะ ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) สังกาสนา การแสดงโดยสังเขป (๒) ปกาสนา การแสดงตั้งเบื้องต้นไว้ก่อน (๓) วิวรรณ การอธิบาย (๔) วิภินา การจำแนก (๕) อุตตานิกัมมะ การขยายความให้ชัดเจนเข้าใจง่าย (๖) บัญญัติ การแสดงโดยประการต่าง ๆ หลากหลาย และฝ่ายพยายามะ ๖ อย่าง ได้แก่ (๑) อักขระ พยางค์คือหน่วยเสียง (๒) ปท บทคือศัพท์ ที่ลงวิภินาทำให้มีความหมายสัมพันธ์กับศัพท์อื่น (๓) พยายามะ พากย์หรือรูปประโยค (๔) อากาละ การจำแนกประโยค (๕) นิรุติ รูปวิเคราะห์ของบทเพื่อให้เข้าใจการสร้างคำและความหมาย (๖) นิทเทส การแสดงรูปวิเคราะห์โดยละเอียด

อรรถะกับพยายามะที่พระพุทธองค์ทรงแสดง มีความสัมพันธ์กันเป็นคู่ ๆ ดังนี้ (๑) ทรง สังกาสนาด้วยอักขระ (๒) ทรงปกาสนาด้วยบท (๓) ทรงวิวรรณด้วยพยายามะ (๔) ทรงวิภินาด้วย อากาละ (๕) ทรงอุตตานิกัมมะด้วยนิรุติ (๖) ทรงบัญญัติด้วยนิทเทส, ทรงแสดงโดยย่อด้วยอักขระ

^{๖๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๖๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

และบท สำหรับแนะนำอุคฆฏิตัญญบุคคล, ทรงแสดงขยายความด้วยพยัญชนะและอาการะ สำหรับแนะนำวิปญฺจิตัญญบุคคล, ทรงแสดงโดยพิสดารด้วยนิรุตติและนิทเทศ สำหรับแนะนำเนยยบุคคล^{๖๓}

ตารางที่ ๒.๖ แสดงคู่ของอรรถะ ๖ กับพยัญชนะ ๖

อรรถะ ๖	พยัญชนะ ๖
สังกาสนา	อักขระ
ปกาสนา	บท
วิจรณา	พยัญชนะ
วิภขนา	อาการะ
อุตตานิกัมมะ	นิรุตติ
บัญญัติ	นิทเทศ

ตารางที่ ๒.๗ ธรรมเทศนากับพยัญชนะที่ใช้

ธรรมเทศนา	พยัญชนะที่ใช้	บุคคลที่เหมาะสม
แสดงโดยย่อ	อักขระ, บท	อุคฆฏิตัญญ
แสดงขยายความ	พยัญชนะ, อาการะ	วิปญฺจิตัญญ
แสดงโดยพิสดาร	นิรุตติ, นิทเทศ	เนยยะ

เทศนาหาระนี้ เป็นหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ โดยการพิจารณาจัดแบ่งพระพุทฺธพจน์เป็นอัสสทาหะเป็นต้นซึ่งมีประกอบอยู่ในทุกพระธรรมเทศนา และประกอบส่วนอื่น ๆ ที่ไม่ปรากฏในพระธรรมเทศนานั้นเข้าไปให้ครบถ้วน แล้วจึงประกอบลงในอริยสัจ ๔ ทำให้สามารถเข้าใจเนื้อความทะลุถึงอริยสัจที่มีอยู่ในพระธรรมเทศนานั้นได้

๒. วิจัยหาระ

วิจัยหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะ พระพุทฺธพจน์ในประเด็นต่าง ๆ ๑๑ ประเด็น ได้แก่ (๑) ปทวิจัย (๒) ปัญฺหาวิจัย (๓) วิสัชนาวิจัย (๔) ปุพฺพาปรวิจัย (๕) อัสสาทวิจัย (๖) อาทินาวิจัย (๗) นิสสรณวิจัย (๘) ผลวิจัย (๙) อุบายวิจัย (๑๐) อาณตฺติวิจัย (๑๑) อนุคฺติวิจัย เป็นหลักการเพื่อให้เข้าใจพระพุทฺธพจน์นั้น ๆ โดยละเอียด เริ่มจากวิเคราะห์จำแนก

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน เนตฺติ. (บาลี) ๙/๑๑-๑๒.

แยกแยะบทพยัญชนะที่ปรากฏ ตามกฎเกณฑ์ในหลักไวยากรณ์ภาษาบาลี เป็นต้น เพื่อจะได้แปลความหมายและอธิบายเนื้อความได้อย่างชัดเจนถูกต้อง^{๖๔} มีอธิบายโดยย่อดังนี้

(๑) **ปทวิจย** วิเคราะห์แยกแยะบท ทั้งโดยศัพท์และโดยอรรถ^{๖๕}, การจำแนกแยกแยะโดยศัพท์ เป็นการแยกแยะตามหลักไวยากรณ์ของภาษาบาลี โดยแบ่งตามประเภท ได้แก่ บทนาม บทอาขยาต บทอุปสรรค บทนิบาต, ลิงค์ ได้แก่ ปุงลิงค์ อิตถิลิงค์ นปุงสกลิงค์, กาล ได้แก่ อดีตกาล ปัจจุบันกาล อนาคตกาล, สาธนะ ได้แก่ กัตตุสาธนะ กัมมสาธนะ กรณสาธนะ เป็นต้น, วิภัติ ได้แก่ ปฐมวิภัติ ทุติยวิภัติ ตติยวิภัติ เป็นต้น, พจน์ ได้แก่ เอกพจน์ พหูพจน์ ส่วนการจำแนกแยกแยะโดยอรรถ เป็นการแยกแยะเนื้อความของบท ได้แก่ อรรถลึงค์ อรรถกัตตา อรรถเหตุกัตตา อรรถกรรม อรรถกรณะ อรรถสัมปทาน อรรถอุปาทาน อรรถสามี อรรถอาชาระ อรรถโอกาส อรรถทิสายโคะ อรรถอาลปนะ เป็นต้น

(๒) **ปัญหาวิจย** วิเคราะห์แยกแยะคำถาม เช่น อทิฏฐุโชตนาปุจฉา ถามถึงสิ่งที่ตนยังไม่รู้ไม่เห็น ยังไม่เข้าใจแจ่มแจ้ง ถามเพื่อเข้าใจสิ่งนั้น จะได้ฟังคำอธิบายให้ชัดเจน, ทิฏฐุสังสันทนาปุจฉา ถามเทียบเคียงกับสิ่งที่ตนเคยรู้แล้ว มีความเข้าใจชัดเจนแจ่มแจ้งในเรื่องนั้นแล้ว แต่ต้องการเทียบเคียงกับบัณฑิตเหล่าอื่น, วิมติเฉทนาปุจฉา ถามเพื่อขจัดความลังเลสงสัย มีวัตถุประสงค์ต้องการขจัดความคลางแคลงใจ, อนุมติปุจฉา ถามเพื่อการตอบรับรองหรือถามความคิดเห็นของผู้ฟัง เช่น พระพุทธองค์ทรงถามภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปเที่ยงหรือไม่เที่ยง เป็นต้น, กถตุกัมยตาปุจฉา ถามโดยมีวัตถุประสงค์จะตอบเอง ตั้งเป็นคำถามขึ้นก่อน เพื่อจะได้ขยายเนื้อความของธรรมข้อนั้นให้พิสดารออกไป เป็นต้น^{๖๖}

(๓) **วิสัยชนาวิจย** วิเคราะห์แยกแยะคำตอบ เช่น เอกังสวิสัยชนา คำตอบที่ตรงไปตรงมาแสดงความแน่นอนส่วนเดียว, วิภัชชวิสัยชนา คำตอบที่ต้องจำแนกแยกแยะคำถามก่อนแล้วจึงค่อยตอบ แยกเป็นหลายประเด็น, ปฏิปุจฉาวิสัยชนา คำตอบที่ตอบโดยการย้อนถามกลับเพื่อให้เข้าใจตรงกันก่อนว่าต้องการความหมายใด, สาวเสสวิสัยชนา คำตอบที่ยังมีข้อความรายละเอียดยังเหลืออยู่, โลภยวิสัยชนา คำตอบที่มุ่งระดับโลกียะ เป็นต้น^{๖๗}

^{๖๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๑๑-๑๗/๑๒-๑๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๑๑-๑๗/๖๗-๘๗, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๑๑-๑๗/๕๗-๖๖.

^{๖๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑/๒๕.

^{๖๖} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

(๔) **ปุพพาปริวิจย** วิเคราะห์แยกแยะข้อความก่อนและข้อความหลัง ได้แก่ การแยกแยะจับคู่ระหว่างคำถามกับคำตอบที่สอดคล้องกัน หรือการเทียบเคียงเพื่อหาความสอดคล้องกันระหว่างข้อความก่อนกับข้อความหลัง เป็นต้น^{๖๘}

(๕) **อัสสาทวิจย** วิเคราะห์แยกแยะอัสสาทะที่ปรากฏอยู่ในติกะ ๒๒ และทูกะ ๑๔๒ เช่น การจำแนกสุขเวทนาว่า สุขเวทนามีการเสวยอิฏฐารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น, การจำแนกคันทหาว่า คันทหามีการถือมั่นในอารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น, การจำแนกวิปลาสว่า วิปลาสมีการถือเอาวิปริตเป็นลักษณะเป็นต้น, การจำแนกธรรมที่เป็นไปในภูมิ ๓ ที่เหลือตามลักษณะของตน ๆ^{๖๙}

(๖) **อาทีนววิจย** วิเคราะห์แยกแยะอาทีนวะโดยการแสดงให้เห็นความต่ำทราม เช่น จำแนกทุกขเวทนาว่า ทุกขเวทนามีการเสวยอนิฏฐารมณ์เป็นลักษณะเป็นต้น, จำแนกทุกขสังขว่า มีการเชื่อมต่อภพชาติเป็นลักษณะ, จำแนกความที่สภาวะธรรมทั้งหลายไม่เที่ยงเป็นต้น, จำแนกโลกียธรรมทั้งปวงมีโทษด้วยการเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมองและฝ่ายเสื่อมเป็นต้น เป็นต้น^{๗๐}

(๗) **นิสสรณวิจย** วิเคราะห์แยกแยะนิสสรณะ เช่น จำแนกอริยมรรคโดยมีที่มาจากกายานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นต้น จำแนกพระนิพพานที่พระพุทธรองค์ตรัสไว้ในแง่มุมต่าง ๆ กัน เป็นต้น^{๗๑}

(๘) **ผลวิจย** วิเคราะห์แยกแยะผลที่จะได้จากพระธรรมเทศนานานี้^{๗๒} เช่น การให้ทาน รักษาศีล เป็นเหตุให้เกิดในสุคติโลกสวรรค์ ได้ทรัพย์สมบัติ ส่วนการปฏิบัติธรรม ทำให้พ้นจากอบาย เป็นต้น

(๙) **อุปายวิจย** วิเคราะห์แยกแยะอุปายในพระพุทธรพจน์นั้น^{๗๓} เช่น การเจริญวิปัสสนา เห็นสังขารทั้งหลายว่าเป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นต้น เป็นเหตุให้ถึงมรรค ผล นิพพาน, สติ สัมปชัญญะ ศีล สมาธิ ปัญญา เป็นเหตุให้ถึงความหมดจดสิ้นอาสวะทั้งหลาย

(๑๐) **อาณัตติวิจย** วิเคราะห์แยกแยะคำชักชวนแนะนำในพระพุทธรพจน์นั้น^{๗๔} เช่น ชักชวนให้ไม่ทำบาปทั้งปวง ชักชวนให้ทำกุศลให้ถึงพร้อม ชักชวนให้ประพฤติพรหมจรรย์ ชักชวนให้ไม่ประมาท ชักชวนให้เร่งความเพียร

^{๖๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

^{๖๙} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕-๒๖.

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๖.

(๑๑) อนุคีติวิจย วิเคราะห์แยกแยะโดยอ้างพระพุทธรพจน์ที่สอดคล้องกันมาอ้างอิง
รับรองยืนยัน^{๗๕}

ในวิจยหาระทั้ง ๑๑ อย่างนั้น ปทวิจยใช้ความรู้ด้านบาลีไวยากรณ์ในการแยกแยะ เพื่อ
แปลความหมายของบทต่าง ๆ อัสสาทวิจย อาทีนวิจย นิสสรณวิจย ผลวิจย อุบายวิจย และอาณัติ
วิจย อธิบายเหมือนในเทศนาหาระ อนุคีติวิจย เป็นการนำพระพุทธรพจน์มาอ้างอิงประกอบ มีตัวอย่าง
ประกอบอยู่ในหาระต่าง ๆ แล้ว

ท่านพระมหากัจจายนเถระได้อธิบายปัญหาวิจย วิสัชชนาวิจย และปุพพาปวิจย โดย
ยกตัวอย่างพระพุทธรพจน์จากพระไตรปิฎก และวิเคราะห์แยกแยะด้วยหลักวิจยหาระ ผู้วิจยจะยกมา
แสดงบางส่วน ดังต่อไปนี้

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)
โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้
เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สโต
ขอพระองค์โปรดตรัสบอกว่า
อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้
อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๗๖}
(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)
โลกถูกอวิชชาหุ้มห่อไว้
โลกไม่สโตเพราะความตระหนี่ และความประมาท
เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้
ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๗๗}

ในพระพุทธรพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น คำถามมี ๔ ข้อ และคำตอบมี ๔ ข้อ เป็น
คำถามที่ท่านอชิตะถามเพื่อต้องการรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ เรียกว่าอภิภูตฺตนาปุจจา พระพุทธรองค์ตรัสตอบ
ตามที่เป็นจริง เป็นคำตอบที่เหมาะสมถูกต้อง เพราะพระพุทธรองค์ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ
คำถามและคำตอบข้อที่ ๔ เป็นข้อสำคัญที่สุด เพราะมีเนื้อความที่สมบูรณ์ครอบคลุมเนื้อความของข้อ
อื่น ๆ แยกแยะรายละเอียดได้ดังนี้

^{๗๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๒๕.

^{๗๖} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

^{๗๗} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

คำถามที่ ๑ “โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้” เป็นคำถามท่านอชิตะถาม เพื่อต้องการรู้
 สิ่งที่ยังไม่รู้

คำตอบที่ ๑ “โลกถูกอวิชาหุ้มห่อไว้” เป็นความจริงอย่างนั้น เพราะอวิชาคือ
 ความไม่รู้หรือริยัจ ๔ ครอบงำ ห่อหุ้ม ปกคลุม ทำให้มองไม่เห็นสิ่งใดมีโทษ สิ่งใดไม่มีโทษ สิ่งใดมี
 ประโยชน์ สิ่งใดไม่มีประโยชน์ สิ่งใดทำแล้วเป็นเหตุนำสุขมาให้ สิ่งใดทำแล้วเป็นเหตุนำทุกข์มาให้ ไม่รู้
 ประโยชน์ตน ไม่รู้ประโยชน์ผู้อื่น

คำถามที่ ๒ “เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สดใส”

คำตอบที่ ๒ “โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ และความประมาท” เพราะชาวโลก
 มีความตระหนี่หวงแหนสิ่งต่าง ๆ ต้องการเก็บสิ่งของต่าง ๆ ไว้เป็นของตนเท่านั้น กีดกันผู้อื่น จึงไม่มี
 การแบ่งปันช่วยเหลือเกื้อกูลกัน แม้จะมีสมบัติมากมาย ก็ไม่มีช่วยเหลือหรือแสดงความมีน้ำใจเกื้อกูล
 มีการให้ทานเป็นต้น ต่างพากันลุ่มหลง มัวเมา ประมาท ในความมีชีวิต ประมาทมัวเมาในสิ่งของ
 เหมือนกับสิ่งนั้นจะไม่มีวันสลายไป

คำถามที่ ๓ “อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้”

คำตอบที่ ๓ “เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้” เพราะตัณหาเป็น
 เครื่องฉาบทาโลกไว้ สัตว์โลกที่ติดข้องกับวัตถุสิ่งของต่าง ๆ ติดข้องกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส
 เพราะมีตัณหา ความอยาก ความติดข้อง ความเพติดเพติดพอใจ ยินดีอย่างยิ่งในสิ่งนั้น ๆ ทำให้มองไม่
 เห็นโทษภัยที่ติดอยู่กับสิ่งนั้น ๆ

คำถามที่ ๔ “อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น”

คำตอบที่ ๔ “ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น” เพราะวิภวัญญุต์ทุกข์เป็นภัยอันใหญ่ที่สัตว์
 ทั้งหลาย ไม่สามารถจะหนีพ้นออกไปได้ เมื่อมีความเกิด ก็มีทุกข์ในวิภวัญญุต์ขึ้นมาด้วยพร้อม ต้อง
 เดินทางไปสู่ความแก่ ความตาย และการเกิดใหม่ที่ไม่แน่นอน หมุนวนไม่สิ้นสุด^{๗๘}

(อชิตมาณฑลถามดังนี้)

กระแสน้ำทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ซึ่งปวง

อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำทั้งหลาย

ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสน้ำทั้งหลาย

อะไรปิดกั้นกระแสน้ำทั้งหลายได้^{๗๙}

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๑/๑๓-๑๔.

^{๗๙} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๕๓๑, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๑/๗๔๕.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)
 กระแสเหล่าใดในโลก
 สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้
 เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย
 ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้^{๕๐}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น คำถามมี ๒ ข้อ และคำตอบมี ๒ ข้อ เป็นคำถามที่ท่านอชิตะถามเพื่อต้องการความรู้ที่ละเอียดยิ่งขึ้นไป จะได้ทราบธรรมะที่นำไปสู่การปฏิบัติ พระพุทธองค์ตรัสตอบตามที่เป็นจริง เป็นคำตอบที่เหมาะสมถูกต้อง เพราะพระพุทธองค์ประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ คำถามและคำตอบข้อที่ ๒ เป็นข้อสำคัญที่สุด เพราะมีเนื้อความที่สมบูรณ์ครอบคลุมเนื้อความของข้ออื่น ๆ แยกแยะรายละเอียดได้ดังนี้

คำถามที่ ๑ “กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย”

คำตอบที่ ๑ “กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้” เพราะ สติ คือความระลึกได้ ไม่ปล่อยจิตเลือนลอย ไม่ผล่อเรอ เป็นสิ่งช่วยคุ้มครอง ป้องกัน ปิดกั้นกระแสของตัณหา ไม่ให้ไหลเข้ามาท่วมทับจิตผ่านทางช่องทวารทั้ง ๖ ด้วยการมีอินทรีย์สังวรเป็นต้น

คำถามที่ ๒ “ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย อะไรปิดกั้นกระแสทั้งหลายได้”

คำตอบที่ ๒ “เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้” เพราะการจะสามารถละกิเลสได้อย่างแท้จริง กิเลสไม่เกิดขึ้นอีกเลย จะต้องปฏิบัติ อริยมรรคให้สมบูรณ์ ฝึกหัดตามอริศีลสิกขา อริจิตตสิกขา อริปัญญาสิกขา เมื่อเกิดมัคคปัญญา เห็นอริยสัจ ๔ ทำให้แจ้งพระนิพพาน กิเลสจึงหมดได้ ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป^{๕๑}

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)
 ข้าแต่พระองค์ผู้บริบูรณ์ ปัญญา สติ
 นามและรูปนี้ ดับที่ไหน
 ข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้ว
 ขอพระองค์ตรัสบอกเนื้อความนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด^{๕๒}

^{๕๐} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

^{๕๑} ตูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๑/๑๕-๖.

^{๕๒} ขุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๓/๕๓๒, ขุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๓/๗๔๖-๗๔๗.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

เธอได้ถามปัญหานั้นใด

เราจะกล่าวแก้ปัญหานั้นแก่เธอ

นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในทีเดียว

นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ^{๘๓}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนี้ มีคำถามเดียวและคำตอบเดียว คือสภาวะที่ดับของนามและรูป ได้แก่ อนุปาติเสสนนิพพานธาตุ เมื่อพระพุทธองค์ตรัสตอบ “นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญานดับ” ซึ่งชี้ระบุถึงพระนิพพานก็เป็นคำตอบที่มีเนื้อความสมบูรณ์ครบถ้วน พระนิพพานนั้นเป็นความดับสนิทของสังขารทั้งหลาย กิเลสและกองทุกข์คือชั้นทั้ง ๕ ก็ดับสนิทที่พระนิพพานนี้เอง

สังขะ ๓ คือ ทุกข์ สมุทัย มรรค เป็นสังขตะ มีความดับไปเป็นสภาพ นิโรธ เป็นอสังขตะ, ในสังขะ ๔ เหล่านี้ สมุทัยย่อมนูกุละไปด้วยทัสสนภูมิคือโสดาปัตติมรรค และภาวนาภูมิคือสกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และอรหัตตมรรค, แยกละเอียดได้ดังนี้คือ โสดาปัตติมรรคละสังโยชน์ ๓ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส มรรค ๓ เบื้องบนละสังโยชน์ ๗ กามฉันทะ พยาบาท รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชา, สังโยชน์ ๑๐ แยกเป็น ๒ กลุ่ม คือ โอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ และอุทัมภาคิยสังโยชน์ ๕^{๘๔} สรุปตารางการละกิเลสดังนี้

ตารางที่ ๒.๘ แสดงภูมิกับการละสังโยชน์

ภูมิ	มรรค	สังโยชน์ที่ละได้	ระดับสังโยชน์
ทัสสนภูมิ	โสดาปัตติมรรค	สักกายทิฏฐิ	โอรัมภาคิยสังโยชน์
		วิจิกิจฉา	
ภาวนาภูมิ	สกทาคามีมรรค	สีลัพพตปรามาส	อุทัมภาคิยสังโยชน์
	อนาคามีมรรค	กามฉันทะ	
	อรหัตตมรรค	พยาบาท	
อุทัมภาคิยสังโยชน์	อรหัตตมรรค	รูปราคะ	อุทัมภาคิยสังโยชน์
		อรูปราคะ	
		มานะ	
		อุทธัจจะ	
อวิชชา	อรหัตตมรรค	อวิชชา	อวิชชา
		อวิชชา	

^{๘๓} พุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๔/๕๓๒, พุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๔/๗๔๗.

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน เนตติ. (บาลี) ๑๑-๑๒/๑๖-๑๗.

วิจัยหาระนี้ เป็นการวิเคราะห์แยกแยะพระพุทธรูปโดยละเอียดจำนวน ๑๑ ประเด็น เริ่มตั้งแต่วิเคราะห์รูปศัพท์ตามหลักไวยากรณ์ของภาษาบาลี ความเชื่อมโยงของคำถามคำตอบ การประกอบลอรียสัง ๔ ด้วยอัสสหาเป็นต้นตามแบบเทศนาหาระ และอ้างอิงพระพุทธรูปอื่น ๆ ให้มีความสอดคล้องกัน ทำให้มีความเข้าใจพระพุทธรูปทั้งโดยศัพท์และการประกอบลอรียสัง ๔ ละเอียดมากยิ่งขึ้น และมีการเทียบเคียงความถูกต้องเหมาะสมกับพระพุทธรูปอื่น ๆ อีกด้วย

๓. ยุติหาระ

ยุติหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการตรวจสอบความเหมาะสมหรือไม่เหมาะสม พิจารณาความลงกันได้ของพระพุทธรูปให้เห็นความเหมาะสม ๒ ด้าน (๑) โดยศัพท์ คือเป็นศัพท์ที่ถูกต้องตามหลักภาษา และสามารถสื่อถึงเนื้อความที่ต้องการได้ (๒) โดยอรรถ คือความไม่ขัดแย้งลงกันได้โดยสภาวะธรรม^{๘๕} หลักเกณฑ์ที่ใช้ในการตรวจสอบความถูกต้องตามหลักยุติหาระนั้น มี ๔ ประการ^{๘๖} คือ

(๑) **หลักมหาปเทศ ๔** คือการอ้างผู้ที่สำคัญ อ้างผู้นำเชื่อถือ อ้างผู้ที่คนทั่วไปเชื่อมั่นว่าเป็นหลักอันมั่นคงสามารถวางใจได้ เมื่อมีบุคคลกล่าวอ้างถึงท่านเหล่านี้ เพื่อเป็นเครื่องยืนยันว่าตนเป็นฝ่ายถูกต้อง ควรปฏิบัติอย่างไร สรุปความว่า ไม่ว่าบุคคลอื่นจะกล่าวอ้างอิงถึงผู้ที่ยิ่งใหญ่ มีความสำคัญหรือนำเชื่อถืออย่างไร ก็มีหลักปฏิบัติอยู่ว่า ไม่ควรอนุโมทนายินดีชื่นชม ไม่ควรรับยอมรับว่าถูกต้อง ไม่ไปเป็นฝ่ายเดียวกับบุคคลนั้น และไม่ควรปฏิเสธว่าที่เรารับมานั้นไม่ถูกต้อง ไม่ควรเป็นฝ่ายตรงข้าม ควรจดจำบทพยัญชนะนั้นให้ดี อย่าให้ตกหล่น แล้วนำไปเทียบกับคำสอนของพระพุทธเจ้าที่มีอยู่ในพระไตรปิฎก หากไม่ลงกัน ผิดพลาด ขาดตกบกพร่อง ก็ให้ตกลงใจว่า นี่ไม่ใช่พระดำรัสของพระพุทธเจ้าแน่นอน ท่านผู้นี้รับมาผิด แล้วก็ทิ้งไป หากลงกันได้ ไม่ขาดตกบกพร่อง ก็ให้ตกลงใจว่า นี่เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าแน่นอน ท่านผู้นี้รับมาถูกต้อง มหาปเทศมี ๔ ข้อ คือ

- ก. พุทธาปเทศ หมายถึง การอ้างพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
- ข. สังฆาปเทศ หมายถึง การอ้างหมู่พระภิกษุสงฆ์ที่น่าเชื่อถือ
- ค. สัมพหุรัตเถราปเทศ หมายถึง การอ้างพระเถระหลายรูปที่น่าเชื่อถือ
- ง. เอกัตเถราปเทศ หมายถึง การอ้างพระเถระรูปเดียวที่น่าเชื่อถือ^{๘๗}

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๓/๒๖.

^{๘๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๑๘-๒๑/๒๓-๒๘, เนตติ.อ. (บาลี) ๑๘-๒๑/๘๗-๙๙, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๑๘-๒๑/๖๖-๗๒.

^{๘๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๘/๑๐๙-๑๑๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๘/๑๓๔-๑๓๖.

(๒) **หลักอริยสัจ ๔** คือหลักความจริงที่เป็นเช่นนั้น แต่ ที่ไม่ผิดเพี้ยน ไม่เป็นอย่างอื่นจากความเป็นอย่างนั้น เป็นความจริงอันประเสริฐสูงสุด^{๘๘} ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เนื่องจากอริยสัจนี้เป็นหลักใหญ่ เป็นหลักธรรมที่ต้องรู้ให้ได้ เพื่อจะได้ปฏิบัติให้ถูกต้องต่อสัจจะ หากมีการปฏิบัติได้ถูกต้องเหมาะสมกับสัจจะ จึงจะมีผลในการดับทุกข์ ทำให้ถึงความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง หากปฏิบัติไม่ถูกต้อง ปฏิบัติไม่เหมาะสมกับสัจจะ ก็จะเป็นการกระทำที่ไร้ประโยชน์ ไม่มีผลต่อความพ้นทุกข์

(๓) **หลักวินัย ๓** คือหลักการละกิเลส ได้แก่ ราควินัย การกำจัดราคะ, โทสวินัย การกำจัดโทสะ, โมหวินัย การกำจัดโมหะ การปฏิบัติดำเนินตามอริยมรรค เจริญกุศลธรรมฝ่ายดีงามทั้งหมดนั้นมีการกำจัดกิเลสได้เป็นที่สุด^{๘๙} มุ่งเน้นเพื่อกำจัดกิเลสอันเป็นศัตรูที่แท้จริง เพราะกิเลสมีราคะเป็นต้น เป็นสิ่งคอยก่อกวน ปีบคั้น เฝารนจิตใจให้เป็นทุกข์อยู่เสมอ นำแต่สิ่งไม่เป็นประโยชน์มาให้ พาให้เวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร จึงต้องปฏิบัติบำเพ็ญธรรม เพื่อกำจัดกิเลส การกำจัดกิเลสจึงเป็นหลักสำคัญอีกอย่างหนึ่ง เป็นตัวบ่งชี้ว่ามีการปฏิบัติถูกต้องหรือไม่ เป็นอริยมรรคหรือไม่ หากปฏิบัติได้ถูกต้อง จะต้องกำจัดกิเลสได้ หากปฏิบัติไม่ถูกต้อง แม้จะมีการปฏิบัติที่ละเอียดพิสดารขนาดไหน ก็ละกิเลสไม่ได้

(๔) **หลักธรรมดา** คือหลักความเป็นเช่นนั้นแห่งธรรม ได้แก่ หลักปฏิจจนุปบาท ประกอบด้วยฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์ เป็นธรรมะที่พระพุทธรองค์ทรงตรัสรู้ ที่ละเอียด ประณีต ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก ไม่อาจหยั่งถึงได้ด้วยการตรีนึกคิดเอาตามหลักเหตุผล อันบัณฑิตเท่านั้นจึงจะรู้ เป็นหลักธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย มีหลักกว้าง ๆ ว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น เพราะสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้จึงดับไป”^{๙๐}

หลักนี้ กระจายละเอียดเจาะจงลงเป็นกระบวนการเกิดขึ้นของทุกข์ กับกระบวนการดับไปของทุกข์ เป็นปฏิจจนุปบาท ๒ สาย สมุทวาระกับนิโรธวาระ สมุทวาระแสดงทุกข์สมุทัยที่ละเอียด แจกแจงชัดเจน อันใคร ๆ คัดค้านไม่ได้ แสดงการเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสารมีเพราะอวิชชาเป็นปัจจัย, นิโรธวาระแสดงทุกขนิโรธ ชี้ให้เห็นชัดเจนถึงหลักการดับทุกข์ ทุกข์จะดับได้ ไม่เกิดอีกต่อไป ด้วยการทำลายอวิชชาให้หมดสิ้นไปไม่เหลือด้วยอริยมรรค, อวิชชาเป็นปัจจัยของกระบวนการฝ่ายเกิดทุกข์ การสร้างวิชชา ทำลายอวิชชา เป็นฝ่ายดับทุกข์

^{๘๘} จตตาริมาณี ภิกขเว ตถาณิ อวิตถาณิ อนณณถาณิ...ตถเมตํ อวิตถเมตํ อนณณถเมตํ; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๙๐/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๙๐/๖๐๔.

^{๘๙} สมมาทิภูจิจิ อานนท ภาวิตา พหุสิกตา ราควินยปริโยसानา โหติ, โทสวินยปริโยसानา โหติ, โมหวินยปริโยसानา โหติ; ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔/๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔/๖.

^{๙๐} ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๑/๒๘, ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๑/๓๘.

หากพระพุทธรูปนั้นนัยยะลงในสัจจะ ๔ ได้ ปรากฏในการกำจัดกิเลส และไม่ขัดแย้งกับหลักธรรมาคือปฏิจจนุสุมบพาท เมื่อเป็นดังนี้ ก็ย่อมไม่ยังอาสวะให้เกิดขึ้น ฟังถือเอาพระพุทธรูปนั้น ๆ ที่ประกอบกับมหาปเทศ ๔ ตามความเหมาะสม^{๑๑}

พระมหากัจจายนเถระได้แสดงตัวอย่างพระธรรมเทศนา ที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงแสดงไว้อย่างถูกต้องเหมาะสมหลายประเด็น หากแสดงเป็นอย่างอื่นจากนี้ย่อมไม่ถูกต้องเหมาะสม ผู้วิจัยจะสรุปมาแสดงไว้บางส่วน ดังนี้

- แสดงอสุภะแก่คนราคะจริต
- แสดงเมตตาแก่คนโทสจริต
- แสดงปฏิจจนุสุมบพาทแก่คนโมหจริต
- พยาบาทของเมตตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- ความเบียดเบียนของกรณาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- ความริษยาของมูทิตาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- ราคะของอุเบกขาวิหารีบุคคลย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้
- นิमित्तย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้ในอนิมิตตวิหารีบุคคล
- วิจิกิจฉาคือความหลงสงสัยว่า “เรามี” หรือ “เราเป็นคนนี้” ย่อมถึงการละและตั้งอยู่ไม่ได้ในพระอริยบุคคล
- กามราคะและพยาบาทย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้ปฐมฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิตก ย่อมเป็นไปเพื่อคุณพิเศษคือปฐมฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับวิตกและวิจารณ์ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้ทุติยฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอุเบกขาและสุข ย่อมเป็นไปเพื่อคุณพิเศษคือตติยฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับปีติและสุข ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้ตติยฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับสติที่บริสุทธิ์เพราะอุเบกขา ย่อมเป็นไปเพื่อคุณพิเศษคือจตุตถฌาน
- สัญญาและมนสิการที่ประกอบกับอุเบกขา ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้จตุตถฌาน

^{๑๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๑๘/๒๓.

- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับอากาสนัญญาตนนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคืออากาสนัญญาตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับรูปกรรมฐาน ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้อากาสนัญญาตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับวิญญาณัญญาตนนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือวิญญาณัญญาตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับอากาสนัญญาตนนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้วิญญาณัญญาตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับอากิญจัญญาตนนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคืออากิญจัญญาตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับวิญญาณัญญาตนนะ ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้อากิญจัญญาตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับเนวสัจญานาสัจญายตนนะ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือเนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติ
- จิตตูปบาทที่มีสัจญาปรากฏชัด ย่อมเป็นไปเพื่อความเสื่อมสำหรับผู้ได้เนวสัจญานาสัจญายตนสมาบัติ
- สัจญาและมนสิการที่ประกอบกับสัจญาเวทิตนโรธ ย่อมเป็นไปเพื่อคุณวิเศษคือสัจญาเวทิตนโรธสมาบัติ
- จิตที่สั่งสมอบรมแล้วอย่างชำซอง ย่อมสามารถทำให้เกิดภินิหารได้
- การเกิดทุกข์ทั้งปวงมีการปรุงแต่งตามกามตัณหาเป็นมูลเหตุ^{๙๖}

ยุคติหาระนี้ มีความสำคัญในการตรวจสอบความถูกต้องของพระพุทธรูป ทั้งด้านพยัญชนะและด้านอรรถะ โดยให้ตรวจสอบกับพระไตรปิฎกบาลี หลักอริยสัจ ๔ หลักการละกิเลส และหลักปฏิจาสมูบาท เพื่อให้มีพยัญชนะและอรรถะถูกต้อง ธรรมวินัยก็จะเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษา และปฏิบัติตามอย่างแท้จริง พระพุทธรูปทั้งหมด เมื่อได้พิจารณาด้วยหลักเทศนาหาระและวิจยหาระแล้ว ต้องนำมาพิจารณาความเหมาะสม ถูกต้องลงกันได้ ไม่ขัดกับหลักยุคติหาระนี้

๔. ปทัฏฐานหาระ

ปทัฏฐานหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการวิเคราะห์หาปทัฏฐานของธรรมนั้น คำว่า

^{๙๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๑/๒๖-๒๘.

ปทัฏฐาน แปลว่า เหตุใกล้^{๙๓} คือเหตุใกล้ให้เกิดผลและสิ่งที่เป็นปัจจัยเกื้อกูล หรือเหตุปัจจัยที่มีกำลัง ต่อเนื่องกันไปเป็นกระบวนการ^{๙๔}

พระมหากัจจายนเถระได้แสดงตัวอย่างของปทัฏฐานหาระ โดยแสดงลักษณะของ สภาวธรรมและปทัฏฐานของสภาวธรรมนั้น^{๙๕} ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ตารางที่ ๒.๙ แสดงลักษณะและปทัฏฐานของสภาวธรรม

สภาวธรรม	ลักษณะ	ปทัฏฐาน
อวิชา	ไม่แทงตลอดธรรมทั้งปวงตามที่เป็นจริง	วิปลาส
ตัณหา	ผูกพันหมกหมุ่น	ปิยรูปสาตรูป
โลภะ	ปรารถนาต้องการ	อทินนาทาน
สุกขสัญญา	ถือเอารายละเอียดของผิวพรรณและทรวดทรง	ความไม่สำรวมอินทรีย์
สุขสัญญา	เข้าไปรับผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ	อัสสาทะ
นิจจสัญญา	ไม่เห็นธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะถูกปัจจัยปรุงแต่ง	วิญญาณ
อัตตสัญญา	ไม่เห็นอนิจจสัญญาและทุกขสัญญา	นามกาย
วิชา	แทงตลอดธรรมทั้งปวง	เนยยธรรมทั้งปวง
สมณะ	กำจัดความซัดส่ายของจิต	อสุภะ
อโลภะ	กำจัดความเป็นไปของความอยาก	ความงดเว้นอทินนาทาน
อโทสะ	ไม่วิตติเสียหาย	ความงดเว้นปาณาติบาต
อโมหะ	ปฏิบัติไม่ผิดในวัตถุ	สัมมาปฏิบัติ
อสุกขสัญญา	ถือเอาเหมือนศพที่ขึ้นเขียวและศพน้ำเหลืองเยิ้ม	นิพพิทา
ทุกขสัญญา	กำหนดรอปฐผัสสะที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ	เวทนา
อนิจจสัญญา	เห็นธรรมทั้งหลายที่มีลักษณะถูกปัจจัยปรุงแต่ง	ความเกิดและความสิ้นไป
อนัตตสัญญา	ไม่ยึดมั่นในธรรมทั้งปวง	ฉัมมสัญญา
ศรัทธา	เชื่อมั่นอย่างยิ่ง	ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหว
ปสาทะ	ไม่ขุ่นมัว	ศรัทธา

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๔/๒๖-๒๗.

^{๙๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๒๘-๓๐, เนตติ.อ. (บาลี) ๒๒/๙๙-๑๐๒, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๒๒/๗๒-๗๔.

^{๙๕} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๒๘-๒๙.

สภาวะธรรม	ลักษณะ	ปทัฏฐาน
วिरยะ	เริ่มตั้งขึ้น	สัมมัมปธาน
สติ	ไม่เลือนลอย	สติปทัฏฐาน
สมาธิ	มีอารมณ์เดียว	ฌาน
ปัญญา	รู้อย่างทั่วถึงรอบด้าน	สัจจะ

นอกจากนั้น ท่านได้แสดงเหตุให้เกิดสังสารวัฏ โดยเริ่มต้นจากอโยนิโสมนสิการที่มีลักษณะใสใจในสิ่งที่น่าเพลิตเพลินยินดี เป็นปทัฏฐานให้เกิดอวิชชา อวิชชาก็เป็นปทัฏฐานให้เกิดธรรมอื่น ๆ ต่อเนื่องกันไปเป็นกระบวนการ เขียนย่อเชื่อมโยงต่อเนื่องให้ดูเป็นสายโซ่เดียวกัน ดังนี้

อโยนิโสมนสิการ -> อวิชชา -> สังขารทั้งหลาย -> วิญญาณ -> นามรูป -> ฌายตนะ -> ผัสสะ -> เวทนา -> ตัณหา -> อุปาทาน -> ภพ ->ชาติ -> ชรา -> มรณะ -> โสกะ -> ปริเทวะ -> ทุกข์ -> โทมนัส -> อุปายาส -> ภพ -> สังสาระ

ทั้งหมดนี้เป็นฝ่ายสังสารวัฏ ส่วนมรรคมีลักษณะเป็นเครื่องนำออกจากสังสารทุกข์ เป็นปทัฏฐานของพระนิพพาน^{๔๖}

และพระมหากัจจายนเถระได้แสดงเหตุปัจจัยต่าง ๆ ที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกันจนกระทั่งถึงวิมุตติญาณทัสสนะ โดยเริ่มตั้งแต่อดีตัญญาตาคือความเป็นผู้รู้จักครูอาจารย์ผู้เป็นพหูสูตรสามารถแนะนำการปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง เป็นปทัฏฐานของความเป็นผู้รู้ปฏิบัติ ความเป็นผู้ปฏิบัติเป็นปทัฏฐานของความเป็นผู้รู้ความเหมาะสมในการภาวนา ความเป็นผู้รู้ความเหมาะสมในการภาวนาเป็นปทัฏฐานของความเป็นผู้รู้จักตนเป็นต้นต่อเนื่องกันเป็นกระบวนการ เขียนย่อเชื่อมโยงต่อเนื่องให้ดูเป็นสายโซ่เดียวกัน ดังนี้

อดีตัญญาตา -> ปัตัญญาตา -> มัตตัญญาตา -> อตตัญญาตา -> ปุพเพกตปุญญาตา -> ปติรูปเทสวาสะ -> สัมปยุตตัญญาตา -> อตตสัมมาปณิธิ -> ศील -> อวิปปฏิสาร -> ปราโมทย์ -> ปิติ -> ปัสสัทธิ -> สุข -> สมาธิ -> ยถาภูตญาณทัสสนะ -> นิพพิทา -> วิราคะ -> วิมุตติ -> วิมุตติญาณทัสสนะ^{๔๗}

ปทัฏฐานหาระนี้ เป็นหลักการที่ช่วยทำให้มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมทั้งหลายที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกันเป็นกระแส แสดงให้เห็นถึงธรรมนั้น ๆ ไม่ได้้อยู่อย่างโดดเดี่ยว เป็นสิ่ง

^{๔๖} คุรยลละเอียตในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๒๙-๓๐.

^{๔๗} คุรยลละเอียตในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๓๐.

ที่เป็นไปเนื่องอยู่กับกระแส มีความเชื่อมโยงกับธรรมอื่นในลักษณะเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง ไม่หยุดติดตันอยู่เพียงแค่สภาวะนั้น ๆ ทำให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๕. ลักษณะหาระ

ลักษณะหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการนำธรรมะที่มีลักษณะเสมอกันแม้ไม่ได้แสดงไว้ในพระพุทธพจน์นั้นมาแสดงด้วย ธรรมะที่มีลักษณะเสมอกันนั้น คือเสมอกันโดยกิจ โดยลักษณะ โดยสามัญญะ โดยจตุตถะและอุปัตติ รวมทั้งเป็นสภาวะที่เกิดพร้อมกัน ทำกิจเสมอกัน เหตุเสมอกัน ผลสมเสมอกัน อารมณ์เสมอกัน เป็นต้น^{๙๘} เมื่อธรรมอย่างหนึ่งอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ ธรรมอื่น ๆ ที่เหลือก็เป็นอันแสดงด้วย^{๙๙}

พระมหากัจจายนเถระได้แสดงตัวอย่างของลักษณะหาระ โดยยกพระพุทธพจน์มาเป็นบทตั้งและขยายความ สรุปความได้ดังนี้

- เมื่อพระพุทธองค์ตรัสอายตนะใดอายตนะหนึ่ง เช่น ตริสจักขุเป็นสิ่งที่ไม่ตั้งมั่น เป็นของเล็กน้อย ไม่ใช่ของตน เป็นทุกข์ ต้องพินาศไป เป็นของร้อน เป็นสิ่งปรุ้งแตง เป็นผู้ฆ่าในท่ามกลางอมิตร์ ก็เป็นอันแสดงอายตนะภายในทั้ง ๖ ได้แก่ โสตายตนะ ฆานายตนะ ชิวหายตนะ กายายตนะ มนายตนะด้วย เพราะมีลักษณะเป็นผู้ฆ่าเหมือนกัน^{๑๐๐}

- เมื่อตรัสขันธใดขันธหนึ่ง เช่น ตริสรูปขันธเป็นต้น ก็เป็นอันแสดงเวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ วิญญาณขันธด้วย เพราะมีลักษณะเป็นผู้ฆ่าดังที่ตรัสไว้ในยมกสูตร^{๑๐๑}

- พระคาถาในขุททกนิกาย คาถาธรรมบทว่า

ส่วนภิกษุเหล่าใดมีสติตั้งมั่นในกายเป็นนินิตย

ภิกษุเหล่านั้นหมั่นทำความเพียรในกิจที่ควรทำ

ไม่ทำกิจที่ไม่ควรทำ

อาสวะทั้งหลายของเธอผู้มีสติสัมปชัญญะ

ย่อมถึงการสูญสิ้นไป^{๑๐๒}

^{๙๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๕/๒๗.

^{๙๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๓-๒๔/๓๑-๓๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๒๓-๒๔/๑๐๓-๑๐๗, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๒๓-๒๔/๗๔-๗๘.

^{๑๐๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๓/๓๑.

^{๑๐๑} ดูรายละเอียด ส.ม. (บาลี) ๑๙/๘๕/๙๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๕/๑๕๒, เนตติ. (บาลี) ๒๓/๓๑.

^{๑๐๒} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๙๓/๖๗, ขุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๙๓/๑๒๔.

ตามพระคาถานี้ พระพุทธร่องค์ทรงแสดงสติที่เป็นไปในกาย ก็เป็นอันตรัสสติที่เป็นไปในเวทนา สติที่เป็นในจิต สติที่เป็นไปในธรรมด้วย และเมื่อพระองค์ตรัสอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งอันบุคคลเห็นทางตาแล้วก็ดี ได้ยินทางหูแล้วก็ดี หรือได้รับทราบทางจมูก ลิ้น กายแล้วก็ดี เป็นอันตรัสอารมณ์ที่รับรู้ได้ทางใจด้วย^{๑๐๓}

- พระพุทธร่องค์ตรัสกายานุปัสสนาสติปัฏฐานว่า “พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”^{๑๐๔} ในกายานุปัสสนาสติปัฏฐานนี้มีอินทรีย์ ๔ ดังนี้

มีความเพียร ได้แก่ วิริยอินทรีย์

มีสัมปชัญญะ ได้แก่ ปัญญินทรีย์

มีสติ ได้แก่ สตินทรีย์

กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ ได้แก่ สมาธินทรีย์

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีปัญญาเห็นกายเป็นสักว่ากายอยู่อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์ เพราะอินทรีย์ทั้ง ๔ มีลักษณะเป็นอันเดียวกัน^{๑๐๕}

- เมื่อสติปัฏฐาน ๔ เจริญขึ้น สัมมปธาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่อสัมมปธาน ๔ เจริญขึ้น อธิติบาท ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่ออธิติบาท ๔ เจริญขึ้น อินทรีย์ ๕ ก็ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่ออินทรีย์ ๕ เจริญขึ้น พละ ๕ ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่อพละ ๕ เจริญขึ้น โภชฌงค์ ๗ ย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์, เมื่อโภชฌงค์ ๗ เจริญขึ้น อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญและเต็มบริบูรณ์, โภธิปักขิยธรรมทั้งปวงที่ดำเนินไปสู่การตรัสรู้ อริยสัจย่อมถึงการเจริญและเต็มบริบูรณ์ เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งปวงมีลักษณะนำออกจากวิภวทุกข้อย่างเดียวกันทั้งหมด^{๑๐๖}

- ธรรมที่เป็นฝ่ายอกุศลแม้ทั้งปวงย่อมถึงซึ่งการละและตั้งอยู่ไม่ได้ เพราะลักษณะเป็นธรรมที่ควรละอย่างเดียวกันทั้งหมด ได้แก่ เมื่อสติปัฏฐาน ๔ เจริญขึ้น วิปลาสทั้งหลายย่อมถูกละได้, อาหาร ๔ ของบุคคลนั้นย่อมถึงการกำหนดรอบรู้ด้วยปัญญา, เขาเป็นผู้ไม่มีความยึดมั่นถือมั่นด้วยอุปาทานทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่ประกอบด้วยโยคะทั้งหลาย, เป็นผู้ปราศจากการร้อยรัดด้วยคันถะทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่หมักหมมด้วยอาสวะทั้งหลาย, เป็นผู้ข้ามพ้นแล้วจากโอฆะทั้งหลาย, เป็นผู้ไม่ถูกทิ่ม

^{๑๐๓} ตูรายละเอียดยในเนตติ. (บาลี) ๒๒/๓๑.

^{๑๐๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๖๘/๑๒๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๘/๒๑๑.

^{๑๐๕} ตูรายละเอียดยในเนตติ. (บาลี) ๒๓/๓๑-๓๒.

^{๑๐๖} ตูรายละเอียดยในเนตติ. (บาลี) ๒๔/๓๒.

แห่งด้วยลูกศรทั้งหลาย, วิญญาณฐิติของผู้นั้นย่อมถึงการกำหนดรอบรู้ด้วยปัญญา, ผู้นั้นย่อมไม่เข้าถึง สิ่งที่ไม่ควรถึงด้วยอคติทั้งหลาย^{๑๐๗}

- รูปอินทรีย์ ได้แก่ จักขุนทรีย์ โสตินทรีย์ ฆานินทรีย์ ชิวหินทรีย์ กายินทรีย์ อันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระธรรมเทศนาใด รูปธาตุ รูปขันธ์ รูปอายตนะ ก็เป็นอันแสดงไว้ในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

สุขเวทนาอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระธรรมเทศนาใด สุขินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ และทุกขสมุทอยริยสังก็เป็นอันแสดงไว้ในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

ทุกขเวทนาอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในพระธรรมเทศนาใด ทุกขินทรีย์ โทมนัสสินทรีย์ และทุกขอริยสังก็เป็นอันแสดงไว้ในพระธรรมเทศนานั้นด้วย

อุเบกขาเวทนาอันพระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้ในเทศนาใด อุเบกขินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาททั้งหมดก็เป็นอันแสดงไว้ในเทศนานั้นด้วย เพราะอวิชชาอนเนื่องอยู่ในอุเบกขา เวทนา และเพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายย่อมมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญาณย่อมมี เพราะวิญญาณเป็นปัจจัย นามรูปย่อมมี เพราะนามรูปเป็นปัจจัย สฬายตนะย่อมมี เพราะสฬายตนะเป็นปัจจัย ผัสสะย่อมมี เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาย่อมมี เพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาย่อมมี เพราะตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานย่อมมี เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี เพราะภพเป็นปัจจัย ชาติย่อมมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะย่อมมี ความเกิดขึ้นของกองทุกข์ทั้งหมดนี้ ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนั้นเป็นสิ่งที่ ละได้เพราะเป็นฝ่ายเศร้าหมองเกิดพร้อมกันบราคะ โทสะและโมหะ พึงละด้วยอริยธรรมทั้งหลายอัน ปราศจากราคะ ปราศจากโทสะและปราศจากโมหะ^{๑๐๘}

ลักษณะหาระนี้ ทำให้มีความเข้าใจกว้างขวาง โดยการมองเห็นธรรมะที่มีลักษณะ เหมือนกันในแต่ละแห่งหนึ่ง ทำให้ไม่คับแคบหรือติดอยู่แค่บทพยัญชนะที่ปรากฏเท่านั้น ทำให้เห็น ธรรมะอื่น ๆ ที่เป็นกลุ่มเดียวกัน เกิดพร้อมกัน ทำกิจเสมอกัน เหตุเสมอกัน ผลเสมอกัน อารมณ์ เสมอกันเป็นต้น แม้ไม่ได้ถูกแสดงหรือระบุชื่อก็ตาม

๖. จตฺตพฺพหหาระ

จตฺตพฺพหหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทฺธพจนั เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยวิธีการ ๔ อย่าง คือ (๑) เนรุตตะ รูปวิเคราะหฺคัพพ เป็น

^{๑๐๗} ดูรายละเอียดในเนตฺติ. (บาลี) ๒๔/๓๒.

^{๑๐๘} ดูรายละเอียดในเนตฺติ. (บาลี) ๒๔/๓๒-๓๓.

การนิยามความหมายของศัพท์ (๒) อธิบายยะ ความมุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์ของผู้แสดงธรรม (๓) เทศนานิทาน เหตุของการแสดงธรรม (๔) ปุพพาปรานุสนธิ การเชื่อมโยงระหว่างข้างหน้ากับข้างหลัง^{๑๐๙} มีอธิบายโดยย่อดังนี้

(๑) เนรุตตะ คือ รูปวิเคราะห์เป็นคำจำกัดความ^{๑๑๐} เป็นนิยามความหมายของบทบาลี เพราะคำในภาษาบาลีนั้น มีการประกอบกันขึ้นมาตามลำดับ จนเป็นบทที่นำมาใช้สื่อสารกัน หากเข้าใจรูปวิเคราะห์ที่ประกอบอยู่ในบทบาลีนั้น ๆ จะช่วยให้เข้าใจความหมายได้ละเอียดยิ่งขึ้น สามารถยกอรรถะและธรรมขึ้นแสดงได้อย่างชัดเจน ผู้ที่มีความสามารถด้านนี้ เรียกว่า เป็นผู้ฉลาดในอรรถ เป็นผู้ฉลาดในธรรม เป็นผู้ฉลาดในพยัญชนะ เป็นผู้ฉลาดในนิรุตติ เป็นผู้ฉลาดในการเชื่อมต่อบทหน้ากับบทหลัง เป็นผู้ฉลาดในเทศนา เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่เป็นอดีต เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่เป็นอนาคต เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่เป็นปัจจุบัน ผู้เป็นฉลาดคำบัญญัติเพศหญิง เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติเพศชาย เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่ไม่ใช่เพศหญิงและเพศชาย เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่มีความหมายเดียว เป็นผู้ฉลาดในคำบัญญัติที่มีหลายความหมาย^{๑๑๑} ซึ่งบทที่มีรูปวิเคราะห์ในภาษาบาลีนั้นมี ๓ ประเภท ได้แก่ สมาส ตัทธิธิต และกิตก์ ในพระไตรปิฎกมีวิเคราะห์ศัพท์มากมาย เช่น

ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ขอ, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะอาศัยการเที่ยวขอ, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะใช้ผืนผ้าที่ถูกทำให้เสียราคา, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเรียกกันโดยโวหาร, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะการปฏิญญาตน, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะพระพุทธเจ้าทรงบวชให้, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้อุปสมบทด้วยไตรสรณคมน์, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้เจริญ, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้มีสาระ, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ยังต้องศึกษา, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ไม่ต้องศึกษา, ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้ที่สงฆ์พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ด้วยญัตติจตุตถกรรมที่ถูกต้องสมควรแก่เหตุ^{๑๑๒}

(๒) อธิบายยะ คือ ความมุ่งหมายของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าหรือพระสาวกผู้แสดงธรรม^{๑๑๓} ความมุ่งหมายโดยย่อของการประกาศพระสัทธรรม คือเพื่อความสิ้นไปแห่งทุกข์โดยถูกต้อง พ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้ หากผู้รับธรรมเทศนายังไม่สามารถรับได้ถึงสูงสุด ก็มีวัตถุประสงค์รอง ๆ ลงมา เช่น พ้นจากทุกข์ในอบาย พ้นจากความทุกข์เดือดร้อนในปัจจุบันและอนาคต มีความสุข

^{๑๐๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๕-๒๘/๓๓-๔๑, เนตติ.อ. (บาลี) ๒๕-๒๘/๑๐๘-๑๑๓, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๒๕-๒๘/๗๘-๘๐.

^{๑๑๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๖/๒๗.

^{๑๑๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๕/๓๓.

^{๑๑๒} วิ.มหา. (บาลี) ๑/๔๕/๓๐, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๔๕/๓๓.

^{๑๑๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๖/๒๗.

ตามสมควรแก่อัตตภาพ และได้เห็นโทษของวิญญูะสงสาร มุ่งปฏิบัติเพื่อนิพพาน พระมหากัจฉายนเถระได้ยกตัวอย่างพระพุทธพจน์มาประกอบคำอธิบาย เช่น

ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม
 ธรรมที่ตนประพฤติดีแล้วย่อมนำสุขมาให้
 นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว
 ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ถึงทุกข์^{๑๑๔}

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าในคานานี้ คือบุคคลเหล่าใดต้องการจะมีความสุข และต้องการพ้นจากอบาย บุคคลเหล่านั้นจักประพฤติธรรม^{๑๑๕}

ผู้ใดใฝ่หาความสุขเพื่อตน
 แต่กลับใช้ท่อนไม้ทำร้ายสัตว์ทั้งหลายผู้รักสุข
 ผู้นั้นตายไปแล้วย่อมไม่ได้รับความสุขเลย^{๑๑๖}

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าในคานานี้ คือบุคคลเหล่าใดปรารถนาความสุข บุคคลเหล่านั้นจักไม่กระทำความชั่ว จะไม่ฆ่าหรือเบียดเบียนสัตว์อื่นเป็นต้น^{๑๑๗}

ความไม่ประมาท เป็นทางแห่งอมตะ
 ความประมาท เป็นทางแห่งความตาย
 คนผู้ไม่ประมาทชื่อว่าย่อมไม่ตาย
 คนผู้ประมาทจึงเหมือนคนตายแล้ว^{๑๑๘}

ความมุ่งหมายของพระพุทธเจ้าในคานานี้ คือบุคคลเหล่าใดปรารถนาจะแสวงหาอมตธรรม คนเหล่านั้นจักเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เขาจะอยู่อย่างไม่ปราศจากสติเสมอ^{๑๑๙}

(๓) เทศนาภิธาน คือ เหตุของการแสดงธรรม^{๑๒๐} เหตุนี้มีหลากหลาย แล้วแต่ว่าพระพุทธองค์ทรงปรารถนาเรื่องใดเป็นหลัก แล้วทรงแสดงพระธรรมเทศนานั้น ตัวอย่างพระพุทธพจน์ที่ท่านยกมาประกอบคำอธิบาย เช่น

^{๑๑๔} ชุ.ชา. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖, ชุ.ชา. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๓๓๙.

^{๑๑๕} เนตติ. (บาลี) ๒๖/๓๔.

^{๑๑๖} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๓๑/๔๐, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๓๑/๗๓.

^{๑๑๗} เนตติ. (บาลี) ๒๖/๓๔.

^{๑๑๘} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๑/๑๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๑/๓๑.

^{๑๑๙} เนตติ. (บาลี) ๒๖/๓๕.

^{๑๒๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๖/๒๗.

คนมีบุตรย่อมเศร้าโศกเพราะบุตร
 คนมีโคย่อมเศร้าโศกเพราะโคเหมือนกัน
 เพราะอุปธิทำให้รชนเศร้าโศก
 ฉะนั้นคนที่ไร้อุปธิจึงไม่เศร้าโศก^{๑๒๑}

เหตุของการทรงแสดงพระธรรมเทศนา คือพระพุทธร่องค์ตรัสถึงอุปธิคือสมบัติอันเป็นของ
 ภายนอก มีบุตร ภรรยา โคน้ำ เป็นต้น^{๑๒๒}

เธอจงตัดความรักของตน
 เหมือนตัดดอกบัวที่เกิดในสารทกาล
 จงเพิ่มพูนทางแห่งสันติเท่านั้น
 เพราะพระสุคตเจ้าแสดงนิพพานไว้แล้ว^{๑๒๓}

เหตุของการทรงแสดงพระธรรมเทศนา คือพระพุทธร่องค์ตรัสถึงการละความผูกพันในวัตถุ
 ภายใน^{๑๒๔}

(๔) **ปุพพาปราณสนธิ** คือ การเชื่อมโยงระหว่างข้างหน้ากับข้างหลัง^{๑๒๕} หมายถึง
 การอธิบายเชื่อมโยงเนื้อความของพระพุทธร่องค์ ระหว่างพระพุทธร่องค์ก่อนหน้ากับข้างหลัง เพื่อแสดงให้เห็น
 เห็นว่าพระพุทธร่องค์นั้น มีความเนื้อความเชื่อมโยงเนื่องถึงกัน โดยยกเนื้อความมาจากพระพุทธร่องค์ที่
 พระพุทธร่องค์ตรัสไว้ในที่อื่น ๆ ที่มีเนื้อความเกี่ยวข้องกัน มาอธิบายเชื่อมโยง^{๑๒๖}

อีกนัยหนึ่ง ปุพพาปราณสนธิคือการอธิบายความเชื่อมโยงระหว่างพระพุทธร่องค์ส่วน
 หน้ากับส่วนหลัง ในลักษณะ ๔ อย่าง ได้แก่

ก. อรรถสนธิ การเชื่อมโยงกลุ่มอรรถะ ๖ ได้แก่ สังคาสนา ปกาสนา วิจรณา
 วิชา และอุตตานิกำมะ^{๑๒๗}

ข. พยัญชนสนธิ การเชื่อมโยงกลุ่มพยัญชนะ ๖ ได้แก่ อักษระ บท พยัญชนะ
 อาการ นිරุตติ และนิทเทส^{๑๒๘}

^{๑๒๑} ส.ส. (บาลี) ๑๕/๑๒/๗, ส.ส. (ไทย) ๑๕/๑๒/๑๒.

^{๑๒๒} เนตติ. (บาลี) ๒๗/๓๕.

^{๑๒๓} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๘๕/๖๖, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๘๕/๑๒๑.

^{๑๒๔} เนตติ. (บาลี) ๒๗/๓๗.

^{๑๒๕} ุรายนละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๖/๒๘.

^{๑๒๖} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๓๘-๙.

^{๑๒๗} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๓๙.

^{๑๒๘} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๔๐.

ค. เทสนาสนธิ การเชื่อมโยงเทศนา กล่าวคือความสอดคล้องเป็นเรื่องเดียวกันของพระสูตรที่ยกมาเปรียบเทียบกับนั้น เช่น ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกพระธรรมเทศนาเกี่ยวกับพระนิพพานมาเป็นตัวอย่าง พระพุทธองค์ทรงแสดงลักษณะพระนิพพานไว้ในกรณีท่านพระโคธิกะหรือในกรณีท่านพระวัคกสิก็เทศนาเรื่องเดียวกัน^{๑๒๙}

ง. นิตเทสนสนธิ การเชื่อมโยงนิตเทส ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างการเชื่อมโยงการแสดงธรรมฝ่ายอุคศลที่กล่าวไว้ก่อนกับการแสดงธรรมฝ่ายกุศลที่กล่าวในภายหลัง โดยยกเรื่องจิตที่มีตัณหาและทิวฏฐิกับจิตที่ไม่มีตัณหาและทิวฏฐิมาเป็นหลักในการแสดง บุคคลผู้มีจิตอาศัยตัณหาและทิวฏฐิควรแสดงด้วยธรรมอะไร บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัยตัณหาและทิวฏฐิควรแสดงด้วยธรรมอะไร^{๑๓๐} สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๒.๑๐ แสดงตัวอย่างการเชื่อมโยงธรรมฝ่ายอุคศลกับฝ่ายกุศล

นิตลิตจิต	อนิตลิตจิต
ธรรมฝ่ายอุคศล	ธรรมฝ่ายกุศล
กิเลส	โงทาน
ความเป็นไปของสังสาระ	ความหมุนกลับของสังสาระ
ตัณหาและอวิชชา	สมณะและวิปัสสนา
อหิริกะและอนอตตปปะ	หิริและโอดตตปปะ
อสติและอสัมปชัญญะ	สติและสัมปชัญญะ
ไม่มีปัญญารู้เหตุและโยนิโสมนสิการ	ปัญญารู้เหตุและโยนิโสมนสิการ
ความเกียจคร้านและความว่ายาก	ความตั้งความเพียรและความว่าง่าย
ความไร้ศรัทธาและความประมาท	ศรัทธาและความไม่ประมาท
การไม่ได้ฟังสัทธรรมและไม่สังวร	การฟังสัทธรรมและสังวร
อภิชณาและพยาบาท	อนภิชณาและอพยาบาท
นิรวรณและสังโยชน์	เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตตะเพราะสิ้นอวิชชา
อุจเฉททิวฏฐิและสัสสตทิวฏฐิ	สุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุอุปาทิเสสนิพพานธาตุ

^{๑๒๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๔๐.

^{๑๓๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๘/๔๐-๔๑.

จตุพหูพหระนี้ เป็นหลักการอธิบายพระพุทธรูปด้วยวิธีการ ๔ อย่าง มุ่งให้เข้าใจชัดเจน เกี่ยววณิยามของศัพท์ ความมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม เหตุที่ทำให้เกิดการแสดงธรรมนั้น ๆ และการ เชื่อมกับพระพุทธรูปอื่น ๆ เพื่อให้มีความชัดเจนด้านพยัญชนะและความหมาย ไม่ให้ตีความ คลาดเคลื่อน ได้เนื้อความตรงตามความมุ่งหมาย

๗. อาวัฏฐหาระ

อาวัฏฐหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และ ความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการหาปฏิฐานของธรรมนั้น แล้วหมุนกลับไปสู่ธรรมที่เป็น ฝ่ายตรงกันข้าม หาปฏิฐานของธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้น แล้วหมุนกลับมาอีกฝ่ายหนึ่ง^{๑๓๑} สลับจากกุศล ไปหาอกุศล หรือสลับจากอกุศลไปหากุศล เพื่อสรุปรวมลงสู่อริยสัจ ๔ ต่อไป^{๑๓๒}

พระมหากัจจายนเถระยกพระพุทธรูปมาอธิบายด้วยอาวัฏฐหาระเป็นตัวอย่าง เช่น

การไม่ทำบาปทั้งปวง

การทำกุศลให้ถึงพร้อม

การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๑๓๓}

คาถาโอวาทปาติโมกข์นี้ มีอธิบายตามหลักอาวัฏฐหาระดังนี้

ทุจจริต ๓ คือ กายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต ชื่อว่าบาปทั้งปวง ได้แก่ อกุศลกรรมบถ ๑๐ ได้แก่ ข่าสั่วตัว ลักทรัพย์ ประพฤติผิดในกาม พุดเท็จ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบคาย พุดเพื่อเจ้า อภิขณา พยาบาท และมิจฉาทิฎฐิ, กรรมเหล่านั้นมี ๒ แบบ คือเจตนากรรมกับเจตลิกกรรม

ข่าสั่วตัว พุดส่อเสียด พุดคำหยาบคาย มีโทษะเป็นสมุฏฐาน, ลักทรัพย์ ประพฤติผิดใน กาม พุดเท็จ มีโลภะเป็นสมุฏฐาน, พุดเพื่อเจ้า มีโมหะเป็นสมุฏฐาน เหตุ ๗ ประการเหล่านี้เป็น เจตนากรรม, เหตุ ๓ ประการเหล่านี้ ได้แก่ โลภะที่เป็นอภิขณา โทษะที่เป็นพยาบาท และมิจฉามรรค ที่เป็นมิจฉาทิฎฐิ จัดเป็นเจตลิกกรรม

^{๑๓๑} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๗/๒๘.

^{๑๓๒} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๒๙-๓๒/๔๑-๕๑, เนตติ.อ.(บาลี) ๒๙-๓๒/๑๑๓-๑๑๙, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๒๙-๓๒/๘๑-๘๓.

^{๑๓๓} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

อกุศลมูลเมื่อเข้าถึงการกระทำทางกายและวาจา ย่อมถึงซึ่งอคติ ๔ อย่าง ได้แก่ ฉันทาคติ โทสาคติ ภยาคติและโมหาคติ, การถึงฉันทาคติมีโลภะเป็นสมุฏฐาน การถึงโทสาคติมีโทสะเป็นสมุฏฐาน การถึงภยาคติและโมหาคติมีโมหะเป็นสมุฏฐาน

โลภะย่อมถูกละได้ด้วยยอสุภะ โทสะย่อมถูกละได้ด้วยเมตตา โมหะย่อมถูกละด้วยปัญญา อีกนัยหนึ่ง โลภะย่อมถูกละได้ด้วยอุเบกขา โทสะย่อมถูกละด้วยเมตตาและกรุณา โมหะย่อมถึงการและตั้งอยู่ไม่ได้ด้วยมูทิตา^{๑๓๔} สรุปลงได้ดังตาราง

ตารางที่ ๒.๑๑ แสดงความเชื่อมโยงกรรม ๒ ทุจจริต ๓ และกรรมบถ ๑๐

กรรม	ทุจจริต	กรรมบถ
เจตนา	กายทุจจริต	ฆ่าสัตว์
		ลักทรัพย์
		ประพฤติดีในกาม
	วจีทุจจริต	พูดเท็จ
		พูดส่อเสียด
		พูดคำหยาบ
		พูดเพ้อเจ้อ
เจตสิก	มโนทุจจริต	อภิชฌา
		พยาบาท
		มิจฉาทิฎฐิ

^{๑๓๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๐/๔๔.

ตารางที่ ๒.๑๒ แสดงความเชื่อมโยงของอภุศลมูล ๓ อคติ ๔ และธรรมทำให้ละได้

อภุศลมูล	กรรมบถ	อคติ	ธรรม ๑	ธรรม ๒
โลภะ	ลักทรัพย์ ประพฤตินิเฒิดในกาม พุดเท็ง	ฉันทาคติ	อสุภะ	อุเบกขา
โทสะ	ฆ่าสัตว์ พุดส่อเสียด พุดคำหยาบ	โทสาคติ	เมตตา	เมตตา กรุณา
โมหะ	พุดเพื้อเจื้อ	โมหาคติ, ภยาคติ	ปัญญา	มุทิตา

มิจฉัตตะ ๘ ชื่อว่าบาปทั้งปวง ได้แก่มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ กิริยาไม่ทำ การไม่ทำ การไม่ล่วงละเมิด มิจฉัตตะ ๘ ประการเหล่านี้ เรียกว่า การไม่ทำบาปทั้งปวง

เมื่อมิจฉัตตะ ๘ ประการถูกละได้แล้ว สัมมัตตะ ๘ ประการย่อมถึงพร้อม กิริยาที่กระทำ การกระทำ ความถึงพร้อมของสัมมัตตะ ๘ ประการ เรียกว่า การทำกุศลให้ถึงพร้อม

คำว่า การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว แสดงถึงการเจริญมรรคในอดีต เมื่อจิตผ่องแผ้วแล้ว ชั้น ๕ ก็เป็นอันผ่องแผ้วไปด้วย

การทำจิตให้ผ่องแผ้วมี ๒ แบบ คือ (๑) การละนิวรรณ์ (๒) การถอนอนุสัย ภูมิมระดับแห่งความผ่องแผ้วมี ๒ ระดับ คือ (๑) ทัสสนภูมิม (๒) ภวานาภูมิม บุคคลยอมทำจิตให้ผ่องแผ้วด้วยการรู้แทงตลอดทุกข์ ผ่องแผ้วจากสมุทัย ผ่องแผ้วด้วยมรรค สภาวะที่ทำความจิตให้ผ่องแผ้วคือนิโรธ สภาวะเหล่านี้คือสังขะ ๔

สรุปรวมลงอริยสัง ๔ ด้วยคำว่า “การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว” จิตผ่องแผ้วด้วยการละนิวรรณ์และการถอนอนุสัย บุคคลทำความจิตให้ผ่องแผ้ว ด้วยการกำหนดรู้ชั้นอันเป็นกองทุกข์ ทำจิตให้ผ่องแผ้วจากตัณหาอันเป็นสมุทัย เครื่องมือที่ทำให้จิตผ่องแผ้วคือมรรค อารมณที่ทำความจิตผ่องแผ้วคือพระนิพพาน^{๑๓๕}

^{๑๓๕} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๑/๔๕.

ธรรมแลย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรม
 ธรรมที่ตนประพฤติดีแล้วย่อมนำมาสุขมาให้
 นี้เป็นอานิสงส์ในธรรมที่ตนประพฤติดีแล้ว
 ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ถึงทุกข์^{๑๓๖}

ธรรมในพระคานานี้มี ๒ อย่าง ได้แก่ (๑) อินทริยสังวร (๒) มรรค, ทุกคาก็มี ๒ อย่าง
 ได้แก่ (๑) อบายภูมิ เมื่อเปรียบเทียบกับเทวดาและมนุษย์ (๒) ภาพที่เกิดทั้งหมด เมื่อเปรียบเทียบกับ
 พระนิพพาน^{๑๓๗}

ในเรื่องนั้น ธรรมคือความไม่ขาดตกบกพร่องในการสังวรศีลนี้ที่บุคคลประพฤติดีแล้ว
 ย่อมรักษาจากอบายทั้งหลาย ดังที่พระเจ้าพรหมภาคตรัสไว้ว่า “สถานที่รองรับคนมีศีล ๒ แห่ง คือ
 เทวดาหรือมนุษย์”^{๑๓๘} โดยท่านยกตัวอย่างผู้งดเว้นจากทุจริต ๑๐ บำเพ็ญสุจริต ๑๐ ประการ ไม่มี
 ทางจมนลงในอบาย ไปสู่สุคติโลกสวรรค์อย่างเดียวเท่านั้น เหมือนกับเนยใสและน้ำมันที่ไม่มีทางจมนลง
 ไปในน้ำ ลอยขึ้นเหนือน้ำอย่างเดียวเท่านั้น ไม่ขึ้นอยู่กับการสาปแช่งหรือร้องขอใด ๆ ทั้งสิ้น^{๑๓๙}

ส่วนธรรมคือความแก่กล้ามีกำลังมากของมรรคนี้อันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษา
 จากภาพที่เกิดทั้งปวง ดังที่พระเจ้าพรหมภาคตรัสว่า

เพราะฉะนั้น ภิกษุควรรักษาจิต
 มีความดำริชอบเป็นอารมณ์
 มุ่งความเห็นถูกต้องเป็นสำคัญ
 รู้ความเกิดขึ้นและความเสื่อมไปของเบญจขันธ์
 ครอบงำถีนมิทระได้ ก็สามารถละทุกข์ได้ทั้งหมด^{๑๔๐}

ในพระคานานี้ ตัณหาและอวิชชาเป็นเหตุของทุกข์ทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายเหล่านั้น
 เป็นอุปาทาน ๔, ขันธ์ที่ถูกยึดมั่นถือมั่นโดยอุปาทาน ๔ เหล่านั้น เป็นทุกข์, อุปาทาน ๔ เป็นสมุทัย,
 ขันธ์ ๕ เป็นทุกข์, พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมแก่ชนทั้งหลายเหล่านั้น เพื่อกำหนดรอบรู้ทุกข์และ
 เพื่อละสมุทัย, อินทริย ๕ ที่เป็นรูป ได้แก่ จักขุนทริย โสตินทริย ฆานินทริย ชิวหินทริย กายินทริย
 เป็นปทัฏฐานของตัณหา, มนินทริยเป็นปทัฏฐานของอวิชชา, บุคคลเมื่อรักษาอินทริย ๕ ที่เป็นรูป
 ย่อมเจริญสมาธิและย่อมข่มตัณหาได้ เมื่อรักษามนินทริย ย่อมเจริญวิปัสสนาและย่อมข่มอวิชชาได้,

^{๑๓๖} ชุ.ชา.ทสก. (บาลี) ๒๗/๑๐๒/๒๒๖, ชุ.ชา.ทสก. (ไทย) ๒๗/๑๐๒/๓๓๙.

^{๑๓๗} เนตติ. (บาลี) ๓๑/๔๕.

^{๑๓๘} อัง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๓๐/๖๐, อัง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๓๐/๗๕.

^{๑๓๙} ตูรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๕๘/๒๘๒-๒๘๓, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๕๘/๔๐๒-๔๐๓.

^{๑๔๐} ชุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๓๒/๑๔๔, ชุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๓๒/๒๓๗.

อุปาทาน ๒ คือ กามุปาทานและสีลัปปตูปาทานย่อมถูกละได้ด้วยการข่มตัณหา, อุปาทาน ๒ คือ ทิฏฐุปาทานและอิตตวาทุปาทานย่อมถูกละได้ด้วยการข่มอวิชชา, เมื่ออุปาทาน ๔ ถูกละได้แล้ว ธรรม ๒ ประการ คือสมณะและวิปัสสนาย่อมถึงความเจริญและบริบูรณ์ นี้เรียกว่าพรหมจรรย์ สามัญญผล ๔ คือ โสตาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล อรหัตตผลอันเลิศ เหล่านี้เป็นผลของพรหมจรรย์ สรุปรูปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๒.๑๓ แสดงความเชื่อมโยงของกิเลส ปทัฏฐฐาน และธรรมที่ควรเจริญ

กิเลส	ปทัฏฐฐาน	ธรรมที่ควรเจริญ	อุปาทานที่ถูกละ
ตัณหา	จักขุนทรีย์..กายินทรีย์	สมาธิ	กามุปาทาน, สีลัปปตูปาทาน
อวิชชา	มโนทริย์	วิปัสสนา	ทิฏฐุปาทาน, อิตตวาทุปาทาน

สรุปรวมลงอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้ สัจจะ ๒ อย่างแรกเป็นทุกขสัจกับสมุทัยสัจ, สมณะวิปัสสนา และพรหมจรรย์ เป็นมัคคสัจ, ผลของพรหมจรรย์และอสังขตธาตุอันเป็นอารมณ์ของมรรคนั้นเป็นนิโรธสัจ, บุคคลย่อมรักษาด้วยการกำหนดรู้ชั้นธัมมอันเป็นทุกข ย่อมรักษาจากตัณหาอันเป็นสมุทัย ย่อมรักษาด้วยเหตุอันเป็นมรรค อสังขตธาตุเป็นอารมณ์เป็นเครื่องรักษา^{๑๔๑}

อวัญญูหาระนี้ เป็นหลักการที่เพิ่มมุมมองให้ครอบคลุมมากขึ้น พิจารณาปทัฏฐฐานที่ทำให้เกิด และหมุนไปหาธรรมที่เป็นฝ่ายตรงข้าม หาปทัฏฐฐานของธรรมนั้นแล้วหมุนกลับมาอีก จนสรุปรวมลงสู่อริยสัจ ๔ ทำให้เกิดมุมมองรอบด้าน เมื่อพระพุทธรพจน์แสดงฝ่ายกุศลก็ทราบฝ่ายอกุศลด้วย หรือเมื่อพระพุทธรพจน์แสดงฝ่ายอกุศลก็ทราบฝ่ายกุศลด้วย ฝ่ายอกุศลคือสมุทัย ฝ่ายกุศลคือมรรค

๘. วิภัตติหาระ

วิภัตติหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการจำแนกสภาวะธรรม ภูมิและปทัฏฐฐาน แยกออกเป็นสาธารณะกับบอสารณะ^{๑๔๒}

เพื่อให้สามารถจำแนกสภาวะธรรมเป็นต้นได้ชัดเจน ต้องสามารถจำแนกพระพุทธรพจน์ในแง่มุมต่าง ๆ อย่างละ ๒ แบบ ดังนี้ พระพุทธรพจน์ ๒ ประเภท คือวาสนาภากิยสูตรและนิพเพธภากิยสูตร, ปฏิปทามี ๒ ประเภท คือ ปุญญาภากิยปฏิบัติและผลภากิยปฏิบัติ, ศีลมี ๒ ประเภท คือ สังวรศีลและปหานศีล ในเรื่องนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงวาสนาภากิยสูตรด้วยปุญญาภากิยปฏิบัติ

^{๑๔๑} ุรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๑/๔๕-๔๙.

^{๑๔๒} ุรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๓-๔/๔๙-๕๑, เนตติ.อ. (บาลี) ๓๓-๓๔/๑๒๐-๑๒๔, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๓๓-๓๔/๘๔-๘๘.

บุคคลนั้นดำรงอยู่ในสังวรศีล ย่อมเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์นั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงซึ่งนิพเพธภาคียสูตรด้วยผลภาคียปฏิบัติ บุคคลนั้นดำรงอยู่แล้วในปหานศีล ย่อมเป็นผู้ประพฤติพรหมจรรย์ด้วยพรหมจรรย์นั้น สรุไปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๒.๑๔ แสดงสูตรเทียบกับปฏิบัติและศีล

ประเภท	สูตร	ปฏิบัติ	ศีล
๑	วาสนาภาคียสูตร	บุญญภาคียปฏิบัติ	สังวรศีล
๒	นิพเพธภาคียสูตร	ผลภาคียปฏิบัติ	ปหานศีล

วาสนาภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงถึงทาน ศีล สวรรค์ โทษความต่ำทราม เศร้าหมองของกาม และอานิสงสีในเนกขัมมะ ไม่มีการแสดงเรื่องวิปัสสนาปัญญา มรรค ผล

นิพเพธภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่ประกาศสังขะ ๔ มีการแสดงเรื่องวิปัสสนาปัญญา มรรค ผล^{๑๔๓}

สังกิลีสภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้ามอง ได้แก่ ตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต

อเสกขภาคียสูตร คือ พระพุทธพจน์ที่แสดงคุณธรรมของพระอเสกขะ

บุญญภาคียปฏิบัติ คือ ปฏิบัติที่เป็นฝ่ายบุญ ชำระจิตและชำระภพชาติให้สะอาด สะดวกสบาย ได้แก่ การให้ทาน รักษาศีล คู่กับวาสนาภาคียสูตรและสังวรศีล

ผลภาคียปฏิบัติ คือ ปฏิบัติที่เป็นเหตุบรรลุถึงอริยมรรค ๔ ด้วยการเจริญภาวนา คู่กับนิพเพธภาคียสูตรและปหานศีล

สังวรศีล คือ ศีลคือการสำรวมระวัง งดเว้น ปิดกั้นความผิดต่าง ๆ ได้แก่ สังวร ๕ ดังนี้ (๑) ปาติโมกขสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยศีลปาติโมกข์ (๒) สติสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยสติ (๓) ญาณสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยญาณ (๔) ขันติสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยขันติ (๕) วิริยสังวร สำรวมระวังปิดกั้นด้วยวิริยะ^{๑๔๔}

ปหานศีล คือ ศีลที่เกิดจากการละกิเลส ได้แก่ ปหานะ ๕ ดังนี้ (๑) ตหังคปหาน ละความเห็นผิดด้วยวิปัสสนา (๒) วิกขัมภนปหาน ละนิวรณ์แบบข่มไว้ด้วยฌาน (๓) สมุจเฉทปหาน ละ

^{๑๔๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๓/๔๙.

^{๑๔๔} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๓๓/๑๒๐, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔.

กิเลสตัดขาดด้วยอริยมรรค (๔) ปฏิปัสสัทธิปทาน ละทำให้กิเลสสงบระงับราบคาบด้วยอริยผล (๕) นิสสรณปทาน ละด้วยภาวะสลัดออกจากสังขารทั้งปวงคือพระนิพพาน^{๑๔๕}

การจำแนกสภาวะธรรมเป็นต้น จำแนกได้ดังนี้

(๑) การจำแนกสภาวะธรรม โดยแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ สาธารณะ คือสภาวะธรรมที่ทั่วไป ไม่แตกต่างกันทั้งโดยชื่อมีการเห็นและสิ่งที่ควรละเป็นต้น หรือไม่แตกต่างกันโดยวัตถุด้วยสามารถ บุคคลมีปุถุชนและพระโสดาบันเป็นต้น (๒) อสาธารณะ คือ สภาวะธรรมที่มีเฉพาะบุคคลไม่ทั่วไป^{๑๔๖}

ก. ธรรมสาธารณะ

สภาวะธรรมที่เป็นสาธารณะแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ นามสาธารณะกับวัตถุสาธารณะ เช่น (๑) กิเลสอันบุคคลพึงละด้วยโสดาปัตติมรรคเป็นสาธารณะแก่มัจฉัตตนิยตบุคคลและอนิยตบุคคล (๒) กามราคะและพยาบาทเป็นสาธารณะแก่ปุถุชนและพระโสดาบัน (๓) สังโยชน์เบื้องสูง ได้แก่ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา เป็นสาธารณะแก่ปุถุชนและอนาคามี (๔) โลภียสมบัติทั้งปวงเป็น สาธารณะทั้งแก่ปุถุชนและพระอริยเจ้า

ข. ธรรมอสาธารณะ

สภาวะธรรมที่เฉพาะบุคคลนั้น ๆ ไม่ทั่วไปแก่บุคคลเหล่านี้ พึงแสวงหาคล้อยตาม เทศนาโดยความเป็นเสกขธรรมอเสกขธรรมและโดยภัพบุคคลอภัพบุคคล เช่น (๑) กามราคะและ พยาบาทเป็นสาธารณะแก่บุคคลผู้ดำรงในโสดาปัตติมรรคและพระโสดาบัน ส่วนสภาวะธรรมคือโสดา ปัตติมรรคและโสดาปัตติผลเป็นอสาธารณะ (๒) สังโยชน์เบื้องสูงเป็นสาธารณะแก่ผู้ดำรงอยู่ใน อนาคามีมรรคและพระอนาคามี ส่วนสภาวะธรรมเป็นอสาธารณะ (๓) ชื่อของพระเสกขะทั้งปวงเป็น สาธารณะ ส่วนสภาวะธรรมคือมรรค ๔ และผล ๓ เป็นอสาธารณะ (๔) เสกขศีลของพระเสกขะทั้งปวง เป็นสาธารณะ ส่วนสภาวะธรรมอสาธารณะ เป็นต้น^{๑๔๗}

(๒) การจำแนกภูมิ โดยแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ (๑) ทัสสนภูมิ คือโสดาปัตติมรรค เป็น ปทัฏฐานให้หยั่งลงสู่โสดาปัตติผล (๒) ภาวนาภูมิ คือ สกทาคามีมรรค อนาคามีมรรค และ อรหัตตมรรค เป็นปทัฏฐานให้หยั่งลงสู่สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล

(๓) จำแนกปทัฏฐาน โดยแบ่งเป็น ๒ ได้แก่ (๑) สาธารณะ เป็นปทัฏฐานทั่วไป (๒) อสาธารณะ เป็นปทัฏฐานไม่ทั่วไป พระมหากัจจายนเถระแสดงตัวอย่าง เช่น

^{๑๔๕} ุรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๓๓/๑๒๐, ม.ม.อ. (บาลี) ๒/๒๔-๒๕.

^{๑๔๖} ุรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๘/๒๘.

^{๑๔๗} ุรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๔/๔๙-๕๐.

- ทัสสนภุมิเป็นปทัฏฐานแก่การหยั่งลงสู่ความแน่นอน
- ภาวนาภุมิเป็นปทัฏฐานแก่การบรรลุผลทั้งหลายเบื้องต้น
- ทุกขาปฏิบัติพาทันธาภิญญาเป็นปทัฏฐานแก่สมณะ
- สุขขาปฏิบัติพาชิปปาภิญญาเป็นปทัฏฐานแก่วิปัสสนา
- ทานมัยบุญญกิริยาวัตตุเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ปรโตโฆสะ
- สีลมัยบุญญกิริยาวัตตุเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่จินตามยิปัญญา
- ภาวนามัยบุญญกิริยาวัตตุเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ภาวนามยิปัญญา
- ทานมัยบุญญกิริยาวัตตุเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ปรโตโฆสะและ
 สุตมยิปัญญา
- สีลมัยบุญญกิริยาวัตตุเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่จินตามยิปัญญาและ
 โยนิโสมนสิการ
- ภาวนามัยบุญญกิริยาวัตตุเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ภาวนามยิปัญญาและ
 สัมมาทิฏฐิ
- ปติรูปเทสวาสะเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่วิเวกและสมาธิ
- สปัปฺริสุปนีสสยะเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ความเลื่อมใสไม่หวั่นไหวใน
 พระรัตนตรัยและสมณะ
- อตตสัมมาปณิธิเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่หิริและวิปัสสนา
- การสละอกุศลเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การพิจารณาอกุศลและสมาธิในทริย
- ความเป็นธรรมที่กล่าวไว้โดยชอบเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การก่อให้เกิด
 กุศลมูลและผลสมาบัติ
- ความเป็นผู้ปฏิบัติดีของสงฆ์เป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ความเป็นหมู่คณะดี
- ความถึงพร้อมแห่งพระศาสดาเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่ความเลื่อมใสของ
 คนทั้งหลายผู้ยังไม่เลื่อมใส และแก่ความเจริญงอกงามยิ่งขึ้นของคนทั้งหลายผู้เลื่อมใสแล้ว
- ความเป็นผู้มีปาติโมกข์อันสะอาดหมดจดไม่เสียหายเป็นปทัฏฐานสาธารณะ
 แก่การข่มบุคคลผู้หน้าด้าน และเป็นปทัฏฐานสาธารณะแก่การอยู่อย่างผาสุกสำหรับบุคคลผู้มีศีลเป็นที่รัก^{๑๔๘}

วิภัตติหาระนี้ เน้นจำแนกแยกแยะสภาวะธรรม ภุมิและปทัฏฐาน โดยจำแนกสาธารณะกับ
 แบบบสาธารณะ ทำให้เข้าใจพระพุทธรพจน์ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น ทำให้เข้าใจสภาวะธรรมนั้น ๆ เป็น
 สาธารณะแก่บุคคลหรือสิ่งทั่วไป หรือเป็นสิ่งพิเศษมีเฉพาะบุคคลหรือเฉพาะสิ่งนั้น ๆ เป็นต้น

^{๑๔๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๔/๕๐-๕๑.

๙. ประวัติตนหาระ

ประวัติตนหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลึกลับสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการเปลี่ยนไปสู่สภาวะธรรมที่ตรงกันข้ามเป็นปฏิปักษ์กัน^{๑๔๙} เปลี่ยนจากกุศลไปสู่อกุศล หรือเปลี่ยนจากอกุศลไปสู่กุศล จากผิดไปสู่ถูก หรือจากถูกไปสู่ผิด^{๑๕๐} พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างมาแสดง เช่น

- มิฉฉาทิฏฐิของบุคคลผู้มีสัมมาทิฏฐิยอมเป็นอันสิ้นไปแล้ว บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการเหล่าใดพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นเพราะมิฉฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของเขาก็เป็นอันสิ้นไปแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการของบุคคลนั้นยอมเกิดขึ้นเพราะสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย กุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นยอมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์

มิฉฉาสังกัปปะของบุคคลผู้มีสัมมาสังกัปปะยอมเป็นอันสิ้นไปแล้ว บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการเหล่าใดพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นเพราะมิฉฉาสังกัปปะเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของเขาก็เป็นอันสิ้นไปแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการของบุคคลนั้นยอมเกิดขึ้นเพราะสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย กุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นยอมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์

มิฉฉาวาจาบุคคลผู้มีสัมมาวาจา.. สัมมากัมมันตะ.. สัมมาอาชีวะ.. สัมมาวายามะ.. สัมมาสติ.. สัมมาสมาธิ.. สัมมาวิมุตติ..

มิฉฉาวิมุตติญาณทัสสนะของบุคคลผู้มีสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะยอมเป็นอันสิ้นไปแล้ว บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการเหล่าใดพึงเกิดขึ้นแก่บุคคลนั้นเพราะมิฉฉาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย บาปอกุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นของเขาก็เป็นอันสิ้นไปแล้ว กุศลธรรมทั้งหลายเป็นอเนกประการของบุคคลนั้นยอมเกิดขึ้นเพราะสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย กุศลธรรมทั้งหลายเหล่านั้นยอมถึงซึ่งความเจริญบริบูรณ์^{๑๕๑}

สรุปเป็นธรรมฝ่ายอกุศล ๒๐ และธรรมฝ่ายกุศล ๒๐ ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อกันดังตาราง

^{๑๔๙} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๙/๒๘-๒๙.

^{๑๕๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๕-๓๖/๕๑-๕๓, เนตติ.อ.(บาลี) ๓๕-๖/๑๒๔-๑๒๖, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๓๕-๓๖/๘๙-๙๐.

^{๑๕๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๕/๕๑-๕๒.

ตารางที่ ๒.๑๕ แสดงอกุศลและกุศลที่เป็นปฏิปักษ์กัน

อกุศล	กุศล
มิจฉาทิฎฐิ	สัมมาทิฎฐิ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาทิฎฐิเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาทิฎฐิเป็นปัจจัย
มิจฉาสังกัปปะ	สัมมาสังกัปปะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย
มิจฉาวาจา	สัมมาวาจา
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวาจาเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย
มิจฉากัมมันตะ	สัมมากัมมันตะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉากัมมันตะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมากัมมันตะเป็นปัจจัย
มิจฉาอาชีพะ	สัมมาอาชีพะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาอาชีพะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาอาชีพะเป็นปัจจัย
มิจฉาวายามะ	สัมมาวายามะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวายามะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวายามะเป็นปัจจัย
มิจฉาสติ	สัมมาสติ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาสติเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาสติเป็นปัจจัย
มิจฉาสมาธิ	สัมมาสมาธิ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาสมาธิเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาสมาธิเป็นปัจจัย
มิจฉาวิมุตติ	สัมมาวิมุตติ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย
มิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ	สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ
บาปอกุศลธรรมที่มีมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย	กุศลธรรมที่มีสัมมาวิมุตติญาณทัสสนะเป็นปัจจัย

- ปาณาติบาตเป็นสิ่งอันบุคคลผู้เว้นขาดแล้วจากปาณาติบาตละได้แล้ว อทินนาทานเป็นสิ่งอันบุคคลผู้เว้นขาดแล้วจากอทินนาทานละได้แล้ว อพรหมจรรย์เป็นสิ่งอันบุคคลผู้ประพฤติพรหมจรรย์ละได้แล้ว มุสาวาทเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีปกติพูดคำจริงละได้แล้ว คำพูดส่อเสียดเป็นสิ่งอันบุคคลผู้ไม่พูดส่อเสียดละได้แล้ว คำพูดหยาบคายเป็นสิ่งอันบุคคลผู้พูดคำไพเราะละได้แล้ว การพูดเพื่อเจ้อเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีปกติพูดตามกาลละได้แล้ว อภิขณาเป็นสิ่งอันบุคคลผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้

ของผู้อื่นละได้แล้ว พยาบาทเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีจิตไร้พยาบาทละได้แล้ว มิจฉาทิฎฐิเป็นสิ่งอันบุคคลผู้มีสัมมาทิฎฐิละได้แล้ว^{๑๕๒}

- ขนเหล่าใดย่อมตำหนิอริยมรรคมีองค์ ๘ คำพูดและคำพูดตามต่อมาที่ปรากฏในปัจจุบันของชนทั้งหลายเหล่านั้นย่อมเข้าถึงการเป็นสิ่งควรตำหนิที่เหมาะกับเหตุผล ขนเหล่านั้นย่อมตำหนิธรรมคือสัมมาทิฎฐิ เพราะเหตุนั้น ขนเหล่าใดเป็นมิจฉาทิฎฐิ การบูชาและการสรรเสริญย่อมมีแก่ขนเหล่านั้น และขนเหล่านั้นก็ย่อมตำหนิสัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากรรมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาวิมุตติ สัมมาวิมุตติญาณทัสสนะ เพราะเหตุนั้น ขนเหล่าใดเป็นมิจฉาวิมุตติญาณทัสสนะ การบูชาและการสรรเสริญย่อมมีแก่ขนเหล่านั้น^{๑๕๓}

- ขนเหล่าใดกล่าวว่า กามทั้งหลายควรบริโภค กามทั้งหลายควรเสวย กามทั้งหลายควรเสพ กามทั้งหลายควรเสพคู้ กามทั้งหลายควรสั่งสม กามทั้งหลายควรกระทำให้มาก การงดเว้นจากกามทั้งหลายเป็นอธรรมสำหรับขนเหล่านั้น

- ขนเหล่าใดกล่าวว่า อัตตภิณฑานุโยคเป็นธรรม นียยานิกธรรมก็เป็นอธรรมสำหรับขนเหล่านั้น, ขนเหล่าใดกล่าวว่า ทุกข์เป็นธรรม สุขก็เป็นอธรรมสำหรับขนเหล่านั้น

- เมื่อภิกษุเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่สวยงามในสังขารทั้งปวงอยู่ สุขสัณญาย่อมถูกละได้ เมื่อเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความเป็นทุกข์อยู่ สุขสัณญาย่อมถูกละได้ เมื่อเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่เที่ยงอยู่ นิจจสัณญาย่อมถูกละได้ เมื่อเห็นเนื่อง ๆ ซึ่งความไม่ใช่ตัวตนอยู่ อนตตสัณญาย่อมถูกละได้^{๑๕๔}

ปริวัตตนหาระนี้ ทำให้เข้าใจความเชื่อมโยงของธรรมที่เป็นฝ่ายปฏิปักษ์ต่อกัน เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเจริญ ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เสื่อมไป เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเสื่อม ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เจริญ ธรรมต่าง ๆ ย่อมมีความเชื่อมโยง ส่งอิทธิพลต่อกันในแง่ใดแง่หนึ่ง ปริวัตตนหาระนำธรรมฝ่ายตรงข้าม เป็นปฏิปักษ์ต่อกันมาเป็นเครื่องพิจารณา

๑๐. เววจนหาระ

เววจนหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทฺธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการนำคำที่มีความหมายเหมือนกันมาขยายความ^{๑๕๕} ทั้งนี้ก็เพื่อความเหมาะสมกับผู้รับธรรมเทศนา สภาวะธรรมเดียวกัน บางคนเข้าใจด้วยคำอย่างหนึ่ง บางคนเข้าใจได้ด้วยคำอีกอย่างหนึ่ง มีประโยชน์หลายประการ เช่น ทำให้ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่องเดียวกัน

^{๑๕๒} ฎรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๖/๕๒.

^{๑๕๓} ฎรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๖/๕๒.

^{๑๕๔} ฎรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๖/๕๒-๕๓.

^{๑๕๕} ฎรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑๐/๒๙.

ในแง่มุมมองอื่น ทำให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดเนื้อความของธรรมะ เพราะมีคำหลากหลาย ชี้สื่อไปถึงสิ่งเดียวกัน ทำให้ไม่นึกถึงสภาวะอื่น เพราะได้นึกถึงสภาวะเดียวด้วยคำหลายคำ ทำให้แสดงธรรมแจ่มแจ้งให้ผู้ฟังเข้าใจได้โดยง่าย คำไวพจน์นี้มีปรากฏอยู่มากมายในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ได้ทรงใช้ในการเทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ มุ่งให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมะ ทรงเลือกใช้คำให้เหมาะกับจริต อธิษาศัย และภูมิหลังของคนนั้น ๆ ทำให้เกิดความวิจิตรแห่งพระธรรมเทศนา^{๑๕๖}

ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างของเววจนหาระ โดยแสดงคำไวพจน์ของตัณหา จิต มนะ ปัญญา พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สังฆานุสสติ สीलานุสสติ และจาคานุสสติ เช่น

คำไวพจน์ของตัณหา ได้แก่ อาสา ปิหา อภินันทนา สรา รัมมณันที รัมมเปมะ รัมมชโณสานะ เป็นต้น^{๑๕๗}

คำไวพจน์ของจิต ได้แก่ จิตต มโน วิญญาน

คำไวพจน์ของมนะ ได้แก่ มนินทริย มโนธาตุ มนายตนะ วิชานนะ^{๑๕๘}

คำไวพจน์ของปัญญา ได้แก่ ปัญญินทริย ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ปัญญาชั้นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ ญาณ สัมมาทิฐิ ตีรณา วิปัสสนา รัมมญาณ อตถญาณ อำนวยญาณ ขยญาณ อนุปบาทญาณ อนัญญาตัญญูสามิตินทริย อัญญินทริย อัญญาตาวินทริย จักขุ วิชชา พุทธิ ภูริ เมธา อาโลก^{๑๕๙}

คำไวพจน์ของพุทธานุสสติ นอกจากบทพุทธานุสสติ ๙ บทแล้ว ท่านได้แสดงบทอื่น ๆ เพิ่มอีกมากมาย เช่น พลนิปพัตติคตะ เวสาร์ชชัปตตะ อธิคตปปฏิสัมภิทะ จตุโยควิปปีนะ อคติคมนวีตวิตตะ อุทฐาสลละ เป็นต้น^{๑๖๐}

คำไวพจน์ของธรรมานุสสติ นอกจากบทธรรมคุณ ๖ บทแล้ว ท่านได้แสดงบทอื่น ๆ เพิ่มอีกมากมาย เช่น มทนิมมทนะ ปิปาสวินยะ อาลัยสมุคฆาภูวะ วัฏฏุปัจเฉทะ สุนญุตตะ อติทุลลภะ ตัณห์กขยะ วิจารณ์ะ นิโรธะ นิพพาน เป็นต้น^{๑๖๑}

^{๑๕๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๗-๓๘/๕๓-๕๖, เนตติ.อ. (บาลี) ๓๗-๓๘/๑๒๗-๑๓๑, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๓๗-๓๘/๙๐-๒.

^{๑๕๗} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๗-๓๘/๕๓-๕๔.

^{๑๕๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๔.

^{๑๕๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๔.

^{๑๖๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๔-๕๕.

^{๑๖๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๕-๕๖.

คำไวพจน์ของสังฆานุสสติ นอกจากบทสังฆคุณ ๙ บทแล้ว ท่านได้แสดงบทอื่น ๆ เพิ่มอีกมากมาย เช่น สีสัมปันนะ สมาธิสัมปันนะ ปัญญาสัมปันนะ วิมุตติสัมปันนะ วิมุตติญาณทัสสนสัมปันนะ เป็นต้น^{๑๖๒}

เวทจนหาระนี้ ก่อให้เกิดความวิจิตร หลากหลายของธรรมเทศนา ช่วยให้ผู้ฟังแม้มีความแตกต่างในด้านภูมิหลัง ก็สามารถเข้าใจธรรมอย่างเดียวกันได้ โดยอาศัยคำที่แตกต่างกัน

๑๑. ปัญญาตีหาระ

ปัญญาตีหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการจำแนกคำบัญญัติเพื่อให้ทราบว่า คำบัญญัตินั้น ๆ สื่อถึงสถานะใด จนกระทั่งจำแนกพระพุทธพจน์ว่า ข้อความนั้น ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติขึ้นแสดง มีความหมายอย่างไร มุ่งให้เข้าใจอะไร^{๑๖๓}

คำว่า **บัญญัติ** หมายถึง การแสดง ชี้แจง บอกรายละเอียดต่าง ๆ หรือ การตั้งขึ้นไว้ โดยประการต่าง ๆ ไม่ให้ปะปนสับสนกัน^{๑๖๔} การตั้งชื่อเรียกสถานะเป็นคนละอย่างกัน เพื่อสื่อสารให้ผู้รับธรรมเทศนาได้เข้าใจถึงสภาวธรรม การแสดงพระธรรมเทศนาต้องอาศัยคำบัญญัติ ตั้งขึ้นเพื่อให้เข้าใจกันได้ การตั้งคำขึ้นมาพูดกันหรือตั้งธรรมเทศนาขึ้น เรียกว่านิกเขปบัญญัติ เรื่องที่พระพุทธองค์ตั้งขึ้นมาเพื่อสั่งสอนโดยทั่วไปคือเรื่องอริยสัจ ๔^{๑๖๕} ดังนั้น คำบัญญัติต่าง ๆ จึงไม่พ้นจากอริยสัจ ๔ บัญญัติทั้งหลายจึงมุ่งเน้นเพื่อให้เข้าใจเกี่ยวกับอริยสัจนั่นเอง เช่น อิหิ ทุกขิ แปลว่า นี้ทุกขิ เป็น **นิกเขปบัญญัติ** ที่พระพุทธองค์ทรงยกขึ้นตั้งไว้ เพื่อแสดงให้ทราบว่า ชันธ ๕ ธาตุ ๖ ธาตุ ๑๘ อายตนะ ๑๒ และอินทรีย์ ๑๐ เป็นสิ่งที่是一切 ทุกข์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย คำที่เราบัญญัติไว้ว่า นี้ทุกขอริยสัจ ในคำบัญญัตินั้น เมื่อจะขยายความว่า นี้ชื่อว่าทุกขอริยสัจ แม้เพราะเหตุนี้ อักษร พยัญชนะ และการจำแนก ไม่มีที่สิ้นสุด คำที่เราบัญญัติว่า นี้ทุกขสมุททอริยสัจ ฯลฯ คำที่เราบัญญัติว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ในคำบัญญัตินั้น เมื่อจะขยายความว่า นี้ชื่อว่าทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ แม้เพราะเหตุนี้ อักษร พยัญชนะ และการจำแนก ไม่มีที่สิ้นสุด^{๑๖๖}

^{๑๖๒} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๘/๕๖.

^{๑๖๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๓๙-๔๑/๕๗-๖๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๓๙-๔๑/๑๓๑-๑๓๗, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๓๙-๔๑/๙๓-๙๔.

^{๑๖๔} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑๑/๒๙.

^{๑๖๕} กา จ ปกติกถาย เทสนา. จตตารี สจจานิ; เนตติ. (บาลี) ๓๙/๕๗.

^{๑๖๖} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๙/๓๗๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๙/๖๐๓.

พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างพระพุทธพจน์และอธิบายด้วยบัญญัติหาระ ผู้วิจัยจะยกมาแสดงบางส่วน เช่น

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเจริญสมาธิเถิด ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่นย่อมรู้ชัดตามความเป็นจริง รู้ชัดอะไรเล่าตามความเป็นจริง คือ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จักขุไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า รูปไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จักขุวิญญานไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า จักขุสัมผัสไม่เที่ยง รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะจักขุสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง ฯลฯ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า มโนไม่เที่ยง ฯลฯ ธรรมารมณ์ ฯลฯ มโนวิญญาน ฯลฯ มโนสัมผัส ฯลฯ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า แม้ความเสวยอารมณ์ที่เป็นสุขหรือทุกข์หรือมิใช่สุขมิใช่ทุกข์ที่เกิดขึ้นเพราะมโนสัมผัสเป็นปัจจัยก็ไม่เที่ยง^{๑๖๗}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
 ปริญาบัญญัติของทุกข์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการกำหนดรอบรู้ใน
 ทุกข์

ปหานบัญญัติของสมุทัย คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการละสมุทัยได้
 สัจฉิกิริยาบัญญัติของนิโรธ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการกระทำให้แจ้ง
 พระนิพพาน^{๑๖๘}

บุคคลผู้เป็นอริยสาวกใดรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา^{๑๖๙}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ปฏิเวธบัญญัติของสัจจะ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการแทงตลอดสัจจะ ๔
 นิทเทสบัญญัติของทัสสนภูมิ คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งโสดาปัตติมรรคไว้
 ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
 สัจฉิกิริยาบัญญัติของโสดาปัตติผล คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้แจ้ง
 เข้าถึงโสดาปัตติผล^{๑๗๐}

^{๑๖๗} ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๙๙/๗๖, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๙๙/๑๑๐.

^{๑๖๘} ตูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๐/๕๘-๙.

^{๑๖๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๑๑๙/๓๙๗-๓๙๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๑๑๙/๖๓๒.

^{๑๗๐} ตูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๐/๕๙.

ภิกษุเหล่านั้น น้อมจิตไปเพื่ออาสาชกษญาณ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า “นี่ทุกข์ นี่ทุกข์สมุทัย นี่ทุกข์นิโรธ นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา นี่อัสสวะ นี่อัสสวะสมุทัย นี่อัสสวะนิโรธ นี่อัสสวะนิโรธคามินีปฏิปทา” เมื่อเธอรู้เห็นอยู่อย่างนี้ จิตย่อมหลุดพ้นจากกามาสวะ ภาวาสวะ และอวิชชาสวะ เมื่อจิตหลุดพ้นแล้วก็รู้ว่า หลุดพ้นแล้ว รู้ชัดว่า “ชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป”^{๑๗๑}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

อุปาทาบัญญัติของขยญาณ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของญาณอันทำให้กิเลสหมดสิ้นไป

โอกาสบัญญัติแห่งอุปาทาญาณ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงที่ตั้งของญาณอันรู้ถึงความไม่เกิดขึ้นของกิเลสอีกต่อไป

ภวานาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค

ปริยญาบัญญัติของทุกข์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการกำหนดรอบรู้ในทุกข์

ปหานบัญญัติของสมุทัย คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการละสมุทัยได้

นิกเขปบัญญัติแห่งภวานาภูมิ คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งมรรคเบื้องบนไว้^{๑๗๒}

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกข์อริยสัจ

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกข์สมุทหายอริยสัจ

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกข์นิโรธอริยสัจ

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๑๗๓}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

เทศนาบัญญัติของสัจจะทั้งหลาย คือเป็นคำบัญญัติเพื่อแสดงอริยสัจ ๔

นิกเขปบัญญัติของสุตมยิปัญญา คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งญาณที่เกิดจากการฟังไว้

^{๑๗๑} ที.สี. (บาลี) ๙/๒๔๘/๘๔, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๔๘/๘๔.

^{๑๗๒} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๐/๕๙-๖๐.

^{๑๗๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๓๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

สังฆิกิริยาบัญญัติของอนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้แจ้งอนัญญาตัญญูสามิตินทรีย์ กล่าวคือปัญญาในโสดาปัตติมรรค

ปวัตตนาบัญญัติของธรรมจักร คือเป็นคำบัญญัติเพื่อสื่อสารให้ทราบถึงความเป็นไปของพระธรรมจักรที่พระพุทธองค์ทรงประกาศ เข้าไปสู่ดวงหทัยของเวไนยสัตว์^{๑๗๔}

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสังขนี้ควรกำหนดรู้

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสังข นี้ควรละ

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสังขนี้ควรทำให้แจ้ง

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสังขนี้ควรเจริญ^{๑๗๕}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค

นิกเขปบัญญัติของจินตามयीปัญญา คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งญาณที่เกิดจากการคิดไตร่ตรองไว้

สังฆิกิริยาบัญญัติของอัญญินทรีย์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้แจ้งอัญญินทรีย์ กล่าวคือปัญญาในโสดาปัตติผล ปัญญาในสกทาคามิมรรค ปัญญาในสกทาคามีผล ปัญญาในอนาคามิมรรค ปัญญาในอนาคามีผล และปัญญาในอรหัตตมรรค^{๑๗๖}

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสังขนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขสมุทยอริยสังข นี้เราละได้แล้ว

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธอริยสังขนี้เราได้ทำให้แจ้งแล้ว

^{๑๗๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๑/๖๐.

^{๑๗๕} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๓๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

^{๑๗๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๑/๖๐.

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้เราได้เจริญแล้ว^{๑๗๗}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นบัญญัติประเภทต่าง ๆ ได้ดังนี้

ภาวนาบัญญัติของมรรค คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการเกิดขึ้นของมรรค
นิกเขบัญญัติของภาวนามยิปัญญา คือเป็นคำบัญญัติเพื่อตั้งญาณที่เกิดจากภาวนา
ภาวนา

สัจฉิกิริยาบัญญัติของอัญญาตาวินทริย์ คือเป็นคำบัญญัติสื่อสารให้ทราบถึงการทำให้
แจ่ม อัญญาตาวินทริย์ กล่าวคือปัญญาในอรหัตตผล

ปวัตตนาบัญญัติของธรรมจักร คือเป็นคำบัญญัติเพื่อสื่อสารให้ทราบถึงความเป็นไป
ของพระธรรมจักรที่พระพุทธองค์ทรงประกาศ เข้าไปสู่ดวงหทัยของเวไนยสัตว์^{๑๗๘}

บัญญัติหาระนี้ แสดงบัญญัตินั้นมีจำนวนมากมาย พระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกก็เป็น
บัญญัติที่พระพุทธองค์ทรงตั้งขึ้น เพื่อตั้งสภาวะนั้น ๆ ขึ้น แล้วแสดงสื่อสารให้เวไนยสัตว์ได้เข้าถึงสัง
กรรม บัญญัติที่มีจำนวนมากมายทั้งหมดนั้น มุ่งเน้นประกาศให้เข้าใจอริยสัจ ๔ และหลักปฏิบัติที่
ถูกต้องต่ออริยสัจ ๔ คัมภีร์เนตติปกรณ์ได้แสดงความหมายของพระพุทธพจน์ ผ่านชื่อบัญญัติต่าง ๆ
หลากหลาย

๑๒. โอตรณหาระ

โอตรณหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และ
ความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการสังเคราะห์ธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์นั้น โดยเป็น
ขั้นธ आयตนะ ธาตุ อินทริย์ และปฏิจจสมุปบาท^{๑๗๙}

เมื่อวิเคราะห์หาสภาวะธรรมในพระพุทธพจน์ แล้วสังเคราะห์ลงอย่างนี้ ย่อมเห็นชัดเจนถึง
สภาวะนั้น ๆ เป็นเพียงสภาพที่เป็นขั้นธ आयตนะ ธาตุ อินทริย์ และเป็นไปตามกระบวนการ
ปฏิจจสมุปบาท เห็นชัดความไม่มีตัวตน ไม่เป็นตัวตน เป็นแต่สังกรรม หยั่งลงสู่การเห็นอริยสัจได้

ตัวอย่างที่พระมหากัจจายนเถระได้ยกพระพุทธพจน์มาอธิบายด้วยโอตรณหาระ ผู้วิจัยจะ
นำมาแสดงบางส่วน เช่น

^{๑๗๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๓๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๕๙๔.

^{๑๗๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๑/๖๑.

^{๑๗๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๒-๔๔/๖๔-๗๑, เนตติ.อ.(บาลี) ๔๒-๔๔/๑๓๗-๑๓๙, เนตติ.ฎีกา
(บาลี) ๔๒-๔๔/๙๕-๙๖.

ความโศก ความคร่ำครวญ และความทุกข์หลากหลายมีในโลกนี้
 ย่อมเกิดมีได้เพราะอาศัยสิ่งเป็นที่รัก
 เมื่อไม่มีสิ่งเป็นที่รัก ความเศร้าโศกเป็นต้นเหล่านี้ก็ไม่มี^{๑๘๐}

พระพุทธพจน์นี้ จัดสงเคราะห์ลงโดยความเป็นชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และ
 ปฏิจจสมุปบาท ได้ดังนี้

“ความโศก ความคร่ำครวญ และความทุกข์หลากหลาย” เหล่านี้ คือ ทุกขเวทนา
 จัดลงโดยความเป็นชั้น คือเวทนาชั้น
 จัดลงโดยความเป็นอายตนะ คืออัมมายตนะ
 จัดลงโดยความเป็นธาตุ คืออัมมธาตุ
 จัดลงโดยความอินทรีย์ คือทุกขินทรีย์กับโทมนัสสินทรีย์
 จัดลงโดยความเป็นปฏิจจสมุปบาท คือเพราะเวทนาเป็นปัจจัย ตัณหาจึงมี, เพราะ
 ตัณหาเป็นปัจจัย อุปาทานจึงมี, เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพจึงมี, เพราะภพเป็นปัจจัยชาติจึงมี,
 เพราะชาติปัจจัย ชรามรณะจึงมี เป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายสมุทยวาระ แสดงกระบวนการเกิดขึ้นของ
 กองทุกข์^{๑๘๑}

เพราะฉะนั้น คนที่ไม่มีสิ่งเป็นที่รักในโลกไหน ๆ
 จึงชื่อว่ามีความสุข ปราศจากความเศร้าโศก
 ดังนั้น ผู้ปรารถนาความไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลสดูจตุลี
 จึงไม่ควรยึดสิ่งเป็นที่รักในโลกไหน ๆ^{๑๘๒}

พระพุทธพจน์นี้ จัดสงเคราะห์ลงโดยความเป็นชั้น อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ และ
 ปฏิจจสมุปบาท ได้ดังนี้

“คนที่ไม่มีสิ่งเป็นที่รักในโลกไหน ๆ” โดยสภาวะ คือความดับตัณหา หมดสิ้นตัณหา
 ในกาม จึงปราศจากความเศร้าโศก เป็นผู้ได้บรรลุธรรมระดับพระอนาคามีเป็นต้นไป ในการละกิเลส
 มีธรรมหลักอยู่ ๒ ประการ ได้แก่ สมณะดับตัณหา, วิปัสสนาดีบอวิชา ในคานานี้ ได้แก่ สมณะ

จัดโดยความเป็นชั้น คือสังขารชั้นชนิดที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ หรืออีกแบบ
 หนึ่งจัดเป็นสมาธิชั้น

จัดโดยเป็นอายตนะ คืออัมมายตนะชนิดที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

จัดโดยเป็นธาตุ คืออัมมธาตุชนิดที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ

^{๑๘๐} ขุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๗๘/๒๒๘, ขุ.อุ. (ไทย) ๒๕/๗๘/๓๔๑.

^{๑๘๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๖๘.

^{๑๘๒} ขุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๗๘/๒๒๙, ขุ.อุ. (บาลี) ๒๕/๗๘/๓๔๑.

จัดโดยเป็นอินทรีย์ คือสติอินทรีย์กับสมาธิอินทรีย์

จัดโดยปฏิจกสมุปบาท คือ เพราะต้นหาดับ อุปาทานจึงดับ, เพราะอุปาทานดับ ภพจึงดับ, เพราะภพดับชาติจึงดับ, เพราะชาติดับชรามรณะจึงดับ เป็นปฏิจกสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาระ เป็นกระบวนการหมดสิ้นไปของกองทุกข์^{๑๘๓}

โอตรณหาระนี้ เมื่อนำสภาวะธรรมในพระพุทธรูป สงเคราะห์รวมลงด้วยความชั้นอายุตนะ ธาตุ อินทรีย์ และปฏิจกสมุปบาท จะทราบถึงสภาวะทั้งหลายไม่มีเกินธรรมเหล่านี้ไปได้ ไม่มีสภาวะใดที่รวมลงในธรรมเหล่านี้ไม่ได้ และจะเห็นความเป็นไปของธรรมะในลักษณะเป็นกระแสต่อเนื่อง ที่เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุและผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน ความเป็นไปเพียง ๒ สายเท่านั้น คือ เกิดทุกข์กับดับทุกข์

๑๓. โสณหาระ

โสณหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการตรวจสอบความถูกต้องหรือไม่ถูกต้องแห่งใจความสำคัญของคำถามที่ได้รับการวิสัญญานแล้ว^{๑๘๔}

ในคำถามชุดหนึ่ง ๆ อาจจะมีคำถามย่อยอยู่หลายคำถาม ซึ่งไม่ใช่ใจความสำคัญ และมีคำถามที่เป็นใจความสำคัญ ครอบคลุมใจความของคำถามอื่นไว้ทั้งหมดรวมอยู่ด้วย เมื่อพระพุทธรูปวิสัญญานแล้ว ต้องชำระให้ชัดเจน คำตอบใดเป็นของปัญหาใด ตรวจสอบให้เข้าใจชัดถึงคำตอบที่ไม่ใช่ใจความสำคัญ และคำตอบที่เป็นใจความสำคัญ คำตอบที่เป็นใจความสำคัญนี้ ทำให้ใจความทั้งหมดกระจ่างชัดเจน ครอบคลุมเนื้อความได้ครบถ้วน

พระมหากัจจายนเถระยกตัวพระพุทธรูปมาอธิบายด้วยโสณหาระ ดังนี้

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)

โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้

เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สโต

ขอพระองค์โปรดตรัสบอกว่า

อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้

อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๑๘๕}

^{๑๘๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๖๙.

^{๑๘๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๑-๗๒, เนตติ.อ.(บาลี) ๔๕/๑๓๙-๑๔๐, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๔๕/๙๖-๙๗.

^{๑๘๕} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๓๙/๕๓๑, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๓๙/๗๔๕.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)

โลกถูกอวิชาหุ้มห่อไว้

โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ และความประมาท

เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้

ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น^{๑๘๖}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น พระมหากัจจายนเถระอธิบายไว้ในเนตติปกรณ์ว่า

คำถาม “โลกถูกอะไรเล่าหุ้มห่อไว้”

คำตอบ “โลกถูกอวิชาหุ้มห่อไว้” นี้เป็นเพียงการชำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใส่ใจความสำคัญ

คำถาม “เพราะอะไรเล่า โลกจึงไม่สดใส”

คำตอบ “โลกไม่สดใสเพราะความตระหนี่ และความประมาท” นี้เป็นเพียงการชำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใส่ใจความสำคัญ

คำถาม “อะไร เป็นเครื่องฉาบทาโลกนี้ไว้”

คำตอบ “เราเรียกความอยากว่า เป็นเครื่องฉาบทาโลกไว้” นี้เป็นเพียงการชำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใส่ใจความสำคัญ

คำถาม “อะไรเล่า เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น”

คำตอบ “ทุกข์เป็นภัยใหญ่ของโลกนั้น” นี้เป็นการชำระใจความสำคัญ ตอบคำถามหลัก ได้ใจความสมบูรณ์ครบถ้วน ครอบคลุมประเด็นคำถามคำตอบอื่น ๆ ได้หมด ทุกข์นั้นเป็นภัยที่น่ากลัวที่สุดในโลก สัตว์โลกนั้นมีทุกข์คือชั้น ๕ เป็นภัยสำคัญที่สุด เป็นต้นเหตุที่ทำให้ภัยอื่น ๆ กระจายออกไป หากไม่มีทุกข์นี้ก็ไม่มีการภัยอื่น ๆ อะไรเลย^{๑๘๗}

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)

กระแสน้ำหลายย่อมไหลไปในที่ซึ่งปวง

อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสน้ำหลาย

ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสน้ำหลาย

อะไรปิดกั้นกระแสน้ำหลายได้^{๑๘๘}

^{๑๘๖} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๐/๕๓๑, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๐/๗๔๕.

^{๑๘๗} ตูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๑.

^{๑๘๘} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๕๓๑, ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๑/๗๔๕.

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)
 กระแสเหล่าใดในโลก
 สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้
 เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย
 ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้^{๑๘๙}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนั้น แยกได้ดังนี้

คำถาม “กระแสทั้งหลายย่อมไหลไปในที่ที่ทั้งปวง อะไรเป็นเครื่องกั้นกระแสทั้งหลาย”

คำตอบ “กระแสเหล่าใดในโลก สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้” นี้เป็นเพียงการชำระบท ตอบคำถามย่อย ยังไม่ใช่ใจความสำคัญ

คำถาม “ขอพระองค์โปรดตรัสบอกธรรมเป็นเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย อะไรปิดกั้นกระแสทั้งหลายได้”

คำตอบ “เรากล่าวธรรมเครื่องป้องกันกระแสทั้งหลาย ปัญญาปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้” นี้เป็นการชำระใจความสำคัญ ตอบคำถามหลัก ได้ใจความสมบูรณ์ครบถ้วน ครอบคลุมประเด็นคำถามคำตอบอื่น ๆ ได้หมด ปัญญาเท่านั้นจะปิดกั้นกระแสเหล่านั้นได้ เมื่อกล่าวถึงปัญญา ซึ่งเป็นยอดของธรรมฝ่ายปฏิบัติ ก็ครอบคลุมข้อปฏิบัติอื่นครบถ้วนทั้งหมด^{๑๙๐}

(อชิตมาณพทูลถามดังนี้)
 ข้าแต่พระองค์ผู้บริสุทธิ์ ปัญญา สติ
 นามและรูปนี้ ดับที่ไหน
 ข้าพระองค์ได้ทูลถามแล้ว
 ขอพระองค์ตรัสบอกเนื้อความนั้นแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด^{๑๙๑}

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า อชิตะ)
 เธอได้ถามปัญหานั้นใด
 เราจะกล่าวแก้ปัญหานั้นแก่เธอ
 นามและรูปดับไม่มีส่วนเหลือในที่ใด
 นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้นเพราะวิญญาณดับ^{๑๙๒}

^{๑๘๙} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๒/๕๓๒, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๒/๗๔๖.

^{๑๙๐} ตูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๑-๗๒.

^{๑๙๑} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๓/๕๓๒, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๓/๗๔๖-๗๔๗.

^{๑๙๒} ชุ.สุ. (บาลี) ๒๕/๑๐๔๔/๕๓๒, ชุ.สุ. (ไทย) ๒๕/๑๐๔๔/๗๔๗.

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำถามและคำตอบนี้ มีใจความสำคัญเพียงอย่างเดียว คือสภาวะที่ดับของนามและรูป ได้แก่พระนิพพาน เมื่อพระพุทธองค์ตรัสตอบ “นามและรูปนั้นดับไปในที่นั้น เพราะวิญญานดับ” ซึ่งชี้ระบุถึงพระนิพพานก็เป็นคำตอบที่มีเนื้อความสมบูรณ์ครบถ้วน^{๑๙๓}

โสณหาระนี้ เป็นวิธีการชำระตรวจสอบคำตอบให้ชัดเจนว่า คำตอบใดเป็นของคำถามใด และคำตอบใดที่ได้ใจความสมบูรณ์ เป็นคำตอบที่ทำให้ใจความทั้งหมดกระจ่างชัดเจน ทำให้ทราบส่วนใดเป็นเนื้อหารอง ส่วนใดเป็นเนื้อหาหลัก มีความสำคัญครอบคลุมเนื้อหาส่วนอื่น ๆ ด้วย

๑๔. อธิฐฐานหาระ

อธิฐฐานหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการแบ่งพระพุทธพจน์ออกเป็น ๒ ส่วน คือเอกัตตะกับเวมัตตะ^{๑๙๔}

เอกัตตะ ได้แก่ ส่วนที่เป็นหัวข้อ เป็นคำหลัก เป็นคำสามัญ^{๑๙๕} ที่ยังไม่ได้ระบุรายละเอียด หรือจำแนกข้อย่อย ๆ ไม่ได้จำแนกรายละเอียดปลีกย่อยลงไป อาจเรียกชื่อเป็นอุทเทส มาติกา หรือสังเขปะ เป็นต้น

เวมัตตะ ได้แก่ ส่วนที่เป็นรายละเอียด จำแนกประเภทแยกแยะข้อย่อย ๆ ลงไป^{๑๙๖} ระบุรายละเอียดเจาะจงเป็นข้อ ๆ อาจเรียกชื่อเป็นนิทเทส วิงค์ ปทภาษณีย์ วิตถาระ เป็นต้น

เอกัตตะและเวมัตตะ หรือส่วนหัวข้อกับส่วนรายละเอียดนั้น โดยสภาวะธรรมก็เป็นอย่างเดียวกันนั่นเอง เพียงแต่ส่วนหนึ่งเป็นหัวข้อ เป็นคำทั่วไป อีกส่วนหนึ่งเป็นรายละเอียด แสดงประเภทปลีกย่อยเฉพาะเจาะจงลงไปอีก ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างไว้มากมาย ผู้วิจัยจะนำมาแสดงบางส่วน ดังต่อไปนี้

คำว่า “ทุกข์” นี้เป็นเอกัตตะ เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป คือสภาวะทุกชนิดที่เป็นรายละเอียดก็มีสภาวะเหมือนกันกับหัวข้อนี้ ไม่ว่าจะแยกรายละเอียดเป็นกี่ประเภท ก็มีความเสมอกันโดยความเป็นทุกขอริยสังเหมือนกัน ไม่ได้แตกต่างกันเลย

คำว่า “ความเกิดเป็นทุกข์ ความแก่ก็เป็นทุกข์ ความเจ็บก็เป็นทุกข์ ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์

^{๑๙๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๕/๗๒.

^{๑๙๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖-๔๘/๗๒-๗๗, เนตติ.อ. (บาลี) ๔๖-๔๘/๑๔๐-๑๔๗, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๔๖-๔๘/๙๗-๑๐๐.

^{๑๙๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๑๔/๓๐.

^{๑๙๖} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๑๔/๓๐.

ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้นก็เป็นที่ทุกข์ โดยย่ออุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์ขอรียส์ว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์ขอรียส์จในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ต่างก็เป็นทุกข์ขอรียส์จกล่าวคือชั้น ๕ เสมอกัน^{๑๙๗}

คำว่า “ทุกข์สมุทัย” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป

คำว่า “ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณฺ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์สมุทยขอรียส์จว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์สมุทยขอรียส์จในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็็นสภาวะที่ทำให้เกิดอีก สภาวะประกอบด้วย ความเพติดเพลินและความกำหนด สภาวะมีปกติให้เพติดเพลินในอารมณฺ์นั้น กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ต่างก็เป็นทุกข์สมุทยขอรียส์จกล่าวคือตัณหาเสมอกัน^{๑๙๘}

คำว่า “ทุกข์นิโรธ” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป

คำว่า “ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์นิโรธขอรียส์จว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์นิโรธขอรียส์จในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็็นสภาวะ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ สภาวะความสละ สภาวะความสละคืน สภาวะความพ้น สภาวะความไม่อาลัยในตัณหา ต่างก็เป็นทุกข์นิโรธขอรียส์จกล่าวคือพระนิพพานเสมอกัน^{๑๙๙}

คำว่า “ทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา” นี้เป็น**เอกัตตะ** เป็นส่วนที่เป็นหัวข้อ ตั้งไว้โดยสามัญธรรมดาทั่วไป

คำว่า “อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ” เหล่านี้เป็น**เวมัตตะ** จำแนกรายละเอียดของทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาขอรียส์จว่ามีอะไรบ้าง ระบุเจาะจงชนิดประเภทของทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทาขอรียส์จในแบบต่าง ๆ ซึ่งรายละเอียดทั้งหมดนี้ ไม่ว่าจะเป็็น

^{๑๙๗} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๒-๗๓.

^{๑๙๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

^{๑๙๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นต้น ต่างก็เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจกล่าวคือมรรค
เสมอกัน^{๒๐๐}

คำว่า “มรรค” นี้เป็นเอกัตตะ

คำว่า “นिरยคามิมรรค ตีรจฉานโยนิคามิมรรค เปตติวิสัยคามิมรรค อสุรโยนิคามิ
มรรค สักคคามิมรรค มนุสสคามิมรรค นิพพานคามิมรรค” เหล่านี้เป็นเวมัตตะ^{๒๐๑}

คำว่า “วิชา” นี้เป็นเอกัตตะ

คำว่า “ความรู้ในทุกข์ ความรู้ในทุกขสมุทัย ความรู้ในทุกขนิโรธ ความรู้ในทุกขนิโรธ
คามินีปฏิปทา ความรู้ในส่วนอดีต ความรู้ในส่วนอนาคต ความรู้ในส่วนอดีตและอนาคต ความรู้
ในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัยธรรมนี้จึงมี ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความ
เลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่
รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือน
แผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก
ปัญญา ปัญญาในทรีย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา
แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้น
ธรรม สัมมาทิฐิ อัมมวิจยสัมโพชฌงค์ อันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรค” เหล่านี้เป็นเวมัตตะ^{๒๐๒}

คำว่า “กาย” นี้เป็นเอกัตตะ

คำว่า “ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด
ม้าม ปอด ใสใหญ่ ใส่น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า ดี เสลด หนอง เลือด เหงื่อ มันข้น น้ำตา เปลวมัน
น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ มูตร และมันสมอง” นี้เป็นรูปกาย “เวทนา สัญญา เจตนา จิต ผัสสะ มนสิการ”
นี้เป็นนามกาย เหล่านี้เป็นเวมัตตะ^{๒๐๓}

อริยฐานหาระนี้ มีความสำคัญในแง่ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่า พระพุทธพจน์ส่วน
ใดเป็นระดับหัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป ครอบคลุมส่วนปลีกย่อยทั้งหมด ส่วนใดเป็นรายละเอียด
ปลีกย่อย แยกเป็นประเภทปลีกย่อยลงมา เป็นแค่ส่วนหนึ่งของหัวข้อ เมื่อมีผู้ถามเกี่ยวกับธรรมระดับ
หัวข้อ ก็ควรตอบระดับหัวข้อ ถ้ามุ่งเกี่ยวกับธรรมระดับรายละเอียดปลีกย่อย ก็ควรตอบระดับ
รายละเอียดปลีกย่อย ไม่สับสนปนเปกัน

^{๒๐๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

^{๒๐๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๖/๗๓.

^{๒๐๒} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๘/๗๖.

^{๒๐๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๘/๗๗.

๑๕. ปริกขารหาระ

ปริกขารหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรพจน์ เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความล้งเล้งส้งส้ง และความเข้าใจคลาดเคล่ือนในพระธรรม โดยการจำแนกธรรมที่เป็นเหตุออกเป็น ๒ เป็นแบบ คือ (๑) เหตุ คือเงื่อนไขที่เป็นอสาธารณะ สภาวะ อัชฌัตติกะ และชนกะ (๒) ปัจจัย คือเงื่อนไขที่เป็น สาธารณะ ปรภาวะ พาหิระ และอุปัตถัมภกะ^{๒๐๔} ตารางแสดงควมแตกต่างของเหตุกับปัจจัย ดังนี้

ตารางที่ ๒.๑๖ แสดงควมแตกต่างของเหตุกับปัจจัย

เหตุ	ปัจจัย
อสาธารณะ	สาธารณะ
สภาวะ	ปรภาวะ
อัชฌัตติกะ	พาหิระ
ชนกะ	ปรีคคาหกะ

อสาธารณะ คือเหตุที่มีลักษณะเฉพาะเจาะจง เรียกว่าเหตุ

สาธารณะ คือเหตุที่มีลักษณะทั่วไป เรียกว่าปัจจัย

เช่น เมล็ดพืช เป็นอสาธารณะ คือเหตุที่เฉพาะเจาะจงในการเกิดของหน่อพืชชนิด นั้น ๆ ส่วนดิน น้ำ ปุ๋ย อากาศ แสงแดด เป็นต้น เป็นสาธารณะ เป็นเหตุทั่วไป

สภาวะ คือเหตุที่เสมอกับกับผล เรียกว่าเหตุ

ปรภาวะ คือเหตุที่ไม่เสมอกับกับผล เรียกว่าปัจจัย

อัชฌัตติกะ คือเหตุภายใน เรียกว่าเหตุ

พาหิระ คือเหตุภายนอก เรียกว่าปัจจัย

ชนกะ คือเหตุที่ทำให้เกิด เรียกว่าเหตุ

ปรีคคาหกะ คือเหตุที่ช่วยอุปภัมภ์ช่วยเหลือ เรียกว่าปัจจัย

พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างอธิบายเหตุและปัจจัย ดังนี้

สังสารวัฏนี้เกิดขึ้นโดยมีเหตุและมีปัจจัย ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสว่า “เพราะอวิชา เป็นปัจจัย สังขารทั้งหลายจึงมี เพราะสังขารเป็นปัจจัย วิญญานจึงมี” ดังนี้เป็นต้น พึงทราบตาม กระบวนการปฏิจสมุขบาท โดยประการดังนี้ อวิชาเป็นเหตุแก่อวิชา ส่วนอโยนิโสมนสิการเป็น ปัจจัย อวิชาที่เกิดก่อน ๆ เป็นเหตุแก่อวิชาที่เกิดหลัง ๆ อวิชาที่เกิดก่อนเป็นอวิชานุสัย ส่วน อวิชาที่เกิดภายหลังเป็นอวิชาปริยฐาน อวิชานุสัยที่เกิดก่อนเป็นเหตุแก่อวิชาปริยฐานที่เกิด

^{๒๐๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๔/๗๘-๘๐, เนตติ.อ.(บาลี) ๔๔/๑๔๘-๑๕๐, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๔๔/๑๐๐.

ภายหลังเพื่อให้เพิ่มพูนมากยิ่งขึ้น เหมือนหน่อของพีชที่มีสมันตรเหตุและผลที่เกิดขึ้นเป็นปรัมปรเหตุ สรุปรว่า เหตุของอวิชชาก็มี ๒ อย่างคือสมันตรเหตุกับปรัมปรเหตุ อวิชชาเป็นเหตุของอวิชชา โดยอวิชชาก่อน ๆ เป็นเหตุแก่อวิชชาที่เกิดขึ้นหลัง ๆ โดยชื่อว่าสมันตรเหตุ และอวิชชาที่สืบเนื่องกันมาเป็นเหตุของอวิชชา โดยชื่อว่าปรัมปรเหตุ ส่วนโยนิโสมนสิการเป็นต้นเป็นปัจจัยของอวิชชา^{๒๐๕}

ศีลขันธเป็นปัจจัยแก่สมาธิขันธ สมาธิขันธเป็นปัจจัยแก่ปัญญาขันธ ปัญญาขันธเป็นปัจจัยแก่วิมุตติขันธ วิมุตติขันธเป็นปัจจัยแก่วิมุตติญาณทัสสนขันธ, ตัตถัญญุตาคือความเป็นผู้รู้จักครูผู้สามารถแนะนำบอกสอนได้เป็นปัจจัยแก่ปัตติญญุตาคือความเป็นผู้จักปิติความอิ่มใจที่เกิดจากการภาวนาเป็นปัจจัยแก่มัตตัญญุตาคือความเป็นผู้รู้ความเหมาะสมในการเจริญภาวนาเป็นปัจจัยแก่อัตตัญญุตาคือความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติของผู้ทำความเพียรในการภาวนา^{๒๐๖}

ตัวอย่าง เพราะอาศัยจักขุและรูปทั้งหลาย วิญญาณย่อมเกิดขึ้น ในเรื่องนั้น จักขุเป็นปัจจัยเพราะความเป็นปัจจัยที่เป็นใหญ่ในการเห็น รูปทั้งหลายเป็นปัจจัยเพราะความเป็นปัจจัยโดยเป็นอารมณ์ แสงสว่างเป็นปัจจัยเพราะเป็นที่อาศัย มนสิการอันเป็นสภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ

สังขารทั้งหลายเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, วิญญาณเป็นปัจจัยแก่นามรูป สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, นามรูปเป็นปัจจัยแก่สฬายตนะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, สฬายตนะเป็นปัจจัยแก่ผัสสะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ผัสสะเป็นปัจจัยแก่เวทนา สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, เวทนาเป็นปัจจัยแก่ตัณหา สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ตัณหาเป็นปัจจัยแก่อุปาทาน สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ภพเป็นปัจจัยแก่ชาติ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ชาติเป็นปัจจัยแก่ชรามรณะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ชรามรณะเป็นปัจจัยแก่โสกะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, โสกะเป็นปัจจัยแก่ปริเทวะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ปริเทวะเป็นปัจจัยแก่ทุกข์ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, ทุกข์เป็นปัจจัยแก่โทมนัส สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ, โทมนัสเป็นปัจจัยแก่อุปายาสะ สภาวะที่เสมอกันเป็นเหตุ^{๒๐๗}

ปริกขารหาระนี้ มุ่งเน้นอธิบายให้ทราบชัดว่า ธรรมที่เป็นผลทั้งหลายย่อมเกิดจากเหตุ เหตุหลายประการเป็นตัวบังคับให้เกิดผลอย่างนั้นขึ้น เพื่อให้เข้าใจเหตุอย่างชัดเจนและละเอียดลึกซึ้ง คัมภีร์เนตติปกรณ์จึงได้จำแนกเหตุออกเป็น ๒ แบบ สภาวะธรรมทั้งหมดที่เป็นอุปนิสัยปัจจัยจัดเป็นปริกขาระ

^{๒๐๕} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๙/๗๘.

^{๒๐๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๙/๗๙.

^{๒๐๗} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๔๙/๗๙-๘๐.

๑๖. สมาโรปนหาระ

สมาโรปนหาระเป็นหลักการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม โดยการยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ ๔ ประเด็น คือ (๑) ปทัฏฐาน (๒) เวจจนะ (๓) ภาวนา (๔) ปหานะ^{๒๐๘} อธิบายโดยย่อ ดังนี้

(๑) **ปทัฏฐานสมาโรปนหาระ** การยกปทัฏฐานขึ้นแสดง คือยกเหตุใกล้และสิ่งที่เป็นปัจจัยเกี่ยวคู่ หรือเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องกันไปเป็นกระบวนการของธรรมนั้น ๆ ขึ้นแสดง เพื่อให้เข้าใจชัดเจนในธรรมนั้น ๆ ว่าเป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุ ธรรมทั้งหลายไม่ได้เกิดมีขึ้นมาหรือดำรงอยู่ได้อย่างเลื่อนลอย เป็นธรรมที่เป็นผลมาจากเหตุ มีเหตุเป็นที่ตั้งและดำรงอยู่ ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกคาถาแรกในโอวาทปาติโมกข์มาอธิบายด้วยปทัฏฐานสมาโรปนหาระเป็นตัวอย่าง ดังนี้

การไม่ทำบาปทั้งปวง

การทำกุศลให้ถึงพร้อม

การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๒๐๙}

สุจริต ๓ ได้แก่ กายสุจริต วจีสุจริต มโนสุจริต เป็นปทัฏฐานแก้คำสอนนี้, สมณะกับวิปัสสนา ก็เป็นปทัฏฐานของคำสอนนี้ โดยจัดสงเคราะห์ดังนี้ กายสุจริตกับวจีสุจริต เป็นศีลชั้นธรรมาภิชาต อธิบายว่า เป็นสมาธิชั้น สัมมาทิฏฐิเป็นปัญญาชั้น, ศีลชั้นกับสมาธิชั้น เป็นสมณะปัญญาชั้น เป็นวิปัสสนา

อนาคามีผลกับอรหัตตผล ก็เป็นปทัฏฐานของคำสอนนี้ โดยจัดสงเคราะห์ดังนี้ ผลของสมณะคือเจโตวิมุตติเพราะละราคะได้ ได้บรรลุอนาคามีผล ผลของวิปัสสนาคือปัญญาวิมุตติเพราะละอวิชชาได้ ได้บรรลุอรหัตตผล^{๒๑๐}

ตารางที่ ๒.๑๗ แสดงการสงเคราะห์ธรรมที่เกี่ยวข้องกับสุจริต ๓

สุจริต ๓	ชั้น ๓	ธรรมคู่	วิมุตติ	กิเลสที่ละ	ผล
กายสุจริต, วจีสุจริต	ศีลชั้น	สมณะ	เจโตวิมุตติ	ราคะ	อนาคามีผล
อนภิขณา, อพยาบาท	สมาธิชั้น				
สัมมาทิฏฐิ	ปัญญาชั้น	วิปัสสนา	ปัญญาวิมุตติ	อวิชชา	อรหัตตผล

^{๒๐๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๐-๕๑/๘๐-๘๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๕๐-๕๑/๑๕๐-๑๕๓, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๕๐-๕๑/๑๐๑.

^{๒๐๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

^{๒๑๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๐/๘๐.

(๒) เววจนสมาโรปนหาระ การยกเววจนะขึ้นแสดง คือยกคำไวพจน์ของธรรมนั้น ๆ ขึ้นแสดง คำไวพจน์เป็นคำที่มีความหมายเหมือนกัน สื่อถึงสภาวะเดียวกัน ทำให้เกิดความหลากหลายแห่งเทศนา เพื่อให้เหมาะกับจริตอัธยาศัยของผู้ฟังที่สามารถเข้าใจธรรมนั้น ๆ ด้วยถ้อยคำที่แตกต่างกัน ตั้งจิตจดจ่อพิจารณาเพื่อให้เข้าใจสภาวะนั้น ๆ จากหลายถ้อยคำ ทั้งนี้ ก็เพื่อความเหมาะสมกับผู้รับธรรมเทศนา สภาวะธรรมเดียวกัน บางคนเข้าใจด้วยคำอย่างหนึ่ง บางคนเข้าใจด้วยคำอีกอย่างหนึ่ง มีประโยชน์หลายประการ เช่น ทำให้ได้ฟังธรรมเทศนาเรื่องเดียวกันในแง่มุมอื่น ทำให้ผู้มีปัญญาน้อยไม่สับสนในการกำหนดเนื้อความของธรรมะ เพราะมีคำหลากหลายชี้สื่อไปถึงสิ่งเดียวกัน ทำให้ไม่นึกถึงสภาวะอื่น เพราะได้นึกถึงสภาวะเดียวกันด้วยคำหลายคำ ทำให้แสดงธรรมแจ่มแจ้งให้ผู้ฟังเข้าใจได้โดยง่าย คำไวพจน์นี้มีปรากฏอยู่มากมายในพระไตรปิฎก พระพุทธองค์ได้ทรงใช้ในการเทศนาสั่งสอนเวไนยสัตว์ มุ่งให้ผู้ฟังเข้าใจธรรมะ ทรงเลือกใช้คำให้เหมาะกับจริต อัธยาศัย และภูมิหลังของคนนั้น ๆ ทำให้เกิดความวิจิตรแห่งพระธรรมเทศนา ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงตัวอย่างคำไวพจน์ไว้ในเววจนสมาโรปนหาระ ได้แก่ รากวิราคะ เจโตวิมุตติ เสกขผล อนาคามีผล กามธาตุสมตีกกมณะ เป็นคำไวพจน์กัน, อวิชชาวิราคะ ปัญญาวิมุตติ อเสกขผล อรหัตตผล เตชธาตุสมตีกกมณะ เป็นคำไวพจน์กัน และคำไวพจน์ของปัญญามีปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ปัญญาขันธ ัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฎฐิ วิปัสสนา เป็นต้น^{๒๑๑}

(๓) ภาวนาสมาโรปนหาระ การยกภาวนาขึ้นแสดง คือยกภาเวตัพพรหมขึ้นแสดง เพื่อแสดงความเต็มบริบูรณ์ของการภาวนา จนถึงทำให้ไตรสิกขาเต็มสมบูรณ์^{๒๑๒} กลุ่มภาเวตัพพรหม ได้แก่ หลักธรรมชุดโพธิปักขิยธรรม ๗ หมวด (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ เพราะธรรมะเหล่านี้เป็นข้อปฏิบัติทางดำเนินเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดขึ้น ทำให้มีขึ้น ทำให้เจริญงอกงาม เมื่อเจริญธรรมเหล่านี้ ทำให้มาประชุมรวมกัน จะเกิดเป็นปัญญาโพธิคือปัญญาเห็นอริยสัจ ๔ เจาะทะลุวิชชาที่ครอบงำจิตอยู่ ให้จิตตื่นจากความหลับคือกิเลส เมื่อมีจักขุ ญาณ ปัญญา วิชชา แสงสว่างเกิดขึ้น ความไร้ดวงตา ความเห็นผิดเพี้ยน ความไม่รู้ ความมืดมิดทั้งหลายก็เป็นอันสลายไป กิเลสทั้งหลายก็สลายไป กรรมที่ก่อภพชาติทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นปัจจัยก็เป็นอันสลายไป ธรรมเหล่านี้เป็นนิยานิกะ คือเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากวิภูฏะทุกข์เหมือนกันหมด เช่น “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้”^{๒๑๓}

^{๒๑๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๑.

^{๒๑๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๑๖/๓๑.

^{๒๑๓} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยการพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ เป็นต้น ก็เป็นการเจริญธรรมะอื่น ๆ ในชุดโพธิปักขิยธรรมด้วย โดยจำแนกรายละเอียดได้ ดังนี้

“มีความเพียร” ได้แก่ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ

“มีสัมปชัญญะ” ได้แก่ ปัญฺณินทรียฺ์ ปัญฺญาพละ ฌมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ

“มีสติ” ได้แก่ สตินทรียฺ์ สติพละ สติสัมโพชฌงค์ สัมมาสติ

“กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้” ได้แก่ สมาธินทรียฺ์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ สัมมาสมาธิ

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน สติปัฏฐาน ๔ ก็ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย เพราะอินทรีย์ทั้ง ๔ มีลักษณะเหมือนกัน, เมื่อสติปัฏฐาน ๔ เจริญขึ้น สัมมัมปชาน ๔ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย, เมื่อสัมมัมปชาน ๔ เจริญขึ้น อิทธิบาท ๔ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย, เมื่ออิทธิบาท ๔ เจริญขึ้น อินทรีย์ ๕ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย, เมื่ออินทรีย์ ๕ เจริญขึ้น พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมถึงความเจริญบริบูรณ์ด้วย เพราะโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดมีลักษณะอย่างเดียวกันคือเป็นเครื่องนำออกจากวิภวภาวะทุกข^{๒๑๔}

(๔) **ปหานสมาโรปนหาระ** การยกปหานะขึ้นแสดง คือยกปหาตัพพธรรมขึ้นแสดง เพื่อให้เห็นชัดว่า เมื่อได้เจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้นแล้ว ธรรมะประเภทใดถูกละไปได้บ้าง ภาเวตัพพธรรมกับปหาตัพพธรรม เป็นธรรมคู่ที่เป็นข้าศึกต่อกัน เมื่อทำให้ภาเวตัพพธรรมเกิดขึ้น ปหาตัพพธรรมก็เป็นอันสลายหมดสิ้นไป^{๒๑๕} ท่านพระมหากัจจายนเถระอธิบายตัวอย่างไว้ดังนี้

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณากายให้เห็นเป็นสักว่ากาย ย่อมละวิปลาสว่างามในสิ่งไม่งามได้ กพพีกาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากกามุปาทาน ไม่ประกอบด้วยกามโยคะ ปราศจากอภิชฌากายคันถะ ไม่มีกามาสวะ ข้ามพ้นกามโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือราคะทิ่มแทง วิญญูญาณฐิติที่เป็นไปในรูปย่อมถึงการกำหนดรู้ ละราคะในรูปธาตุได้ ไม่เข้าถึงฉันทาคติ

เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเวทนาให้เห็นเป็นสักว่าเวทนา ย่อมละวิปลาสว่างสุขในสิ่งที่เป็นทุกขได้ ผัสสาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากอุปาทานเกี่ยวกับภพ ไม่ประกอบด้วยภวโยคะ ปราศจากพยาปาทกายคันถะ ไม่มีภวาสวะ ข้ามพ้นภวโฆชะ ไม่

^{๒๑๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๑-๘๒.

^{๒๑๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๑๖/๓๑.

ถูกลูกศรคือโทษะทิมแห่ง วิญญาณัญญิตีที่เป็นไปในเวหนาย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในเวทนาธาตุได้ ไม่เข้าถึงโทสาคติ

เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาจิตให้เห็นเป็นสักว่าจิต ย่อมละวิปลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงได้ วิญญาณอาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากทิกฺขุปาทาน ไม่ประกอบด้วยทิกฺขุโยคะ ปราศจากสีลัปปตปรามาสกายคັນถะ ไม่มีทิกฺขุสวระ ข้ามพ้นทิกฺขุโฐฆะ ไม่ถูกลูกศรคือมานะทิมแห่ง วิญญาณัญญิตีที่เป็นไปในสัญญาย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในสัญญาธาตุได้ ไม่เข้าถึงภยาคติ

เมื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาธรรมให้เห็นเป็นสักว่าธรรม ย่อมละวิปลาสว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่ตัวตนได้ มโนสัณฺเจตนาอาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากอิตฺตวาทุปาทาน ไม่ประกอบด้วยอวิชชาโยคะ ปราศจากอิทังสัจจาภินิเวสกายคັນถะ ไม่มีอวิชชาสวระ ข้ามพ้นอวิชโชฆะ ไม่ถูกลูกศรคือโมหะทิมแห่ง วิญญาณัญญิตีที่เป็นไปในสังขารย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในสังขารธาตุได้ ไม่เข้าถึงโมหาคติ^{๒๑๖}

สรุปเป็นตารางให้พิจารณาได้ง่าย เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้น ซึ่งเป็นภาเวตัพพธรรม จะสามารถกำหนดรอบรู้ทุกขสัจอันเป็นปริยญฺเอยยธรรม และละทุกขสมุทัยอันเป็นปหาดัพพธรรม ได้ดังนี้

ตารางที่ ๒.๑๘ แสดงสติปัฏฐาน ๔ กับการกำหนดรู้ทุกข์และละสมุทัย

กายานุปัสสนา	เวหนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
สุภวิปลาส	สุขวิปลาส	นิจฺจวิปลาส	อิตฺตวิปลาส
กพพีการาหาร	ผัสสาหาร	วิญญาณหาร	มโนสัณฺเจตนาหาร
กามุปาทาน	ภวุปาทาน	ทิกฺขุปาทาน	อิตฺตวาทุปาทาน
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทิกฺขุโยคะ	อวิชชาโยคะ
อภิขฌากายคັນถะ	พยาปาทกายคັນถะ	สีลัปปตปรามาสกายคັນถะ	อิทังสัจจาภินิเวส กายคັນถะ
กามาสวระ	ภวาสวระ	ทิกฺขุสวระ	อวิชชาสวระ
กาโมฆะ	ภโวฆะ	ทิกฺขุโฐฆะ	อวิชโชฆะ
ราคัสลละ	โทสัสลละ	มานัสลละ	โมหัสลละ
รูปุปควิญญาณัญญิตี	เวทณูปควิญญาณัญญิตี	สัณฺญูปควิญญาณัญญิตี	สังขารูปควิญญาณัญญิตี

^{๒๑๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๕๑/๘๒-๘๓.

กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
ราคาในรูป	ราคาในเวทนา	ราคาในสัญญา	ราคาในสังขาร
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

สมาโรปนหาระนี้ มุ่งแสดงหัวข้อที่ควรยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ คือภาวนา ได้แก่ การเจริญ การฝึกหัด ปฏิบัติ ซึ่งเป็นหลักธรรมฝ่ายภาเวตัพพะ, และปหานะ ได้แก่ การละ การทำให้หมดสิ้น เป็นหลักธรรมฝ่ายหัตัพพะ ส่วนปทัฏฐานและเวจจนะ เหมือนกับที่แสดงไว้ในปทัฏฐานหาระ และเวจจนหาระ แต่นำมาแสดงในหาระนี้อีก เพื่อนำไปใช้ในการแสดงเรื่องภาวนาและปหานะ ให้มีความชัดเจนและละเอียดลึกซึ้งยิ่งขึ้น

สรุปความว่า หาระทั้ง ๑๖ เป็นแนวทางในการทำความเข้าใจในบทพยัญชนะให้ชัดเจน โดยมุ่งเน้นเข้าใจในธรรมคืออริยสัจ ๔ ที่พระพุทธองค์ได้ทรงยกขึ้นประกาศไว้ในบทพยัญชนะหลากหลาย นำไปสู่การดำเนินตามอริยมรรค มุ่งผลในการละกิเลส เข้าถึงนิพพานต่อไป โดยใช้หลักการทั้ง ๑๖ อย่างเข้าไปวิเคราะห์ในพระพุทธรูปนั้น เริ่มตั้งแต่เทศนาหาระ วิจัยหาระ วิจัยแยกแยะรายละเอียดของบทพยัญชนะให้ชัดเจน จนเข้าใจหลักอริยสัจที่มีอยู่ในพระพุทธรูปแล้ว นำไปตรวจสอบกับหลักธรรมในยุตติหาระ เพื่อให้เกิดความมั่นใจว่ามีความสอดคล้องกับพระพุทธรูปในพระไตรปิฎก สอดคล้องกับหลักอริยสัจ เป็นธรรมที่ละกิเลสได้ และอยู่ในกระบวนการปฏิบัติสมบูรณ์ จากนั้นวิเคราะห์เพิ่มเติม เพื่อความพิสดารและความสมบูรณ์ในหลักธรรมด้วยหลักหาระอื่น ๆ จนถึงการยกนิยามนิกรธรรมขึ้นแสดง โดยความเป็นภาเวตัพพะธรรม ให้เห็นชัดว่าเป็นธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น ทำให้เกิดขึ้นแล้วมีผลต่อการละกิเลสอย่างแท้จริงแน่นอน สมเป็นบทพยัญชนะที่เป็นคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงแสดงธรรมนำออกจากวิญญูะทุกข์

๒.๓.๒ นัยะ ๕

หลังจากที่ได้ศึกษาหาระ ๑๖ ซึ่งเป็นแนวทางในการอธิบายพยัญชนะแล้ว ผู้วิจัยจะได้ศึกษานัย ๕ ซึ่งเป็นแนวทางในการอธิบายอรรถต่อไป ในการศึกษาเรื่องหานั้น ผู้วิจัยพบว่า เมื่อเข้าใจการอธิบายพยัญชนะตามหลักหาระแล้ว ย่อมสามารถเข้าใจอรรถที่มีอยู่ในพยัญชนะได้ระดับหนึ่ง ซึ่งมีความละเอียดลึกซึ้งมากทีเดียว แต่นัยเป็นวิธีการอธิบายที่พิเศษแตกต่างออกไปจากหาระ เพราะช่วยให้พิจารณาทะลุพยัญชนะเหล่านั้นเข้าไปสู่หลักอริยสัจ ๔ มีเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกันอย่างเป็นระบบ

นัย แปลว่า วิธี อธิบายว่า นัยะเป็นวิธีอธิบายให้เข้าใจอรรถของพระพุทธรพจน์ สามารถแยกแยะสังกิเลสธรรมกับโฆทานธรรมอย่างชัดเจน เป็นวิธีที่ผู้กล่าวธรรมทั้งหลายควรนำมาใช้เพื่อค้นคว้าอรรถของพระพุทธรพจน์ ให้หยั่งลงสู่สังขธรรมคืออริยสัจ ๔^{๒๑๗} นัยะนี้เป็นวิธีทำให้แยกแยะธรรมออกเป็น ๒ ฝ่าย คือ ฝ่ายอกุศลกับฝ่ายกุศล ฝ่ายวิภูษะกับฝ่ายวิวิภูษะ แล้วประกอบลงในหลักอริยสัจ ๔ ได้อย่างชัดเจน นำไปสู่การทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล เข้าถึงพระนิพพาน มี ๕ นัย ได้แก่ (๑) นันทิยาวิภูษณนัย (๒) ติปุกขลนัย (๓) สีหวิกกีฬิตนัย (๔) ทิสาลोजนนัย (๕) อังกุสนนัย

นัยนั้นเน้นอธิบายอรรถในพระพุทธรพจน์ วิเคราะห์แยกแยะธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน โดยอาศัยอรรถของบทที่มีอยู่ในพยัญชนะเป็นตัวตั้ง เชื่อมความกับมูลบทที่ท่านพระมหากัจจายนเถระตั้งไว้ในอุทเทส แล้วนำมาพิจารณาเชื่อมโยงให้เข้าใจพระพุทธรพจน์จนตลอดสายธรรม ๒ ฝ่ายนั้น ได้แก่

(๑) ฝ่ายสังกิเลส คือธรรมฝ่ายที่ทำให้จิตเศร้าหมอง จิตนั้นเป็นธรรมชาติที่ประภัสสร แต่มีความเศร้าหมองเพราะสังกิเลสเหล่านั้นเกิดขึ้นมาประกอบในภายหลัง สังกิเลสนี้เป็นฝ่ายวิภูษะ ทำให้เวียนว่ายตายเกิด มูลบทที่นำมาพิจารณาในการอธิบายมี ๙ บท ได้แก่ (๑) ตัณหา (๒) อวิชชา (๓) โลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) สุกสัณญา (๗) สุขสัณญา (๘) นิจจสัณญา (๙) อัตตสัณญา

(๒) ฝ่ายโฆทาน คือธรรมฝ่ายที่ทำให้จิตสะอาดผ่องใส ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง เป็นฝ่ายวิวิภูษะ ทำให้เข้าถึงความสงบ ร่มเย็น พันทุกข์ จนถึงพระนิพพาน มูลบทที่นำมาพิจารณาในการอธิบายมี ๙ บท ได้แก่ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา (๓) อโลภะ (๔) อโทสะ (๕) อโมหะ (๖) อสุกสัณญา (๗) ทุกขสัณญา (๘) อนิจจสัณญา (๙) อนัตตสัณญา

^{๒๑๗} วิเคราะห์ว่า นยนติ สักกิลเส โฆทานานิ วิภาคโต ญาเปนตติ นยา, นยนติ สย รมมกถิกถิ อุปนยนติ สุตตสส อตถปวิจยตถนติ นยา. เป็นต้น; รายละเอียดวิเคราะห์ศัพท์ว่านัยะใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๘-๑๙.

ตารางที่ ๒.๑๙ แสดงสังกิเลส ๙ โวทาน ๙ และนัย ๓

สังกิเลส ๙	โวทาน ๙	นัย ๓
ตัณหา อวิชชา	สมณะ วิปัสสนา	นันทิยาวิภูฏนัย
โลภะ โทสะ โมหะ	อโลภะ อโทสะ อโมหะ	ติปุกขลนัย
สุภัสสัญญา สุขัสสัญญา นิจจัสสัญญา อัตตัสสัญญา	อสุภัสสัญญา ทุกขัสสัญญา อนิจจัสสัญญา อนัตตัสสัญญา	สีหวิกกีฬิตนัย

ดังนั้น เหตุเกิดของนัย คือการประกอบเนื้อความอริยสัง ๔ เข้ากับมูลบท ๑๘ ที่ประกอบด้วยฝ่ายสังกิเลส ๙ บทและฝ่ายโวทาน ๙ บทนั่นเอง, การประกอบอริยสัง ๔ เข้ากับตัณหา อวิชชา สมณะ วิปัสสนา เป็นเหตุเกิดของนันทิยาวิภูฏนัย^{๒๑๘}, การประกอบอริยสัง ๔ เข้ากับโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นเหตุเกิดของติปุกขลนัย^{๒๑๙}, การประกอบอริยสัง ๔ เข้ากับ อสุภัสสัญญา ทุกขัสสัญญา อนิจจัสสัญญา อนัตตัสสัญญา สุภัสสัญญา สุขัสสัญญา นิจจัสสัญญา อัตตัสสัญญา เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย^{๒๒๐} ส่วนทิสาลอจนนัยกับอังกุสนัย เนื่องจากอยู่กับนัยทั้ง ๓ นั้นเอง

ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ ตอนขยายความนัย ๕ ไม่ได้เรียงลำดับตามที่ตั้งไว้ในอุทเทส ท่านได้อธิบายโดยอาศัยบุคคลเป็นที่ตั้ง เริ่มจาก (๑) อาศัยบุคคล ๒ คือผู้เป็นต้นทางจริตกับทิจจจริตแสดง นันทิยาวิภูฏนัย (๒) อาศัยบุคคล ๔ จำแนกตามทุกขาปฏิบัติ ๒ กับสุขาปฏิบัติ ๒ แสดงสีหวิกกีฬิตนัย (๓) อาศัยบุคคล ๓ จำแนกตามปัญญาตรัสรู้ คืออุกขปฏิตัญญู วิปัญจิตัญญูและเนยยะ แสดงติปุกขลนัย

^{๒๑๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑๗/๓๑-๓๒.

^{๒๑๙} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑๘/๓๒.

^{๒๒๐} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๑๙/๓๓.

ตารางที่ ๒.๒๐ แสดงความเชื่อมโยงของนัยทั้ง ๓ โดยบุคคล

บุคคล ๒	บุคคล ๔	บุคคล ๓
ตัณหาจริต	ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา	เนยยะ
	ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา	วิปฺยจิตฺตัญญ
ทิวฐิจริต	สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา	
	สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา	อฺคฺขมฺภิตฺตัญญ
นันทิยาวิภูฏนัย	สีหวิกกีหิตนัย	ติปุกฺขลนัย

ส่วนทิสาลอจนนัยกับอังกุสนนัยนั้น เนื่องจากนัยทั้ง ๓ จึงไม่ได้แสดงแยกไว้ต่างหาก ผู้วิจัยจะได้อธิบายเหตุเกิดของนัย ๕ ตามลำดับในคัมภีร์เนตติปกรณ์ต่อไป^{๒๒๑}

๑. นันทิยาวิภูฏนัย

นันทิยาวิภูฏนัย คือนัยที่มีการเวียนธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโงทาน เหมือนดอกกุหลาบที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก^{๒๒๒} ธรรมที่เป็นฝ่ายสังกิเลสคือตัณหาและอวิชชา ธรรมฝ่ายโงทานคือสมณะและวิปัสสนา เป็นการประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับมูลบทคือตัณหาอวิชชาซึ่งเป็นฝ่ายสังกิเลส กับสมณะวิปัสสนาซึ่งเป็นฝ่ายโงทาน มีคำอธิบายที่แสดงเหตุเกิดจากด้านในไปสู่ด้านนอก จากสังกิเลสที่อยู่ในจิตตสันดาน ไปสู่จริตและการปฏิบัติผิดแบบต่าง ๆ ส่วนฝ่ายโงทาน เมื่อมีพระพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้น ทรงประกาศมัชฌิมาปฏิปทา แล้วได้มาปฏิบัติดำเนินตาม ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงเหตุเกิดของนัยนี้^{๒๒๓} ดังนี้

ก. อวิชชาภาวตัณหากับสมณะวิปัสสนา

ในการเวียนว่ายตายเกิดของสัตว์ทั้งหลายที่ยาวนาน ไม่อาจกำหนดจุดเริ่มต้นได้ เบื้องต้นของอวิชชาและภาวตัณหาย่อมไม่ปรากฏ สัตว์ทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นเครื่องกั้น ถูกผูกไว้ด้วยอวิชชาดำเนินไปด้วยอำนาจอวิชชา สัตว์เหล่านั้นได้ชื่อว่าเป็นทิวฐิจริต สัตว์ทั้งหลายที่มีตัณหาเป็นเครื่องผูก ถูกผูกไว้ในตัณหา ดำเนินไปด้วยอำนาจตัณหา สัตว์เหล่านั้นได้ชื่อว่าเป็นตัณหาจริต

^{๒๒๑} เหตุเกิดของนัย เรียบเรียงสรุปจากเนตติปกรณ์ฉบับภาษาบาลี ดูรายละเอียดใน เนตติ (บาลี) ๗๙-๘๘/๑๐๗-๑๒๓.

^{๒๒๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๒/๑๙.

^{๒๒๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๗๙-๘๑/๑๐๗-๑๑๐, เนตติ.อ. (บาลี) ๗๙-๘๑/๒๐๙-๒๑๕, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๗๙-๘๑/๑๒๙-๑๓๒.

บุคคลผู้เป็นทิวฐิจริต เมื่อออกบวชประพฤติธรรมภายนอกพระพุทธศาสนา ก็จะชวนชวายประกอบอรรถกถาญาณุโยค คือทำความลำบากให้แก่ร่างกายของตนโดยเปล่าประโยชน์ สร้างความทุกข์ทรมาน ทำความเพียรโดยเปล่าประโยชน์ โดยไม่มีผลต่อการละกิเลสใด ๆ

บุคคลผู้เป็นตัณหาจริต เมื่อออกบวชประพฤติธรรมภายนอกพระพุทธศาสนา ก็จะชวนชวายประกอบกามสุขัลลิกานุโยค คือหมกมุ่นอยู่หาความสุขแบบติดข้องในกามคุณ โดยเห็นผิดไปว่ากามคุณนั้นไม่มีโทษ

ที่เป็นเช่นนั้น เพราะภายนอกพระพุทธศาสนา ไม่มีการตรัสรู้สัจจะ ๔ จึงไม่มีการประกาศสัจจะ ๔ ไม่มีมรรคปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ ไม่มีความฉลาดรอบรู้ในเรื่องสมณะวิปัสสนา และไม่มีการเข้าถึงสุขที่สงบระงับจากกิเลสและสังขารทั้งหลายคือพระนิพพาน

บรรดาคนเหล่านั้น พวกหนึ่งเห็นผิดว่า ความสุขไม่อาจบรรลุถึงได้ด้วยความสุข ความสุขบรรลุถึงได้ด้วยความทุกข์เท่านั้น^{๒๒๔} จึงพากันทรมานตนให้ลำบากด้วยวิธีการต่าง ๆ มากมาย ประจวบแต่งวิธีการให้กลับซับซ้อน ส่วนอีกพวกหนึ่งสำคัญว่า เขาทำโลกนี้ให้เจริญ ได้รับบุญมาก มุ่งแต่เสพกาม ทำจิตของตนให้ขุ่นมัวเศร้าหมอง พากันเวียนว่ายตายเกิดในนรก กำเนิดสัตว์เดรัจฉาน เปรตวิสัย อสุรกาย

เขียนกระบวนการฝ่ายสังกิเลสให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิวฐิจริต -> อรรถกถาญาณุโยค

ภวตัณหา -> ตัณหาจริต -> กามสุขัลลิกานุโยค

ตารางที่ ๒.๒๑ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ และปฏิบัติผิด ๒

กิเลส	จริต	ปฏิบัติผิด
อวิชชา	ทิวฐิจริต	อรรถกถาญาณุโยค
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	กามสุขัลลิกานุโยค

ส่วนสมณะวิปัสสนา เป็นโฆทาน คือเป็นฝ่ายความหมดจด สะอาด ปราศจากกิเลส สุขจากสมาธิได้ชื่อว่าเนกขัมมสุข เป็นสุขจากวิเวก เป็นความสุขที่ทำให้จิตสะอาด ไม่ขุ่นมัว นำมาเป็นฐานสำหรับการดำเนินเพื่อถึงความพ้นทุกข์ได้ ดังนั้น สุขเข้าถึงได้ด้วยสุข แต่ไม่ใช่สุขจากกามคุณ ตรงข้ามกับพวกเห็นผิดที่ว่าสุขเข้าถึงได้ด้วยทุกข์ และพวกที่เห็นว่ากามสุขไม่มีโทษ

^{๒๒๔} ดูรายละเอียดในโพธิราชกุมารสูตร ม.ม. (บาลี) ๑๓/๓๒๖-๓๒๗/๓๐๗, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๓๒๖-๓๒๗/๓๙๔-๓๙๕.

สุขอันแท้จริง สงบระงับจากกิเลสและสังขารคือพระนิพพาน อันเป็นบรมสุขนั้น บรรลุถึงได้ด้วยความสุข แต่ต้องเป็นสุขที่เกิดจากสมาธิ เป็นเนกขัมมสุข สุขที่เกิดจากความสงบ สุขเกิดจากความสงบ สุขเกิดจากการตรัสรู้ เป็นสุขที่ควรเสพ ควรเจริญ ควรกระทำให้มาก^{๒๒๕}

จัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

รูปนามที่เป็นสิ่งเศร้าหมอง เป็นทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรอบรู้
 ตัณหาที่ผูกพันในทุกข์ เป็นทุกข์สมุทัย เป็นธรรมควรละ
 ความดับตัณหา เป็นทุกข์นิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
 สมณะวิปัสสนา เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมที่ควรเจริญ^{๒๒๖}

ข. สักกายทิฏฐิกับโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ

บุคคลผู้ที่เป็นทิฏฐิจริต การยึดมั่นด้วยทิฏฐิมีกำลังมาก ย่อมยึดรูปว่าเป็นตน ยึดเวทนาว่าเป็นตน ยึดสัญญาว่าเป็นตน ยึดสังขารทั้งหลายว่าเป็นตน ยึดวิญญูณว่าเป็นตน

บุคคลผู้ที่เป็นตัณหาจริต การยึดมั่นด้วยตัณหามีกำลังมาก ย่อมยึดว่าตนมีรูป ยึดว่าตนอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในรูป ยึดว่าตนมีเวทนา ยึดว่าตนอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในเวทนา ยึดว่าตนมีสัญญา ยึดว่าตนอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสัญญา ยึดว่าตนมีสังขารทั้งหลาย ยึดว่าตนอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสังขารทั้งหลาย ยึดว่าตนมีวิญญูณ ยึดว่าตนอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในวิญญูณ

รวมทั้งหมดนี้ คือสักกายทิฏฐิ ๒๐ ความเห็นผิดในชั้น ๕ ชั้นละ ๔ แบบ บุคคลผู้เป็นทิฏฐิจริตยึด ๕ แบบ บุคคลผู้เป็นตัณหาจริตยึด ๑๕ แบบ เป็นความเห็นผิดในสิ่งที่มีจริงคือชั้น ๕ โดยเห็นว่า เป็นตัวตน เป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นเรา เป็นเขา เป็นผู้หญิง เป็นผู้ชาย หรือเห็นว่ามีตัวตน มีสัตว์ มีบุคคล มีเรา มีเขา มีหญิง มีชาย คำว่า ตัวตน สัตว์ บุคคล เรา เขา หญิง ชาย นี้เป็นเพียงสมมติบัญญัติ ไม่ได้มีอยู่จริง ความจริงที่มีอยู่คือชั้น ๕ เพียงเท่านั้น ไม่มีอะไรเกินไปจากนี้ ในบรรดาสิ่งที่เกิดขึ้นและดับนี้ ไม่มีเกินชั้น ๕ ชั้น ๕ นั้นเองเกิดและดับ

เขียนกระบวนการให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิฏฐิจริต -> สักกายทิฏฐิ ๕ แบบ

ภวตัณหา -> ตัณหาจริต -> สักกายทิฏฐิ ๑๕ แบบ

^{๒๒๕} ดูรายละเอียด ใน อรรถวิภังคสูตร ม.อ. (บาลี) ๑๔/๓๒๘/๒๙๙-๓๐๐, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๓๒๘/๓๙๕-๓๙๖.

^{๒๒๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๗๙/๑๐๗-๑๐๘.

ตารางที่ ๒.๒๒ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ และสักกายทิฏฐิ ๒๐

กิเลส	จริต	สักกายทิฏฐิ
อวิชชา	ทิฏฐิจริต	เห็นรูปว่าเป็นตน (๑) เห็นเวทนาว่าเป็นตน (๒) เห็นสัญญาว่าเป็นตน (๓) เห็นสังขารว่าเป็นตน (๔) เห็นวิญญาณว่าเป็นตน (๕)
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	เห็นตนว่ามีรูป (๑) เห็นรูปอยู่ในตน (๒) เห็นตนอยู่ในรูป (๓) ..เวทนา..สัญญา..สังขาร.. เห็นตนว่ามีวิญญาณ (๑๓) เห็นวิญญาณในตน (๑๔) เห็นตนในวิญญาณ (๑๕)

โลกุตตรสัมมาทิฏฐิ คือสัมมาทิฏฐิในโสดาปัตติมรรค เป็นปฏิปักษ์ต่อสักกายทิฏฐิ ๒๐ นั้น เป็นสภาวะที่ละสักกายทิฏฐิและละกิเลสอื่น ๆ ที่เป็นฐานเดียวกันกับสักกายทิฏฐินั้นด้วย เมื่อมีสัมมาทิฏฐิเป็นหัวหน้า สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ ก็คล้อยตามสัมมาทิฏฐินั้น^{๒๒๗}

ปฏิบัติทั้งหมดนี้ คืออริยมรรคมีองค์ ๘ จำแนกเป็นชั้น ๓ ได้แก่ ศีลชั้น สมาธิชั้น ปัญญาชั้น

สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นปัญญาชั้น

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นศีลชั้น

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นสมาธิชั้น

ศีลชั้นกับสมาธิชั้น เป็นสมณะ ปัญญาชั้น เป็นวิปัสสนา^{๒๒๘}

^{๒๒๗} ุรายนละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๑/๑๒๖, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๑/๑๘๐-๑๘๑.

^{๒๒๘} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๘.

ตารางที่ ๒.๒๓ แสดงอริยมรรค ๘ ชั้นที่ ๓ และธรรมคู่

อริยมรรค ๘	ชั้นที่ ๓	ธรรมคู่
สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ	ปัญญาขั้นที่ ๓	วิปัสสนา
สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ	ศีลขั้นที่ ๓	สมณะ
สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ	สมาธิขั้นที่ ๓	

จัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

สักกายะ คือกลุ่มรูปนามที่มีจริง เป็นทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรอบรู้
เหตุเกิดของกลุ่มรูปนามที่มีจริง เป็นทุกข์สมุทัย เป็นธรรมที่ควรละ
ความดับของกลุ่มรูปนามที่มีจริง เป็นทุกข์นิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทุกข์นิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมที่ควรเจริญ

ค. ความเห็นผิดสุดโต่งกับมัชฌิมาปฏิปทา

บุคคลที่ยึดรูปว่าเป็นตน ยึดเวทนาว่าเป็นตน ยึดสัญญาว่าเป็นตน ยึดสังขารทั้งหลายว่าเป็นตน ยึดวิญญาณว่าเป็นตน ความเห็นผิด ๕ แบบนี้ จัดเป็น**อุจเฉททิฐิ** มีความเห็นผิดว่าตัวตนขาดสูญ เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขารทั้งหลาย และวิญญาณ ดับสลายไป ตัวตนก็สูญไปพร้อมกัน มีความเห็นว่า ชีวิตคืออัตตาตัวตนเป็นสิ่งเดียวกันกับสรีระ เมื่อสรีระร่างกายพังสลายไป ชีวิตก็สูญไปด้วย

บุคคลที่ยึดว่าตนมีรูป ยึดว่ารูปอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในรูป ยึดว่าตนมีเวทนา ยึดว่าเวทนาอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในเวทนา ยึดว่าตนมีสัญญา ยึดว่าสัญญาอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสัญญา ยึดว่าตนมีสังขารทั้งหลาย ยึดว่าสังขารทั้งหลายอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในสังขารทั้งหลาย ยึดว่าตนมีวิญญาณ ยึดว่าวิญญาณอยู่ในตน ยึดว่าตนอยู่ในวิญญาณ ความเห็นผิด ๑๕ แบบนี้ จัดเป็น**สัสสตทิฐิ** มีความเห็นผิดว่าตัวตนเป็นสิ่งเที่ยงแท้มั่นคงถาวร เมื่อรูปเป็นต้น ดับสลายไป ตัวตัวก็ยังคงที่ ไปอาศัยที่อื่นอยู่ต่อไป มีความเห็นว่า ชีวิตคืออัตตาตัวตนเป็นคนละอย่างกับสรีระ เมื่อสรีระร่างกายพังสลายไป ชีวิตไม่ได้สลายไป ออกจากร่างนี้ ไปหาที่อยู่ใหม่ต่อไปอีก

เมื่อความเห็นผิด ๒ ประการนี้ การประพาสพรหมจรรย์เพื่อทำที่สุดทุกข์โดยชอบก็ไม่มี เพราะพวกอุจเฉททิฏฐิ เห็นว่า เมื่อตายแล้วก็ขาดสูญไป จะปฏิบัติพรหมจรรย์ไปเพราะเหตุใด อย่างไรก็ไม่ต้องเกิดอีกอยู่แล้ว พรหมจรรย์จึงหมดความหมายสำหรับชนเหล่านี้ ส่วนพวกสัสสตทิฏฐิ เห็นว่า ตัวตนเที่ยงแท้ ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบอย่างไร ก็ไม่อาจหยุดยั้งความเกิดได้ ต้องมีตัวตนที่เที่ยงแท้ มั่นคงนี้ ไปเกิดอยู่ตลอดไป พรหมจรรย์จึงหมดความหมายสำหรับชนเหล่านี้เช่นกัน^{๒๒๙}

ความเห็นผิดที่สุดโต่ง ด้านโลกเที่ยงและโลกขาดสูญนี้ จะหมดไปเมื่อมีปัญญา เห็นปฏิจจนุปบาท เมื่อเห็นว่า สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย เมื่อยังมีเหตุปัจจัยก็ย่อมเกิดขึ้น ทำให้หมดอุจเฉททิฏฐิ เมื่อเห็นว่า สิ่งทั้งหลายล้วนเกิดขึ้นเป็นไปตามกระแสแห่งเหตุปัจจัย เมื่อหมดเหตุปัจจัยก็ย่อมดับสลายไป ทำให้หมดสัสสตทิฏฐิ ความมี ความไม่มี อันเป็นที่อาศัย ๒ ด้านของผู้มีความเห็นผิดก็สลายไป เพราะความจริงแล้ว ไม่ได้มีอดีตตัวตนที่เหนียวเหนียว คือขันธ ๕ นั้นเอง เมื่อมีเหตุปัจจัยพร้อมก็เกิดขึ้นตามกระบวนการแห่งเหตุปัจจัย เมื่อหมดเหตุปัจจัย คือหมดอวิชชาแล้ว ทุกข์คือขันธ ๕ นั้นเองดับไปเพราะหมดปัจจัย อริยสาวกผู้มีญาณหยั่งรู้โดยไม่ต้องเชื่อผู้อื่น เรียกว่าเป็นผู้มีสัมมาทิฏฐิ^{๒๓๐}

เขียนกระบวนการให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิฏฐิจริต -> สักกายทิฏฐิ ๕ แบบ -> อุจเฉททิฏฐิ

ภวตัณหา -> ตัณหาจริต -> สักกายทิฏฐิ ๑๕ แบบ -> สัสสตทิฏฐิ

ตารางที่ ๒.๒๔ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ สักกายทิฏฐิ ๒๐ และทิฏฐิ ๒

กิเลส	จริต	สักกายทิฏฐิ	ทิฏฐิสุดชั่ว
อวิชชา	ทิฏฐิจริต	สักกายทิฏฐิ ๕ แบบ	อุจเฉททิฏฐิ
ภวตัณหา	ตัณหาจริต	สักกายทิฏฐิ ๑๕ แบบ	สัสสตทิฏฐิ

การจะเกิดดวงตาเห็นธรรมคือปฏิจจนุปบาท ทำให้หมดทิฏฐิทั้ง ๒ ประเภทเหล่านั้นได้ ต้องอาศัยเหตุคืออริยมรรคมีองค์ ๘ อริยมรรคมีองค์ ๘ จึงจัดเป็นมัชฌิมปฏิปทา ข้อปฏิบัติที่ถูกต้องเหมาะสม พอดีกับการที่จะมีดวงตาปัญญา เห็นสัจธรรม ละความเห็นผิดได้

จัดเป็นอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

ความเป็นไปของวิภูฏะสงสาร เป็นทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรอบรู้

ตัณหาที่ผูกพันในทุกข์นั้น เป็นทุกข์สมุทัย เป็นธรรมที่ควรละ

^{๒๒๙} ุรายละเอียดใน ส.น. (บาลี) ๑๖/๓๕/๕๙, ส.น. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕.

^{๒๓๐} ุรายละเอียดใน ส.น. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๘, ส.น. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔-๒๕.

ความดับตัณหา เป็นทุกขนิโรธ เป็นธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
 อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นธรรมที่ควรเจริญ^{๒๓๑}

ง. ทิฏฐิ ๒๒ กับโพธิปักขิยธรรม

อุจเฉททิฏฐิ ๕ แบบ และสัสสตทิฏฐิ ๑๕ แบบ จัดเป็นสักกายทิฏฐิมิวัตตุ ๒๐ อย่างโดยย่อ ส่วนทิฏฐิโดยพิสดาร พระพุทธองค์ทรงแจกแจงไว้โดยละเอียดในพรหมชาลสูตร แสดงทั้งลักษณะของทิฏฐิแต่ละอย่าง และเหตุปัจจัยที่ทำให้ความเห็นผิดเหล่านั้นเกิดแก่สมณะพราหมณ์ทั้งหลาย^{๒๓๒}

ทิฏฐิ ๒๒ เกิดขึ้นเพราะไปยึดมั่นอันธ์ส่วนอดีต เห็นผิดในชีวิตที่ล่วงไปแล้ว ๑๘ แบบ เกิดขึ้นเพราะไปยึดมั่นอันธ์อนาคต พรารภชีวิตหลังความตาย เห็นผิดในชีวิตอนาคต ๔๔ แบบ ที่เกิดทิฏฐิขึ้นเช่นนี้ เพราะสมณะพราหมณ์เหล่านั้นไม่รู้กระบวนการแห่งเหตุปัจจัย ไม่มีปัญญาเห็นสังขารธรรม เมื่อรับผัสสะจากประสบการณ์ทางอายตนะ ๖ แล้ว เกิดความรู้สึกเป็นเวทนา เพราะเวทนาเป็นปัจจัยจึงเกิดตัณหา เพราะตัณหาเป็นปัจจัยจึงเกิดมูปาทาน เพราะมูปาทานเป็นปัจจัยจึงเกิดมีภพ เพราะภพเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชาติ เพราะชาติเป็นปัจจัยจึงเกิดมีชรา มรณะ โสกะ ปริทเวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะ เป็นการหมุนวนเวียนอยู่ในวัฏฏะสงสาร มีทุกข์และเหตุเกิดทุกข์หมุนอยู่ แต่ไม่มีปัญญามองเห็น

แต่เพราะรู้ชัดด้วยปัญญาถึงความเกิด ความดับ อัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะของผัสสาตนะทั้ง ๖ ตามความเป็นจริง จึงรู้ร้อยสัจ และพ้นจากวัฏฏะสงสารได้ พระพุทธองค์ทรงมีพระสัพพัญญุตญาณ ทรงรู้เห็นทิฏฐิ ๒๒ พร้อมทั้งเหตุเกิดครบถ้วนทุกประการ รวมทั้งรู้สิ่งที่ยิ่งขึ้นไปกว่าทิฏฐิเหล่านั้น คือมรรค ผล นิพพาน แล้วไม่ยึดมั่นถือมั่น พระสัพพัญญุตญาณจึงครอบปกคลุมทิฏฐิเหล่านั้นไว้ทั้งหมด เป็นตาข่ายครอบมิจฉาทิฏฐิไว้ทุกประการ ไม่มีว่าทิฏฐิใดเกิดขึ้นก็อยู่ในข่ายพระญาณนี้เอง ไม่ล่วงเลยข่ายคือพระญาณไปได้ เหมือนชาวประมงผู้ชำนาญ ใช้แหตักทอดลงไปในหนองน้ำเล็ก ๆ บรรดาสัตว์ตัวใหญ่ในหนองน้ำทั้งหมดก็ถูกแหครอบไว้ เมื่อไหลขึ้นก็อยู่ในแหนี้ ติดอยู่ในแหนี้แล้ว ติดอยู่ในตาข่ายนี้เอง

การจะมีดวงตาปัญญาเห็นอัสสาทะ อาทีนวะ และนิสสรณะ ของประสบการณ์ทั้งหลายที่ผ่านมาทางทวาร ๖ เห็นธรรมคือปฏิจจสมุบาทและเห็นอริยสัจ ๔ มีเหตุคือธรรมฝ่ายปัญญาโพธิ เรียกว่าโพธิปักขิยธรรม เป็นธรรมที่เป็นเงื่อนไขก่อให้เกิดปัญญาเห็นอริยสัจ ทำให้ตื่นจากความหลับคืออวิชชาได้

^{๒๓๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๘.

^{๒๓๒} ดูรายละเอียดใน พรหมชาลสูตร ที.สี. (บาลี) ๙/๒๘-๑๐๔/๑๒-๓๙, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๘-๑๐๔/๑๑-๓๙.

โพธิปักขิยธรรมจึงเป็นปฏิปักษ์ของทวิภูตีสถิตนั้น โพธิปักขิยธรรมมี ๗ หมวดแยกประเภท เป็น ๓๗ ประการ ได้แก่ (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมัปปธาน ๔ (๓) อิทธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ยังได้เพิ่มสัญญา ๖ ประการ รวมเป็นโพธิปักขิยธรรม ๔๓ เป็นฝ่ายปัญญา วิโมกข์ ๘ กสิณ ๑๐ เป็นธรรมฝ่ายสมถะ^{๒๓๓}

ตารางที่ ๒.๒๕ แสดงธรรมฝ่ายปัญญาและสมถะ

ปัญญา	สมถะ
สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ สัญญา ๖ ได้แก่ (๑) อนิจจสัญญา (๒) ทุกขสัญญา (๓) อนัตตสัญญา (๔) ปหานสัญญา (๕) วิราคสัญญา (๖) นิโรธสัญญา	วิโมกข์ ๘ กสิณ ๑๐

จ. วิธีปฏิบัติที่เหมาะสมกับจริต

ในบุคคลทั้ง ๒ ประเภทคือทวิภูตีสถิตและตณฺหาจริตนั้น ผู้ที่เป็นทวิภูตีสถิต เมื่อได้บำเพ็ญปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาแล้ว มักประพฤติดัดจริตเกลากิเลสอย่างต่อเนื่อง มีความเคารพอย่างแรงกล้าในสัจธรรม ส่วนผู้ที่เป็นตณฺหาจริต เมื่อบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว มักประพฤตีสึกขาอย่างต่อเนื่อง มีความเคารพอย่างแรงกล้าในสิกขา

ผู้เป็นทวิภูตีสถิต จะมีปัญญามีกำลังนำหน้า พาให้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามคืออริยมรรค เรียกว่าธัมมานุสारी ผู้เป็นตณฺหาจริต จะมีศรัทธามีกำลังมากนำหน้า พาให้หยั่งลงสู่สัมมัตตนิยามคืออริยมรรค เรียกว่าสัทธานุสारी เมื่อได้อริยมรรคเกิดขึ้น เห็นอริยสัจ ๔ มีนิพพานเป็นอารมณ์ ทวิภูตีสถิตทั้งหลายก็ดับสนิทไปไม่เกิดอีก

^{๒๓๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๐/๑๐๙.

ผู้ที่เป็นทวิภูมิจริต ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะดวกและบรรลुช้ำหรือเร็ว ผู้ที่เป็นตณหาจริต ย่อมหลุดพ้นด้วยการปฏิบัติลำบากและบรรลुช้ำหรือเร็ว ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ที่เป็นตณหาจริต เขายังสละกามคุณไม่ได้ เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณ จึงทำได้ด้วยความยากลำบาก ส่วนผู้ที่เป็นทวิภูมิจริต ไม่ติดข้องในกามคุณมาตั้งแต่ต้น เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณ จึงทำได้โดยสะดวก ส่วนการบรรลุช้ำหรือเร็ว ขึ้นอยู่กับอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ ผู้ที่มีอินทรีย์อ่อนก็บรรลุช้ำ ผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็บรรลุเร็ว สรุปความแล้ว ปฏิบัติในการดำเนินจึงมี ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) ทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา สำหรับตณหาจริต อินทรีย์อ่อน
- (๒) ทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา สำหรับตณหาจริต อินทรีย์แก่กล้า
- (๓) สุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา สำหรับทวิภูมิจริต อินทรีย์อ่อน
- (๔) สุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา สำหรับทวิภูมิจริต อินทรีย์แก่กล้า

เขียนกระบวนการให้ดูได้ง่าย ดังนี้

ทวิภูมิจริต -> สัลเลขะ -> สุขาปฏิบัติ -> อัมมานุสारी -> ทวิภูมิจิตตะ

ตณหาจริต -> สิกขา -> ทุกขาปฏิบัติ -> สัทธานุสारी -> สัทธาวิมุตติ^{๒๓๔}

ตารางที่ ๒.๒๖ แสดงจริต ๒ ข้อปฏิบัติ ปฏิบัติ มรรค และการบรรลุธรรม

จริต	ข้อปฏิบัติ	ปฏิบัติ	ก้าวลงมรรค	บรรลุธรรม
ทวิภูมิจริต	สัลเลขะ	สุขาปฏิบัติ	อัมมานุสारी	ทวิภูมิจิตตะ
ตณหาจริต	สิกขา	ทุกขาปฏิบัติ	สัทธานุสारी	สัทธาวิมุตติ

นันทิยาวัญญานันนี้ มุ่งอธิบายอริยสัง ๔ ในพระพุทธพจน์ โดยอาศัยธรรมฝ่ายสังกิเลส ๒ คือตณหากับอวิชชา และธรรมฝ่ายโง่ทวน ๒ คือสมณะกับวิปัสสนา แสดงให้เห็นว่าฝ่ายสังกิเลสทำให้หมუნวนเวียนไปในวิญญูะสงสารอย่างไร และฝ่ายโง่ทวนทำให้ออกจากวิญญูะสงสารอย่างไรโดยละเอียด

๓. สิวิกกัฬตณั

สิวิกกัฬตณั คือ นัยที่เหมือนกับการย่างกรายของราชสีห์ คือพระผู้มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระอริยสาวก เพราะการย่างกรายของท่านเหล่านั้น คือการเจริญอริยมรรคโพธิปักขิยธรรม รวมทั้งโง่ทวนธรรมอื่น ๆ กระทำสามัญญผลและพระนิพพานให้แจ้งประจักษ์ ทำให้กิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไป การย่างกรายนั้นเป็นการดำเนินไปของอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น อันเป็น

^{๒๓๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๑/๑๐๙-๑๑๐.

ธรรมฝ่ายแห่งการตรัสรู้ และความไม่เป็นไปของกิเลสทั้งหลายมีวิปัสสนาเป็นต้น อันเป็นธรรมฝ่าย
เศร้ามอง^{๒๓๕}

ในพระพุทธพจน์ที่เป็นคำอธิบายแบบร้อยแก้ว ธรรมะเหล่าใดที่เป็นกุศลและอกุศล ให้
จำแนกธรรมะเหล่านั้นออกเป็น ๒ ประเภท คือ (๑) โลกวิภูฏานุสारी ธรรมที่หมุนไปตามโลก เป็นฝ่าย
วิภูฏาสงสาร จัดเป็นฝ่ายสังกิเลส (๒) โลกวิวิภูฏานุสारी ธรรมที่ไม่หมุนไป เป็นฝ่ายวิวิภูฏา คือพระ
นิพพาน^{๒๓๖} จัดเป็นฝ่ายโฆทาน

ก. ธรรมหลักฝ่ายสังกิเลส

กรรมและกิเลสเป็นเหตุของวิภูฏาสงสาร กรรม ได้แก่ เจตนาและเจตสิกที่สะสมมา เป็น
เหตุก่อให้เกิดวิบาก รับผลหมุนวนต่อไปเรื่อย ๆ ฝ่ายกิเลสแสดงด้วยวิปัสสนา ๔ ประการ โดยมีธรรม
ที่เป็นเหตุให้เกิดความเศร้ามอง ๑๐ หมวด เป็นธรรมหลักในการพิจารณาความเชื่อมโยง ได้แก่ (๑)
อาหาร ๔ (๒) วิปัสสนา ๔ (๓) อุปาทาน ๔ (๔) โยคะ ๔ (๕) คັນถะ ๔ (๖) อาสวะ ๔ (๗) โอฆะ ๔ (๗)
สัลละ ๔ (๘) วิญญาณัญญูติ ๔ (๑๐) อคติคมนะ ๔

ธรรมฝ่ายกิเลสที่แสดงด้วยวิปัสสนา ๔ นั้นมีปัจจัยให้เกิด และความเป็นไปเชื่อมโยง
เกี่ยวพันต่อเนื่องกับธรรมหมวดอื่น ๆ ดังนี้

ในอาหารข้อที่ ๑ เป็นวิปัสสนาข้อที่ ๑, ในอาหารข้อที่ ๒ เป็นวิปัสสนาข้อที่ ๒, ในอาหาร
ข้อที่ ๓ เป็นวิปัสสนาข้อที่ ๓, ในอาหารข้อที่ ๔ เป็นวิปัสสนาข้อที่ ๔, ในวิปัสสนาข้อที่ ๑ เป็นอุปาทาน
ข้อที่ ๑, ในวิปัสสนาข้อที่ ๒ เป็นอุปาทานข้อที่ ๒, ในวิปัสสนาข้อที่ ๓ เป็นอุปาทานข้อที่ ๓, ใน
วิปัสสนาข้อที่ ๔ เป็นอุปาทานข้อที่ ๔, ในอุปาทานข้อที่ ๑ เป็นโยคะข้อที่ ๑, ในอุปาทานข้อที่ ๒ เป็น
โยคะข้อที่ ๒, ในอุปาทานข้อที่ ๓ เป็นโยคะข้อที่ ๓, ในอุปาทานข้อที่ ๔ เป็นโยคะข้อที่ ๔, ... ใน
วิญญาณัญญูติข้อที่ ๑ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๑, ในวิญญาณัญญูติข้อที่ ๒ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๒, ใน
วิญญาณัญญูติข้อที่ ๓ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๓, ในวิญญาณัญญูติข้อที่ ๔ เป็นอคติคมนะข้อที่ ๔^{๒๓๗}

เขียนความสัมพันธ์ต่อเนื่องให้ดูได้ง่าย และระบุชื่อสภาวะธรรม เพื่อให้สามารถพิจารณา
ทิศทางความเป็นไปของสังกิเลสธรรมได้ชัดเจนขึ้น แยกเป็น ๔ ชุดดังนี้

^{๒๓๕} ุรายนละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) ๒/๑๙.

^{๒๓๖} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๒-๘๗/๑๑๐-๑๒๑, เนตติ.อ. (บาลี) ๘๒-๘๗/๒๑๕-๒๒๔,
เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๘๒-๘๗/๑๓๒-๑๔๔.

^{๒๓๗} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๒/๑๑๐-๑๑๑.

ชุดที่ ๑

อาหารข้อที่ ๑ -> วิปัสสนาข้อที่ ๑ -> อุปาทานข้อที่ ๑ -> โยคะข้อที่ ๑ -> คัมภีร์ข้อที่ ๑ -> อาสวะข้อที่ ๑ -> อโหชะข้อที่ ๑ -> สัลละข้อที่ ๑ -> วิญญาณฐิติข้อที่ ๑ -> อคติคมนะข้อที่ ๑
 กพพีการาหาร -> สุขวิปัสสนา -> กามุปาทาน -> กามโยคะ -> อภิขฌาภายคัมภีร์ ->
 กามาสวะ -> กาโหมชะ -> ราคสัลละ -> รูปที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ -> ฉันทาคติ

ชุดที่ ๒

อาหารข้อที่ ๒ -> วิปัสสนาข้อที่ ๒ -> อุปาทานข้อที่ ๒ -> โยคะข้อที่ ๒ -> คัมภีร์ข้อที่ ๒ -> อาสวะข้อที่ ๒ -> อโหชะข้อที่ ๒ -> สัลละข้อที่ ๒ -> วิญญาณฐิติข้อที่ ๒ -> อคติคมนะข้อที่ ๒
 ผัสสาหาร -> สุขวิปัสสนา -> สีสัพพตูปาทาน -> ภวโยคะ -> พยาบาทภายคัมภีร์ ->
 ภวาสวะ -> ภโวชะ -> โทสสัลละ -> เวทนาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ -> โทสาคติ

ชุดที่ ๓

อาหารข้อที่ ๓ -> วิปัสสนาข้อที่ ๓ -> อุปาทานข้อที่ ๓ -> โยคะข้อที่ ๓ -> คัมภีร์ข้อที่ ๓ -> อาสวะข้อที่ ๓ -> อโหชะข้อที่ ๓ -> สัลละข้อที่ ๓ -> วิญญาณฐิติข้อที่ ๓ -> อคติคมนะข้อที่ ๓
 วิญญาณาหาร -> นิจจวิปัสสนา -> ทิฏฐูปาทาน -> ทิฏฐิโยคะ -> สีสัพพตปรามาส
 ภายคัมภีร์ -> ทิฏฐุาสวะ -> ทิฏฐุโหชะ -> มานสัลละ -> สัมมูทที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ ->
 ภยาคติ

ชุดที่ ๔

อาหารข้อที่ ๔ -> วิปัสสนาข้อที่ ๔ -> อุปาทานข้อที่ ๔ -> โยคะข้อที่ ๔ -> คัมภีร์ข้อที่ ๔ -> อาสวะข้อที่ ๔ -> อโหชะข้อที่ ๔ -> สัลละข้อที่ ๔ -> วิญญาณฐิติข้อที่ ๔ -> อคติคมนะข้อที่ ๔
 มโนสัมมูเจตนาหาร -> อตตวิปัสสนา -> อตตวาหูปาทาน -> อวิชชาโยคะ -> อิหังสัจจา
 ภินเวสภายคัมภีร์ -> อวิชชาสวะ -> อวิชชโหชะ -> โมหสัลละ -> สังขารที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์
 -> โมหาคติ

ทิสธรรม คือทิศทางความเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้ง ๔ ชุดนี้ เป็นหลักไว้สำหรับ
 พิจารณาโดยทิสาลอจนัยเพิ่มเติมด้วย เขียนเป็นตารางให้พิจารณาได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๒.๒๗ แสดงทิสธรรมฝ่ายสังกิเลส ๔ ชุด

ทิสธรรมชุดที่ ๑	ทิสธรรมชุดที่ ๒	ทิสธรรมชุดที่ ๓	ทิสธรรมชุดที่ ๔
กพพีการาหาร	ผัสสาหาร	วิญญาณาหาร	มโนสัมมูเจตนาหาร
สุขวิปัสสนา	สุขวิปัสสนา	นิจจวิปัสสนา	อตตวิปัสสนา
กามุปาทาน	ภวุปาทาน	ทิฏฐูปาทาน	อตตวาหูปาทาน

ทิสธรรมชุดที่ ๑	ทิสธรรมชุดที่ ๒	ทิสธรรมชุดที่ ๓	ทิสธรรมชุดที่ ๔
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทิวฐิโยคะ	อวิชาโยคะ
อภิขฌากายคันถะ	พยาปาทกายคันถะ	สีลัพตปรามาสกายคันถะ	อิทังสัจจาภินิเวส กายคันถะ
กามาสวะ	ภวาสวะ	ทิวฐาสวะ	อวิชาสวะ
กาโมฆะ	ภโวฆะ	ทิวฐุฆะ	อวิโชฆะ
รากสัลละ	โทสสัลละ	มานสัลละ	โมหสัลละ
รูปุปควิญญาณัญญิตติ	เวทนูปควิญญาณัญญิตติ	สัณญูปควิญญาณัญญิตติ	สังขารูปควิญญาณัญญิตติ
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

กพหีการาหาร และผัสสาหาร เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นต้นทางจริต เพราะเป็นเหตุให้เกิดความพอใจในรูปร่างกายและเวทนา ส่วนมโนสังยุเจตนาหารและวิญญาณาหาร เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นทิวฐิจริต เพราะเป็นเหตุให้เกิดทิวฐิที่สำคัญคิดว่ามีตัวตนมั่นคงเที่ยงแท้ถาวร

สุภวิปัสสาส สุขวิปัสสาส, กามุปาทาน สีลัพตูปาทาน, กามโยคะ ภวโยคะ, อภิขฌากายคันถะ พยาปาทกายคันถะ, กามาสวะ ภวาสวะ, กาโมฆะ ภโวฆะ, รากสัลละ โทสสัลละ, รูปที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ เวทนาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, ฉันทาคติ โทสาคติ เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นต้นทางจริต เพราะธรรมเหล่านี้มีต้นหาเป็นประธาน มีสภาพเป็นฝ่ายต้นหา และเป็นอารมณ์ของต้นหา

นิจจวิปัสสาส อตตวิปัสสาส, ทิวฐูปาทาน อตตวาทูปาทาน, ทิวฐิโยคะ อวิชาโยคะ, สีลัพตปรามาสกายคันถะ อิทังสัจจาภินิเวสกายคันถะ, ทิวฐาสวะ อวิชาสวะ, ทิวฐุฆะ อวิโชฆะ, มานสัลละ โมหสัลละ, สัณญาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ สังขารที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, โมหาคติ ภยาคติ เป็นความเศร้าหมองของบุคคลผู้เป็นทิวฐิจริต เพราะธรรมเหล่านี้มีทิวฐิเป็นประธาน มีสภาพเป็นฝ่ายทิวฐิ และเป็นอารมณ์ของทิวฐิ^{๒๓๘}

^{๒๓๘} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๓/๑๑๑-๑๑๒.

ตารางที่ ๒.๒๘ แสดงจริต ๒ กับสังกิเลสธรรม

ตัณหาจริต	ทิฏฐิจริต
กพฬีการาหาร, ผัสสาหาร สุภวิปัลลาส, สุขวิปัลลาส กามุปาทาน, สีสัพพตูปาทาน กามโยคะ, ภวโยคะ อภิชฌาภายคันถะ, พยาปาทภายคันถะ กามาสวะ, ภวาสวะ กาโมฆะ, ภโวฆะ รากสัลละ, โทสสัลละ, รูปที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, เวทนาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ ฉันทาคติ, โทสาคติ	มโนสัญเจตนาหาร, วิญญาณาหาร นิจวิปัลลาส, อตตวิปัลลาส ทิฏฐุปาทาน, อตตวาทูปาทาน ทิฏฐิโยคะ, อวิชชาโยคะ สีสัพพตปรามาสภายคันถะ, อิทังสัจจจาภินิเวสภายคันถะ ทิฏฐาสวะ, อวิชชาสวะ ทิฏฐโฆฆะ, อวิชชโฆฆะ มานสัลละ, โมหสัลละ สัญญาที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์, สังขารที่เข้าถึงโดยความเป็นอารมณ์ โมหาคติ, ภยาคติ

ข. ธรรมหลักฝ่ายโฆทาน

ธรรมหลักฝ่ายโฆทาน เป็นธรรมทำจิตให้สะอาดบริสุทธิ์ผ่องใส เป็นฝ่ายนำออกจากวิญญูสงสาร หมวดละ ๔ มี ๑๐ หมวด เป็นธรรมหลักในการพิจารณาความเชื่อมโยง ดังนี้ (๑) ปฏิปทา ๔ (๒) สติปัฏฐาน ๔ (๓) ฌาน ๔ (๔) วิหาร ๔ (๕) สัมมปปธาน ๔ (๖) อัจฉริยอัปปฤตธรรม ๔ (๗) อธิฏฐาน ๔ (๘) สมาธิภาวนา ๔ (๙) สุขภาคิยธรรม ๔ (๑๐) อัปปมัญญา ๔ ธรรมเหล่านี้ เชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกันเป็นทอด ๆ เมื่อเจริญธรรมข้อใดข้อหนึ่งก็ส่งผลทำให้ธรรมอื่นเจริญด้วย เมื่อเจริญธรรมฝ่ายมรรคโดยมีสัมมาทิฏฐินำหน้า ธรรมอื่น ๆ ในชุดโพธิปักขิยธรรมก็ย่อมเต็มบริบูรณ์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ทิฏฐิของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาทิฏฐิ ความดำริของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาวายามะ สติของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาสติ สมาธิของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้นย่อมเป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม วาจากรรม อาชีวะของเขาจัดว่าบริสุทธิ์ดีในเบื้องต้นทีเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อบุคคลนั้นเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อย่างนี้ สติปัฏฐาน ๔ ก็ดี สัมมปปธาน ๔ ก็ดี อิทธิบาท ๔ ก็ดี อินทริย์ ๕ ก็ดี พละ ๕ ก็ดี โพชฌงค์ ๗ ก็ดี ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ ธรรม ๒ นี้ คือ

(๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา ของเขาย่อมเคียงคู่กันไป บุคคลนั้นกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมละธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมเจริญธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง^{๒๓๙}

เขียนความสัมพันธ์ต่อเนื่องให้ดูได้ง่าย และระบุชื่อสภาวะธรรม เพื่อให้สามารถพิจารณาทิศทางความเป็นไปของโงทานธรรมได้ชัดเจนขึ้น แยกเป็น ๔ ชุดดังนี้

ชุดที่ ๑

ปฏิบัติข้อที่ ๑ สติปัฏฐานข้อที่ ๑ ฌานที่ ๑ วิหารธรรมที่ ๑ สัมมปปธานข้อที่ ๑ อัจฉริยอัပ္ภุตธรรมข้อที่ ๑ สัจจาธิฏฐาน ฉันทสมาธิ อินทริยสังวร เมตตา

ชุดที่ ๒

ปฏิบัติข้อที่ ๒ สติปัฏฐานข้อที่ ๒ ฌานที่ ๒ วิหารธรรมที่ ๒ สัมมปปธานข้อที่ ๒ อัจฉริยอัပ္ภุตธรรมข้อที่ ๒ จาคาธิฏฐาน วิริยสมาธิ ตบะ กรุณา

ชุดที่ ๓

ปฏิบัติข้อที่ ๓ สติปัฏฐานข้อที่ ๓ ฌานที่ ๓ วิหารธรรมที่ ๓ สัมมปปธานข้อที่ ๓ อัจฉริยอัပ္ภุตธรรมข้อที่ ๓ ปัญญาธิฏฐาน จิตตสมาธิ ปัญญา มุทิตา

ชุดที่ ๔

ปฏิบัติข้อที่ ๔ สติปัฏฐานข้อที่ ๔ ฌานที่ ๔ วิหารธรรมที่ ๔ สัมมปปธานข้อที่ ๔ อัจฉริยอัပ္ภุตธรรมข้อที่ ๔ อุปสมาธิฏฐาน วิมังสาสมาธิ การสลัดคิณอุปธิทั้งปวง อุเบกขา^{๒๔๐}

ทิสธรรม คือ ทิศทางความเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายโงทานทั้ง ๔ ชุดนี้ เป็นหลักไว้สำหรับพิจารณาโดยทิสาลอจนนัยเพิ่มเติมด้วย เขียนเป็นตารางให้พิจารณาได้ง่าย ดังนี้

ตารางที่ ๒.๒๙ แสดงทิสธรรมฝ่ายโงทาน ๔ ชุด

ทิสธรรมชุดที่ ๑	ทิสธรรมชุดที่ ๒	ทิสธรรมชุดที่ ๓	ทิสธรรมชุดที่ ๔
ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา
กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน
ทิพพวิหาร	พรหมวิหาร	อริยวิหาร	อาเนญชวิหาร

^{๒๓๙} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๓๑/๓๗๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

^{๒๔๐} ตูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๖/๑๑๖-๑๑๘.

ทิสธรรมชุดที่ ๑	ทิสธรรมชุดที่ ๒	ทิสธรรมชุดที่ ๓	ทิสธรรมชุดที่ ๔
สังวรปธาน	ปหานปธาน	ภาวนापธาน	อนุรักษนาปธาน
การละมานะ	การถอนตัณหา	การขจัดอวิชชา	การทำภพให้สงบ
สังจาธิภูฐาน	จาคาธิภูฐาน	ปัญญาธิภูฐาน	อุปสมาธิภูฐาน
ฉันทสมาธิ	วิริยสมาธิ	จิตตสมาธิ	วิมังสาสมาธิ
อินทริยสังวร	ตบะ	ปัญญา	นิพพานอันสลัดคืน อุปธิทิ้งปวง
เมตตา	กรุณา	มูทิตา	อุเบกขา

เมื่อเจริญธรรมฝ่ายโงทานเหล่านี้ ย่อมเข้าถึงความหลุดพ้นจากกิเลสทั้งหลาย เรียกว่า วิโมกข์ ซึ่งมีอยู่ ๓ ช่องทาง เรียกว่าวิโมกข์มุข ได้แก่ (๑) สุกญัตติวิโมกข์ พิจารณาเห็นความจริงแล้ว ถอนความยึดมั่นในสิ่งนั้นเสีย (๒) อนิมิตตวิโมกข์ พิจารณาเห็นความจริงแล้วไม่ทำนิมิตเครื่องหมายในสิ่งนั้น (๓) อัปปณิหิตวิโมกข์ พิจารณาเห็นความจริงแล้วไม่ตั้งความพอใจไปในสิ่งนั้น อธิบายแยกแยะ โดยอาศัยธรรมฝ่ายโงทานที่เป็นเหตุให้ถึงวิโมกข์แต่ละข้อ พอเป็นตัวอย่างดังนี้

ทุกขาปฏิบัติทา ทันทธาภิญญา กับทุกขาปฏิบัติทา ขิปปาภิญญา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอัปปณิหิตะ สุขาปฏิบัติทา ทันทธาภิญญา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบสุกญัตติ สุขาปฏิบัติทา ขิปปาภิญญา เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอนิมิตตะ, กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน กับ เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอัปปณิหิตะ จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบสุกญัตติ ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทางแห่งความหลุดพ้นแบบอนิมิตตะ เป็นต้น

โดยธรรมฝ่ายโงทานเหล่านี้ทั้งหมด เป็นปฏิปักษ์ต่อธรรมฝ่ายสังกิเลสทั้งหมด เมื่อมีธรรมฝ่ายโงทานแล้ว สังกิเลสก็เป็นอันถูกละได้ จำแนกประเภทให้เห็นรายละเอียด แสดงโงทานธรรมใดเป็นปฏิปักษ์ต่อสังกิเลสใด ได้ดังนี้

- ปฏิบัติทา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาหาร ๔
- สติปัฏฐาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปลาส ๔
- ฌาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออุปาทาน ๔
- วิหารธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อโยคะ ๔
- สัมมปธาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อคันถะ ๔
- อัจฉริยอัพภูตธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออาสวะ ๔
- อธิภูฐาน ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อโอฆะ ๔
- สมาธิภาวนา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อสัสสละ ๔

สุภากิจธรรม ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่อวิญญาณัญญิตติ ๔

อัปมัญญา ๔ เป็นปฏิปักษ์ต่ออคติคมนะ^{๒๔๑}

ตารางที่ ๒.๓๐ แสดงโฆทานธรรมและสังกิเลสธรรมที่เป็นปฏิปักษ์กัน

ธรรมฝ่ายโฆทาน	ธรรมฝ่ายสังกิเลส
ปฏิบัติ ๔	อาหาร ๔
สติปัญฐาน ๔	วิปัสสาส ๔
ฌาน ๔	อุปาทาน ๔
วิหารธรรม ๔	โยคะ ๔
สัมมปธาน ๔	คันถะ ๔
อัจฉริยอัปปฤตธรรม ๔	อาสวะ ๔
อธิฐาน ๔	โอฆะ ๔
สมาธิภาวนา ๔	สัสสะ ๔
สุภากิจธรรม ๔	วิญญาณัญญิตติ ๔
อัปมัญญา ๔	อคติคมนะ ๔

สีหวิกกีฬิตนัยนี้ มุ่งอธิบายอริยสัง ๔ ในพระพุทธรพจน์ โดยอาศัยธรรมฝ่ายสังกิเลส ๔ คือสุกขสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา และธรรมฝ่ายโฆทาน ๔ คืออสุกขสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา แสดงให้เห็นว่าฝ่ายสังกิเลสทำให้หมუნวนเวียนไปในวัฏฏะสงสารอย่างไร และฝ่ายโฆทานทำให้ออกจากวัฏฏะสงสารอย่างไรโดยละเอียด

๒. ติปุกขลนัย

นัยที่มีความงดงามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือโลภะ โทสะ โมหะ ในฝ่ายสังกิเลส กับอโลภะ อโทสะ อโมหะ ในฝ่ายโฆทาน^{๒๔๒} เป็นนัยที่นำอกุศลมูล ๓ กับกุศลมูล ๓ มาเป็นหลักในการอธิบาย ติปุกขลนัยมีการเชื่อมโยงกับสีหวิกกีฬิตนัย โดยนำบุคคลเป็นที่ตั้ง

บุคคลผู้ดำเนินตามปฏิบัติ ๔ คือ (๑) ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ช้า (๒) ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว (๓) ปฏิบัติสะดวก รู้ได้ช้า (๔) ปฏิบัติสะดวก รู้ได้เร็ว ล้วนเป็นผู้ประกอบด้วยธรรมฝ่ายสังกิเลส คือ อาหาร ๔ วิปัสสาส ๔ อุปาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอฆะ ๔ สัสสะ ๔ วิญญาณัญญิตติ ๔

^{๒๔๑} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๗/๑๒๐.

^{๒๔๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๒/๑๙.

อคติคมนะ ๔ และประกอบด้วยธรรมฝ่ายโฆทาน คือปฏิปทา ๔ สติปัฏฐาน ๔ ฌาน ๔ วิหารธรรม ๔ สัมมัตถิยาน ๔ อัจฉริยอัปภูตธรรม ๔ อธิฏฐาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ อัปปมัญญา ๔

บุคคลผู้ปฏิบัติสะดวก รู้ได้เร็ว เป็นอุคฆฏิตัญญบุคคล

บุคคลผู้ปฏิบัติลำบาก รู้ได้เร็ว กับปฏิบัติสะดวก รู้ได้ช้า เป็นวิปญฺจิตัญญบุคคล

บุคคลผู้ปฏิบัติลำบาก รู้ได้ช้า เป็นเนยยบุคคล^{๒๔๓}

ตารางที่ ๒.๓๑ แสดงปฏิปทา ๔ กับบุคคล ๓

ปฏิปทา ๔	บุคคล ๓
สุขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา	อุคฆฏิตัญญ
สุขาปฏิปทา ทันธาภิญญา ทุกขาปฏิปทา ขิปปาภิญญา	วิปญฺจิตัญญ
ทุกขาปฏิปทา ทันธาภิญญา	เนยยะ

พระธรรมเทศนาพระพุทธองค์ทรงแสดงแก่บุคคลทั้ง ๓ เหล่านั้น มีเนื้อหาและปริมาณ มากน้อยไม่เท่ากัน พระองค์ทรงเลือกให้เหมาะสมกับบุคคลเหล่านั้น เพื่อประโยชน์แก่ผู้รับเป็น รายบุคคลโดยเฉพาะ มุ่งเพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจอริยสัจ ๔ ได้บรรลุธรรม มีลักษณะแตกต่างกันดังตาราง

ตารางที่ ๒.๓๒ แสดงธรรมเทศนากับบุคคล ๓

ธรรมเทศนา	อุคฆฏิตัญญบุคคล	วิปญฺจิตัญญบุคคล	เนยยบุคคล
สมณะวิปัสสนา	สมณะ	สมณะ + วิปัสสนา	วิปัสสนา
ปริมาณ	น้อย	ไม่มาก ไม่น้อย	มาก
เนื้อหา	สังเขป	สังเขป + พิศดาร	พิสดาร
เทศนา	นิสสรณะ	อาทีนวะ นิสสรณะ	อัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ
สิกขา	อธิปัญญาสิกขา	อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา	อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา

ก. ธรรมหลักฝ่ายสังกิเลส หมวดละ ๓ ดังนี้

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

^{๒๔๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๒.

หุจรีต ๓ คือ กายหุจรีต วจีหุจรีต มโนหุจรีต
 อกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก
 อกุศลสัญญา ๓ คือ กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา
 วิปริตสัญญา ๓ คือ นิจจสัญญา สุขสัญญา อนัตตสัญญา
 เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา
 ทุกข์ ๓ คือ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์
 อัคคิ กล่าวคือไฟ ๓ คือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ
 สัลละ กล่าวคือลูกศร ๓ คือ ลูกศรคือราคะ ลูกศรคือโทสะ ลูกศรคือโมหะ
 ขัณฺฑ ๓ คือ ขัณฺฑคือราคะ ขัณฺฑคือโทสะ ขัณฺฑคือโมหะ
 อุปกรณ์ของอกุศล ๓ คือ กายกรรมเป็นอกุศล วจีกรรมเป็นอกุศล มโนกรรม

เป็นอกุศล

วิปัติ ๓ คือ คีลวิปัติ ทิฏฐิวิปัติ อาจารวิปัติ^{๒๔๔}

ข. ธรรมหลักฝ่ายโฆทาน หมวดละ ๓ ดังนี้

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ
 สุจรีต ๓ คือ กายสุจรีต วจีสุจรีต มโนสุจรีต
 กุศลวิตก ๓ คือ เนกขัมมวิตก อพยาบาทวิตก อวิหิงสาวิตก
 สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกมีแต่วิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตก

และวิจารณ์

กุศลสัญญา ๓ คือ เนกขัมมสัญญา อพยาบาทสัญญา อวิหิงสาสัญญา
 สัญญาไม่วิปริต ๓ คือ อนิจจสัญญา ทุกขสัญญา อนัตตสัญญา
 อุปกรณ์ของกุศล ๓ คือ กายกรรมเป็นกุศล วจีกรรมเป็นกุศล มโนกรรมเป็น

กุศล

ความหมดจด ๓ คือ ความหมดจดทางกาย ความหมดจดทางวาจา ความหมด

จดทางใจ

สมบัติ ๓ คือ คีลสมบัติ สมาธิสมบัติ ปัญญาสมบัติ
 สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา
 ชั้นธ์ ๓ คือ คีลชั้นธ์ สมาธิชั้นธ์ ปัญญาชั้นธ์
 วิโมกขมุข ๓ คือ สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณฺหิตะ^{๒๔๕}

^{๒๔๔} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๒.

^{๒๔๕} ุรายนละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๒-๑๒๓.

ความเชื่อมโยงของนัย มีดังนี้คือ นัยที่ ๓ จำแนกบุคคลตามปฏิบัติเป็น ๔ คือ ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิณฺญา ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญา สุขขาปฏิบัติ ทันทธาภิณฺญา สุขขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญา, นัยที่ ๒ จำแนกบุคคลตามปัญญาตรัสรู้เป็น ๓ คือ อุกมฺภิตฺตญฺญู วิปฺยจิตฺตญฺญูและเนยยะ และนัยที่ ๑ จำแนกบุคคลตามจริตเป็น ๒ คือ ตัณหาจริตและทิกฺขุจริต โดยสภาวะธรรมแล้วมีความเชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกัน เป็นเหตุเกิดของกันและกัน คือนัยที่ ๒ (ติปุกขลนัย) เกิดจากนัยที่ ๓ (สีหวิกกีฬิตนัย) และนัยที่ ๑ (นันทิยาวักฺกนัย) เกิดจากนัยที่ ๒ เป็นการแสดงให้เห็นว่านัยทั้ง ๓ เกิดจากกันและกันโดยอังกุสนัย โดยมีสังกิเลสธรรมและโวทานธรรม ที่เชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกัน ดังต่อไปนี้

สังกิเลสธรรม ได้แก่ ตัณหา อวิชชา, อหิริกะ โอนตตปฺปะ, ความไม่มีสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ ความเกียจคร้าน, ความอหังการ ความมมังการ, ความไม่มีศรัทธา ความประมาท, การไม่ฟังพระสัทธรรม ความไม่สำรวม, ความเพ่งเล็ง ความพยาบาท, นีวรณฺ์ สังโยชนฺ์, ความโกรธ ความผูกโกรธ, ความลบหลู่คุณผู้อื่น ความตีตนเสมอ, ความริษยา ความตระหนี่, ความมีมายา ความโอ้อวด, ความเห็นผิดว่าเที่ยง ความเห็นผิดว่าขาดสูญ^{๒๔๖}

โวทานธรรม ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา, หิริ โอนตตปฺปะ, สติ สัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ การปรารถนาความเพียร, ญาณในสัจธรรม ญาณที่คล้อยไปตามสัจธรรม, ญาณในความสิ้นไปของกิเลส ญาณในความไม่เกิดอีก, ศรัทธา ความไม่ประมาท, การฟังพระสัทธรรม ความสำรวม, ความไม่เพ่งเล็ง ความไม่พยาบาท, เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา, ความมักน้อย ความสันโดษ, ความไม่โกรธ ความไม่ผูกโกรธ, ความไม่ลบหลู่คุณผู้อื่น ความไม่ตีตนเสมอ, การละความริษยา การละความตระหนี่, วิชา วิมุตติ, วิโมกข์อันมีสังฆตธรรมเป็นอารมณ์ วิโมกข์อันมีสังฆตธรรมเป็นอารมณ์, สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุปาติเสสนิพพานธาตุ^{๒๔๗}

^{๒๔๖} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๔.

^{๒๔๗} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๓.

ตารางที่ ๒.๓๓ แสดงนัย ๓ เชื่อมโยงทั้งโดยบุคคลและโดยธรรม

บุคคล ๒		บุคคล ๔		บุคคล ๓	
ต้นหาจริต		ทุกขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา		เนยยะ	
		ทุกขาปฏิบัติทา ชิปปาภิญญา		วิปฺยจิตฺตัญญู	
ทฺฐิจฺจจริต		สุขาปฏิบัติทา ทันธาภิญญา			
		สุขาปฏิบัติทา ชิปปาภิญญา			
นันทิยาวัฏฏนัย		สีหวิกกีฬิตนัย		ติปุกฺขลนัย	
ต้นหา อวิชา	สมณะ วิปัสสนา	สุภสัญญา สุขสัญญา นิจฺจสัญญา อตฺตสัญญา	อสุภสัญญา ทุกขสัญญา อนิจฺจสัญญา อนตฺตสัญญา	โลภะ โทสะ โมหะ	อโลภะ อโทสะ อโมหะ
สังกิเลส	โฆทาน	สังกิเลส	โฆทาน	สังกิเลส	โฆทาน

๔. ทิสาลอจนนัย

ทิสาลอจนนัย คือนัยที่ส่องดูกุศลธรรมและอกุศลธรรมในนัย ๓ ประการข้างต้น^{๒๔๘} เป็นนัยที่ใช้แสดงธรรมหลักที่เป็นฝ่ายสังกิเลสและเป็นฝ่ายโฆทาน ที่มีความต่อเนื่องเป็นไปทิศทางเดียวกันตามที่แสดงไว้ในนัยทั้ง ๓ นั้นเอง

๕. อังกุสนัย

อังกุสนัย คือนัยที่เหมือนตะขอยกธรรมมาเชื่อมกันไว้ในนัย ๓ ประการนั้น^{๒๔๙} แสดงให้เห็นว่านัยทั้ง ๓ นั้นมีความเชื่อมโยงกัน เกิดจากกันและกัน มีหลักธรรมที่ประกอบหรือสงเคราะห์เข้ากันได้

สรุปความว่า นัย ๕ เป็นแนวทางในการอธิบายอรรถะของพระพุทธพจน์ให้สรุปลงในอริยสัจ ๔ โดยอาศัยมูลบท ๑๘ อย่างเป็นหลักในการอธิบายเชื่อมโยงเข้าไปสู่เรื่องอริยสัจ มูลบทนั้นแบ่งเป็น ๒ ฝ่ายคือฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโฆทาน เป็นธรรมสำคัญที่ตั้งเป็นหลักไว้เพื่อจะนำไปอธิบายแยกแยะสังขธรรมออกเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายสังกิเลสเป็นสิ่งที่ควรละ ทำให้หมดสิ้นไป ฝ่ายโฆทานเป็นสิ่งที่ควรเจริญ ควรทำให้เกิดมีขึ้นในจิตตสันดาน มูลบทแบ่งออกเป็น ๓ ชุด จึงทำเกิดรูปแบบในการอธิบาย ๓ รูปแบบ คือ นันทิยาวัฏฏนัย ติปุกฺขลนัย สีหวิกกีฬิตนัย ส่วนทิสาลอจนนัยกับอังกุสนัยนั้น

^{๒๔๘} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๒/๑๙.

^{๒๔๙} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๒/๑๙.

อาศัยอยู่ใน ๓ นัยแรกนั่นเอง การพิจารณาดูทิศทางของธรรมว่าต่อเนื่องเป็นไปอย่างไร เรียกว่าทิสาลอจนนัย การพิจารณาความเชื่อมโยงของทั้ง ๓ นัยว่ามีความเกี่ยวข้องกันและกัน เรียกว่าอังกุสนัย

๒.๓.๓ สาสนปฏิฐาน

สาสนปฏิฐาน แยกศัพท์เป็น สาสน+ปฏิฐาน, **สาสน** คำสอนของพระพุทธเจ้า หรือ ไตรสิกขา, **ปฏิฐาน** ความเป็นไป หรือ ที่ตั้งอาศัย สาสนปฏิฐาน จึงแปลความว่า ความเป็นไปโดยประการต่าง ๆ แห่งพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า อันเป็นไปเพื่อความสำเร็จประโยชน์และความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายตามความเหมาะสมกับอัยอาศัยของไวเนยสัตว์^{๒๕๐} หรือพระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมทั้งหลายฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นอันเป็นตั้งของอภิสลสิกขาเป็นต้น^{๒๕๑} หรือพระพุทธพจน์ที่แสดงเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นหรือธรรมฝ่ายโลกียะเป็นต้น แต่ละประเภทแยกกันหรือผสมกันเข้า^{๒๕๒} สาสนปฏิฐานนี้เป็นการจำแนกพระพุทธพจน์โดยใช้อรรถะเป็นหลักในการจำแนก^{๒๕๓}

๑. สาสนปฏิฐาน ๑๖

อรรถะในพระพุทธพจน์คือมูลบท ๑๘ พึงทราบในสาสนปฏิฐาน ซึ่งใช้เป็นหลักในการแบ่งคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าโดยอาศัยเนื้อหาสาระในคำสอนออกเป็น ๑๖ ประเภท ได้แก่

- (๑) สังกิเลสภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมอง
- (๒) วาสนาภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงการสั่งสมอบรมบุญกุศล
- (๓) นิพเพธภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงการทำลายกิเลส
- (๔) อเสกขภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงอรรถผลหรือคุณสมบัติพระอรหันต์
- (๕) สังกิเลสวาสนาภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองและการสั่งสมอบรมบุญกุศล
- (๖) สังกิเลสนิพเพธภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองและการทำลายกิเลส

^{๒๕๐} สาสนํ เทสนา. ตสสา เวเนยยขมาสยานุรูป เตสํ หิตสุขนิปผาทนตถํ ปกาเรหิ ฐานะ ปวตติ ปฏิฐานํ; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๗.

^{๒๕๑} สาสนํ อภิสลสิกขาทโย. เตสํ ปวตตานุปายภาวโต ปติภูทหนติ เอเตหิตติ ปฏิฐานานนิ, สังกิเลสาทิมมา; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๗.

^{๒๕๒} สังกิเลสภาคียาทโย โลกียาทโย จ วิสุ วิสุ โวมิสสา จ อธิกรณวเสน ปฏิฐานํ นาม; เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๗.

^{๒๕๓} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘-๑๒๕/๑๒๔-๑๘๒, เนตติ.อ.(บาลี) ๘๘-๑๒๕/๒๓๗-๒๘๖, เนตติ.ฎีกา (บาลี) ๘๘-๑๒๕/๓๔๑-๔๓๘.

(๗) สังกิเลสอเสกขภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองและ
 อรหัตตผลหรือคุณสมบัติพระอรหันต์

(๘) สังกิเลสนิพเพชอเสกขภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมอง
 การทำลายกิเลส และอรหัตตผลหรือคุณสมบัติพระอรหันต์

(๙) สังกิเลสวานานิพเพชภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมอง
 การสั่งสมอบรมบุญกุศล และการทำลายกิเลส

(๑๐) วาสนานิพเพชภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงการสั่งสมอบรมบุญกุศลและ
 การทำลายกิเลส

(๑๑) ตัณหาสังกิเลสภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือตัณหา

(๑๒) ทิฎฐิสังกิเลสภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือทิฎฐิ

(๑๓) ทุจจริตสังกิเลสภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือทุจจริต

(๑๔) ตัณหาโวทานภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงความหมดจดจากตัณหา

(๑๕) ทิฎฐิโวทานภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงความหมดจดจากทิฎฐิ

(๑๖) ทุจจริตโวทานภาคิยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงความหมดจดจากทิฎฐิ^{๒๕๔}

ในสาสนปฎฐาน ๑๖ ประเภทมีความหมายโดยย่อ ดังนี้

สังกิเลสภาคิยสูตร หมายถึง พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมอง ได้แก่ ตัณหา
 สังกิเลส ทิฎฐิสังกิเลส ทุจจริตสังกิเลส

वासนาภาคิยสูตร หมายถึง พระพุทธพจน์ที่แสดงการสั่งสมอบรมบุญกุศลเพื่อเป็นอุปนิสัย
 ต่อไปในอนาคต ทั้งด้านทาน ศีล ภาวนา

นิพเพชภาคิยสูตร หมายถึง พระพุทธพจน์ที่แสดงการทำลายกิเลสเป็นมรรคระดับต่าง ๆ
 คือโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตตมรรค และแสดงศีล สมาธิ ปัญญาระดับ
 พระเสกขะ

อเสกขภาคิยสูตร หมายถึง พระพุทธพจน์ที่แสดงอรหัตตผลหรือแสดงคุณสมบัติของพระ
 อรหันต์ผู้เป็นพระอเสกขะ ผู้มีการพัฒนาตนจนสมบูรณ์แล้ว

สังกิเลส หมายถึง สภาวะที่ทำให้จิตเศร้าหมองเร้าร้อนมี ๓ อย่าง ได้แก่ ตัณหาสังกิเลส
 ทิฎฐิสังกิเลส ทุจจริตสังกิเลส

ตัณหาโวทาน หมายถึง ความหมดจดจากตัณหา ตัณหาสังกิเลสหมดจดได้ด้วยสมณะ อัน
 เป็นสมาธิขั้นธ

^{๒๕๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๙/๑๒๔.

ทฤษฎีโฆทาน หมายถึง ความหมดจดจากทฤษฎี ทฤษฎีสังกิเลสหมดจดได้ด้วยวิปัสสนา อันเป็นปัญญาขั้น

ทุจจรีโฆทาน หมายถึง ความหมดจดจากทุจจรี ทุจจรีสังกิเลสหมดจดด้วยสุจจรี อันเป็นศีลขั้น

หากว่า ความปรารถนาในภพทั้งหลายเกิดขึ้นแก่บุคคลผู้ตั้งอยู่ในศีลนั้น บุญกิริยาวัตถุอันสำเร็จด้วยสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา ย่อมเป็นไปเพื่อการอุปถัมภ์ขึ้นในภพนั้น ๆ^{๒๕๕}

พระพุทธพจน์ที่จัดเป็นนวังคสัตถุศาสตร์ ได้แก่ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาตกะ อัฏฐธรรม เวทลละ แดกต่างกันด้วยสูตร ๑๖ อย่างเหล่านี้ เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจน ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างจากพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎก มาอธิบายสาสนปฏิฐานทั้ง ๑๖ อย่างเป็นลำดับ^{๒๕๖}

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาเนติปกรณ์ได้แสดงการจัดสาสนปฏิฐาน ๑๖ ประเภท แต่มีบางชื่อแตกต่างจากในบาลี โดยท่านใช้สาสนปฏิฐาน ๔ ชื่อแรกเป็นบทตั้งก่อน ตั้งแต่ลำดับที่ ๕ เป็นต้นไปก็นำชื่อเหล่านั้นมาผสมกันเป็นหมวดละ ๒ หมวดละ ๓ และหมวดละ ๔ คือมีครบทั้ง ๔ และไม่มีเลย ดังนี้

หมวดละ ๑ มี ๔ ประเภท ได้แก่ (๑) สังกิเลสภาคียสูตร (๒) วาสนาภาคียสูตร (๓) นิพเพธภาคียสูตร (๔) อเสกขภาคียสูตร

หมวดละ ๒ มี ๖ ประเภท ได้แก่ (๕) สังกิเลสวาสนาภาคียสูตร (๖) สังกิเลสนิพเพธภาคียสูตร (๗) สังกิเลสอเสกขภาคียสูตร (๘) วาสนานิพเพธภาคียสูตร (๙) วาสนาอเสกขภาคียสูตร (๑๐) นิพเพธอเสกขภาคียสูตร

หมวดละ ๓ มี ๔ ประเภท ได้แก่ (๑๑) สังกิเลสวาสนานิพเพธภาคียสูตร (๑๒) สังกิเลสวาสนาอเสกขภาคียสูตร (๑๓) สังกิเลสนิพเพธอเสกขภาคียสูตร (๑๔) วาสนานิพเพธอเสกขภาคียสูตร

หมวดละ ๔ มี ๒ ประเภท ได้แก่ (๑๕) สัพพภาคียสูตร (๑๖) อสัพพภาคียสูตร^{๒๕๗}

ตัวอย่างที่แสดงไว้ในคัมภีร์เนติปกรณ์ เช่น

^{๒๕๕} ฎุรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๙/๑๒๔.

^{๒๕๖} ฎุรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๙/๑๒๔.

^{๒๕๗} ฎุรายละเอียดในเนตติ. อ. (บาลี) ๘๙/๒๓๙.

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
 เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^{๒๕๘}
 พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นสังกิลสภากคิยสูตร^{๒๕๙}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
 มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
 ถ้าคนมีใจดี ก็จะถูกดีหรือทำดีตามไปด้วย
 เพราะความดีนั้น สุขย่อมติดตามเขาไป
 เหมือนเงาติดตามตัวเขาไป ฉะนั้น^{๒๖๐}
 พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นवासนาภคิยสูตร^{๒๖๑}

เมื่อใดแล ธรรมทั้งหลายปรากฏแก่พราหมณ์
 ผู้มีความเพียร พงอยู่
 เมื่อนั้น ความสงสัยทั้งปวงของพราหมณ์นั้นย่อมสิ้นไป
 เพราะมารู้ธรรมพร้อมทั้งเหตุ^{๒๖๒}
 พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นนิพเพธภคิยสูตร^{๒๖๓}

พราหมณ์ใด ลอยบาปธรรมเสีย ไม่ตวาดผู้อื่นว่า หี หี
 ไม่มีกิเลสจุน้ำฝาด สำรวมตน เรียบจบพระเวท อยู่จบพรหมจรรย์
 พราหมณ์นั้น ไม่มีกิเลสเครื่องพัวพันในอารมณโหน ะในโลก
 ควรกล่าววาทะว่า เราเป็นพราหมณ์โดยธรรม^{๒๖๔}
 พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นอเสกขภคิยสูตร^{๒๖๕}

^{๒๕๘} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

^{๒๕๙} เนตติ. (บาลี) ๙๐/๑๒๕.

^{๒๖๐} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒/๑๕, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒/๒๓.

^{๒๖๑} เนตติ. (บาลี) ๙๒/๑๓๐.

^{๒๖๒} วิ.ม. (บาลี) ๔/๑/๒, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑/๓.

^{๒๖๓} เนตติ. (บาลี) ๑๐๐/๑๔๓.

^{๒๖๔} วิ.ม. (บาลี) ๔/๔/๔, วิ.ม. (ไทย) ๔/๔/๗.

^{๒๖๕} เนตติ. (บาลี) ๑๐๔/๑๔๙.

ในสาสนปฏิฐาน ๑๖ ตัณหาสังกิเลสภาคียสูตรพึงแสดงด้วยด้วยตัณหา ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา เพราะเป็นฝ่ายตัณหาอย่างเดียว หรือตัณหาติดข้องในอารมณ์ใดก็พึงแสดงด้วย อารมณ์นั้น ๆ โดยพิสดารเป็นตัณหา ๓๖ อย่าง ได้แก่ ตัณหา ๓ ในอารมณ์ ๖ ในกาล ๓^{๒๖๖}

ทิวฐิสังกิเลสภาคียสูตร พึงแสดงด้วยสัสสตทิวฐิและอุจเฉททิวฐิ เพราะเป็นฝ่ายทิวฐิอย่าง เดียว หรือบุคคลย่อมยึดมั่นไว้ด้วยทิวฐิว่า “นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า” ก็พึงแสดงด้วยวัตถุ นั้น ๆ โดยพิสดารเป็นทิวฐิ ๖๒^{๒๖๗}

ทุจจริตสังกิเลสภาคียสูตร พึงแสดงด้วยเจตนากรรมและเจตสิกกรรม แยกเป็นทุจจริต ๓ ได้แก่ กายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต โดยพิสดารเป็นอกุศลกรรมบถ ๑๐^{๒๖๘}

ตัณหาโวทานภาคียสูตรพึงแสดงด้วยสมณะ, ทิวฐิโวทานภาคียสูตรพึงแสดงด้วยวิปัสสนา, ทุจจริตโวทานภาคียสูตรพึงแสดงด้วยสุจจริต^{๒๖๙}

อกุศลมูลมี ๓ อย่าง เพราะการเกิดขึ้นของสังสารวัฏ เมื่อสังสารวัฏเกิดขึ้นแล้วอย่างนั้น กายทุจจริต วจีทุจจริต มโนทุจจริต กายสุจจริต วจีสุจจริต มโนสุจจริต ก็ย่อมมีขึ้น ลักษณะของคนพาลย่อม เกิดขึ้นเพราะวิบากแห่งทุจจริตกรรมอันไม่งาม พระพุทธพจน์นี้ชื่อว่าสังกิเลสภาคียสูตร ส่วนลักษณะ ของมหาบุรุษย่อมเกิดขึ้นเพราะวิบากแห่งสุจจริตกรรมอันงาม นี้ชื่อว่าวาสนาภาคียสูตร^{๒๗๐}

สังกิเลสภาคียสูตรพึงแสดงด้วยภุมิแห่งกิเลส ๔ คือ อนุสัย ปริยฎฐาน สังโยชน์ อุปาทาน ปริยฎฐานย่อมเกิดขึ้นแก่ผู้ที่ยังมีอนุสัย บุคคลผู้ถูกปริยฎฐานกิเลสกลุ่มมแล้วย่อมผูกไว้ด้วยสังโยชน์ บุคคลผู้ผูกไว้ด้วยสังโยชน์ย่อมยึดมั่นด้วยอุปาทาน เพราะอุปาทานเป็นปัจจัย ภพย่อมมี เพราะภพ เป็นปัจจัย ชาติย่อมมี เพราะชาติเป็นปัจจัย ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสะ ย่อมมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ย่อมมีด้วยอาการอย่างนี้ กิเลสทั้งหลายทั้งปวงย่อมถึงการ รวมประชุมลงด้วยภุมิ ๔ อย่างนี้^{๒๗๑}

^{๒๖๖} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๐.

^{๒๖๗} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๐.

^{๒๖๘} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๐.

^{๒๖๙} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

^{๒๗๐} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

^{๒๗๑} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

วาสนาภคิยสูตรพึงแสดงด้วยสุจิริต ๓, นิพเพชภคิยสูตรพึงแสดงด้วยสังจจะ ๔, อเสกขภคิยสูตรพึงแสดงด้วยธรรม ๓ คือ ธรรมของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายและสาวกภูมิ สูตรนี้พึงแสดงในวิสัยของผู้ได้มาน^{๒๗๒}

ตารางที่ ๒.๓๔ แสดงศาสนปฏฐาน ๑๖ และธรรมที่แสดง

ศาสนปฏฐาน	ธรรมที่แสดง
สังกิลสภคิยสูตร	อนุสัย, ปริยฎฐาน, สังโยชน์, อุปาทาน
วาสนาภคิยสูตร	สุจิริต ๓
นิพเพชภคิยสูตร	สังจจะ ๔
อเสกขภคิยสูตร	ธรรมของพระพุทธเจ้า, ธรรมของพระปัจเจกพุทธเจ้า, สาวกภูมิ
ตัณหาสังกิลสภคิยสูตร	ตัณหา ๓, ตัณหา ๖, ตัณหา ๓๖
ทิกฺขุสังกิลสภคิยสูตร	สัสสตทิกฺขุ, อจฺเจททิกฺขุ, วัตถุที่ยึดว่า นี่เท่านั้นจริง อย่างอื่นเปล่า, ทิกฺขุ ๖๒
ทุจจิริตสังกิลสภคิยสูตร	ทุจจิริต ๓, อกุศลกรรมมถ ๑๐
ตัณหาโวทานภคิยสูตร	สมณะ
ทิกฺขุโวทานภคิยสูตร	วิปัสสนา
ทุจจิริตโวทานภคิยสูตร	สุจิริต

๒. ศาสนปฏฐาน ๒๘

อีกนัยหนึ่ง พระมหากัจจายนเถระได้จำแนกพระพุทธพจน์อาศัยเนื้อหาสาระในคำสอนให้ละเอียดในแง่มุมอื่นอีก ๒๘ ประเภท ดังนี้

- (๑) โลกียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกียธรรม
- (๒) โลกุตตรสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกุตตรธรรม
- (๓) โลกียโลกุตตรสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกียธรรมและโลกุตตรธรรม
- (๔) สัตตาทิฎฐานสูตร พระพุทธพจน์ที่มีสัตว์บุคคลเป็นที่ตั้ง

^{๒๗๒} เนตติ. (บาลี) ๑๑๑/๑๖๑.

- (๕) อัมมาธิฏฐานสูตร พระพุทธพจน์ที่มีสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง
- (๖) สัตตอัมมาธิฏฐานสูตร พระพุทธพจน์ที่มีทั้งสัตว์บุคคลและสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง
- (๗) ญาณสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงความรู้
- (๘) เถยยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมที่ควรรู้
- (๙) ญาณเถยยสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งความรู้และธรรมที่ควรรู้
- (๑๐) ทัสสนสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโสดาปัตติมรรค
- (๑๑) ภาวนาสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงมรรคเบื้องต้น ๓ ได้แก่ สกทาคามีมรรค

อนาคามีมรรค อรหัตตมรรค

- (๑๒) ทัสสนภาวนาสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งโสดาปัตติมรรคและมรรคเบื้องต้น
- (๑๓) สกวจนสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงพระดำรัสของพระพุทธเจ้า
- (๑๔) ปรวจนสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงคำของผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้า
- (๑๕) สกปรวจนสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งพระดำรัสของพระพุทธเจ้าและคำของ

ผู้อื่นนอกจากพระพุทธเจ้า

- (๑๖) วิสัชชนียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงเรื่องที่ควรวิสัชชานา
- (๑๗) อวิสัชชนียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงเรื่องที่ไม่ควรวิสัชชานา
- (๑๘) วิสัชชนียาวิสัชชนียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งเรื่องที่ควรวิสัชชานาและเรื่องที่ไม่ควรวิสัชชานา

ไม่ควรวิสัชชานา

- (๑๙) กัมมสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงกรรมที่เป็นเหตุ
- (๒๐) วิปากสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงวิบากแห่งกรรม
- (๒๑) กัมมวิปากสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งกรรมและวิบาก
- (๒๒) กุสลสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงกุศล
- (๒๓) อกุสลสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงอกุศล
- (๒๔) กุสลาอกุสลสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงทั้งกุศลและอกุศล
- (๒๕) อนุญญาตสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงข้อนุญาต สิ่งมีประโยชน์ควรทำตาม
- (๒๖) ปฏิขิตตสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงข้อห้าม สิ่งมีโทษไม่ควรทำ
- (๒๗) อนุญญาตปฏิขิตตสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงข้อนุญาตและข้อห้าม
- (๒๘) ถวสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงการยกย่องสรรเสริญหรือการชมเชยพุทธคุณ

เป็นต้น^{๒๗๓}

เพื่อให้เกิดความเข้าใจชัดเจน พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างจากพระพุทธพจน์ใน
พระไตรปิฎก มาอธิบายศาสนปฎิฐานทั้ง ๒๘ ประเภทไปตามลำดับ^{๒๗๔}

ตัวอย่างที่แสดงไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เช่น

บาปกรรมที่บุคคลทำแล้วยังไม่ให้เกิดโทษที่

เหมือนน้ำมันที่รีดในวันนี้

บาปกรรมนั้นจะค่อย ๆ เมาผลลาญคนพาล

เหมือนไฟที่ถูกเถ้ากลบไว้ ฉะนั้น^{๒๗๕}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นโลกิยะ^{๒๗๖}

ผู้ได้ฝึกอินทรีย์ให้สงบได้

เหมือนม้าที่นายสารถีฝึกดีแล้ว

ผู้นั้นย่อมละมานะได้ ไม่มีอาสวะ คงที่

แม้ทวยเทพทั้งหลายก็รักใคร่^{๒๗๗}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นโลกิยะ^{๒๗๘}

การไม่ทำบาปทั้งปวง

การทำกุศลให้ถึงพร้อม

การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๒๗๙}

พระพุทธพจน์นี้ จัดเป็นสกวจนะ^{๒๘๐}

คำว่า “การไม่ทำบาปทั้งปวง” จัดเป็นปฎิชิตตะ ส่วนคำว่า “การทำกุศลให้ถึงพร้อม”
จัดเป็นอนุญญาตะ พระพุทธพจน์นี้จึงจัดเป็นอนุญญาตปฎิกิขิตตสูตร^{๒๘๑}

บรรดามรรค มรรคมืองค์ ๘ ประเสริฐที่สุด

บรรดาสัจจะ อริยสัจ ๔ ประเสริฐที่สุด

บรรดาธรรม วิราคะธรรมประเสริฐที่สุด

^{๒๗๔} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๑๑๒-๑๒๕/๑๖๒-๑๙๒.

^{๒๗๕} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๗๑/๒๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๗๑/๔๙.

^{๒๗๖} เนตติ. (บาลี) ๑๑๒/๑๖๒.

^{๒๗๗} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๙๔/๓๓, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๙๔/๕๘.

^{๒๗๘} เนตติ. (บาลี) ๑๑๒/๑๖๒.

^{๒๗๙} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙, ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

^{๒๘๐} เนตติ. (บาลี) ๑๑๖/๑๗๑.

^{๒๘๑} เนตติ. (บาลี) ๑๒๔/๑๘๖.

บรรดาสัตว์สองเท้า ตถาคตผู้มีจักขุประเสริฐที่สุด^{๒๘๒}
พระพุทธรูปนี้ จัดเป็นภาวะ^{๒๘๓}

ความสัมพันธ์เชื่อมโยงกันระหว่างศาสนปฏิญาณ ๑๖ และศาสนปฏิญาณ ๒๘ นั้น ท่านพระมหากัจจายนเถระแสดงไว้หลายนัย สรุปแยกเป็นกลุ่มได้ดังนี้

ก. โลกียะและโลกุตระเป็นต้น

โลกียสูตรพึงแสดงด้วยสูตร ๒ คือ สังภิเลสภาคียสูตรและवासนาภาคียสูตร, โลกุตระสูตรพึงแสดงด้วยสูตร ๓ คือ ทัสสนภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตรและอเสกขภาคียสูตร บทใด ๆ ที่เป็นสังภิเลสภาคียะก็ว่าสนาภาคียะย่อมปรากฏในสูตรใด พึงแสดงเป็นโลกียะตามบทที่นั่น ๆ, บทใด ๆ ที่เป็นทัสสนภาคียะ ภาวนาภาคียะ และอเสกขภาคียะย่อมปรากฏในสูตรใด พึงแสดงเป็นโลกุตระตามบทที่นั่น ๆ^{๒๘๔}

वासนาภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อทำลายสังภิเลสภาคียสูตร, ทัสสนภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อทำลายवासนาภาคียสูตร, ภาวนาภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อสลัดคินทัสสนภาคียสูตร, อเสกขภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อสลัดคินภาวนาภาคียสูตร และย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์คือการอยู่สบายในชาติปัจจุบัน^{๒๘๕}

โลกุตระสูตรที่เป็นสัตตตถิฐานพึงแสดงด้วยบุคคล ๒๖ จำพวก บุคคลเหล่านั้นแสวงหาได้ด้วยสูตร ๓ คือ ทัสสนภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตร และอเสกขภาคียสูตร แยกแยะโดยละเอียดดังนี้

ทัสสนภาคียสูตรพึงแสดงด้วยบุคคล ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) เอกพีซี (๒) โกลังโกละ (๓) สัตตักข์ตตฺปฐมะ (๔) สัทธานุสารี (๕) อัมมานุสารี

ภาวนาภาคียสูตรพึงแสดงด้วยบุคคล ๑๒ จำพวก ได้แก่ (๑) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งสกทาคามิผล (๒) พระสกทาคามี (๓) บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อทำให้แจ้งอนาคามิผล (๔) พระอนาคามี (๕) บุคคลผู้เป็นอันตราปรินิพพายี (๖) บุคคลผู้เป็นอุปปัจฉปรินิพพายี (๗) บุคคลผู้เป็นอสังขารปรินิพพายี (๘) บุคคลผู้เป็นสังขารปรินิพพายี (๙) บุคคลผู้เป็นอุทกังโสโตอกนิฐคามี (๑๐) บุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุตตะ (๑๑) บุคคลผู้เป็นทิวญฺฐิปตตะ (๑๒) บุคคลผู้เป็นกายสักขี

^{๒๘๒} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๒๗๓-๒๗๕/๖๔, พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๓-๒๗๕/๑๑๗.

^{๒๘๓} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๗.

^{๒๘๔} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๘.

^{๒๘๕} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๘.

อเสกขภคิยสูตรพึงแสดงด้วยบุคคล ๙ จำพวก ได้แก่ (๑) บุคคลผู้เป็นสัทธาวิมุตตะ (๒) บุคคลผู้เป็นปัญญาวิมุตตะ (๓) บุคคลผู้เป็นสุญญตวิมุตตะ (๔) บุคคลผู้เป็นอนิมิตตวิมุตตะ (๕) บุคคลผู้เป็นอัปปนิตวิมุตตะ (๖) บุคคลผู้เป็นอุภโตภาควิมุตตะ (๗) บุคคลผู้เป็นสมสีลี (๘) บุคคลผู้เป็นปัจเจกสัมมาสัมพุทธะ^{๒๘๖}

โลกิยสูตรที่เป็นสัทธาธิฐานพึงแสดงด้วยบุคคล ๑๙ จำพวก บุคคลเหล่านั้นยกขึ้นแสดงแยกแยะตามจริตทั้งหลาย ได้แก่ (๑) บางพวกเป็นราคจริต (๒) บางพวกเป็นโทสจริต (๓) บางพวกเป็นโมหจริต (๔) บางพวกเป็นราคจริตและโทสจริต (๕) บางพวกเป็นราคจริตและโมหจริต (๖) บางพวกเป็นโทสจริตและโมหจริต (๗) บางพวกเป็นราคจริต โทสจริตและโมหจริต (๘) ผู้เป็นราคจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของราคะ (๙) ผู้เป็นโทสจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของราคะ (๑๐) ผู้เป็นโมหจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของราคะ (๑๑) ผู้เป็นราคจริต โทสจริต และโมหจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของราคะ (๑๒) คนโทสจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโทสะ (๑๓) คนโมหจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโทสะ (๑๔) คนราคจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโทสะ (๑๕) คนราคจริต โทสจริต และโมหจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโทสะ (๑๖) คนโมหจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโมหะ (๑๗) คนคนราคจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโมหะ (๑๘) คนโทสจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโมหะ (๑๙) คนราคจริต โทสจริต และโมหจริตตั้งอยู่ในการกัณฑ์ของโมหะ^{๒๘๗}

วาสนาภคิยสูตรพึงแสดงด้วยบุคคลผู้มีศีล ๕ จำพวก ได้แก่ (๑) ผู้มีปกตศีล (๒) ผู้มีสมาทานศีล (๓) ผู้มีความผ่องใสแห่งจิต (๔) ผู้เจริญสมณะ (๕) ผู้เจริญวิปัสสนา^{๒๘๘}

โลกุตตรสูตรที่เป็นธัมมาธิฐานพึงแสดงด้วยสูตร ๓ คือ ทัสสนภคิยสูตร ภาวนาภคิยสูตร และอเสกขภคิยสูตร^{๒๘๙} โลกิยสูตร โลกุตตรสูตร สัทธาธิฐานสูตรและธัมมาธิฐานสูตร พึงแสดงด้วยกันทั้งสองฝ่าย

ตารางที่ ๒.๓๕ แสดงความเชื่อมโยงของโลกิยสูตรและโลกุตตรสูตร

โลกิยะ		โลกุตตระ		
สังกิลสภคิยะ	วาสนาภคิยะ	ทัสสนภคิยะ	ภาวนาภคิยะ	อเสกขภคิยะ
บุคคล ๑๙	บุคคล ๕	บุคคล ๕	บุคคล ๑๒	บุคคล ๙

^{๒๘๖} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๘๙-๑๙๐.

^{๒๘๗} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๐.

^{๒๘๘} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๐.

^{๒๘๙} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑.

ข. ญาณกับญเอยยะเป็นต้น

ญาณสูตรพึงแสดงด้วยปัญญา ปัญญาทริย ปัญญาพละ อธิปัญญาสิกขา ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ ตีรณะ สันตีรณะ ฌัมมญาณ อัญญาณ ขยญาณ อนุบาทญาณ อนัญญา ตัญญัสสามิตินทริย อัญญาทริย อัญญาตาวินทริย จักขุ วิชชา พุทธิ ภูริ เมธา หรือแสดงด้วยคำไวพจน์ของปัญญาอย่างใดอย่างหนึ่งที่มีปรากฏในพระพุทธพจน์^{๒๙๐}

ญเอยยสูตรพึงแสดงด้วยธรรมอันเป็นอดีต อนาคตและปัจจุบัน เป็นภายในและภายนอก หยาบและละเอียด ไกลและใกล้ สังกตะและอสังกะตะ กุศล อกุศลและอพยากตะ หรือโดยสังเขปพึงแสดงโดยอารมณ ๖, ญาณสูตรและญเอยยสูตรพึงแสดงด้วยสูตรทั้งสอง, แม้ปัญญาที่เป็นอารมณก็เป็นญเอยยะ, สภาวะที่เป็นอารมณทุกชนิดทั้งที่เป็นภายในและภายนอก พึงแสดงโดยความเป็นสังกะตะและอสังกะตะ^{๒๙๑}

ทัสสนสูตร ภาวนาสูตร สกวจนสูตร ปรวจนสูตร วิสัชชนียสูตร อวิสัชชนียสูตร กรรมสูตร และวิปากสูตร บัณทิตไครครวญแล้วพึงแสดงสูตรทั้งสองตามสมควร หรือพระผู้มีพระภาคตรัสพระดำรัสอย่างใดอย่างหนึ่ง บัณทิตพึงทรงไว้ตามที่พระองค์ทรงแสดงนั้น^{๒๙๒}

ค. กิเลสและกรรมเป็นต้น

เหตุมี ๒ อย่าง คือ (๑) กรรม (๒) กิเลสทั้งหลาย, กิเลสเป็นสมุทัย, กิเลสพึงแสดงด้วยสังกิเลสภาคียสูตร, ส่วนสมุทัยพึงแสดงด้วยสังกิเลสภาคียสูตรและवासนาภาคียสูตร, กุศลพึงแสดงด้วยสูตร ๔ ได้แก่ वाสนาภาคียสูตร ทัสสนภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตร อเสกขภาคียสูตร, อกุศลพึงด้วยสังกิเลสภาคียสูตร, กุศลและอกุศลพึงแสดงด้วยสูตรทั้งสอง^{๒๙๓}

ตารางที่ ๒.๓๖ แสดงความเชื่อมโยงของโลกียสูตรและโลกุตตรสูตรอีกนัยหนึ่ง

โลกียะ		โลกุตตระ		
อกุศล	กุศล			
สังกิเลสภาคียะ	वासนาภาคียะ	ทัสสนภาคียะ	ภาวนาภาคียะ	อเสกขภาคียะ
กิเลส	สมุทัย	มรรค		ผล

^{๒๙๐} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑.

^{๒๙๑} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑.

^{๒๙๒} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑.

^{๒๙๓} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๒.

อนุญาตให้แสดงด้วยสิ่งที่ทรงอนุญาต, สิ่งที่ทรงอนุญาตมี ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) สังวร (๒) ปทานะ (๓) ภาวนา (๔) สัจฉิกริยา และ (๕) กัมปยานุโลม, ปฏิกขิตตสูตรพึงแสดงด้วยสิ่งที่ทรงห้าม, อนุญาตสูตรและปฏิกขิตตสูตรพึงแสดงด้วยสิ่งทั้งสองอย่างนั้น, ถวสูตรพึงแสดงด้วยการยกย่อง ๕ อย่าง ได้แก่ (๑) พระผู้มีพระภาค (๒) พระธรรม (๓) พระอริยสงฆ์ (๔) อริยธรรมศึกษา และ (๕) ความถึงพร้อมด้วยโลกียคุณ^{๒๙๔}

อินทริยภูมิพึงแสดงด้วยบท ๙ มีสมณะเป็นต้น กิเลสภูมิพึงแสดงด้วยบท ๙ มีตัณหาเป็นต้น ดังนั้น จึงรวมเป็นมูลบท ๑๘ ที่เป็นฝ่ายกุศล ๙ และฝ่ายอกุศล ๙^{๒๙๕}

สรุปความว่า ในศาสนปฎิฐานนี้ ท่านพระมหากัจจายนเถระได้จัดหมวดหมู่พระพุทธรพจน์ โดยอาศัยเนื้อหาสาระในพระพุทธรพจน์เป็นหลัก หลักธรรมที่ท่านนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการจัดคือมูลบท ๑๘ เป็นฝ่ายโฆทาน เป็นกุศลบท ๙ ได้แก่ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา (๓) อโลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) อสุภสังขยา (๗) ทุกขสังขยา (๘) อนิจจังสังขยา (๙) อนัตตสังขยา และที่เป็นฝ่ายสังกิเลส เป็นอกุศลบท ๙ ได้แก่ (๑) ตัณหา (๒) อวิชชา (๓) โลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) อสุภสังขยา (๗) สุขสังขยา (๘) นิจจังสังขยา (๙) อัตตสังขยา โดยแบ่งเป็น ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภท ซึ่งการจัดหมวดหมู่ทั้ง ๒ แบบนี้ก็มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน

๒.๓ สรุป

จากที่ได้ศึกษาวิจัยโครงสร้างและเนื้อหาของคัมภีร์เนตติปกรณ์ โดยใช้ข้อมูลจากคัมภีร์เนตติปกรณ์บาลี อรรถกถาบาลี ฎีกาบาลี และคำอธิบายจากฉบับแปลเป็นภาษาไทย หนังสือ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ค้นคว้าพระพุทธรพจน์จากพระไตรปิฎกภาษาบาลีและพระไตรปิฎกภาษาไทย ส่วนที่เป็นตัวอย่างตามคัมภีร์เนตติปกรณ์และหาตัวอย่างเพิ่มเติมมาประกอบ พบว่า

๑. ด้านความเป็นมา คัมภีร์นี้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล รจนาโดยพระมหากัจจายนเถระ พระพุทธเจ้าทรงอนุโมทนา และนำขึ้นสู่การสังคายนาครั้งที่ ๑ รักษาสืบทอดมาตามลำดับหลักการในเนตติปกรณ์ได้รับการอ้างอิงและนำไปใช้ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาสืบมา

๒. ด้านโครงสร้าง พระมหากัจจายนเถระได้จัดโครงสร้างคัมภีร์ประกอบด้วย ๔ ส่วน (๑) สรุปประมวลเนื้อหาโดยย่อของทั้งคัมภีร์ (๒) ตั้งอุทเทส แสดงชื่อหัวข้อแบบแผนทั้งหมด (๓) นิทเทส ให้คำจำกัดความแบบย่อ ๆ ของอุทเทส (๔) ปฏิทเทส ขยายความอุทเทสเหล่านั้นโดย

^{๒๙๔} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๑-๑๙๒.

^{๒๙๕} เนตติ. (บาลี) ๑๒๕/๑๙๒.

ละเอียด โดยยกพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่างประกอบ เป็นโครงสร้างที่จัดอย่างเป็นระบบ ค่อย ๆ อธิบายให้ละเอียดไปตามลำดับ

๓. ด้านเนื้อหา ในส่วนของหาระ ๑๖ และนัย ๕ ท่านพระมหากัจจายนเถระได้วางรูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ที่มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว มีกฎเกณฑ์ ระเบียบ แบบแผน ที่แน่นอน ทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ เชื่อมโยงเข้าสู่เรื่องอริยสัจ ๔ และข้อปฏิบัติฝ่ายอริยมรรค ป้องกันการตีความหรืออธิบายหลักธรรมออกนอกแนวสังฆธรรม แนวทางการอธิบายพระพุทธพจน์ทั้งหาระ ๑๖ และนัย ๕ เป็นแนวทางที่สอดคล้องไปในทิศทางเดียวกันนั่นเอง เพียงแต่มีความพิเศษกว่ากัน หาระ ๑๖ มุ่งอธิบายให้ความละเอียดทางด้านพยัญชนะว่าควรจะเข้าใจอย่างไร อธิบายเพิ่มเติมให้ละเอียดอย่างไร จึงจะไม่คลาดเคลื่อน นำเข้าสู่การเข้าใจอริยสัจได้ ส่วนนัย ๕ มุ่งอธิบายประกอบเรื่องอริยสัจ เข้ากับพระพุทธพจน์ โดยมีหลักธรรมที่ตั้งเป็นหลักเอาไว้แล้วในมูลบท ๑๘ เป็นพื้นฐานของคำอธิบาย

ส่วนเนื้อหาของศาสนปฎิฐาน ท่านพระมหากัจจายนเถระได้นำเนื้อหาหลักธรรมที่ตั้งไว้ในมูลบท ๑๘ ไปจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์โดยอาศัยเนื้อหาสาระที่มีอยู่ในพระพุทธพจน์นั้น ๆ เป็นหลัก แยกเป็น ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภท เป็นวิธีที่ช่วยให้เข้าใจพระพุทธพจน์นั้น ๆ อย่างชัดเจนว่า พระพุทธพจน์นั้น ๆ มีเนื้อหาเกี่ยวกับสังกิเลส โวทาน วาสนา ทัสสนะ ภาวนาหรืออเสกขะ เป็นต้น เป็นระดับโลกิยะหรือโลกุตระเป็นต้น เมื่อมีความเข้าใจเนื้อหาในพระพุทธพจน์ก็สามารถนำไปอธิบายให้ละเอียดด้วยหลักหาระและนัยต่อไปได้ดี

ความโดดเด่นของคัมภีร์นี้ คือพระมหากัจจายนเถระได้วางหลักอธิบายไว้อย่างเป็นระบบ มีคำจำกัดความของแนวทางแต่ละอย่างชัดเจน ยกตัวอย่างจากพระพุทธพจน์และอธิบายประกอบ เสริมความเข้าใจ เหมือนได้ฟังพระพุทธพจน์โดยตรงโดยมีผู้ขยายความให้เข้าใจตรงประเด็นยิ่งขึ้น ด้วย สามารถนำไปประกอบในการศึกษาพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกได้เป็นอย่างดี แสดงให้เห็นถึงความเชี่ยวชาญในการอธิบายธรรมของท่าน ที่สามารถสร้างรูปแบบการอธิบายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง และที่สำคัญคือท่านเน้นไปที่การอธิบายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ และการปฏิบัติดำเนินตามแนวอริยมรรค เริ่มต้นจากสติปฎิฐาน ๔ เป็นต้นไป

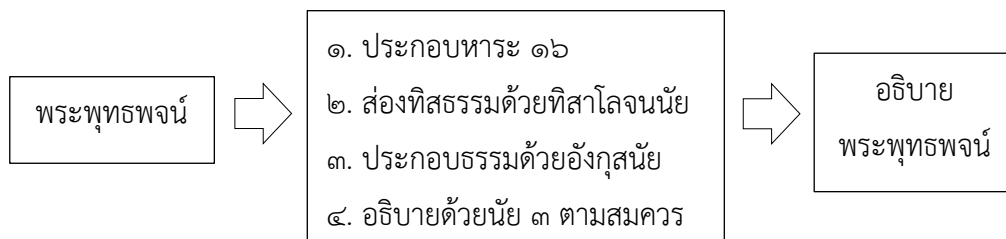
บทที่ ๓

รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์

ในส่วนเนื้อหาของคัมภีร์เนติปกรณ์นั้น ได้แสดงรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปไว้ ๓ แบบ ได้แก่ ทาระ ๑๖ นัย ๕ สาสนปฏิฐาน ๑๖ หรือ ๒๘ จากการศึกษาพบว่า รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวคัมภีร์เนติปกรณ์นั้น เป็นหลักการกว้าง ๆ ตั้งเป็นกฎเกณฑ์ไว้ ผู้อธิบายพระพุทธรูปต้องพิจารณานำไปใช้ตามความเหมาะสม ไม่ได้มีกฎเกณฑ์ตายตัวว่า ต้องใช้หลักการนี้ก่อน ต้องใช้หลักการนั้นหลัง ต้องใช้หลักการทั้งหมด หรือต้องใช้อย่างน้อยก็หลักการ เป็นต้น แต่ให้อยู่ในหลักการที่ได้วางระบบไว้ ตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสมของการอธิบายได้ ป้องกันการอธิบายออกแนวทาง เพราะในหลักการเหล่านั้นมีการทวนสอบความเข้าใจกลับไปกลับมาอยู่เสมอ เพราะทุกหลักการล้วนอธิบายในพระพุทธรูปเดียวกัน เพื่อเข้าใจสิ่งเดียวกันนั่นเอง

รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์นั้น พระมหากัจจายนเถระได้จัดหมวดหมู่พระพุทธรูปทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ แยกออกเป็น ๑๖ ประเภท และ ๒๘ ประเภทในสาสนปฏิฐาน และอธิบายพระพุทธรูปด้านพยานด้วยหลักทาระ ๑๖ อธิบายด้านอรรถด้วยนัย ๕ ตามที่ประกอบได้ เขียนเรียงลำดับการอธิบาย ดังต่อไปนี้

พระพุทธรูป -> (๑) ทาระ ๑๖ -> (๒) ทิสาลอจนนัย -> (๓) อังกุสนัย -> (๔) นัย ๓ มีนันทิยาวิภูฏนัยเป็นต้น -> อธิบายพระพุทธรูป

อธิบายรายละเอียดเพิ่มเติม ดังนี้

(๑) อธิบายพยานโดยการประกอบทาระ ๑๖ เข้าไปในพระพุทธรูปนั้น โดยพิจารณาอธิบายตามความเหมาะสม ไม่จำเป็นต้องอธิบายให้ครบทุกทาระ เน้นประกอบพระพุทธรูปลงในอริยสัจ ๔ แล้วยกภาเวตัพพธรรมขึ้นแสดงให้เห็นเด่นชัด เพื่อให้ทราบหลักธรรมที่ควรนำไปฝึกปฏิบัติ และยกปหาตัพพธรรมขึ้นแสดงคู่กัน เพื่อแสดงอานุภาพของภาเวตัพพธรรมนั้น

(๒) พิจารณาทิศทางของหลักธรรมที่มีอยู่ในพระพุทธพจน์นั้น เชื่อมโยงต่อเนื่องกับหลักธรรมอื่น ๆ ทั้งฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโศกาน โดยอาศัยธรรมที่เป็นทิศทาง ด้วยทิสาลอจนนัย เพื่อให้เห็นว่า หลักธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้นมีความต่อเนื่องถึงกันเป็นทอด ๆ

(๓) ประกอบหลักธรรมที่มีความเกี่ยวพันในแง่ใดแง่หนึ่ง ด้วยอังกุสนัย เพื่อแสดงให้เห็นว่า ธรรมทั้งหลายแม้จะแสดงหมวดละ ๒ หมวดละ ๓ หมวดละ ๔ เป็นต้น ก็มีความเกี่ยวเนื่องกันในแง่ใดแง่หนึ่ง แม้จะมีชื่อและจำนวนแตกต่างกันก็ตาม ก็ย่อมแสดงสัจธรรมเหมือนกัน นำมาประกอบกันได้

(๔) อธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์ แจกแจงแยกแยะธรรม ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน ทั้งธรรมฝ่ายสังกิเลสและธรรมฝ่ายโศกาน ธรรมทั้ง ๒ ฝ่ายนี้เป็นปฏิปักษ์กัน แล้วสงเคราะห์ลงอริยสัง ๔ ตามเหมาะสมด้วยนัย ๓ มีนันทิยาวิภูฏนัยเป็นต้น โดยพิจารณาเนื้อความในพระพุทธพจน์ เปรียบเทียบกับมูลบท ๑๘ หากเข้ากับตัณหา อวิชชา สมณะ วิปัสสนา อธิบายด้วยนันทิยาวิภูฏนัย เข้ากับโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ อธิบายด้วยติปุกลนัย เข้ากับอสุภสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา สุกสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา อธิบายด้วยสีหวิกกีฬิตนัย

ต่อไป ผู้วิจัยจะนำรูปแบบดังกล่าวมาอธิบายพระพุทธพจน์เป็นตัวอย่าง โดยอธิบายตามหลักหาระ นัย และสาสนปฏิฐานไปตามลำดับ แต่เนื่องจากพระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกมีเป็นจำนวนมาก ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างมาเพียง ๓ เรื่อง โดยเลือกพระพุทธพจน์ที่มีหลักธรรมตามมูลบท ๑๘ ประกอบอยู่อย่างชัดเจน เพื่อจะได้อธิบายด้วยนัย ๓ นัยละ ๑ พระพุทธพจน์ ได้แก่ (๑) อุทเทส มหาสติปฏิฐานสูตร ในคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค พระพุทธพจน์นี้มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับหลักธรรมหมวด ๔ จะนำไปอธิบายด้วยสีหวิกกีฬิตนัย (๒) คาถาแรกในยมกวรรค คัมภีร์ขุททกนิกาย ธรรมบท พระพุทธพจน์นี้มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับธรรมหมวด ๓ จะนำไปอธิบายด้วยติปุกลนัย (๓) คาถาแรกของโอวาทปาติโมกข์ พระพุทธพจน์นี้มีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับธรรมหมวด ๒ จะนำไปอธิบายด้วยนันทิยาวิภูฏนัย สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๓.๑ แสดงหลักกรรม นัย ๓ และการเลือกพระพุทธรูป

สังกิลีส ๙	โวทาน ๙	นัย ๓	พระพุทธรูป
สุกัสนัญญา สุขัสนัญญา นิจกัสนัญญา อัตตัสนัญญา	อสุกัสนัญญา ทุกขัสนัญญา อนิจกัสนัญญา อนัตตัสนัญญา	สีหวิกกีฬิตนัย	สติปัญฐาน ๔
โลกะ โทสะ โมหะ	อโลกะ อโทสะ อโมหะ	ติปุขลนัย	คาถา มโนปุพพุงคมา ฐมา..
ตัณหา อวิชชา	สมณะ วิปัสสนา	นันทิยาวิญญนัย	คาถา สพพปาปัสส อกรรม..

๓.๑ อธิบายตามหลักหาระ

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์สติปัญฐาน ๔ และพระคาถาในธรรมบท ๒ คาถา ตามหลักหาระ ๑๖ โดยประกอบพระพุทธรูปเข้าไปในหาระ ๑๖ วิเคราะห์แล้วนำมาอธิบายตามความเหมาะสม แต่จะไม่อธิบายครบทุกหาระ อธิบายเฉพาะหาระที่เห็นว่ามีเกี่ยวข้องกับข้อชัดเจน มีประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจธรรมนั้น ๆ ในแง่มุมที่เชื่อมโยงไปสู่อริยสัจ ๔ และอริยมรรคมีองค์ ๘ ต่อไป

ก. อุทเทสมหาสติปัญฐานสูตร

ผู้วิจัยจะประกอบหาระ ๑๖ เข้าไปในอุทเทสมหาสติปัญฐานสูตร แล้วอธิบายเฉพาะส่วนที่เห็นว่ามีเกี่ยวข้องกับข้อชัดเจน หาระใดที่ไม่เกี่ยวข้องก็จะไม่อธิบาย จะข้ามลำดับไปหมายเลขลำดับของหาระ ๑๖ จะคงไว้ตามเดิม ลำดับใดข้ามไป ฟังทราบว่าเป็นผู้วิจัยไม่ได้ อธิบาย

บาลีมหาสติปัญฐานสูตร ส่วนอุทเทสมีว่า

เอกายโน อยั ภิกขเว มคโค สดตานุ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานันฺ สมตฺกกาย ทุกฺขโทมนสฺसानันฺ
อตฺถงคฺมาย ฌายสฺส อธิคฺมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทฺธิ จตฺตารโ สติปัญฐานา.

กตเม จตฺตารโ. อธิ ภิกขเว ภิกขุ กายเ กายานุปสฺสี วิหฺรติ อาตปิ สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย
โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสํ, เวทนาสุ เวทนานุปสฺสี วิหฺรติ อาตปิ สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก
อภิชฺฌาโทมนสฺสํ, จิตฺเต จิตฺตานุปสฺสี วิหฺรติ อาตปิ สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก

อภิขณาโทมนสส์, ฌเมสฺ ฌมมานุปสสี วิหริติ อาตาศปี สมปะชาโน สติมา วิเนยย โลก
อภิขณาโทมนสส์.^๑

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้ เป็นทางเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและ
ปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้คือ
สติปัฏฐาน ๔ ประการ

สติปัฏฐาน ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ

ภิกษุในธรรมวินัยนี้

๑. พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัส
ในโลกได้

๒. พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อภิชณาและโทมนัสในโลกได้

๓. พิจารณาเห็นจิตในจิตอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสใน
โลกได้

๔. พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณา
และโทมนัสในโลกได้^๒

อุเทศมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ สามารถอธิบายด้วยหลักการในหาระต่าง ๆ ได้ดังตัวอย่าง
ต่อไปนี้

๑. เทศนาหาระ

เทศนาหาระเป็นหลักการจำแนกพระพุทธรพจน์เป็น ๖ ประเด็น ได้แก่ (๑) อัสนาทะ (๒)
อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผล (๕) อุปายะ และ (๖) อาณัตติ อธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

สติปัฏฐาน ๔ ที่ปรากฏในพยัญชนะตามพระพุทธรพจน์นี้จัดเข้าอุปายะ เนื่องจากเป็นข้อ
ปฏิบัติเบื้องต้นที่เป็นเหตุให้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน เป็นการปฏิบัติวิปัสสนาเพื่อให้เกิดอริยมรรค
เพราะตามมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงสติปัฏฐานระดับโลกียะ อันเป็นปุพพภาค
มรรค เป็นข้อปฏิบัติเบื้องต้นที่เป็นเหตุให้อริยมรรคเกิดขึ้นในภายหน้าต่อไป เป็นสติที่ตั้งมั่นบ่อย ๆ
เพื่อจะใช้ปัญญาพิจารณาความจริงในอารมณ์ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม การฝึกปฏิบัติตามแบบ
สติปัฏฐานจะเกิดขึ้นได้ ต้ององค์มรรคที่ต้องใช้ประจำ คือ สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ เห็นได้

^๑ ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

ในบาลีว่า **อาตาศิ สมปะชาโน สติมา** จัดเป็นองค์มรรคได้ดังนี้ อาตาศิ ได้แก่ สัมมาวายามะ, สมปะชาโน ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ, สติมา ได้แก่ สัมมาสติ

เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอุปายะ ส่วนอื่น ๆ ในเทศนาหาระ ได้แก่ อัสนาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผล และอาณัตติ ก็เป็นอันแสดงด้วย เป็นเนื้อความที่มีอยู่โดยอ้อมในพระพุทธพจน์นั้น อธิบายได้ดังนี้

อัสนาทะและอาทีนวะเป็นเนื้อความที่มีอยู่ในบาลีว่า **อิธ ภิกขุ** และบาลีว่า **เอกายโน อัย ภิกขเว มคฺโค** บาลีทั้งสองชุดนี้หมายถึง ผู้มีปัญญาเห็นโทษภัยในวัฏฏะสงสาร ต้องการออกจากการเวียนว่ายตายเกิดนี้ มีศรัทธามาฟังคำสอนและรับเอาไปปฏิบัติ มีธรรมวินัยของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นที่อาศัย ผู้มีปัญญาเห็นภัยในวัฏฏะสงสารจินตนาการทางออก มาฟังธรรมและปฏิบัติ ตามหลักสติปัฏฐาน ต้องมีปัญญารู้จักอัสนาทะและอาทีนวะเป็นอย่างดี โดยมีคำอธิบายดังนี้

อัสนาทะ ได้แก่ สุขุสมนัสและความจิตใจเฟลิดเฟลิดที่อาศัยอารมณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้น เช่น สุขุสมนัสที่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรืออาศัยรูปร่างกายเกิดขึ้น ทำให้เกิดความจิตใจเฟลิดยินดี อัสนาทะนี้เป็นเหตุทำให้เกิดทุกข์ใหม่ ๆ ต่อไปไม่สิ้นสุด อัสนาทะจัดเป็นสมุทัยสัง

อาทีนวะ ได้แก่ อุปาทานขันธ ๕ เพราะสังขารทั้งหมดที่เป็นไปในภุมิ ๓ ล้วนเป็นสิ่งไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความดับหมดไปในที่สุด เป็นสิ่งที่ว่างเปล่าจากแก่นสาร ว่างเปล่าจากความเที่ยง ว่างเปล่าจากความสุขอย่างแท้จริง ว่างเปล่าจากอัตตาตัวตนสัตว์บุคคล อุปาทานขันธ ๕ เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งความทุกข์นานาประการ มีความแก่และความตายเป็นศูนย์รวม นอกจากนั้นยังมีความเจ็บป่วย ความประสพกับสิ่งไม่น่าปรารถนา ความพลัดพราก และทุกข์โทมนัสที่เกิดขึ้นเมื่อประสพกับความแปรปรวนไม่แน่นอนของขันธ อาทีนวะจัดเป็นทุกข์สัง

เมื่อมีปัญญาเข้าใจชัดเจนในอัสนาทะและอาทีนวะ ก็จะทำให้เข้าใจการเกิดตายวนเวียนในวัฏฏะสงสารได้อย่างชัดเจน ขันธ ๕ อันเป็นกองทุกข์นี้ หมุนวนเวียนไปด้วยอำนาจวิชาและตัณหาไม่อาจที่จะสิ้นสุดลงได้ เหมือนกับเปลวไฟของตะเกียงที่เกิดจากไส้และน้ำมัน หากไส้ตะเกียงยังมีอยู่และมีการเติมน้ำมันอยู่เป็นประจำ ก็จะลุกโพลงไปตลอดกาล^๓

หรือ เหมือนกับไฟกองใหญ่ที่เกิดจากไม้ ๑๐ เล่มเกวียนบ้าง ๒๐ เล่มเกวียนบ้าง ๓๐ เล่มเกวียนบ้าง ๔๐ เล่มเกวียนบ้าง หากมีการเติมเชื้อ คือหญ้าแห้ง โคมัยแห้ง หรือไม้แห้งอยู่เสมอ กองไฟนั้นก็จะลุกโพลงไปตลอดกาล ไม่มีวันดับลงได้^๔ วัฏฏะทุกข์จึงเป็นวงกลมที่หมุนวนอยู่ เป็นสังขจะ ๒ ประการคือทุกข์สังกับสมุทัยสังที่ครอบงำบุรุษทั้งหลาย ให้ต้องเวียนว่ายตายเกิดและทุกข์ทรมานอยู่

^๓ ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๓/๘๓, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๓/๑๐๖.

^๔ ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๕๒/๘๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๕๒/๑๐๔-๑๐๕.

ในโลกทั้ง ๓ ไม่อาจจะหลุดรอดออกไปได้ ผู้มีปัญญา เห็นโทษภัยของวิญญูะสงสาร เชื่อมันปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จึงมาพึ่งธรรมอันเป็นเครื่องมือนำออกจากวิญญูะทุกข์ ผีกฝนตนเอง ดำเนินตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ เพื่อนำตนออกจากวิญญูะทุกข์ต่อไป

นิสสรณะ คืออริยมรรคและนิพพาน อยู่ในอานิสงส์ของการปฏิบัติสติปัฏฐาน ตามบาลีว่า **ถายสฺส อธิคฺมาย, นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา** เพราะสติปัฏฐานนี้เป็นไปเพื่อให้บรรลุถึงอริยมรรคและทำให้แจ้งพระนิพพาน เป็นทางออกจากวิญญูะทุกข์อย่างแท้จริง พระนิพพานเป็นสภาวะที่นำออก ผู้ปฏิบัติต้องดำเนินให้ถึงนิพพาน มีนิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น จึงจะออกจากวิญญูะทุกข์ได้อย่างแท้จริง หากไม่ถึงนิพพาน ก็ไม่สามารถออกจากวิญญูะทุกข์ได้ ประตู่ที่ทำให้เข้าถึงพระนิพพานคืออริยมรรคมีองค์ ๘

ผล คือ ผลของพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า เริ่มต้นจากผลในปัจจุบัน คือเกิดสุขุมยปัญญา เข้าใจชัดเจนเรื่องการปฏิบัติเพื่อพ้นทุกข์ว่ามีหนทางเดียวเท่านั้น ทางอื่นไม่มี ละทิ้งทางอื่นเสีย มาดำเนินทางนี้ ทางนี้มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ความล่งเลงสัยในประเด็นเรื่องมรรคก็เป็นอันหมดไป ละทิ้งข้อปฏิบัติที่ไร้ประโยชน์ออกไปเสีย มาเดินตามทางที่ถูกต้องแน่นอน

นอกจากนั้น ยังมีผลที่เกิดจากการปฏิบัติสติปัฏฐาน เริ่มต้นจากสามารถละอภิชฌาและโทมนัสได้ ตามบาลีว่า **วิเนยฺย โลก อภิชฌาโทมนสฺส** เนื่องจากสติปัฏฐาน ๔ ที่พระพุทธองค์ทรงแสดงในมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ เป็นระดับโลกิยะ มีกาย เวทนา จิต ธรรม เป็นอารมณ์ เป็นการกระทำเหตุ ต้องมีผลติดตามมา เช่น เกิดสมาธิระดับต่าง ๆ เมื่อมีสติต่อเนื่องกันเป็นเวลานานก็ย่อมเกิดสมาธิ, เกิดความสุขจากการปฏิบัติเพราะปล่อยวางอารมณ์ ไม่มีตัณหาเพ่งเล็งจ้องจะเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ก็ไม่เกิดโทมนัสทางใจ, ญาณระดับโลกิยะทั้งหมดและสติที่กำหนดกายเป็นต้นทั้งหมด จัดเป็นผลของสติปัฏฐาน ผลของสติปัฏฐานเหล่านี้ เมื่อเกิดขึ้นมาแล้ว ก็เป็นส่วนหนึ่งของสังขาร เป็นสิ่งปรุงแต่ง มีความเกิดขึ้นแล้วก็ดับไป จัดเป็นทุกขสัจ

อานัตติ คือคำตักเตือนแนะนำของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงชักชวนโดยการบอกอานิสงส์ตามบาลีว่า **เอกายโน อโย ภิกฺขเว มคฺโค สุตฺตานํ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมตฺถิกมฺยา** ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตฺถกมฺยา ถายสฺส อธิคฺมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยา, ยทิทํ จตฺตาโร สติปัฏฺฐานา.

บุคคลผู้ต้องการพ้นทุกข์ ถึงพระนิพพาน ต้องมาดำเนินตามทางนี้ เพราะทางนี้เป็นทางเดียวเท่านั้น ทางอื่นไม่มี ในขณะที่พระศาสดาคือพระธรรมวินัยคำสั่งสอนยังมีอยู่ ทางยังมีอยู่ ควรรับศึกษาและเร่งปฏิบัติฝึกฝน จะได้ไม่เกิดความเดือดร้อนใจในภายหลังว่า ในขณะที่ยังไม่โอกาส ไม่ได้รับชวนชวาย มัวแต่ประมาทไป ดังที่พระพุทธองค์ตรัสตักเตือนไว้ท้ายพระสูตรต่าง ๆ เสมอว่า

กิจใดที่ศาสดาผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูล ผู้อนุเคราะห์ พึงอาศัยความอนุเคราะห์กระทำแก่สาวกทั้งหลาย กิจนั้นเราก็ได้กระทำแล้วแก่เธอทั้งหลาย ภิกษุทั้งหลาย นั้นโคนไม้ นั้นเรือนว่าง เธอทั้งหลายจงเพ่งพินิจ อย่าประมาท อย่าได้มีความร้อนใจในภายหลัง นี่เป็นคำพร่ำสอนสำหรับเธอทั้งหลายของเรา^๕

พระพุทธองค์นั้นทรงเป็นผู้บอกทาง ส่วนการเดินทาง การฝึกหัดปฏิบัติ การเจริญมรรคเพื่อละกิเลส ผู้ปฏิบัติต้องทำเอง จะดับกิเลสหรือปริญพพานแทนกันไม่ได้ เพราะการดับกิเลส เป็นเรื่องเฉพาะตน เป็นการดับสนิทเฉพาะตนของคนนั้น ๆ เท่านั้น^๖ จะดับแทนกันไม่ได้ ดังนั้น พระพุทธองค์จึงทรงแนะนำ พร่ำสอนให้เร่งปฏิบัติ เพื่อกระตุ้นเตือนให้ปฏิบัติในหลักธรรมนั้น ๆ พระองค์ทรงแจกแจงอานิสงส์ให้ฟัง เหมือนกับพ่อค้าผู้ชำนาญบอกประโยชน์และสำคัญของสินค้า

ในมหาสติปัฏฐานสูตรพระองค์ทรงแสดงอานิสงส์ตอนต้นของพระสูตรว่า เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้จิตใจสะอาดบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสอย่างแท้จริง ทำให้ก้าวล่วงโสกะปริเทวะ ดับทุกข์และโทมนัส เป็นข้อปฏิบัติที่ทำให้บรรลุถึงอริยมรรค และทำให้แจ้งพระนิพพาน^๗ ในตอนท้ายของพระสูตรหลังจากได้ขยายหลักปฏิบัติทุกหัวข้อ เป็น ๔ สติปัฏฐานและขยายความโดยละเอียด แยกเป็น ๒๑ หมวด ได้แก่ กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๔ หมวด เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ หมวด จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ หมวด ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๕ หมวดแล้ว พระองค์ได้ทรงย้ำผลอานิสงส์ของการปฏิบัติเป็นเวลา ๗ ปีเป็นต้น ย่นระยะเวลาลงมาถึง ๗ วัน จะมีอานิสงส์ ๒ ประการ ได้แก่ บรรลุธรรมเป็นพระอรหันต์ หรือหากยังกิเลสเหลืออยู่จะบรรลุธรรมเป็นพระอนาคามี^๘

เมื่อจัดอัสสาหะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผล อุบายะ และอาณัตติ โดยความเป็นสังขจะ ๔ สามารถนำมาจัดได้ตามหลักการในเนตติปริกัณห์ที่ว่า

อาทีนวะกับผล เป็นทุกขสังข
อัสสาหะ เป็นสมุทัยสังข
นิสสรณะ เป็นนิโรธสังข
อุบายะกับอาณัตติ เป็นมัคคสังข

ดังนั้น สติปัฏฐาน ๔ จัดเป็นมัคคสังข เป็นมัชฌิมาปฏิปทา ดังที่พระพุทธองค์ทรงแสดงว่า

^๕ ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๗๖/๓๒๑, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๗๖/๔๕๒.

^๖ บาลีว่า อปริตสสํ ปจฺจตฺตฺยเว ปริญฺพายติ; ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๘/๕๑/๘๐, ส.นิ. (ไทย) ๑๘/๕๑/๑๐๑.

^๗ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^๘ ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๔๐๔/๒๖๘-๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๔๐๔/๓๓๘-๓๔๐.

ปฏิบัติอย่างกลาง เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาเห็นกายในกาย มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัด
อภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ พิจารณาเห็นเวทนาในเวทนา ฯลฯ พิจารณาเห็นจิตในจิต ฯลฯ
พิจารณาเห็นธรรมในธรรม มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้
ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า ปฏิบัติอย่างกลาง^๙

ไม่ใช่เฉพาะสติปัฏฐานเท่านั้นที่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา แม้โพธิปักขิยธรรมที่เหลือ ได้แก่
สัมมปธาน ๔ อธิบาต ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ และองค์มรรคทั้ง ๘ ก็เป็นมัชฌิมาปฏิปทา
เช่นเดียวกัน^{๑๐} และโพธิปักขิยธรรมทั้งหมดนั้นเป็นทางสายเอก^{๑๑}

๒. วิจัยหาระ

วิจัยหาระเป็นหลักการวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะ พระพุทธพจน์ในประเด็นต่าง ๆ ๑๑
ประเด็น ได้แก่ (๑) ปทวิจย (๒) ปัญหาวิจย (๓) วิสัชชनावิจย (๔) ปุพพาปรวิจย (๕) อัสนาทวิจย (๖)
อาทีนววิจย (๗) นิสสรณวิจย (๘) ผลวิจย (๙) อุบายวิจย (๑๐) อาณัตติวิจย (๑๑) อนุคิตวิจย นำมา
อธิบายสติปัฏฐาน ๓ ประเด็น คือ (๑) ปทวิจย (๒) ปัญหาวิจย (๓) อนุคิตวิจย ดังนี้

(๑) ปทวิจย

การวิจัยบทพระบาลี ทำให้เข้าใจความหมายเพิ่มเติมจากรูปศัพท์ เช่น

มคโค มีรูปเป็นเอกวจนะ ตามหลักไวยากรณ์บ่งชี้ถึงสิ่งเดียว มีความหมายว่า ทางนั้น
มีอย่างเดียวเท่านั้น โดยความเป็นสภาวะที่เป็นเหตุให้ถึงพระนิพพาน และผู้ต้องการพระนิพพานต้อง
ดำเนินไปทางนี้ ทางอื่นนอกจากนี้ไม่มี มรรคจึงเป็นสิ่งความจำเป็นสำหรับผู้ต้องการถึงพระนิพพาน ผู้
ปรารถนาความพ้นทุกข์อย่างแท้จริง จำเป็นต้องเดินตามมรรคนี้เท่านั้น ไม่มีทางอื่นใดนอกจากนี้

สติปัฏฐานา มีรูปเป็นพหูวจนะ ตามหลักไวยากรณ์บ่งชี้ถึงหลายสิ่ง สติปัฏฐานาโดย
สภาวะธรรมเป็นอย่างเดียวคือสติที่ตั้งไว้อย่างมั่นคง แต่ในบาลีใช้รูปบทเป็นพหูพจน์ว่า **สติปัฏฐานา**
เพราะจำนวนสตินั้นมีมาก เกิดได้บ่อย ๆ มีอารมณ์หลายอย่าง คือ กาย เวทนา จิต ธรรม บางขณะ
สติมีกายเป็นอารมณ์ บางขณะสติมีเวทนาเป็นอารมณ์ บางขณะสติมีจิตเป็นอารมณ์ บางขณะสติมี

^๙ อัง.ติก. (บาลี) ๒๐/๑๕๗/๒๘๙, อัง.ติก. (ไทย) ๒๐/๑๕๗/๒๘๙/๔๐๒.

^{๑๐} คุราวละเอียดในอัง.ติก.(บาลี) ๒๐/๑๕๘-๑๖๓/๒๘๙-๒๙๐, อัง.ติก.(ไทย) ๒๐/๑๕๘-๑๖๓/๔๐๓-
๔๐๔.

^{๑๑} เอกายนมคโค วุจจนติ จตตารโ สติปัฏฐานา ฯเปฯ อริโย อฏฺฐงคิโก มคโค; คุราวละเอียดใน พุ.จ.
(บาลี) ๓๐/๑๐๗/๒๒๑, พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๐๗/๓๖๕.

ธรรมเป็นอารมณ์ สตินี้ใช้ในการปฏิบัติส่วนเบื้องต้น จึงต้องเจริญให้มาก กระทำให้มาก สติที่เกิดขึ้นจึงมีเป็นจำนวนมาก โดยความแตกต่างกันของอารมณ์และเหตุปัจจัยอื่น ๆ และการเจริญสติปัฏฐานต้องทำต่อเนื่องเป็นระยะเวลาานาน ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่าเจริญต่อเนื่องกัน ๗ ปี ๖ ปี ๕ ปี เป็นต้น

(๒) ปัญหาวิจัย

คำถามในอุทเทสของสติปัฏฐานว่า กตเม จตตารโ เป็นกถตุกัมยตาปุจฉา คือคำถามที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์จะตอบเอง เพราะไม่มีสิ่งใด ๆ ที่ควรรู้ อันพระองค์ไม่ได้ทรงรู้ด้วยปัญญา พระองค์ทรงรู้ ทรงเห็นทุกประการ จึงไม่มีคำถามถึงสิ่งที่ยังไม่รู้ ไม่มีคำถามเทียบเคียงความรู้กับบัณฑิตเหล่าอื่น

(๓) อนุคติวิจัย

การอ้างอิงพระพุทธพจน์ที่สอดคล้องกันมารับรองยืนยัน สามารถนำมาอ้างอิงได้หลายแง่มุม มีพระพุทธพจน์เกี่ยวกับสติปัฏฐานมากมายกระจายอยู่ในพระไตรปิฎก เช่น มหาสติปัฏฐานสูตร ในมัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก^{๑๒} สติปัฏฐานกถา ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค^{๑๓} สติปัฏฐานวิงค์ ในอภิธรรมปิฎก วิงค์^{๑๔} และคัมภีร์ที่รวบรวมพระสูตรเกี่ยวกับสติปัฏฐานไว้เป็นหมวดหมู่ คือคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค สติปัฏฐานสังยุตต์^{๑๕}

๓. ยุติทหาร

ยุติทหารเป็นการตรวจสอบความเหมาะสมลงกันได้ของพระพุทธพจน์ ให้เห็นความเหมาะสม ๒ ด้าน (๑) โดยศัพท์ คือเป็นศัพท์ที่ถูกต้องตามหลักภาษา และสามารถสื่อถึงเนื้อความที่ต้องการได้ (๒) โดยอรรถ คือความไม่ขัดแย้งลงกันได้โดยสภาวะธรรม โดยมีหลักเกณฑ์ที่ใช้ตรวจสอบคือ หลักมหาปเทศ หลักอริยสัจ หลักวินัย และหลักธรรมตา นำมาอธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

(๑) หลักมหาปเทศ

พระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกบาลีที่ได้รับการสืบทอดมา ถือเป็นยุติได้ว่า มีความเหมาะสมทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะโดยประการทั้งปวง เพราะเป็นพระดำรัสของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า ผู้

^{๑๒} คุรายละเอียต ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๗๗-๙๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๕-๑๓๘/๑๐๑-๑๓๑.

^{๑๓} คุรายละเอียตใน ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๓๔-๓๕/๔๔๐-๔๔๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๓๔-๓๕/๕๙๒-๕๙๖.

^{๑๔} คุรายละเอียตใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๕-๓๗๓/๒๒๙-๒๔๑, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕-๓๗๓/๓๐๖-๓๑๙.

^{๑๕} คุรายละเอียตใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๖๗-๔๗๐/๑๒๓-๑๖๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๖๗-๔๗๐/๒๑๐-๒๘๑.

ทรงรู้ ทรงเห็นด้วยปัญญา ไม่มีพระดำรัสใด ๆ จะมีความคลาดเคลื่อน ตรัสไว้อย่างไร ความจริงก็ย่อมเป็นเช่นนั้น สมดังพระพุทธพจน์ว่า

เพราะตถาคตตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณในราตรีใด และปรินิพพานด้วยอนุปาติเสสนิพพานธาตุในราตรีใด ในระหว่างนี้ ย่อมภาสิต กล่าว แสดงออก ซึ่งคำใด คำนั้นทั้งหมดเป็นจริงอย่างนั้นแล ไม่เป็นอย่างอื่น ฉะนั้น ชาวโลกจึงเรียกว่าตถาคต^{๑๖}

(๒) หลักอริยสัจ ๔

สติปัญญานจัดเป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา เป็นสัจจะข้อที่ ๔

(๓) หลักวินัย

ธรรมเทศนาที่ทรงแสดงในมหาสติปัญญาสูตร เน้นแสดงปฏิบัติฝ่ายมรรค ทำให้เกิดสัมมาทิฐิในมรรค มีความเห็นตรงถูกต้องว่ามรรคที่แท้จริงคืออะไรและต้องดำเนินอย่างไร ทำให้ละความไม่รู้และความเข้าใจผิดในมรรค เลิกยึดถือในมรรคที่ผิด ๆ การประกาศเอากายมรรคทำให้ละมรรคอื่นทั้งหมด มามุ่งเดินในทางนี้เท่านั้น ทำให้มีที่อาศัยอันมั่นคง การประกาศอานิสงส์ทำให้ละการกระทำด้วยความไม่รู้เหตุผล การทำเหตุทุกประการย่อมมีผล สติปัญญาเป็นเหตุ มีผลและอานิสงส์อย่างไร ก็มีความเข้าใจชัด การประกาศวิธีปฏิบัติโดยละเอียด ทำให้ละความลังเลสงสัยในวิธีการ ละมรรคที่ไม่หมดจด ละปฏิบัติที่ผิด ที่ไม่นำออกจากทุกข์ไปได้ เพราะไม่มีมรรคอื่นที่ทำให้ถึงความบริสุทธิ์นอกจากสติปัญญาเป็นต้น ดังที่ท่านพระสารีบุตรขยายความไว้ว่า

คำว่า พราหมณ์ไม่กล่าวความหมดจด ... โดยมรรคอื่น อธิบายว่า พราหมณ์ไม่กล่าว คือ ไม่พูด ไม่บอก ไม่แสดง ไม่ชี้แจงความหมดจด คือ ความสะอาด ความบริสุทธิ์ ความหลุดไป ความพ้นไป ความหลุดพ้นไป โดยมรรคอื่น คือมรรคที่ไม่หมดจด ปฏิปทาที่ผิด ทางที่มีไข้นำออกจากทุกข์ นอกจากสติปัญญา สัมมปัชฌาน อิทธิบาท อินทรีย์ พละ โพชฌงค์ อริยมรรคมีองค์ ๘^{๑๗}

ธรรมฝ่ายมรรคนั้นทำให้ละสังโยชน์ต่าง ๆ เบื้องต้นละสังโยชน์ ๓ เพื่อกระทำให้แจ้งโสดาปัตติผล เป็นพระอริยสงฆ์เข้าสู่พระสัทธรรม เป็นผู้แน่นอน ได้แก่ ละสักกายทิฐิ คือความเห็นผิดในชั้น ๕ ว่าเป็นตัวตนหรือมีตัวตน ทรงแจกแจงให้เห็นชัดถึงสภาวะต่าง ๆ ที่มีอยู่จริง แยกเป็นกาย เวทนา จิต ธรรม เมื่อศึกษาด้วยวิธีการที่ถูกต้องก็จะละสักกายทิฐิได้ ละความลังเลสงสัยในสิกขา ละสัสสัพตปรามาสที่ยึดถือข้อปฏิบัติอื่นนอกจากมรรคว่าเป็นสิ่งที่จะช่วยให้อริยธรรมบริสุทธิ์ เพราะไม่มีทางอื่น มีเพียงทางเดียวนี้เท่านั้นที่จะทำให้ถึงความบริสุทธิ์ได้จริง

^{๑๖} ชุ.อิตติ (บาลี) ๒๕/๑๑๒/๓๓๓, ชุ.อิตติ (ไทย) ๒๕/๑๑๒/๔๙๖.

^{๑๗} ชุ.ม. (บาลี) ๒๙/๒๕/๗๑, ชุ.ม. (ไทย) ๒๙/๒๕/๑๐๕.

สติปัญญาเป็นข้อปฏิบัติที่ละเอียดได้แน่นอน มีอานิสงส์ตั้งแต่เบื้องต้น คือสามารถถอน อภิชฌาและโทมนัสออกจากอารมณ์ต่าง ๆ ได้^{๑๘} ไม่ต้องดำรงชีวิตอยู่โดยอาศัยตัณหาและทิฐิ ดำรงชีวิตอยู่ด้วยสติสัมปชัญญะแทน เป็นข้อปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อไม่ยึดมั่นถือมั่นขั้น ๕ ไต ๆ ในโลก^{๑๙}

(๔) หลักธรรมดา

สติปัญญาเป็นปฏิจกสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาระ เมื่อปฏิบัติสมบุรณ์เป็นองค์มรรคและ ประกอบเข้ากับมรรคองค์อื่น ๆ ก็เกิดดวงตาปัญญาขึ้น ทำให้เห็นอริยสัจ ๔ จัดเป็นวิชา ทำลาย อวิชาเสียได้ เป็นกระบวนการดับของกองทุกข์ กองทุกข์คือขั้น ๕ ทั้งหมดจะค่อย ๆ ดับลงไป จนกระทั่งดับสนิท ไม่เกิดทุกข์อีกเลย ถ้าเป็นพระโสดาบันก็เหลือเกิดในกามภูมิได้มากที่สุด ๗ ชาติ พระสกทาคามี ๑ ชาติ พระอนาคามีไม่เกิดในกามภูมิอีก จะไปเกิดที่พรหมโลกชั้นสุทธาวาสและ ปรีนิพพานในพรหมโลกนั้น ส่วนพระอรหันต์ไม่เกิดอีก หมัดกองทุกข์โดยสิ้นเชิง

๔. ปทัฏฐานหาระ

ปทัฏฐานหาระเป็นการวิเคราะห์หาปทัฏฐานของธรรม แสดงสิ่งที่เป็นปัจจัยเกื้อกูล หรือ เหตุปัจจัยที่มีกำลังต่อเนื่องกันไปเป็นกระบวนการ สำหรับกระบวนการที่เกี่ยวข้องกับสติปัญญา ๔ มีพระพุทธรูปแสดงไว้มากมาย จะยกมาเพื่อประกอบคำอธิบายพอเป็นตัวอย่าง เช่น

การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์
 การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์
 ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์
 การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์
 สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
 ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจจริต ๓ บริบูรณ์
 สุจจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัญญา ๔ บริบูรณ์
 สติปัญญา ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์
 โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์
 วิชาและวิมุตตินี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้^{๒๐}

^{๑๘} บาลีว่า วิเนยย โลก อภิชฌาโทมนสฺส; ตูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

^{๑๙} บาลีว่า อนิสสิโต จ วิหริติ, น จ กิญจิ โลก อุปาทิยติ; ตูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๔/ ๒๔๙, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๔/๓๐๔.

^{๒๐} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๙๒, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

กระบวนธรรมตามพระพุทธพจน์นี้มีธรรม ๑๐ ประการต่อเนื่องกัน เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) การคบสัจตบุรุษ -> (๒) การฟังสัทธรรม -> (๓) ศรัทธา -> (๔) การมนสิการโดย
 แฝบกาย -> (๕) สติสัมปชัญญะ -> (๖) ความสำรวมอินทรีย์ -> (๗) สุจริต ๓ -> (๘) สติปัฏฐาน ๔ ->
 (๙) โพชฌงค์ ๗ -> (๑๐) วิชาและวิมุตติ

กระบวนธรรมตามพระพุทธพจน์นี้ แสดงให้เห็นชัดเจนว่า สติปัฏฐาน ๔ เป็นหมวดธรรม
 ฝ่ายวิชาและวิมุตติ เป็นไปเพื่อเกิดปัญญา เข้าถึงความหลุดพ้น หากกล่าวถึงเหตุใกล้ของสติปัฏฐาน
 ๔ ในพระสูตรนี้คือสุจริต ๓ หมายความว่า ผู้ที่ต้องการทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์ เจริญไปในกุศล
 ธรรม ไม่มีความเสื่อมถอย จะต้องมีสุจริต ๓ โดยอาศัยความสำรวมระวางอินทรีย์ สติสัมปชัญญะและ
 ธรรมอื่น ๆ ในกระบวนการเป็นกองหนุน เพราะสุจริต ๓ นั้นเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย ดัง
 พระพุทธพจน์ว่า

อะไรเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลาย

คือ ในธรรมวินัยนี้ เธอจักละกายทุจริตแล้ว เจริญกายสุจริต จักละวจีทุจริตแล้ว เจริญ
 วจีสุจริต จักละมโนทุจริตแล้ว เจริญมโนสุจริต เมื่อใด เธอจักละกายทุจริตแล้ว เจริญกายสุจริต
 จักละวจีทุจริตแล้ว เจริญวจีสุจริต จักละมโนทุจริตแล้ว เจริญมโนสุจริต เมื่อนั้น เธออาศัยศีล
 ดำรงอยู่ในศีลแล้วพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการ^{๒๑}

ศีลจึงเป็นเบื้องต้นของคุณงามความดีทุกประการ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกุศลธรรมชั้นสูง ที่
 เป็นไปเพื่อให้เกิดวิชา เพื่อทำให้หลุดพ้นจากวัฏฏะทุกข์ ต้องอาศัยศีล ดำรงอยู่ในศีล จึงจะทำได้
 เหมือนผู้ที่จะทำงานที่ต้องใช้แรงกาย ต้องอาศัยแผ่นดินจึงทำได้ หรือเหมือนพืชต่าง ๆ จะปลูก
 และงอกงามขึ้นได้ต้องอาศัยแผ่นดิน^{๒๒}

การจะดำเนินตามกระบวนธรรมนี้ได้ ต้องอาศัยศรัทธาคือความเชื่อมั่นในปัญญาตรัสรู้ของ
 องค์ศาสดาและมั่นใจในตนเองว่า หากดำเนินตามมรรคที่ทรงแสดงไว้ ย่อมได้ประสบผลดังที่แสดงไว้
 นั้นเอง ไม่เป็นอย่างอื่น กระบวนธรรมนี้จึงเริ่มต้นที่การคบหาสัจตบุรุษและการฟังสัทธรรม

อีกนัยหนึ่ง สติปัฏฐาน ๔ นั้นสามารถประกอบขึ้นจากการปฏิบัติกรรมฐานต่าง ๆ เพราะ
 ในการปฏิบัติกรรมฐานต้องอาศัยความเพียร สติ และสัมชัญญะ เป็นการประกอบธรรมอันเป็นเหตุให้
 เกิดสติปัฏฐานนั่นเอง กรรมฐานนั้นมีมากมาย แต่กรรมฐานที่พระพุทธองค์ทรงแจกแจงสติปัฏฐาน ๔

^{๒๑} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๑๓/๑๖๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๑๓/๒๗๑.

^{๒๒} ดูรายละเอียดในวิเวกกถา ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒-๒๓/๔๓๐-๔๓๑, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒-๒๓/
 ๕๗๗-๕๗๙.

ประกอบเข้าไปอย่างเป็นระบบ ได้แก่ ธรรมเนียมอานาปานสติ หากทำอย่างถูกต้องเป็นระบบดังที่พระพุทธรองค์ทรงแจกแจงไว้ทั้ง ๑๖ ขั้นตอน ก็ย่อมได้สติปัฏฐาน ๔ ครบถ้วน ดังที่พระพุทธรองค์ตรัสว่า

อานนที ธรรมอันเป็นเอกคืออานาปานสติสมาธิ ที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้สติปัฏฐาน ๔ ประการบริบูรณ์ สติปัฏฐาน ๔ ประการที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้โพชฌงค์ ๗ ประการบริบูรณ์ โพชฌงค์ ๗ ประการที่ภิกษุเจริญ ทำให้มากแล้ว ทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์^{๒๓}

เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูได้ง่าย ดังนี้

(๑) อานาปานสติสมาธิ ๑๖ ขั้นตอน -> (๒) สติปัฏฐาน ๔ -> (๓) โพชฌงค์ ๗ -> (๔) วิชาและวิมุตติ

โดยอานาปานสติสมาธิ ๑๖ ขั้นตอน มีการจัดเตรียมเบื้องต้น คือ (๑) มีสถานที่อันเหมาะสมสำหรับการทำกรรมฐาน ได้แก่ ป่า โคนไม้ หรือที่ว่างอันปราศจากผู้คนรบกวน (๒) มีอิริยาบถที่เหมาะสมสำหรับการกำหนดลมหายใจ ได้แก่ นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรง และ (๓) การดำรงสติไว้ที่ปลายจมูกหรือเหนือริมฝีปากบน มีสติหายใจเข้า มีสติหายใจออก เมื่อเตรียมการเบื้องต้นแล้ว จึงเริ่มฝึกฝนไปตามลำดับต่อไป^{๒๔}

ในอานาปานสติสมาธิ ๑๖ ขั้นตอน นำมาจัดเป็นสติปัฏฐาน ๔ ได้ดังนี้

ขั้นที่ ๑ - ขั้นที่ ๔ เป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะลมหายใจจัดเป็นกายอย่างหนึ่ง

ขั้นที่ ๕ - ขั้นที่ ๘ เป็นเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะการมนสิการลมหายใจให้จัดเป็นเวทนาอย่างหนึ่ง

ขั้นที่ ๙ - ขั้นที่ ๑๒ เป็นจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะการเจริญอานาปานสติสมาธิ ต้องประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ

ขั้นที่ ๑๓ - ขั้นที่ ๑๖ เป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เพราะเป็นการเห็นการละอภิชฌาและโทมนัสนั้นด้วยปัญญาแล้วจึงวางเฉยด้วยดี^{๒๕}

^{๒๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๙๘๙/๒๘๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๔๗๓.

^{๒๔} คูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๙๗๗/๒๖๙-๒๗๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๗๗/๔๕๓-๔๕๕, คำอธิบายแจกแจงพระพุทธรองค์โดยละเอียดในอานาปานสติคถา ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๑๕๒-๑๘๓/๑๗๓-๒๑๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๑๕๒-๑๘๓/๒๓๓-๒๘๙.

^{๒๕} คูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๙๘๙/๒๘๕-๖, คูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๙๘๙/๔๗๔-๔๗๕.

อีกนัยหนึ่ง สามารถอธิบายโดยอาศัยเหตุปัจจัยที่เรียกว่าโสตาปัตติยงค์ ๔ ประการ อันเป็นธรรมที่เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อทำให้แจ้งโสตาปัตติผล ทำให้แจ้งสกทาคามีผล ทำให้แจ้งอนาคามีผล ทำให้แจ้งอรหัตตผล ได้แก่

๑. สัมปยุตตสังเสวะ คือการคบหาคุ้นเคยกับสัตบุรุษมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น
๒. สัทธัมมัสสวนะ คือการฟังพระสัทธรรม มีเรื่องอริยสัจ อริยมรรค เป็นต้น
๓. โยนิโสมนสิการ คือการมนสิการโดยแยบคาย
๔. ธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือการปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม^{๒๖}

ในเหตุทั้ง ๔ ประการนั้น ข้อธรรมานุธรรมปฏิบัติ มีธรรมประกอบอยู่ ๒ ชุด คือ ธรรม กับ อนุธรรม, ธรรม คือ ธรรมใหญ่ ธรรมหลัก ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

ส่วนอนุธรรม ธรรมสมควร หรือข้อปฏิบัติปลีกย่อยต่าง ๆ อันเป็นเหตุที่ทำให้ถึงมรรค ผล นิพพาน ได้แก่ การปฏิบัติชอบ การปฏิบัติสมควร การปฏิบัติไม่เป็นข้าศึก การปฏิบัติเอื้อประโยชน์ การปฏิบัติธรรมถูกต้องตามหลักธรรม การรักษาศีลให้บริบูรณ์ การสำรวมอินทรีย์ ความรู้จักประมาณ ในการบริโภคอาหาร ความเป็นผู้มีสมาธิเป็นเครื่องตั้งอยู่เสมอ สติและสัมปชัญญะ^{๒๗}

๕. ลักษณะหาระ

ลักษณะหาระเป็นการนำธรรมะที่มีลักษณะเสมอกันแม้ไม่ได้แสดงไว้ในพระพุทธพจน์นั้นมา แสดงด้วย ธรรมะที่มีลักษณะเสมอกันนั้น คือเสมอกันโดยกิจ โดยลักษณะ โดยสามัญญะ โดยจตุติและอุบัติ เป็นธรรมหมวดเดียวกันเป็นต้น นำมาอธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงสติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นอันตรัสถึงสัมมัปปธาน ๔ อธิเบทา ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ และธรรมเหล่านี้ในชื่ออื่น ๆ ด้วยเช่นกันเดียวกัน เพราะมีลักษณะเหมือนกัน คือเป็นนियานิกธรรม เป็นธรรมเครื่องนำออกจากวิภวภูตทุกข์เช่นเดียวกัน

และเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงโพธิปักขิยธรรม ซึ่งเป็นธรรมฝ่ายวิชชา สำหรับนำออกจากวิภวภูตทุกข์แล้ว ธรรมอื่น ๆ ที่มีลักษณะเดียวกัน คือเป็นธรรมฝ่ายวิชชาและนำออกจากวิภวภูตทุกข์

^{๒๖} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๓๕๗-๓๕๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๕๔/๕๗๖-๕๗๗.

^{๒๗} ดูรายละเอียดใน ขุ.จ. (บาลี) ๓๐/๑๕๕/๓๑๑, ขุ.จ. (ไทย) ๓๐/๑๕๕/๔๙๐.

ทั้งหมด แม้ไม่ได้ปรากฏอยู่ในมหาสติปัฏฐานสูตร ก็เป็นอันแสดงด้วย เช่น ทาน ศีล ภาวนา, ศีล สมาธิ ปัญญา, สมณะวิปัสสนา, มงคล ๓๘, สัลเลขธรรม ๔๔^{๒๘} เป็นต้น

๖. จตฺตพฺพหหาระ

จตฺตพฺพหหาระเป็นการอธิบายด้วยวิธีการ ๔ อย่าง คือ (๑) เนรุตตะ รูปวิเคราะหฺคัพพํ เป็นการนิยามความหมายของคัพพํ (๒) อธิปายะ ความมุ่งหมายหรือความประสงค์ของผู้แสดงธรรม (๓) เทสนานิทาน เหตุของการแสดงธรรม (๔) ปุพฺพปาปรานุสนธิ การเชื่อมโยงระหว่างข้างหน้ากับข้างหลัง นำเฉพาะอธิปายะมาอธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

อธิปายะในสติปัฏฐาน คือ ความมุ่งหมายของพระพุทธองค์ผู้ทรงแสดงธรรม ทรงวางหลักปฏิบัติกรรมฐานอันเป็นเหตุให้บรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ ๒๑ หมวด มีวัตถุประสงค์หลักให้ผู้ฟังรับเอาไปปฏิบัติ ประพฤติพรหมจรรย์ เพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยชอบ^{๒๙} ส่วนวัตถุประสงค์ทั่วไป เพื่อความประโยชน์เกื้อกูล แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่ชนเป็นอันมาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูลความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย^{๓๐}

๗. อาวํญฺญหหาระ

อาวํญฺญหหาระเป็นการหาปทัฏฐานของธรรมนั้น แล้วหมุนกลับไปสู่ธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม หาปทัฏฐานของธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้น แล้วหมุนกลับมาอีกฝ่ายหนึ่ง สลับจากกุศลไปหาอกุศล หรือสลับจากอกุศลไปหากุศล เพื่อสรุปรวมลงสู่อริยสัจ ๔ ต่อไป นำมาอธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

จากการหาปทัฏฐานของสติปัฏฐาน ๔ ในปทัฏฐานหหาระ เขียนเป็นกระบวนธรรมได้ดังนี้

(๑) การคบสัตบุรุษ -> (๒) การฟังสัทธรรม -> (๓) ศรัทธา -> (๔) การมนสิการโดยแบบคายน -> (๕) สติสัมปชัญญะ -> (๖) ความสำรวมอินทรีย์ -> (๗) สุจริต ๓ -> (๘) สติปัฏฐาน ๔ -> (๙) โภชณังค ๗ -> (๑๐) วิชาและวิมุตติ^{๓๑}

^{๒๘} ธรรมสำหรับขัดเกลากิเลส ๔๔ ประการ แสดงเป็น ๕ ประเด็น ตูรายละเอียดในสัลเลขสูตร ม.ม. (บาลี) ๑๒/๘๓-๘๘/๕๖-๖๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๓-๘๘/๗๒-๘๑.

^{๒๙} ประทานโอวาทการบวชด้วยเอหิภิกขุด้วยบาลีว่า สุวากขาโต ฌมโม, จร พรหมจรรย์ สมมา ทุกขสส อนตกริยาย; วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

^{๓๐} บาลีว่า พุทฺชนหิตาย พุทฺชนสุขาย โลกานุกมปาย อตถาย หิตาย สุขาย เทวมานุสสานํ; ที.ปา.(บาลี) ๑๑/๑๗๗/๑๑๐, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๑๗๗/๑๓๘.

^{๓๑} ตูรายละเอียดใน อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๙๒, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

กระบวนธรรมดังกล่าวนี้ เป็นกระบวนธรรมของฝ่ายวิชชา เมื่อหมุนกลับไปฝ่ายตรงข้าม จะเป็นกระบวนธรรมฝ่ายอวิชา ดังพระพุทธพจน์แสดงไว้ว่า

การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธรรมบริบูรณ์
 การไม่ฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์
 ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยไม่แยกกายบริบูรณ์
 การมนสิการโดยไม่แยกกายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์
 ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
 ความไม่สำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ทุจจริต ๓ บริบูรณ์
 ทุจจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้นิรณ ๕ บริบูรณ์
 นิรณ ๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้อวิชาบริบูรณ์
 อวิชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้แล^{๓๒}

กระบวนธรรมตามพระพุทธพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) การไม่คบสัตบุรุษ -> (๒) การไม่ฟังสัทธรรม -> (๓) ความไม่มีศรัทธา -> (๔) การมนสิการโดยไม่แยกกาย -> (๕) ความไม่มีสติสัมปชัญญะ -> (๖) ความไม่สำรวมอินทรีย์ -> (๗) ทุจจริต ๓ -> (๘) นิรณ ๕ -> (๙) อวิชา

ฝ่ายวิชชา นี้ เป็นปฏิจจสมุปปาทฝ่ายเกิดทุกข์ จัดเป็นทุกขสมุทัย ให้ผลเป็นทุกข์ ส่วนฝ่ายอวิชา เป็นปฏิจจสมุปปาทฝ่ายดับทุกข์ เป็นอุบายวิธีดำเนินเพื่อให้ถึงความดับทุกข์ เมื่ออธิบายโดยหาปทัฏฐานแล้วหมุนธรรมไปฝ่ายตรงข้าม จึงครบอริยสัจ ๔ ดังนี้

ชั้น ๕ ที่เป็นผลมาจากกระบวนธรรมฝ่ายอวิชา เป็นทุกข์สัง
 ตัณหาและกิเลสอื่น ๆ ที่เกิดจากอวิชา เป็นสมุทัยสัง
 พระนิพพาน ความพ้นจากชั้น อันเป็นจุดสุดท้าย เป็นนิโรธสัง
 อริยมรรคมีองค์ ๘ และกระบวนธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดอวิชา เป็นมัคคสัง

๘. วิภัตติหาระ

วิภัตติหาระเป็นการจำแนกสภาวธรรม ปทัฏฐาน และภูมิ ออกเป็นสาธารณะกับอสาธารณะ นำมาอธิบายสติปฏฐานได้ดังนี้

มหาสติปฏฐานสูตร จัดเป็นพระสูตรประเภทนิพเพธภาคียสูตร คือสูตรเป็นฝ่ายชำระการทำลายกิเลส ปฏิบัติตามแล้วทำให้เกิดอวิชา สามารถเจาะแทงกิเลสได้ เป็นพระสูตรที่ประกาศอริยสัจ

^{๓๒} อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๙๑, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๕.

๔ มีการแสดงเรื่องวิปัสสนาปัญญา อริยมรรค เป็นเหตุบรรลุถึงโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล และอรหัตตผล

เมื่อเกิดมรรค ละกิเลสได้อย่างเด็ดขาด ทำให้แจ้งนิพพาน จึงเป็นปหานศีล คือศีลที่เกิดจากการละกิเลส ได้แก่ ปหานะ ๕ ดังนี้ (๑) ตทั้งคปหาน ละความเห็นผิดด้วยวิปัสสนา (๒) วิกขัมภน ปหาน ละนิเวรณแบบข่มไว้ด้วยกำลังฌาน (๓) สมุจเฉทปหาน ละเด็ดขาดด้วยอริยมรรค (๔) ปฏิปัสสัทธิปหาน ละทำให้กิเลสสงบระงับราบคาบด้วยอริยมรรค (๕) นิสสรณปหาน ละด้วยภาวะสลัดออกจากสังขารทั้งปวงคือพระนิพพาน โดยในขณะที่ปฏิบัติสติปัฏฐานในชั้นโลกียะ จะละกิเลสด้วยตทั้งปหานและวิกขัมภนปหาน เมื่อสมบุรณ์พร้อมจนเกิดมรรค ทำให้แจ้งผลและนิพพาน จึงเป็นสมุจเฉทปหาน ปฏิปัสสัทธิปหานและนิสสรณปหานต่อไป

๙. ปริวัตตนหาระ

ปริวัตตนหาระเป็นการเปลี่ยนไปสู่สภาวะธรรมที่ตรงกันข้าม เปลี่ยนจากกุศลไปสู่อกุศล หรือเปลี่ยนจากอกุศลไปสู่กุศล จากผิดไปสู่ถูก หรือจากถูกไปสู่ผิด อธิบายสติปัฏฐาน ๔ ได้ดังนี้

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณากายให้เห็นเป็นสักว่ากาย ย่อมละวิปลาส ว่างามในสิ่งไม่งามได้

เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเวทนาให้เห็นเป็นสักว่าเวทนา ย่อมละวิปลาสว่าสุขในสิ่งที่เบียดทุกข์ได้

เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาจิตให้เห็นเป็นสักว่าจิต ย่อมละวิปลาสว่าเที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงได้

เมื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาธรรมให้เห็นเป็นสักว่าธรรม ย่อมละวิปลาสว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่มิตัวตนได้

๑๐. เววจนหาระ

เววจนหาระเป็นการนำคำที่มีความหมายเหมือนกันมาขยายความ ทั้งนี้ก็เพื่อความเหมาะสมกับผู้รับธรรมเทศนา สภาวะธรรมเดียวกัน บางคนเข้าใจด้วยคำอย่างหนึ่ง บางคนเข้าใจได้ด้วยคำอีกอย่างหนึ่ง สติปัฏฐานมีคำไวพจน์มากมาย จะยกมาเป็นตัวอย่าง เช่น

คำว่า สติ ในคำว่า สติเป็นเครื่องกั้นกระแสเหล่านั้นได้ อธิบายว่า สติ คือความตามระลึกถึงความระลึกได้เฉพาะหน้า สติ คือความระลึกได้ ความจำได้ ความไม่เลื่อนลอย ความไม่หลงลืม สติ คือสตินทรีย์ (สติที่เป็นใหญ่) สติพละ (สติที่เป็นกำลัง) สัมมาสติ (ระลึกชอบ) สติ

สัมโพชฌงค์ (สติที่เป็นองค์แห่งการตรัสรู้ธรรม) เอกายนมรรค (มรรคที่เป็นทางเอก) นี้ ตรัสเรียกว่าสติ^{๓๓} และสตินทรีย์พึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔^{๓๔} สติพละพึงเห็นได้ในสติปัฏฐาน ๔^{๓๕}

๑๑. ปัญญาติหาระ

ปัญญาติหาระเป็นการจำแนกคำบัญญัติเพื่อให้ทราบว่า คำบัญญัตินั้น ๆ สื่อถึงสถานะใด จนกระทั่งจำแนกพระพุทธรูปจนว่า ข้อความนั้น ๆ ที่พระพุทธรูปทรงบัญญัติขึ้นแสดง มีความหมายอย่างไร มุ่งให้เข้าใจอะไร อธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

สติปัฏฐาน ๔ เป็นนิกเขปบัญญัติของเอกายนมรรค ที่พระพุทธรูปทรงตั้งไว้เพื่อให้ทราบทางดำเนินเพื่อให้เกิดปัญญาเห็นแจ้งอริยสัจ ๔ เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน

การแจกแจงสติปัฏฐาน ๔ จำแนกเป็นกายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสสนา เป็นภาวานาบัญญัติ เป็นคำบัญญัติแสดงให้ทราบถึงสติปัฏฐานนั้นตั้งขึ้นและเจริญออกงามขึ้นในทีใดได้บ้าง เป็นต้น

๑๒. โอตระณหาระ

โอตระณหาระเป็นการสงเคราะห์ธรรมที่ปรากฏในพระพุทธรูปนั้น โดยเป็นชั้นๆ อายตนะ ๓๓ ออินทรีย์ และปฏิจจสมุปบาท อธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

สติปัฏฐานเมื่อสงเคราะห์โดยความเป็นชั้น ๕ คือสมาธิชั้น เพราะอยู่ในกลุ่มสมาธิ, ธัมมายตนะ ธัมมธาตุ สตินทรีย์ และเป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาระ

ในมรรคมีองค์ ๘ เมื่อจัดเป็นชั้น ๓ จะได้ดังนี้

สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นปัญญาชั้น

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ เป็นศีลชั้น

สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นสมาธิชั้น^{๓๖}

สติปัฏฐานเป็นปฏิจจสมุปบาทฝ่ายนิโรธวาระ เป็นฝ่ายทำวิชาให้เกิดขึ้น แล้วทำลายอวิชาได้ ดังพระพุทธรูปที่แสดงปฏิจจสมุปบาทในแบบทั่วไปว่า เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วย

^{๓๓} พุ.จ. (บาลี) ๓๐/๔/๓๒, พุ.จ. (ไทย) ๓๐/๔/๕๔-๕๕.

^{๓๔} คุรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๗๘/๑๗๒, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๗๘/๒๘๗.

^{๓๕} คุรายละเอียดใน อง.ปณจก. (บาลี) ๒๒/๑๕/๑๑, อง.ปณจก. (ไทย) ๒๒/๑๕/๑๙.

^{๓๖} เป็นคำตอบของพระนางธัมมทินนาเถรีต่อบิสาขอุปัชฌาย์ คุรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๔๖๒/๔๑๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๖๒/๕๐๓.

วิราคะ สังขารจึงดับ^{๓๗} บาลีว่า วิราคะ นี้หมายถึงอริยมรรค^{๓๘} ซึ่งเป็นสิ่งที่ก่อให้เกิดวิชา อวิชา เกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป สติปัฏฐานก็เป็นมรรคองค์หนึ่งในอริยมรรคนั้น

๑๔. อธิฐานนหาระ

อธิฐานนหาระเป็นการแบ่งพระพุทธรูปออกเป็น ๒ ส่วน คือเอกัตตะ กับ เวมัตตะ เอกัตตะ ได้แก่ ส่วนที่เป็นหัวข้อ เป็นคำหลัก เป็นคำสามัญ ที่ยังไม่ได้ระบุรายละเอียดหรือจำแนกข้อย่อย ๆ ไม่ได้จำแนกรายละเอียดปลีกย่อยลงไป อาจเรียกชื่อเป็นอุเทศ มาติกา หรือสังเขปะ เป็นต้น, เวมัตตะ ได้แก่ ส่วนที่เป็นรายละเอียด จำแนกประเภทแยกแยะข้อย่อย ๆ ลงไป ระบุรายละเอียดเจาะจงเป็นข้อ ๆ อาจเรียกชื่อเป็นนิเทศ วิงศ์ ปททฤษฎี วิตถาระ เป็นต้น อธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

คำว่า “สติปัฏฐาน” เป็นเอกัตตะ เพราะเป็นคำหลัก เป็นคำสามัญ หมายถึง สติที่ตั้งมั่นในอารมณ์ที่เหมาะสม ยังไม่ได้จำแนกรายละเอียด องค์ธรรม ได้แก่ สติอย่างเดียวเท่านั้น

คำว่า “กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน, เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน, จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน, ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน” เป็นเวมัตตะ จำแนกประเภทแยกแยะเป็นข้อย่อย ๆ แยกสติอย่างเดียวนั้นออกเป็น ๔ อย่างตามอารมณ์ องค์ธรรมคือสติอย่างเดียว แต่ระบุเจาะจงเป็นสติที่ตั้งมั่นในกาย สติที่ตั้งมั่นในเวทนา สติที่ตั้งมั่นในจิต สติที่ตั้งมั่นในธรรม

อธิบายตามบาลี

บทว่า จตตารโ สติปัฏฐานา เป็นเอกัตตะ

กายเย กายานุปัสสี วิหริตี อาตปปี สมปะชาโน สติมา วิเนยเย โลกเย อภิขณาโทมนสส์,
เวทนานุสสุ เวทนานุปัสสี วิหริตี ...

จิตเต จิตตานุปัสสี วิหริตี ...

ธมเมสุ ธมมานุปัสสี วิหริตี^{๓๙} ... ๔ ประโยคเหล่านี้เป็นเวมัตตะ

องค์ธรรมของเอกัตตะและเวมัตตะ ก็คือสติเหมือนกันนั่นเอง เมื่อพิจารณารวมลงในอริยสัจ ๔ สติปัฏฐานทั้ง ๒๑ หมวด คือสติที่กำหนดกลมหายใจเข้าออกเป็นต้น เป็นทุกขสัจทั้งหมด

^{๓๗} ส.น. (บาลี) ๑๖/๑/๑-๒, ส.น. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

^{๓๘} วิราโค มคโค; ดูรายละเอียดในวิราคกถา ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๘/๓๕๓, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๗๔.

^{๓๙} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑-๓๐๒.

๑๕. ปริกขารหาระ

ปริกขารหาระเป็นการจำแนกธรรมที่เป็นเหตุออกเป็น ๒ เป็นแบบ คือ (๑) เหตุ คือธรรมที่เป็นนอสาธารณะ สภาวะ อัชฌัตติกะ และชนกะ (๒) ปัจจัย คือธรรมที่เป็นสาธารณะ ปรภาวะ พาหิระ และอุปถัมภกะ อธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

สติปัฏฐานก่อน ๆ ที่เป็นเหตุปัจจัยต่อเนื่องทำให้เกิดสติปัฏฐานหลัง ๆ เป็นเหตุ เหตุปัจจัยอื่น ๆ มีการสำรวจระวางอินทรีย์, สุจริต ๓, การได้สัปปายะเป็นต้น เป็น**ปัจจัย**

๑๖. สมาโรปนหาระ

สมาโรปนหาระเป็นการยกขึ้นธรรมแสดงเป็นกรณีพิเศษ ๔ ประเด็น คือ (๑) ปทัฏฐาน (๒) เววจนะ (๓) ภาวนา (๔) ปหานะ อธิบายสติปัฏฐานได้ดังนี้

(๑) ปทัฏฐานสมาโรปนะ เหมือนที่แสดงในปทัฏฐานหาระ

(๒) เววจนสมาโรปนะ เหมือนที่แสดงในเววจนหาระ

(๓) ภาวนาสมาโรปนะ

การยกภาวนาขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ อธิบายว่า สติปัฏฐานเป็นภาเวตัพพธรรม เป็นธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ควรทำให้เจริญองกามจนเต็มสมบูรณ์ เนื่องจากเป็นธรรมฝ่ายมรรค เมื่อเกิดมีขึ้นแล้ว มีอานุภาพในการทำลายกิเลสให้หมดสิ้นไปได้ และทำให้ถึงพระนิพพานเมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ แล้ว โพรธิปักขิยธรรมหมวดอื่น ๆ คือ สัมมปธาน ๔ อธิธาป ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โขฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ ก็เป็นอันเจริญบริบูรณ์ขึ้นด้วย เพราะธรรมเหล่านี้เป็นธรรมฝ่ายปัญญาโพธิ เป็นนियยานิกรรม นำผู้ปฏิบัติออกจากวัฏฏะทุกขีได้เช่นเดียวกัน

พระพุทธพจน์ว่า “ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นกายในกายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชณาและโทมนัสในโลกได้”^{๔๐} มีอธิบายว่า

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ โดยการพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ เป็นต้น ก็เป็นการเจริญธรรมะอื่น ๆ ในชุดโพธิปักขิยธรรมด้วย โดยจำแนกรายละเอียดได้ ดังนี้

“มีความเพียร” ได้แก่ วิริยอินทรีย์ วิริยพละ วิริยสัมโพชฌงค์ สัมมาวายามะ

“มีสัมปชัญญะ” ได้แก่ ปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ รัम्मวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฐิ

“มีสติ” ได้แก่ สตินทรีย์ สติพละ สติสัมโพชฌงค์ สัมมาสติ

^{๔๐} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๗๓/๒๔๘, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

“กำจัดอภิขณาและโทมนัสในโลกได้” ได้แก่ สมาธินทรีย์ สมาธิพละ สมาธิสัมโพชฌงค์ สัมมาสมาธิ

ผู้ปฏิบัติวิปัสสนา มีปัญญาแจ้งสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริง ชื่อว่าได้เจริญอริยมรรคและโพธิปักขิยธรรมหมวดอื่น ๆ อยู่ เป็นเหตุให้ธรรมต่าง ๆ ถึงความเจริญเต็มที่ ได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า

ทิฐิของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาทิฐิ ความดำริของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาสังกัปปะ ความพยายามของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาวายามะ สติของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาสติ สมาธิของบุคคลผู้มีธรรมอย่างนั้น ย่อมเป็นสัมมาสมาธิ ส่วนกายกรรม วาจากรรม อาชีวะของเขาจัดว่าบริสุทธิ์ดีในเบื้องต้นทีเดียว เมื่อเป็นเช่นนี้ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้ของเขาย่อมถึงความเจริญเต็มที่

เมื่อบุคคลนั้นเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ นี้อยู่อย่างนี้ สติปฏิฐาน ๔ กัตติ สัมมัปปธาน ๔ กัตติ อธิบาท ๔ กัตติ อินทรีย์ ๕ กัตติ พละ ๕ กัตติ โพชฌงค์ ๗ กัตติ ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

ธรรม ๒ นี้ คือ (๑) สมถะ (๒) วิปัสสนา ของเขาย่อมเคียงคู่กันไป บุคคลนั้นกำหนดรู้ธรรมที่ควรกำหนดรู้ด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมละธรรมที่ควรละด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมเจริญธรรมที่ควรเจริญด้วยปัญญาอันยิ่ง ย่อมทำให้แจ้งธรรมที่ควรทำให้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่ง^{๔๑}

(๔) ปหานสมาโรปนหาระ

การยกปหานะขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ อธิบายว่า ยกปหาตัพพธรรมขึ้นแสดง เพื่อให้เห็นชัดว่า เมื่อได้เจริญสติปฏิฐาน ๔ เป็นต้นแล้ว ธรรมประเภทใดถูกละไปได้บ้าง ภาเวตัพพธรรมกับปหาตัพพธรรม เป็นธรรมคู่ที่เป็นข้าศึกต่อกัน เมื่อทำให้ภาเวตัพพธรรมเกิดขึ้น ปหาตัพพธรรมก็เป็นอันสลายหมดสิ้นไป

กิเลสที่สติปฏิฐานทั้ง ๔ ละได้ เมื่อแสดงโดยฝ่ายตรงข้ามสติปฏิฐาน ได้แก่ การละวิปลาส ๔ โดยแต่ละสติปฏิฐานนั้นละวิปลาสที่ตรงข้ามกัน ดังนี้

กายานุปัสสนา ละสุภวิปลาส

เวทนानุปัสสนา ละสุขวิปลาส

จิตตานุปัสสนา ละนิจจวิปลาส

ธัมมานุปัสสนา ละอัตตวิปลาส

นอกจากวิปลาสทั้ง ๔ แล้ว เมื่อธรรมฝ่ายมรรคเกิดขึ้น ก็มีอานุภาพในการละกิเลสข้ออื่น ๆ อีกมากมาย ดังที่ท่านพระมหากัจจายนเถระได้แสดงทิศทางของธรรมไว้ ดังนี้

^{๔๑} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๔๓๑/๓๗๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๔๓๑/๔๙๐.

เมื่อเจริญกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณากายให้เห็นเป็นสักว่ากาย ย่อมละวิปลาสว่างามในสิ่งไม่งามได้ กพฬีกาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากกามุปาทาน ไม่ประกอบด้วยกามโยคะ ปราศจากอภิขฌากายคันถะ ไม่มีกามาสวะ ข้ามพ้นกามโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือระคะทิมแทง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในรูปย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในรูปธาตุได้ ไม่เข้าถึงฉันทาคติ

เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาเวทนาให้เห็นเป็นสักว่าเวทนา ย่อมละวิปลาสว่างสุขในสิ่งที่เป็นทุกข์ได้ ผัสสาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากอุปาทานเกี่ยวกับภพ ไม่ประกอบด้วยภวโยคะ ปราศจากพยาปาทกายคันถะ ไม่มีภवासวะ ข้ามพ้นภวโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือโทสะทิมแทง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในเวทนาย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในเวทนาธาตุได้ ไม่เข้าถึงโทสาคติ

เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาจิตให้เห็นเป็นสักว่าจิต ย่อมละวิปลาสว่างที่เที่ยงในสิ่งที่ไม่เที่ยงได้ วิญญูณอาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากทิวฐูปาทาน ไม่ประกอบด้วยทิวฐุโยคะ ปราศจากสีลัพพตปรามาสกายคันถะ ไม่มีทิวฐุสวะ ข้ามพ้นทิวฐุโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือมานะทิมแทง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในสัญญา่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในสัญญาธาตุได้ ไม่เข้าถึงภยาคติ

เมื่อเจริญธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน พิจารณาธรรมให้เห็นเป็นสักว่าธรรม ย่อมละวิปลาสว่ามีตัวตนในสิ่งที่ไม่มีความตัวตนได้ มโนสัณเฏจนอาหารย่อมถึงการกำหนดรู้ เป็นผู้ปราศจากอัตตวาทูปาทาน ไม่ประกอบด้วยอวิชชาโยคะ ปราศจากอัทธังสัจจาภินเวสกายคันถะ ไม่มีอวิชชาสวะ ข้ามพ้นอวิชโฆชะ ไม่ถูกลูกศรคือโมหะทิมแทง วิญญูณัฏฐิตีที่เป็นไปในสังขารย่อมถึงการกำหนดรู้ ละระคะในสังขารธาตุได้ ไม่เข้าถึงโมหาคติ

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้นซึ่งเป็นภาเวตัพพะธรรม จะสามารถกำหนดรอบรู้ทุกขสัจอันเป็นปริญญะยธรรม และละทุกขสมุทัยสัจอันเป็นปหาดัพพะธรรม พิจารณาตามแนว ทิสาลอจนนัย สรุปลได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๒ แสดงสติปัฏฐาน ๔ กับการกำหนดรู้ทุกข์และละกิเลส

กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
สุภวิปลาส	สุขวิปลาส	นิจจวิปลาส	อัตตวิปลาส
กพฬีกาหาร	ผัสสาหาร	วิญญูณอาหาร	มโนสัณเฏจนอาหาร
กามุปาทาน	ภวุปาทาน	ทิวฐูปาทาน	อัตตวาทูปาทาน

กายานุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทิวฐิโยคะ	อวิชาโยคะ
อภิขฌากายคັນถะ	พยาปาทกายคັນถะ	สีลัพตปรามาสกายคັນถะ	อิทังสัจจาภินิเวส กายคັນถะ
กามาสวะ	ภวาสวะ	ทิวฐาสวะ	อวิชาสวะ
กาโมฆะ	ภโวฆะ	ทิวฐุฆะ	อวิโชฆะ
ราคัสลละ	โทสัสลละ	มานัสลละ	โมหัสลละ
รูปุปควิญญาณัฎฐิติ	เวทนุปควิญญาณัฎฐิติ	สัณฺณูปควิญญาณัฎฐิติ	สังขารุปควิญญาณัฎฐิติ
ราคะในรูป	ราคะในเวทนา	ราคะในสัณฺญา	ราคะในสังขาร
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

ข. พระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรค

ในการอธิบายสติปัฏฐาน ๔ ตามแนวหาระ ๑๖ ผู้วิจัยได้แสดงรายละเอียดพอสมควร
ต่อไปนี้ ผู้วิจัยจะอธิบายพระพุทพจน์อีก ๒ คาถาที่เหลือเพียงโดยย่อ เฉพาะเทศนาหาระและการจัด
ลงอริยสัจ ๔ เท่านั้น

มโนปุพฺพงคมา ธมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทฺฐุเรน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ จกฺกัว วหโต ปทํ.^{๕๒}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย
เพราะความชั่วนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^{๕๓}

คาถานี้ จัดเป็น**อาทีนวะ** เพราะกล่าวถึงทุกข์คือความเจ็บปวดทางกายและโทมนัสทางใจ
ที่เป็นผลมาจากการทำทุจริต ทุกข์ต่าง ๆ ที่เป็นผลวิบาก ย่อมติดตามส่งผลให้บุคคลนั้น トラบใดที่ยัง

^{๕๒} ชุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

^{๕๓} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

เวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร ไม่อาจหนีทุกข์ไปได้ การเกิดใหม่อีก มีชั้น ๕ และอายตนะ ๖ เกิดประชุมรวมกันขึ้น เพื่อรับผลวิบากต่าง ๆ เป็นทุกข์ที่หมუნวนเวียนในวัฏฏะสงสาร

สังขารทั้งหมดที่เป็นไปในภุมิ ๓ ล้วนเป็นสิ่งไม่เที่ยง มีความเกิดขึ้นในเบื้องต้น มีความดับหมดไปในที่สุด เป็นสิ่งที่ว่างเปล่าจากแก่นสาร ว่างเปล่าจากความเที่ยง ว่างเปล่าจากความสุขอย่างแท้จริง ว่างเปล่าจากอัตตาตัวตนสัตว์บุคคล อุปาทานชั้น ๕ เป็นทุกข์ เพราะเป็นที่เกิดขึ้นแห่งความทุกข์นานาประการ โดยมีความแก่และความตายเป็นศูนย์รวม นอกจากนั้นยังมีความเจ็บป่วย ความประสบกับสิ่งไม่น่าปรารถนา ความพลัดพราก และทุกข์โทมนัสที่เกิดขึ้นเมื่อประสบกับความแปรปรวนไม่แน่นอนของชั้น ทุกข์นี้เกิดจากตัณหา อาทีนวะนี้จัดเป็นทุกข์สัง

เมื่อแสดงอาทีนวะ ส่วนอื่น ๆ ในเทศนาหาระ ได้แก่ อัสสาทะ นิสสรณะ ผล อุปายะ และ อาณัตติ ก็เป็นอันแสดงด้วย แต่ไม่ได้ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของพระคาถาโดยตรง เป็นเนื้อหาที่มีอยู่โดยอ้อม มีอธิบายดังนี้

อัสสาทะ ได้แก่ สุขุสมนัสและความติดใจเพติดเพลินที่อาศัยอารมณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้น เช่น สุขุสมนัสที่อาศัยรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส หรืออาศัยรูปร่างกายเกิดขึ้น อัสสาทะนี้เป็นเหตุทำให้เกิดทุกข์ใหม่ ๆ ต่อไปไม่สิ้นสุด เมื่อมีความเพติดเพลินพอใจในภพ ในวัตถุสิ่งของ หรือในความเป็นชีวิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ก็ก่อให้เกิดการจัดแจงปรุงแต่งการกระทำ ทำให้เกิดกรรม กรรมก็นำไปเกิดใหม่ดังในบุพพกรรมของพระจักขุบาลเถระ หมอต้องการหญิงตาบอดและบุตรของนางมาเป็นทาสี ต้องการอารมณ์ฝ่ายดี แต่ด้วยความไม่รู้และความโกรธจึงทำกรรมชั่ว อัสสาทะนี้จัดเป็นทุกข์สมุทัยสัง

เมื่อมีปัญหาเข้าใจชัดเจนในอัสสาทะและอาทีนวะ ก็จะทำให้เข้าใจการเกิดตายวนเวียนในวัฏฏะสงสารได้อย่างชัดเจน ชั้น ๕ เป็นกองทุกข์ที่หมუნวนเวียนไปด้วยอำนาจอวิชชาและมีตัณหาเป็นเชื้อไม่อาจที่จะสิ้นสุดลงได้ ผู้มีปัญหา เห็นโทษภัยของวัฏฏะสงสาร เชื่อมั่นปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า จึงมาฟังธรรมอันเป็นเครื่องมีนำออกจากวัฏฏะทุกข์ ฝึกฝนตนเอง ดำเนินตามแนวทางที่พระพุทธองค์ทรงสอนไว้ เพื่อนำตนออกจากวัฏฏะทุกข์ต่อไป ดังพระจักขุบาลเถระในชาติปัจจุบันที่ท่านเห็นโทษภัยของวัฏฏะสงสาร ปฏิบัติธรรมอย่างเต็มที่ยอมตาแตก คิดอย่างเดียว ขอให้ได้บรรลุธรรมเท่านั้น

นิสสรณะ คืออริยมรรคและนิพพาน เป็นทางออกจากวัฏฏะทุกข์อย่างแท้จริง โดยพระนิพพานเป็นสภาวะที่น่าออก ต้องถึงนิพพาน มีนิพพานเป็นอารมณ์เท่านั้น จึงจะออกจากวัฏฏะทุกข์ได้อย่างแท้จริง หากไม่ถึงนิพพาน ไม่สามารถออกจากวัฏฏะทุกข์ ประตูที่เปิดให้เข้าถึงพระนิพพานคืออริยมรรคมีองค์ ๘ กรรมที่ได้ทำเอาไว้แล้วในอดีตมีมากมาย ติดตามมาคอยส่งผลเมื่อถึงเวลาและเหตุปัจจัยเหมาะสม หากยังต้องเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก ไม่มีใครที่จะหนีพ้นจากกรรมไปได้ โดยเฉพาะกรรมชั่ว แม้จะทำไว้ในชาติก่อน ๆ นานมาแล้ว จนผู้ทำไม่อาจจดจำได้ เมื่อถึงเวลาที่

ยังมาส่งผลให้ต้องได้รับทุกข์ทรมาน วิธีเดียวที่จะรอดพ้นจากวงจรมันไปได้ ต้องมาดำเนินตาม อริยมรรค ให้ถึงพระนิพพานเท่านั้น นิสสรณะจึงเป็นทางออกทางเดียว ดังท่านพระจกขุบาลเถระได้ บรรลุธรรมแล้วปรินิพพานไป

ผล คือ ผลของพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า ที่ปรากฏชัดในปัจจุบัน คือ เมื่อจบ พระคาถา ภิกษุจำนวน ๓,๐๐๐ รูปได้บรรลุอรหัตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภทา พระธรรมเทศนาได้มี ประโยชน์แม้แก่บริษัทผู้มาประชุมกันจำนวนมาก และยังมีประโยชน์ต่อเนื่องมาเรื่อย ๆ จนถึงทุกวันนี้

อุปายะ คือ ข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้เข้าถึงมรรค ผล นิพพาน ได้แก่ สิกขา ๓ อธิศีล สิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา, ทาน ศีล ภาวนา หรือข้อปฏิบัติอันเป็นเหตุเบื้องต้นอื่น ๆ เช่น ปาติโมกขสังวร อินทริยสังวร โภขเนมัตตัญญูตา ชาคริยานุโยคะ สติสัมปชัญญะ การคบหาสัตบุรุษ การฟังพระสัทธรรม การโยนิโสมนสิการ การปฏิบัติสมควรแก่ธรรม การปฏิบัติตามหลักมงคลต่าง ๆ เป็นต้น พระพุทธองค์ทรงแสดงให้เหมาะสมกับจริตอัธยาศัยของบุคคล อุปายะนี้คือการปฏิบัติของท่านพระจกขุบาลเถระและภิกษุ ๖๐ รูป หลังจากรับกรรมฐานเพียงพอจะทำให้บรรลุพระอรหันต์จาก พระพุทธเจ้ามาแล้ว ก็พากันไปหาที่ปฏิบัติบำเพ็ญ

อานัตติ คือคำตักเตือนแนะนำของพระพุทธเจ้า บุคคลผู้ไม่ต้องการจะเป็นทุกข์ ไม่ปรารถนาความทุกข์ เมื่อยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวัฏฏะสงสาร จะต้องไม่ทำทุจริตด้วยกาย ไม่ทำ ทุจริตด้วยวาจา ไม่ทำทุจริตด้วยใจ หากต้องการพ้นจากอภัยทุกข์และทุกข์ในวัฏฏะทั้งปวง ต้องรีบ มาปฏิบัติธรรม เจริญอริยมรรค เพื่อให้ถึงนิพพาน ท่านพระจกขุบาลเถระเชื่อคำแนะนำอย่างเต็มที่ จึงสละโภคสมบัติออกบวช

พระคาถานี้ ตามหลักโอตรณหาระ จัดลงในปฏิจจสมุปปาทฝ่ายเกิดทุกข์ ซึ่งเริ่มต้นมาจาก อวิชาคือความไม่รู้อริยสัจ ๔ เกิดการทำอกุศลธรรม ได้รับผลวิบากที่เหมาะสมแก่กรรมนั้น จัดเป็น ทุกขสังกับสมุทัยสัง เมื่ออธิบายให้ครอบคลุมไปฝ่ายดับทุกข์ด้วยหลักอวิชฎหาระและปริวัตตนหาระ เชื่อมโยงไปสู่ปฏิจจสมุปปาทฝ่ายดับทุกข์ เริ่มต้นด้วยการฟังธรรม นำไปโยนิโสมนสิการ เพื่อให้เกิด สัมมาทิฐิ อันเป็นฝ่ายวิชา ทำลายอวิชา แล้วมาปฏิบัติตามอริยมรรค เจริญศีล สมาธิ ปัญญา ให้ สมบูรณ์

เมื่อจัด อัสสาทะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผล อุปายะ และอานัตติ โดยความเป็นสังจะ ๔ สามารถนำมาจัดได้ตามหลักการที่ว่า

อาทิวะกับผล เป็นทุกขสัง
 อัสนาทะ เป็นสมุทัยสัง
 นิสสรณะ เป็นนิโรธสัง
 อุปายะกับอาณัตติ เป็นมัคคสัง

ค. พระคาถาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์

สพฺพปาปสฺส อกรณํ กุสลสฺสุปสมปทา
 สจฺจิตฺตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ^{๔๔}

การไม่ทำบาปทั้งปวง
 การทำกุศลให้ถึงพร้อม
 การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว
 นี้คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๔๕}

พระคาถานี้ จัดเข้าในอุปายะและนิสสรณะ พระพุทธองค์ทรงแสดงข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุทำให้ถึงมรรค ผล นิพพาน คือการไม่ทำบาปทั้งปวงและการทำกุศลให้ถึงพร้อม และทรงแสดงอริยมรรคที่สมบุรณ์จนเข้าถึงพระนิพพาน ด้วยการทำความจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

ในแง่อุปายะ อธิบายว่า การงดเว้นจากกายทุจริต เจริญกายสุจริต งดเว้นจากวจีทุจริต เจริญวจีสุจริต งดเว้นจากมโนทุจริต เจริญมโนสุจริต, การงดเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ มาเจริญกุศลกรรมบถ ๑๐, การงดเว้นจากความติดข้องในกามคุณและทิฏฐิทั้งหลาย มาเจริญสมณะวิปัสสนา, การงดเว้นจากมิจฉัตตะ ๑๐ คือภาวะที่ผิด ๑๐ ประการ ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาญาณ มิจฉาวิมุตติ มาเจริญสัมมัตตะ ๑๐ คือภาวะที่ถูกต้อง ๑๐ ประการ ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณ สัมมาวิมุตติ, การละอกุศลธรรมทุกประการ เจริญกุศลธรรมทุกประการ จัดเป็นหมวดหมู่มีทาน ศีล ภาวนา ศีล สมาธิ ปัญญา มงคล ๓๘ ประการ เป็นต้น

ในแง่ นิสสรณะ อธิบายว่า เมื่อเกิดโศดาปัตติมรรค จิตย่อมผ่องแผ้วบริสุทธิ์สะอาดจากสังโยชน์ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส, เมื่อเกิดสกทาคามีมรรค จิตย่อมผ่องแผ้วบริสุทธิ์สะอาดจากสังโยชน์ ๓ รวมทั้งทำกามราคะและปฏิฆะให้เบาบางลง ละกิเลสส่วนที่หยาบ ๆ ได้

^{๔๔} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙.

^{๔๕} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

หมด, เมื่อเกิดอนาคามีมรรค จิตย่อมผ่องแผ้วบริสุทธิ์สะอาดจากสังโยชน์เบื้องต่ำทั้ง ๕ คือสังโยชน์ ๓ รวมทั้งกามราคะและปฏิฆะส่วนที่ละเอียด, เมื่อเกิดอรหัตตมรรค จิตย่อมผ่องแผ้วบริสุทธิ์สะอาดจากสังโยชน์ทั้งหมด สามารถละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ และอวิชชาได้ จิตของพระอรหันต์จึงเป็นจิตที่ผ่องแผ้วบริสุทธิ์สะอาดหมดจดโดยสิ้นเชิง เข้าถึงพระนิพพานโดยสมบูรณ์

เมื่อแสดงอุปายะและนิสสรณะ ส่วนอื่น ๆ ในเทศนาหาระ ได้แก่ อัสนาทะ อาทีนวะ ผลและอภัตติ ก็เป็นอันแสดงด้วย แต่ไม่ได้ปรากฏอยู่ในเนื้อหาของพระคาถาโดยตรง เป็นเนื้อหาที่มีอยู่โดยอ้อม มีอธิบายดังนี้

พระคาถาโอวาทปาติโมกข์นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่พระอรหันต์ผู้บริสุทธิ์หมดจดจากกิเลส แสดงคุณธรรมเครื่องทรงพระศาสนาที่มีอยู่ในของเหล่าพระอรหันต์ทั้งปวง ท่านเหล่านั้นย่อมรู้อัสนาทะและอาทีนวะของโลกเป็นอย่างดี จึงเบื้องหน้าทุกขในวัฏฏะ แม้บางท่านจะเป็นลูกเศรษฐีได้รับการปรนเปรอ ดูแล อำนวยความสะดวกเป็นอย่างดี ท่านก็มีปัญญาเห็นชัดถึงโทษของสิ่งนั้น ๆ

พระอรหันต์เหล่านั้นท่านทราบอภัตติ คือ คำชักชวนจากพระพุทธเจ้า พระธรรมที่พุทธพระองค์แสดงไว้ดีแล้ว เร่งมาประพฤติพรหมจรรย์เพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์ ท่านได้ทำตาม ได้รับผลที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติ และไม่ติดข้องในผลเหล่านั้น ถึงความหลุดพ้นอันไม่กำเริบ อันเป็นแก่นสารของการประพฤติพรหมจรรย์ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย ดังพรรณนามาฉะนี้ พรหมจรรย์นี้จึงมิใช่มีลาภสักการะและความสรรเสริญเป็นอนานิสงส์ มิใช่มีความสมบูรณ์แห่งศีลเป็นอนานิสงส์ มิใช่มีความสมบูรณ์แห่งสมาธิเป็นอนานิสงส์ มิใช่มีญาณทัสสนะเป็นอนานิสงส์ แต่พรหมจรรย์นี้มีเจโตวิมุตติอันไม่กำเริบเป็นเป้าหมาย เป็นแก่น เป็นที่สุด^{๔๖}

พระคาถานี้ ตามหลักโอตรณหาระ จัดลงในปฏิจกสมุပ္บาทฝ่ายดับทุกข์ มีวิชาเกิดขึ้นทำลายอวิชชาทั้งเสีย แบบชุกตฺรากลอนโคณ ทำให้ไม่มีทางเกิดขึ้นได้อีก ด้วยคุณธรรมที่ปฏิบัติสั่งสมมาจนถึงพร้อม เหมือนกับการชุกตฺรากลอนโคณต้นไม้ใหญ่ ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนต้นไม้ใหญ่ (ยืนต้นอยู่อย่างนั้น) ที่นั้น บุรุษถือจอบและตะกร้าเดินมา ตัดต้นไม้ที่โคนต้นแล้ว ชุกตฺรากลอนโคณไป ครั้นชุกตฺรากลอนโคณไปแล้ว ก็ถอนรากใหญ่น้อย โดยที่สุดแม้เท่าก้านแฝกขึ้น บุรุษนั้นพึงตัดต้นไม้เป็นท่อนเล็กท่อนใหญ่แล้วพึงผ่า ครั้นผ่าแล้ว ทำให้เป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อยแล้วเกลี่ย ฟุ้งลม ฟุ้งแดด ครั้นฟุ้งลม ฟุ้งแดดแล้วเอาไฟเผา ครั้นเอาไฟเผาแล้ว

^{๔๖} เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ บาลีใช้คำว่า อกุप्พา เจโตวิมุตติ; ม.ม. (บาลี) ๑๒/๓๑๑/๒๘๐, ม.ม. (ไทย)

ทำให้เป็นเขม่า ครั้นทำให้เป็นเขม่าแล้ว ฟิงโปรยที่ลมแรง หรือลอยในแม่น้ำที่มีกระแสเชี่ยว เมื่อเป็นอย่างนี้ ต้นไม้ใหญ่นั้นถูกตัดรากถอนโคน เหมือนต้นตาลที่ถูกตัดรากถอนโคนไปแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้^{๔๗}

ฝ่ายดับทุกข์นี้ แสดงนิโรธสังกับมัคคสัง เมื่ออธิบายให้ครอบคลุมไปฝ่ายเกิดทุกข์ด้วยหลัก อาริยมรรคและปรีวัตตนหาระ เชื่อมโยงไปสู่ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายเกิดทุกข์ ก็แสดงทุกข์สังกับ สมุทัยสัง

สรุปความว่า เมื่อประกอบหาระ ๑๖ เข้าไปในอุทเทศของมหาสติปัฏฐานสูตรและพระ คาถาในธรรมบท ๒ คาถา พบว่า มีแง่มุมในการอธิบายธรรมได้หลากหลายและครอบคลุมยิ่งขึ้น ทำให้ เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมนั้น ๆ ละเอียดพิสดารกว่าเดิม ทั้งด้านลึกและด้านกว้าง เช่น

- (๑) ความเข้าใจด้านลึก คือพิจารณาธรรมนั้นหยั่งลงสู่ปฏิจจสมุพบาทและอริยสัง
- (๒) ความเข้าใจด้านกว้าง คือความเกี่ยวข้องกับธรรมหมวดอื่น ๆ ทั้งส่วนที่เป็นเหตุ ปัจจัยให้เกิดธรรมนั้น และส่วนที่เป็นผลต่อเนื่องจากธรรมนั้น
- (๓) เข้าใจการยกธรรมขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ แยกให้เห็นชัดธรรมฝ่ายที่ควรเจริญ กับธรรมฝ่ายที่ควรละ ฝ่ายหนึ่งเป็นภาเวตัพพธรรม ฝ่ายหนึ่งเป็นปหาตัพพธรรม
- (๔) เข้าใจวิธีการขยายความพระพุทพจน์จากเนื้อหาโดยย่อให้พิสดารได้อย่างมี หลักการ สมเป็นผลงานของท่านพระมหากัจจายนเถระ ผู้เป็นเอตทัคคะด้านนี้

๓.๒ อธิบายตามหลักนยะ

หัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์สติปัฏฐาน ๔ และพระคาถาในธรรมบท ๒ คาถาด้วยหลักนัย ๕ อธิบายอรรถะแยกออกเป็น ๒ ฝ่ายให้เห็นอย่างชัดเจน คือ ฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโวทาน โดยอาศัย มูลบทที่ท่านพระมหากัจจายนเถระได้ตั้งไว้

ก. อุทเทศมหาสติปัฏฐานสูตร

ในการอธิบายอุทเทศมหาสติปัฏฐานสูตรด้วยนัยนี้ ผู้วิจัยจะอธิบายด้วยสีหวิกกีฬิกตัญญ ก่อน เพราะเป็นธรรมหมวดละ ๔ เหมือนกัน แล้วต่อด้วยนันทิยาวิญญัญญ อธิบายแยกแยะให้เห็นธรรม ๒ ฝ่าย คือสังกิเลสธรรมและโวทานธรรม แล้วสรุปลงอริยสัง

^{๔๗} ส.น. (บาลี) ๑๖/๕๕/๘๕-๖, ส.น. (ไทย) ๑๖/๕๕/๑๐๙.

๑. สิวีกกีฬิตนัย

เนื่องจากสติปัฏฐานเป็นธรรมหมวดละ ๔ จึงอธิบายด้วยสิวกกีฬิตนัยเป็นหลัก แล้วจึงเชื่อมโยงไปสู่ขั้นอื่น ๆ ตามสมควร การประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับอสุภสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา สุภสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา เป็นเหตุเกิดของสิวกกีฬิตนัย อธิบายได้ดังนี้

ก. ฝ่ายโฆทาน

สติปัฏฐาน ๔ เป็นธรรมฝ่ายโฆทาน คือเป็นธรรมที่ทำให้จิตบริสุทธิ์สะอาดหมดจดจากกิเลส สติปัฏฐานแต่ละข้อเมื่อประกอบเข้ากับมูลบทฝ่ายโฆทาน ๔ ข้อ และเป็นปฏิปักษ์ต่อมูลบทฝ่ายสังกิเลส จัดได้ดังนี้

กายานุปัสสนา เข้ากับอสุภสัญญา เพราะกายเป็นที่รวมของรูปซึ่งล้วนไม่สวยงาม เป็นสิ่งปฏิกูลน่าเกลียด เมื่อเจริญกายานุปัสสนา จะเป็นการสั่งสมอสุภสัญญา ทำให้ละสุภสัญญาได้

เวทนานุปัสสนา เข้ากับทุกขสัญญา เพราะเวทนานั้นเป็นสิ่งบีบคั้นทิ่มแทง เมื่อเจริญเวทนานุปัสสนา จะเป็นการสั่งสมทุกขสัญญา ทำให้ละสุขสัญญาได้

จิตตานุปัสสนา เข้ากับอนิจจสัญญา เพราะจิตเป็นสภาวะที่เกิดดับอย่างรวดเร็ว ไม่เที่ยงแท้แน่นอน เมื่อเจริญจิตตานุปัสสนา จะเป็นการสั่งสมอนิจจสัญญา ทำให้ละนิจจสัญญาได้

อัมมานุปัสสนา เข้ากับอนัตตสัญญา เพราะธรรมเป็นสภาวะที่ว่างเปล่าจากตัวตน สัตว์บุคคล ล้วนเกิดจากเหตุปัจจัย ไม่มีผู้สร้าง ไม่มีผู้ครอบครองเป็นเจ้าของ เมื่อเจริญอัมมานุปัสสนา จะเป็นการสั่งสมอนัตตสัญญา ทำให้ละอตตสัญญาได้

เขียนสรุปต่อเนื่องเป็นกระบวนและตารางดังนี้

กายานุปัสสนา -> สั่งสมอสุภสัญญา -> ละสุภสัญญา

เวทนานุปัสสนา -> สั่งสมทุกขสัญญา -> ละสุขสัญญา

จิตตานุปัสสนา -> สั่งสมอนิจจสัญญา -> ละนิจจสัญญา

อัมมานุปัสสนา -> สั่งสมอนัตตสัญญา -> ละอตตสัญญา

ตารางที่ ๓.๓ แสดงสติปัฏฐาน ๔ โวทานธรรม ๔ และสังกิเลสธรรม ๔

สติปัฏฐาน ๔	โวทาน ๔	สังกิเลส ๔
กายานุปัสสนา	อสุภสังขสัญญา	สุภสังขสัญญา
เวทนานุปัสสนา	ทุกขสังขสัญญา	สุขสังขสัญญา
จิตตานุปัสสนา	อนิจจสังขสัญญา	นิจจสังขสัญญา
ธัมมานุปัสสนา	อนัตตสังขสัญญา	อัตตสังขสัญญา

สติปัฏฐานทั้ง ๔ นั้นมีความเหมาะสมเป็นพิเศษแก่ผู้ที่มีจริตแตกต่างกัน ทำให้เกิดปฏิบัติที่แตกต่างกันแยกออกเป็น ๔ แบบ เมื่อเจริญและกระทำให้มาก เป็นเหตุทำให้โพธิปักขิยธรรมเจริญยิ่งขึ้น เมื่อปฏิบัติจนสมบูรณ์แล้วก็รวมตัวกัน อริยมรรคก็เกิดขึ้น และสติปัฏฐาน ๔ ยังทำให้เกิดธรรมฝ่ายโวทานอื่น ๆ ต่อเนื่องกันไป อธิบายโดยย่อได้ดังนี้

กายานุปัสสนา เหมาะสำหรับคนราคะจริต เพราะผู้มีราคะจริต มักติดข้องอยู่กับสุขและโสมนัสอันอาศัยกามคุณ ตัดใจในความสวยงาม ซึ่งเป็นสิ่งที่เกี่ยวเนื่องอยู่กับร่างกาย กายานุปัสสนา จึงเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับแก้ความติดข้องนี้ เมื่อปฏิบัติก็ดำเนินด้วยความยากลำบาก เพราะการทิ้งความสุขในกามและสิ่งสวยงามเป็นเรื่องยากสำหรับบุคคลราคะจริตนี้

เวทนานุปัสสนา เหมาะสำหรับคนโทสะจริต เพราะผู้มีโทสะจริต มักจะติดในเวทนา เมื่อมีเวทนาเป็นทุกข์มักหงุดหงิดรำคาญ แสดงอาการไม่พอใจ ติดข้องอยู่กับสุขเวทนา เวทนานุปัสสนาจึงเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับแก้ความติดข้องนี้ เมื่อปฏิบัติก็ดำเนินด้วยความยากลำบาก เพราะการจะไม่ติดข้องกับความสุขหรือทิ้งความสะดวกสบายเป็นเรื่องยากสำหรับบุคคลโทสะจริตนี้

จิตตานุปัสสนา เหมาะสำหรับคนทณฺฺฐิจริตอย่างอ่อน เป็นผู้มีปัญหา ชอบพิจารณาในหลักเหตุผล แต่ไม่ได้มีปัญหาถกถายมากนัก เป็นผู้ไม่ติดใจในกามคุณ ไม่ติดใจในสิ่งสวยงาม และไม่ติดในความสะดวกสบาย แต่มักติดในหลักการ ทฤษฎี แนวคิด เทคนิควิธี วัตรปฏิบัติหรืออุดมคติต่าง ๆ จิตตานุปัสสนาจึงเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับแก้ความติดข้องนี้ เมื่อปฏิบัติก็ดำเนินด้วยความสะดวก เพราะไม่ติดกามสุขอยู่เป็นพื้นอยู่แล้ว บางครั้งเป็นผู้ได้มาน

ธัมมานุปัสสนา เหมาะสำหรับคนทณฺฺฐิจริตอย่างแรงกล้า เป็นผู้มีปัญหามาก ชอบพิจารณาให้หลักเหตุผลทางธรรมที่ลึกซึ้ง เป็นผู้ไม่ติดใจในกามคุณ ไม่ติดใจในสิ่งสวยงาม และไม่ติดในความสะดวกสบาย แต่มักติดแน่นในหลักการ แนวคิด หรือเหตุผลที่ได้พิจารณาไตร่ตรองเป็นอย่างดีแล้ว ธัมมานุปัสสนาจึงเป็นกรรมฐานที่เหมาะสมสำหรับแก้ความติดข้องนี้ เมื่อปฏิบัติก็ดำเนินด้วยความสะดวก เพราะไม่ติดกามสุขเป็นพื้นอยู่แล้ว และอาจเป็นผู้ได้มาน

เมื่อใช้หลักทิสธรรมตามแนวทิสาลอจนนัย พิจารณาทิศทางแห่งธรรมฝ่ายโฆทานที่ได้แสดงไว้ในคัมภีร์เนติปกรณ์ สามารถอธิบายเชื่อมโยงกระแสธรรมฝ่ายโฆทาน ได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๔ แสดงจริตกับทิศทางของโฆทานธรรม

ราคจริต	โทสจริต	ทัญญุจริตอินทรีย์อ่อน	ทัญญุจริตอินทรีย์กล้า
ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา
กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ฉัมมานุปัสสนา
ปฐมฌาน	ทุติยฌาน	ตติยฌาน	จตุตถฌาน
ทิพพิหาร	พรหมพิหาร	อริยพิหาร	อาเนญชวิหาร
สังวรปธาน	ปทานปธาน	ภาวนापธาน	อนรัคขนาปธาน
การละมานะ	การถอนตัณหา	การขจัดอวิชชา	การทำภพให้สงบ
สัจจาธิฐาน	จาคาธิฐาน	ปัญญาธิฐาน	อุปสมาธิฐาน
ฉันทสมาธิ	วิริยสมาธิ	จิตตสมาธิ	วิมังสาสมาธิ
อินทรีย์สังวร	ตบะ	ปัญญา	นิพพานอันสลัดคืนอุปธิทั้งปวง
เมตตา	กรุณา	มุทิตา	อุเบกขา

ในปฏิบัติทั้ง ๔ มีทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญาเป็นต้นมีคำอธิบาย ดังนี้

ทุกขาปฏิบัติ คือ โดยปกติบุคคลนั้นเป็นผู้มีราคะกล้า มีโทสะกล้า มีโมหะกล้า ย่อมเสวยทุกข์และโทมนัสที่เกิดจากราคะ โทสะ โมหะเป็นประจำ หรือผู้เจริญกรรมฐานโดยการพิจารณาเห็นความไม่งามในกาย กำหนดความปฏิภูลน่าเกลียดในอาหาร กำหนดว่าไม่น่าเพลิดเพลินในโลกทั้งปวง พิจารณาเห็นความไม่เที่ยงในสังขารทั้งปวง และมีมรณสัญญาตั้งมั่นเป็นอย่างดี

สุขาปฏิบัติ คือ โดยปกติบุคคลนั้นเป็นผู้ไม่มีราคะกล้า ไม่มีโทสะกล้า ไม่มีโมหะกล้า จึงไม่ได้เสวยทุกข์โทมนัสที่เกิดจากราคะ โทสะ โมหะ หรือผู้ได้บรรลุปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน หรือจตุตถฌาน

ทันทธาภิญญา คือ ผู้ที่อินทรีย์ ๕ ประการ ได้แก่ สัทธินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธิอินทรีย์ ปัญญาอินทรีย์ ปราภวญาณ จึงทำให้บรรลุคุณวิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะช้า

ชิปปาภิญญา คือ ผู้ที่อินทรีย์ ๕ ประการ ได้แก่ สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์ สมာอินทรีย์ ปัญฺอินทรีย์ ปราภวแก่กล้า จึงทำให้บรรลุคุณวิเศษเพื่อความสิ้นอาสวะเร็ว^{๔๘}

ข. ฝ่ายสังกิเลส

สังกิเลสที่เป็นเหตุเกิดของสีฬวิกกีฬิตนัยมี ๔ ประการ คือ สุกสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา สัญญาเหล่านี้ก่อให้เกิดวิปัลลาส ๔ ได้แก่ สุกวิปัลลาส สุขวิปัลลาส นิจจวิปัลลาส และอตตวิปัลลาส และกิเลสอื่น ๆ ต่อเนื่องในกระบวนการ เมื่ออาศัยทิสธรรมในคัมภีร์เนตติปกรณ์ จำแนกกองกิเลส ๑๐ ออกเป็น ๔ ส่วน แยกตามจริตบุคคล ๔ คือ (๑) ผู้เป็นราคจริต (๒) ผู้เป็นโทสจริต (๓) ผู้เป็นทวิฏฐิจริตอินทรีย์อ่อน (๔) ผู้เป็นทวิฏฐิจริตอินทรีย์แรงกล้า สภาวะที่เป็นอุปกิเลสของบุคคล ๔ เหล่านี้แยกได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๕ แสดงจริตกับทิศทางของสังกิเลสธรรม

ราคจริต	โทสจริต	ทวิฏฐิจริตอินทรีย์อ่อน	ทวิฏฐิจริตอินทรีย์กล้า
กพฬการอาหาร	ผัสสอาหาร	วิญญานอาหาร	มโนสัจเจตนาอาหาร
สุกวิปัลลาส	สุขวิปัลลาส	นิจจวิปัลลาส	อตตวิปัลลาส
กามุปาทาน	ภุมุปาทาน	ทวิฏฐุปาทาน	อตตวาหุปาทาน
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทวิฏฐิโยคะ	อวิชชาโยคะ
อภิขฌากายคันถะ	พยาปาทกายคันถะ	สีลพัทพรามาสกายคันถะ	อิทังสัจจาภินเวสกายคันถะ
กามาสวะ	ภวาสวะ	ทวิฏฐาสวะ	อวิชชาสวะ
กาโมฆะ	ภโวฆะ	ทวิฏฐุฆะ	อวิชโชฆะ
ราคสัลละ	โทสสัลละ	มานสัลละ	โมหสัลละ
รูปุควิญญานัญญิตติ	เวทณุควิญญานัญญิตติ	สัจญุควิญญานัญญิตติ	สังขารุควิญญานัญญิตติ
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

^{๔๘} ดูรายละเอียดในอง.จตุกก.(บาลี) ๒๑/๑๖๒-๑๖๓/๑๗๐-๑๗๓, อง.จตุกก.(ไทย) ๒๑/๑๖๒-๑๖๓/๒๒๖-๒๓๐.

เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ สังสมโวทานธรรม ก็ทำให้ละสังกิเลสธรรมออกไปได้ ดังที่ได้สรุปไว้ข้างต้นว่า

กายานุปัสสนา -> สังสมอสุกสัญญา -> ละสุกสัญญา
 เวทนานุปัสสนา -> สังสมทุกขสัญญา -> ละสุขสัญญา
 จิตตานุปัสสนา -> สังสมอนิจจสัญญา -> ละนิจจสัญญา
 ฌัมมานุปัสสนา -> สังสมอนัตตสัญญา -> ละอัตตสัญญา

นอกจากละสุกสัญญา ทุกขสัญญา นิจจสัญญา และอัตตสัญญาได้แล้ว เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีกายานุปัสสนาเป็นต้นซึ่งเป็นภาเวตัพพธรรม ก็ย่อมสามารถกำหนดรอบรู้ทุกขสัจอันเป็นปริยญฺเอยยธรรม และละทุกขสมุทัยอันเป็นปหาตัพพธรรม ดังตารางนี้

ตารางที่ ๓.๖ แสดงสติปัฏฐาน ๔ กับทิศทางการละกิเลส

กายานุปัสสนา	เวทนานุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ฌัมมานุปัสสนา
สุกวิปัลลาส	สุกวิปัลลาส	นิจจวิปัลลาส	อัตตวิปัลลาส
กพพีการาหาร	ผัสสาหาร	วิญญาณาหาร	มโนสัจเจตนาหาร
กามุปาทาน	ภวุปาทาน	ทิฏฐุปาทาน	อัตตวาหุปาทาน
กามโยคะ	ภวโยคะ	ทิฏฐิโยคะ	อวิชชาโยคะ
อภิขฌากายคันถะ	พยาปาทกายคันถะ	สีลัปปตปรามาสกายคันถะ	อิทังสัจจาภินเวสกายคันถะ
กามาสวะ	ภวาสวะ	ทิฏฐาสวะ	อวิชชาสวะ
กาโมฆะ	ภโวฆะ	ทิฏฐโฆฆะ	อวิชโฆฆะ
ราคสัลละ	โทสสัลละ	มานสัลละ	โมหสัลละ
รูปุปควิญญาณัญญุติ	เวทณูปควิญญาณัญญุติ	สัจญูปควิญญาณัญญุติ	สังขารูปควิญญาณัญญุติ
ราคะในรูป	ราคะในเวทนา	ราคะในสัญญา	ราคะในสังขาร
ฉันทาคติ	โทสาคติ	ภยาคติ	โมหาคติ

สรุปความได้ว่า ธรรมฝ่ายโวทานทั้งหมด เป็นสิ่งที่ต้องทำให้เกิดมีขึ้น จัดอยู่ฝ่ายอริยมรรค ซึ่งเป็นภาเวตัพพธรรม เพื่อชำระล้างธรรมฝ่ายสังกิเลสออกไป สังกิเลสทั้งหลายจัดเป็นฝ่ายสมุทัย ซึ่งเป็นปหาตัพพธรรม เป็นสิ่งที่ขวางนิพพาน เมื่อละสมุทัยได้แล้ว ก็ย่อมกระทำให้แจ้งภาวะไร้ทุกข์คือพระนิพพาน อันเป็นสัจฉิกาตัพพธรรม ธรรมฝ่ายโวทานและธรรมฝ่ายสังกิเลส เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน และกันสรุปดังตาราง

ตารางที่ ๓.๗ แสดงโศกนาฏกรรมกับสังกิเลสธรรม ๑๐ หมวด

ธรรมฝ่ายโศกนาฏกรรม ๑๐	ธรรมฝ่ายสังกิเลส ๑๐
ปฏิบัติ ๔	อาหาร ๔
สติปัญญา ๔	วิปลาส ๔
ฌาน ๔	อุปาทาน ๔
วิหารธรรม ๔	โยคะ ๔
สัมมัมปธาน ๔	คันถะ ๔
อัจฉริยอัပ္ปัตตธรรม ๔	อาสวะ ๔
อธิภูฐาน ๔	โอฆะ ๔
สมาธิภาวนา ๔	สัลละ ๔
สุขภาคิยธรรม ๔	วิญญาณัญญิตี ๔
อัปมัณญา ๔	อคติคมนะ ๔

การเจริญสติปัญญาทำให้ธรรมฝ่ายโศกนาฏกรรมเต็มบริบูรณ์ และทำให้ธรรมฝ่ายสังกิเลสหมดสิ้นไป พระพุทธองค์ตรัสแสดงไว้มากมาย เช่น

ภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อจะกล่าวถึงกองกุศล จะกล่าวให้ถูกต้องพึงกล่าวถึงสติปัญญา ๔ ประการ เพราะกองกุศลทั้งสิ้นนี้ก็คือสติปัญญา ๔ ประการ^{๔๙}

ภิกษุทั้งหลาย สติปัญญา ๔ ประการ อันบุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่ง พลาดแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ชื่อว่าเป็นอันบุคคลเหล่านั้นพลาดแล้ว สติปัญญา ๔ ประการ อันบุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งปรารภแล้ว อริยมรรคมีองค์ ๘ ที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ ชื่อว่าเป็นอันบุคคลเหล่านั้นปรารภแล้ว^{๕๐}

พึงเจริญสติปัญญา ๔ ประการเพื่อยิ่ง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละการแสวงหา ๓ มานะ ๓ อาสวะ ๓ ภพ ๓ สภาวะทุกข์ ๓ กิเลสจุดตะปู ๓ มลทิน ๓ ทุกข์ ๓ เวทนา ๓ ตัณหา ๓ ตสิยา ๓^{๕๑}

^{๔๙} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๑๑/๑๖๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๑๑/๒๖๘.

^{๕๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๙๙/๑๕๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๙/๒๕๗.

^{๕๑} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๕๑-๔๖๐/๑๖๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๕๑-๔๖๐/๒๗๙.

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายพึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการเพื่อรู้อย่าง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความ
สิ้นไป เพื่อละอุพัทธมภาคิยสังโยชน์ ๕ ประการนี้^{๕๒}

พึงเจริญสติปัฏฐาน ๔ ประการเพื่อรู้อย่าง เพื่อกำหนดรู้ เพื่อความสิ้นไป เพื่อละโอฆะ ๔
โยคะ ๔ อุปาทาน ๔ คันถะ ๔ อนุสัย ๗ กามคุณ ๕ นิเวศน์ ๕ อุปาทานชั้น ๕ โอรัมภาคิย
สังโยชน์ ๕^{๕๓}

สรุปลงอริยสัจ ๔ ได้ดังนี้

ชั้น ๕ ที่เป็นวิภวัญญะทุกข์ เป็นทุกข์สัจ
ต้นเหตุที่ผูกพันในทุกชั้นนั้นและธรรมฝ่ายสังกิเลส เป็นสมุทัยสัจ
ความสิ้นต้นเหตุ เป็นนิโรธสัจ
อริยมรรคมีองค์ ๘ และธรรมฝ่ายโงทธาน เป็นมัคคสัจ

๒. นันทิยาวิภวัญญะ

ในนันทิยาวิภวัญญะนั้น อาศัยมูลบทฝ่ายโงทธานกับฝ่ายสังกิเลสอย่างละ ๒ ฝ่ายสังกิเลส
ได้แก่ ตัณหากับอวิชชา ฝ่ายโงทธานได้แก่ สมณะกับวิปัสสนา การประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับตัณหา
อวิชชา สมณะ วิปัสสนา เป็นเหตุเกิดของนันทิยาวิภวัญญะ

เมื่อแสดงโดยบุคคลก็แยกเป็น ๒ คือผู้เป็นต้นทางจิตกับทิวฏฐิจริต ผู้ที่เป็นทิวฏฐิจริต ย่อม
หลุดพ้นด้วยการปฏิบัติสะตวกและบรรลुข้ำหรือบรรลุเร็ว ผู้ที่เป็นต้นทางจิต ย่อมหลุดพ้นด้วยการ
ปฏิบัติลำบากและบรรลุข้ำหรือบรรลุเร็ว ทั้งนี้ เนื่องจากผู้ที่เป็นต้นทางจิต เขายังสละกามคุณไม่ได้
เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณ จึงทำได้ด้วยความยากลำบาก แต่อาศัยความเคารพในสิกขา มากด้วย
ศรัทธา อาศัยศรัทธาเชื่อมั่นปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า ดำเนินตามมรรคจนบรรลุธรรมได้ ส่วนผู้
เป็นทิวฏฐิจริต ไม่ติดข้องในกามคุณมาตั้งแต่ต้น เมื่อถูกสั่งสอนให้สละกามคุณ จึงทำได้โดยสะตวก
อาศัยการปฏิบัติที่ขัดเกลากิเลสมีจุดตั้งควัตระเป็นต้น มากด้วยปัญญา อาศัยปัญญา ดำเนินตามมรรคจน
บรรลุธรรมได้ ส่วนการบรรลุข้ำหรือเร็ว ขึ้นอยู่กับอินทรีย์ของบุคคลนั้น ๆ ผู้ที่มีอินทรีย์อ่อนก็บรรลุข้ำ
ผู้ที่มีอินทรีย์แก่กล้าก็บรรลุเร็ว

เขียนกระบวนการธรรมจากฝ่ายสังกิเลสไปสู่ฝ่ายโงทธานให้ดูได้ง่าย ดังนี้

อวิชชา -> ทิวฏฐิจริต -> สัลเลหะ -> สุขาปฏิบัติ -> ธรรมานุสารี -> ทิวฏฐิปัตตะ
ตัณหา -> ต้นทางจิต -> สิกขา -> ทุกขาปฏิบัติ -> สัทธานุสารี -> สัทธาวิมุตติ

^{๕๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๖๑/๑๖๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๖๑/๒๘๐.

^{๕๓} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๖๒-๔๗๐/๑๖๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๖๒-๔๗๐/๒๘๐.

ตารางความเชื่อมโยงระหว่างกิเลสกับการปฏิบัติจนบรรลุธรรม ดังนี้

ตารางที่ ๓.๘ แสดงกิเลส ๒ จริต ๒ กับการปฏิบัติจนบรรลุธรรม

สังกิเลส	จริต	ข้อปฏิบัติ	ปฏิบัติ	ก้าวลงมรรค	บรรลุธรรม
อวิชชา	ทวิจฺจจริต	สัลเลชะ	สุขาปฏิบัติ	อิมมานุสारी	ทวิจฺจปัตตะ
ตัณหา	ตัณหาจริต	สิกขา	ทุกขาปฏิบัติ	สัทธานุสारी	สัทธาวิมุตติ

บุคคลผู้เป็นตัณหาจริตกับทวิจฺจจริตจำแนกตามปฏิบัติจึงมี ๔ ประการ ได้แก่

- (๑) ตัณหาจริต อินทรีย์อ่อน เหมาะกับทุกขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา
- (๒) ตัณหาจริต อินทรีย์แก่กล้า เหมาะกับทุกขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา
- (๓) ทวิจฺจจริต อินทรีย์อ่อน เหมาะกับสุขาปฏิบัติ ทันธาภิญญา
- (๔) ทวิจฺจจริต อินทรีย์แก่กล้า เหมาะกับสุขาปฏิบัติ ขิปปาภิญญา

สำหรับผู้มีตัณหาจริตอินทรีย์อ่อน มีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานที่เป็นอารมณ์หยาบ เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์, สำหรับผู้มีตัณหาจริตอินทรีย์แก่กล้า มีเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานที่เป็นอารมณ์ละเอียดเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์, สำหรับผู้มีทวิจฺจจริตอินทรีย์อ่อน มีจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกประเภทไปไม่มากนักเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์, สำหรับผู้มีทวิจฺจจริตอินทรีย์แก่กล้า มีอิมมานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกประเภทไปมากเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์

สำหรับผู้มีสมถยานิกะอินทรีย์อ่อน มีกายานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์จะพึงประสบได้ไม่ยากเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์, สำหรับผู้มีสมถยานิกะอินทรีย์แก่กล้า มีเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐานเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ เพราะท่านไม่ดำรงอยู่ในอารมณ์ที่หยาบ ดำรงตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ที่ละเอียดเท่านั้น, สำหรับผู้มีวิปัสสนายานิกะอินทรีย์อ่อน มีจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกประเภทไปไม่มากนัก เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์, สำหรับผู้มีวิปัสสนายานิกะอินทรีย์แก่กล้า มีอิมมานุปัสสนาสติปัฏฐานที่มีอารมณ์แยกประเภทไปมากเป็นทางแห่งความบริสุทธิ์^{๕๔} เขียนสรุปเป็นตารางดังนี้

^{๕๔} เนื้อหาเกี่ยวกับจริต ๒ และสมถยานิกะวิปัสสนายานิกะนี้ พระอรรถกถาจารย์ได้นำไปอธิบายไว้ใน อรรถกถามหาสติปัฏฐานสูตร โดยท่านระบุว่า เป็นนัยที่นำมาจากเนตติภรณ์ด้วยคำว่า อยิ ตาว ปกรณนโย; ดูรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๒-๓/๓๕๑-๒.

ตารางที่ ๓.๙ แสดงจริต ๒ สติปัฏฐาน ๔ ยานิกะ ๒ ปฏิปทา ๔ และการบรรลุธรรม

ตัณหา		อวิชชา	
ตัณหาจริต อ.อ่อน	ตัณหาจริต อ.แก่กล้า	ทิวฏฐิจริต อ.อ่อน	ทิวฏฐิจริต อ.แก่กล้า
กายานุปัสสนา	เวทนानุปัสสนา	จิตตานุปัสสนา	ธัมมานุปัสสนา
สมถยานิกะ อ.อ่อน	สมถยานิกะ อ.แก่กล้า	วิปัสสนายานิกะ อ.อ่อน	วิปัสสนายานิกะอ.แก่กล้า
ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิญญา	สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิญญา
สัทธานุสारी		ธัมมานุสारी	
สัทธาวิมุตตะ		ทิวฏฐิปัตตะ	

บุคคลผู้เป็นตัณหาจริตเมื่อไม่ได้กำหนดรอบรู้กฬิการาหารและผัสสาหารด้วยปัญญา จึงมีฉันทราคะอย่างแรงกล้าในกองรูปและเวทนา กฬิการาหารและผัสสาหารจึงเป็นอุปกิเลสของผู้มีตัณหาจริต ทำให้เกิดสุภวิปลาสและสุขวิปลาส, บุคคลผู้เป็นทิวฏฐิจริตเมื่อไม่ได้กำหนดรอบรู้มโนสังขเจตนาหารและวิญญาณาหารด้วยปัญญา จึงมีฉันทราคะอย่างแรงกล้าในจิตและธรรมมโนสังขเจตนาหารและวิญญาณาหารจึงเป็นอุปกิเลสของผู้มีทิวฏฐิจริต ทำให้เกิดนิจวิปลาสและอัตตวิปลาส เมื่อเจริญสติปัฏฐาน ๔ ก็จะสามารถกำหนดรอบรู้อาหาร ๔ ละวิปลาส ๔ และกิเลสอื่น ๆ ได้ทั้งหมด

ข. พระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรค

ในการอธิบายพระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรคนี้ ผู้วิจัยจะอธิบายด้วยติปุกลขลนัย เพราะเป็นธรรมที่เกี่ยวข้องกับอภุคคสมูล ๓ อธิบายแยกแยะให้เห็นธรรม ๒ ฝ่าย คือสังกิเลสธรรมและโวทานธรรม

มโนปุพพคมา ธมมา มโนเสฏฐา มโนมยา
มนสา เจ ปทภูเจน ภาสติ วา กโรติ วา
ตโต นั ทุกขมเนวติ จกแก้ว วหโต ปหิ.^{๕๕}

ธรรมทั้งหลาย มีใจเป็นหัวหน้า
มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จด้วยใจ
ถ้าคนมีใจชั่ว ก็จะถูกชั่วหรือทำชั่วตามไปด้วย

^{๕๕} พุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑/๑๕.

เพราะความซุ่มนั้น ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป
เหมือนล้อหมุนตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไป ฉะนั้น^{๕๖}

พระคาถานี้ มีหลักธรรมฝ่ายสังกิเลสที่เด่นชัดคือโทสะ ตามบาลีที่แสดงว่า “มนสา เจ ปฏฺฐาเจน” เมื่อแสดงโทสะที่เป็นอกุศลมูลอย่างหนึ่ง สภาวะธรรมที่เป็นอกุศลมูลทั้งหมดก็เป็นอันแสดง ด้วยเพราะเป็นรากเหง้าของอกุศลเหมือนกัน ตามหลักลักษณะหาระ จึงได้ธรรมฝ่ายสังกิเลสที่เป็นอกุศลมูล ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ การอธิบายให้เข้าใจชัดเจนถึงธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโง่ทวน โดยอาศัยมูลบท ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ และ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เรียกว่าตูปุขลนัย เป็นการประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ

นอกจากธรรมที่เป็นสังกิเลส คือโทสะ อันก่อให้เกิดกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ที่แสดงไว้อย่างชัดเจนในพระคาถานี้แล้ว อาศัยทิสธรรม ทิศทางของธรรมฝ่ายสังกิเลสหมวดละ ๓ ที่ท่านพระมหากัจจายนเถระรวบรวมไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ ทำให้เข้าใจธรรมฝ่ายสังกิเลสได้ครอบคลุมยิ่งขึ้น ได้แก่

อกุศลมูล ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ

ทุจริต ๓ คือ กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต

อกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก

อกุศลสัญญา ๓ คือ กามสัญญา พยาบาทสัญญา วิหิงสาสัญญา

วิปริตสัญญา ๓ คือ นิจจสัญญา สุขสัญญา อนัตตสัญญา

เวทนา ๓ คือ สุขเวทนา ทุกขเวทนา อทุกขมสุขเวทนา

ทุกข์ ๓ คือ ทุกขทุกข์ วิปริณามทุกข์ สังขารทุกข์

อัคคี ๓ คือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ

สัลลະ ๓ คือ ลูกศรคือราคะ ลูกศรคือโทสะ ลูกศรคือโมหะ

ขัฏ ๓ คือ ขัฏคือราคะ ขัฏคือโทสะ ขัฏคือโมหะ

อุปกรณ์ของอกุศล ๓ คือ กายกรรมเป็นอกุศล วจีกรรมเป็นอกุศล มโนกรรมเป็น

อกุศล

วิบัติ ๓ คือ ศีลวิบัติ ทิฏฐิวิบัติ อาจารย์วิบัติ

ธรรมฝ่ายสังกิเลสเหล่านี้ จัดเข้าในสมุทยสังข์ ประจักษ์ให้เกิดการทำกรรมต่าง ๆ เป็นเหตุให้เวียนว่ายตายเกิดไปในภพภูมิต่าง ๆ ที่เหมาะสมกับกรรม ต้องรับวิบากต่าง ๆ ไปไม่สิ้นสุด ชั้น ๕ ที่เกิดในภพภูมินั้น ๆ รวมทั้งทุกข์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น จัดเป็นทุกขสังข์

^{๕๖} ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑/๒๓.

ธรรมที่เป็นฝ่ายโฆทานหมวดละ ๓ เป็นปฏิปักษ์ต่อสังกิเลส เมื่อเกิดมีขึ้นมาในจิตแล้ว ย่อมทำลายสังกิเลสให้หมดสิ้นไป ได้แก่

กุศลมูล ๓ คือ อโลภะ โทสะ อโมหะ

สุจริต ๓ คือ กายสุจริต วาจาสุจริต มโนสุจริต

กุศลวิตก ๓ คือ เนกขัมมวิตก อพยาปาทวิตก อวิหิงสาวิตก

สมาธิ ๓ คือ สมาธิที่มีวิตกและวิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกก็มีแต่วิจารณ์ สมาธิที่ไม่มีวิตกและ

วิจารณ์

กุศลสังขยา ๓ คือ เนกขัมมสังขยา อพยาปาทสังขยา อวิหิงสาสังขยา

สังขยาไม่วิปริต ๓ คือ อนิจจสังขยา ทุกขสังขยา อนัตตสังขยา

อุปกณ์ของกุศล ๓ คือ กายกรรมเป็นกุศล วาจากรรมเป็นกุศล มโนกรรมเป็นกุศล

ความหมัดจด ๓ คือ ความหมัดจดทางกาย ความหมัดจดทางวาจา ความหมัดจด

ทางใจ

สมบัติ ๓ คือ ศีลสมบัติ สมาธิสมบัติ ปัญญาสมบัติ

สิกขา ๓ คือ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา อธิปัญญาสิกขา

ขันธ ๓ คือ ศีลขันธ สมาธิขันธ ปัญญาขันธ

วิโมกข์ ๓ คือ สุญญตะ อนิมิตตะ อัปปณิหิตะ

ธรรมฝ่ายโฆทานหมวดละ ๓ เหล่านี้ จัดเข้าในมคคสัง เมื่อเจริญ กระทำให้มาก จะทำให้เกิดปัญญา เป็นเหตุให้ถึงความพ้นทุกข์ เมื่อเจริญธรรมฝ่ายโฆทาน ธรรมฝ่ายสังกิเลสและโทษที่เกิดจากกิเลสทั้งหลายก็เป็นอันหมดสิ้นไป พระพุทธองค์ได้ทรงแสดงธรรมเหล่านี้ไว้ในพระสูตรเป็นอันมาก ทรงแสดงยกย่องให้เหมาะสมกับจริตอัธยาศัยของผู้ฟัง บางคราวแสดงเฉพาะฝ่ายโฆทาน บางคราวแสดงเฉพาะฝ่ายสังกิเลส บางคราวแสดงทั้งฝ่ายโฆทานและสังกิเลส จะยกมาพอเป็นตัวอย่าง ดังนี้

พราหมณ์ปริพาชกคนหนึ่ง ได้ถามพระองค์เกี่ยวกับพระธรรมว่า ด้วยเหตุเพียงเท่าไร พระธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน

พระพุทธองค์ได้ตรัสตอบสรุปความว่า บุคคลผู้มีราคะ ฤคาราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะกลุ่มรุม ย่อมคิดเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เสวยทุกขโทมนัสทางใจบ้าง เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมไม่คิดเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่คิดเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่คิดเพื่อเบียดเบียน ทั้ง ๒ ฝ่าย ไม่เสวยทุกขโทมนัสทางใจ

บุคคลผู้มีราคะ ฤคาราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะกลุ่มรุม ย่อมประพฤติกายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริต เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมไม่ประพฤติกายทุจริต วาจาทุจริต และมโนทุจริต

บุคคลผู้มีราคะ ถูกราคะครอบงำ มีจิตถูกราคะกลุ้มรุม ย่อมไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงถึง ประโยชน์ตนบ้าง ประโยชน์ผู้อื่นบ้าง ประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่ายบ้าง เมื่อละราคะได้แล้ว เขาย่อมรู้ชัดตาม ความเป็นจริงถึงประโยชน์ตน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์ทั้ง ๒ ฝ่าย พระธรรมชื่อว่าเป็นธรรมที่ผู้ ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามา อันวิญญูชนพึง รู้เฉพาะตน เป็นอย่างนี้แล บุคคลผู้มีโทสะและบุคคลผู้มีโมหะก็เช่นเดียวกัน^{๕๗}

เมื่อขานุสโสณิพราหมณ์ทูลถามถึงพระนิพพาน ด้วยเหตุเพียงไร พระนิพพานจึงชื่อว่าเป็น สภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาใน ตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน พระองค์ก็ตรัสในลักษณะเดียวกัน และได้ตรัสเพิ่มเติมว่า

ในกาลใด บุคคลนี้เสวยธรรมเป็นที่สิ้นราคะอันไม่มีส่วนเหลือ เสวยธรรมเป็นที่สิ้นโทสะอัน ไม่มีส่วนเหลือ เสวยธรรมเป็นที่สิ้นโมหะอันไม่มีส่วนเหลือ ในกาลนั้น พระนิพพานชื่อว่าเป็น สภาวะธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาล ควรเรียกให้มาดู ควรน้อม เข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้เฉพาะตน^{๕๘}

พระธรรมเทศนาเกี่ยวกับทุจจริต ๓ และสุจจริต ๓ พระองค์ก็ตรัสไว้เป็นอันมาก ทุจจริต ๓ คือกายตุจจริต วจิตุจจริต และมโนตุจจริต เป็นสิ่งที่ไม่ควรทำโดยส่วนเดียว เพราะทำให้เกิดโทษ ๕ ประการ คือ (๑) แม้นกัถิตีตนเองได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมติเตียนได้ (๓) กิตติศัพท์อันชั่ว ย่อมกระฉ่อนไป (๔) หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก, ส่วน สุจจริต ๓ คือ กายสุจจริต วจิตุจจริต และมโนสุจจริต เป็นสิ่งที่ควรทำโดยส่วนเดียว เพราะทำให้ได้รับ อานิสงส์ ๕ ประการ คือ (๑) แม้นกัถิตีตนเองไม่ได้ (๒) ผู้รู้ใคร่ครวญแล้วย่อมสรรเสริญ (๓) กิตติศัพท์อันงามย่อมขจรไป (๔) ไม่หลงลืมสติตาย (๕) หลังจากตายแล้วจะไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์^{๕๙} การละตุจจริต ๓ แล้วเจริญสุจจริต ๓ เป็นเบื้องต้นของกุศลธรรมทั้งหลาย^{๖๐}

ธรรม ๑๐ ประการฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ กายตุจจริต ๓ วจิตุจจริต ๔ มโนตุจจริต ๓ กับ ธรรม ๑๐ ประการฝ่ายไวทาน ได้แก่ กายสุจจริต ๓ วจิตุจจริต ๔ มโนสุจจริต ๓ ในอังกุตตรนิกาย ทสกนิบาต มี พระสูตรแสดงไว้แบบเปรียบเทียบกันหลายพระสูตร^{๖๑} แสดงโดยชื่อต่าง ๆ สรุปลงเป็นตารางได้ดังนี้

^{๕๗} คุรยละเอียดใน อจ.ติก. (บาลี) ๒๐/๕๕/๑๕๓-๑๕๔, อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๕/๒๑๗-๒๑๘.

^{๕๘} อจ.ติก. (บาลี) ๒๐/๕๖/๑๕๔-๑๕๕, อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๖/๒๑๙-๒๒๐.

^{๕๙} คุรยละเอียดใน อจ.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๘/๕๗, อจ.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๘/๗๑.

^{๖๐} คุรยละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๑๓/๑๖๔, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๑๓/๒๗๑.

^{๖๑} คุรยละเอียดใน อจ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๗๘-๑๙๘/๒๒๖-๒๓๒, อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๗๘-๑๙๘/ ๓๓๐-๓๔๒, และใน อจ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๒๐/๒๔๙-๒๕๐, อจ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๒๐/๓๖๖-๓๖๘.

ตารางที่ ๓.๑๐ แสดงชื่อเรียกของอกุศลกรรมบถกับกุศลกรรมบถ

อกุศลกรรมบถ ๑๐ (ทุจจริต ๓)	กุศลกรรมบถ ๑๐ (สุจจริต ๓)
ธรรมที่ไม่ดี	ธรรมที่ดี
อนริยธรรม	อริยธรรม
อกุศลธรรม	กุศลธรรม
ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์	ธรรมที่เป็นประโยชน์
อธรรม	ธรรม
ธรรมที่มีอาสวะ	ธรรมที่ไม่มีอาสวะ
ธรรมที่มีโทษ	ธรรมที่ไม่มีโทษ
ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน	ธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน
ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดและปฏิสนธิ	ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร	ธรรมที่มีสุขเป็นกำไร
ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก	ธรรมที่มีสุขเป็นวิบาก
ธรรมที่ไม่ใช่อริยมรรค	ธรรมที่เป็นอริยมรรค
ธรรมที่เป็นฝ่ายดำ	ธรรมที่เป็นฝ่ายขาว
อสังฆธรรม	สังฆธรรม
ธรรมของอสังฆบุรุษ	ธรรมของสังฆบุรุษ
ธรรมที่ไม่ควรทำให้เกิดขึ้น	ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น
ธรรมที่ไม่ควรเสพ	ธรรมที่ควรเสพ
ธรรมที่ไม่ควรเจริญ	ธรรมที่ควรเจริญ
ธรรมที่ไม่ควรทำให้มาก	ธรรมที่ควรทำให้มาก
ธรรมที่ไม่ควรระลึก	ธรรมที่ควรระลึก
ธรรมที่ไม่ควรกระทำให้แจ้ง	ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
ความประพฤติน่าสมำเสมอ	ความประพฤติน่าสมำเสมอ

บุคคลผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการฝ่ายสังกิเลส และบุคคลผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการฝ่ายโฆทาน เมื่อนำมาเปรียบเทียบกัน ได้ชื่อแตกต่างกันแบบตรงกันข้าม^{๒๒} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๓.๑๑ แสดงชื่อเรียกบุคคล ๒ กลุ่ม

บุคคลประกอบด้วยอกุศลกรรมบถ	บุคคลประกอบด้วยกุศลกรรมบถ
ผู้ไม่ควรเสพ	ผู้ควรเสพ
ผู้ไม่ควรคบ	ผู้ควรคบ
ผู้ไม่ควรนั่งใกล้	ผู้ควรนั่งใกล้
ผู้ไม่ควรบูชา	ผู้ควรบูชา
ผู้ไม่ควรสรรเสริญ	ผู้ควรสรรเสริญ
ผู้ไม่ควรเคารพ	ผู้ควรเคารพ
ผู้ไม่ควรยำเกรง	ผู้ควรยำเกรง
ผู้ไม่ควรให้อินดี	ผู้ควรให้อินดี
ผู้ไม่บริสุทธิ์	ผู้บริสุทธิ์
ผู้ครอบงำมานะไม่ได้	ผู้ครอบงำมานะได้
ผู้ไม่เจริญด้วยปัญญา	ผู้เจริญด้วยปัญญา
ผู้ประสบลึงไม่ใช่บุญเป็นอันมาก	ผู้ประสบบุญเป็นอันมาก
ผู้ดำรงอยู่ในนรกเหมือนถูกนำไปฝังไว้	ผู้ดำรงอยู่ในสวรรค์เหมือนถูกอัญเชิญไป
บริหารตนให้ถูกกำจัด ถูกทำลาย	บริหารตนไม่ให้ถูกกำจัด ถูกทำลาย
หลังจากตายแล้ว จะเกิดในอบาย ทุกติ วินิบาต นรก	หลังจากตายแล้ว จะเกิดในสุคติโลกสวรรค์
เป็นคนพาล	เป็นบัณฑิต

ธรรม ๑๐ ประการฝ่ายสังกิเลส และธรรม ๑๐ ประการฝ่ายโฆทานนั้น สามารถแยกรายละเอียดข้อละ ๔ ประเด็น จึงเป็นธรรมฝ่ายสังกิเลส ๔๐ ประการ และธรรมฝ่ายโฆทาน ๔๐ ประการ เช่น การฆ่าสัตว์แยกได้ ๔ ประเด็น คือ (๑) ตนเองเป็นผู้ฆ่าสัตว์ (๒) ชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๙๙-๒๑๑/๒๓๓-๒๓๖, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๙๙-๒๑๑/๓๔๓-๓๔๙, และใน อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๒๕-๒๓๖/๒๕๕-๒๕๖, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๒๕-๒๓๖/๓๗๙-๓๘๔.

(๓) เป็นผู้พอใจการฆ่าสัตว์ (๔) สรรเสริญการฆ่าสัตว์, การเว้นขาดจากการฆ่าสัตว์แยกได้ ๔ ประเด็น คือ (๑) ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์ (๒) ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๓) เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ (๔) สรรเสริญการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ แม้ธรรมข้ออื่น ๆ ก็แยกทำนองเดียวกันนี้^{๖๓} เขียนสรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑๒ แสดงสังกิละสธรรมและโวทานธรรมอย่างละ ๔๐ ประการ

ลำดับ	สังกิละสธรรม ๔๐ ประการ	โวทานธรรม ๔๐ ประการ
๑	ตนเองเป็นผู้ฆ่าสัตว์	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการฆ่าสัตว์
๒	ชักชวนผู้อื่นให้ฆ่าสัตว์	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการฆ่าสัตว์
๓	เป็นผู้พอใจการฆ่าสัตว์	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
๔	สรรเสริญการฆ่าสัตว์	สรรเสริญการงดเว้นจากการฆ่าสัตว์
๕	ตนเองเป็นผู้ลักทรัพย์	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการลักทรัพย์
๖	ชักชวนผู้อื่นให้ลักทรัพย์	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการลักทรัพย์
๗	เป็นผู้พอใจการลักทรัพย์	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการลักทรัพย์
๘	สรรเสริญการลักทรัพย์	สรรเสริญการงดเว้นจากการลักทรัพย์
๙	ตนเองเป็นผู้ประพฤตินิคมในกาม	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการประพฤตินิคมในกาม
๑๐	ชักชวนผู้อื่นให้ประพฤตินิคมในกาม	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการประพฤตินิคมในกาม
๑๑	เป็นผู้พอใจการประพฤตินิคมในกาม	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการประพฤตินิคมในกาม
๑๒	สรรเสริญการประพฤตินิคมในกาม	สรรเสริญการงดเว้นจากการประพฤตินิคมในกาม
๑๓	ตนเองเป็นผู้พูดเท็จ	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเท็จ
๑๔	ชักชวนผู้อื่นให้พูดเท็จ	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเท็จ
๑๕	เป็นผู้พอใจการพูดเท็จ	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดเท็จ
๑๖	สรรเสริญการพูดเท็จ	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดเท็จ
๑๗	ตนเองเป็นผู้พูดส่อเสียด	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดส่อเสียด
๑๘	ชักชวนผู้อื่นให้พูดส่อเสียด	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดส่อเสียด
๑๙	เป็นผู้พอใจการพูดส่อเสียด	เป็นผู้พอใจในการงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
๒๐	สรรเสริญการพูดส่อเสียด	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดส่อเสียด
๒๑	ตนเองเป็นผู้พูดคำหยาบ	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดคำหยาบ

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๒๒๔/๒๕๓-๒๕๕, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๒๒๔/๓๗๕-๓๗๘.

๒๒	ชักชวนผู้อื่นให้พูดคำหยาบ	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดคำหยาบ
๒๓	เป็นผู้พอใจการพูดคำหยาบ	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดคำหยาบ
๒๔	สรรเสริญการพูดคำหยาบ	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดคำหยาบ
๒๕	ตนเองเป็นผู้พูดเพื่อเจ้า	ตนเองเป็นผู้เว้นขาดจากการพูดเพื่อเจ้า
๒๖	ชักชวนผู้อื่นให้พูดเพื่อเจ้า	ชักชวนผู้อื่นให้งดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า
๒๗	เป็นผู้พอใจการพูดเพื่อเจ้า	เป็นผู้พอใจการงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า
๒๘	สรรเสริญการพูดเพื่อเจ้า	สรรเสริญการงดเว้นจากการพูดเพื่อเจ้า
๒๙	ตนเองเป็นผู้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา	ตนเองเป็นผู้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๐	ชักชวนผู้อื่นให้เพ่งเล็งอยากได้ของเขา	ชักชวนผู้อื่นให้ไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๑	เป็นผู้พอใจความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา	เป็นผู้พอใจความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๒	สรรเสริญความเพ่งเล็งอยากได้ของเขา	สรรเสริญความไม่เพ่งเล็งอยากได้ของเขา
๓๓	ตนเองเป็นผู้มีจิตพยาบาท	ตนเองเป็นผู้มีจิตไม่พยาบาท
๓๔	ชักชวนผู้อื่นให้มีจิตพยาบาท	ชักชวนผู้อื่นให้ไม่มีจิตไม่พยาบาท
๓๕	เป็นผู้พอใจความมีจิตพยาบาท	เป็นผู้พอใจความมีจิตไม่พยาบาท
๓๖	สรรเสริญความมีจิตพยาบาท	สรรเสริญความมีจิตไม่พยาบาท
๓๗	ตนเองเป็นมิจฉาทิฐิ	ตนเองเป็นสัมมาทิฐิ
๓๘	ชักชวนผู้อื่นให้เป็นมิจฉาทิฐิ	ชักชวนผู้อื่นให้เป็นสัมมาทิฐิ
๓๙	เป็นผู้พอใจความเป็นมิจฉาทิฐิ	เป็นผู้พอใจความเป็นสัมมาทิฐิ
๔๐	สรรเสริญความเป็นมิจฉาทิฐิ	สรรเสริญความเป็นสัมมาทิฐิ

อกุศลวิตก ๓ คือ กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก กับกุศลวิตก ๓ คือ เนกขัมมวิตก อพยาปาวิตก อวิหิงสาวิตก พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยลักษณะตรงข้ามกัน

อกุศลวิตกนั้นเป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเองบ้าง เพื่อเบียดเบียนผู้อื่นบ้าง เพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่นบ้าง เป็นเหตุดับปัญญา เป็นส่วนแห่งความคับแค้น ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน^{๒๔} ส่วนกุศลวิตกไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนตนเอง ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนผู้อื่น ไม่เป็นไปเพื่อเบียดเบียนทั้งตนและผู้อื่น เป็นเหตุทำให้ปัญญาเจริญ ไม่เป็นส่วนแห่งความคับแค้น เป็นไปเพื่อปรินิพพาน^{๒๕} อกุศลวิตกทำความมืดมน ไม่ทำให้เกิดปัญญาจักษุ ทำแต่ความไม่รู้ ดับปัญญา เป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ ไม่เป็นไป

^{๒๔} คุรยละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๘/๑๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๘/๒๑๙.

^{๒๕} คุรยละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๐๘/๑๗๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๐๘/๒๒๐.

เพื่อนิพพาน ส่วนกุศลวิตก ไม่ทำให้มีดีมน ทำให้เกิดปัญญาจักขุ ทำให้เกิดความรู้ ทำให้ปัญญาเจริญ ไม่เป็นบ่อเกิดแห่งทุกข์ เป็นไปเพื่อนิพพาน^{๖๖}

ธรรมฝ่ายโง่ทวน เป็นภาเวตัพพธรรม เป็นธรรมฝ่ายมรรค เมื่อทำให้เกิดขึ้น ทำให้เจริญ งอกงามแล้ว มีศักยภาพในการละธรรมฝ่ายสังกิเลส ที่เป็นปหัตัพพธรรมได้ เช่น

เจริญกายสุจริตเพื่อละกายทุจริต

เจริญวาจสุจริตเพื่อละวาจทุจริต

เจริญมโนสุจริตเพื่อละมโนทุจริต^{๖๗}

เจริญเนกขัมมวิตกเพื่อละกามวิตก

เจริญอุปปยาบาทวิตกเพื่อละอุปปยาบาทวิตก

เจริญอวิหิงสาวิตกเพื่อละวิหิงสาวิตก^{๖๘}

เจริญเนกขัมมสัญญาเพื่อละกามสัญญา

เจริญอุปปยาบาทสัญญาเพื่อละอุปปยาบาทสัญญา

เจริญอวิหิงสาสัญญาเพื่อละวิหิงสาสัญญา^{๖๙}

เจริญเนกขัมมธาตุเพื่อละกามธาตุ

เจริญอุปปยาบาทธาตุเพื่อละอุปปยาบาทธาตุ

เจริญอวิหิงสาธาตุเพื่อละวิหิงสาธาตุ^{๗๐}

ค. พระคาถาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์

ในการอธิบายพระคาถาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์นี้ ผู้วิจัยจะอธิบายด้วยนันทิยาวิภูษณีย์ เพราะเป็นธรรมที่เกี่ยวข้องกับกุศลที่สมบูรณ์พร้อม คืออริยมรรคมีองค์ ๘ โดยสามารถจัดสงเคราะห์ เป็นโอวาทธรรม ๒ คือสมณะกัปปัสสนา อธิบายแยกแยะให้เห็นธรรม ๒ ฝ่าย คือสังกิเลสธรรมและ โอวาทธรรม ดังต่อไปนี้

สพฺพปาปสฺส อกรรมํ กุสลสฺสุปสมฺปทา

สจฺจิตตปริโยทปนํ เอตํ พุทฺธาน สาสนํ.^{๗๑}

^{๖๖} คุรยลละเอียตโน ขุ.อิติ. (บาลี) ๒๕/๘๗/๓๐๓-๓๐๔, ขุ.อิติ. (ไทย) ๒๕/๘๗/๔๕๔-๔๕๕.

^{๖๗} คุรยลละเอียตโน อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๐๘/๔๒๔, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๘/๖๓๐.

^{๖๘} คุรยลละเอียตโน อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๐๙/๔๒๔, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๙/๖๓๑.

^{๖๙} คุรยลละเอียตโน อง.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๑๐/๔๒๕, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๑๐/๖๓๑-๖๓๒.

^{๗๐} คุรยลละเอียตโน อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๑๑/๔๒๕, อง.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๑๑/๖๓๒.

^{๗๑} ขุ.ธ. (บาลี) ๒๕/๑๘๓/๔๙.

การไม่ทำบาปทั้งปวง

การทำกุศลให้ถึงพร้อม

การทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว

นี่คือ คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย^{๗๒}

พระคาถานี้ แสดงถึงผู้ที่มีคุณธรรมครบถ้วนสมบูรณ์ เป็นพระอรหันต์ ประพฤติชอบ พรหมจรรย์ อริยมรรคมีองค์ ๘ ครบสมบูรณ์ เกิดอรหัตตมัคคญาณขึ้น ทำลายกิเลสหมดไปอย่างสิ้นเชิง เป็นผู้มึจิตสะอาดหมดจดผ่องแผ้ว จึงอธิบายด้วยนันทิยาวิภูษณีย โดยอาศัยมูลบท ๒ อย่าง คือ สมถะ วิปัสสนา อันเป็นฝ่ายโฆทาน และตัดทอนกับอวิชชา อันเป็นฝ่ายสังกิเลส

อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้น เป็นพรหมจรรย์ที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายโดยส่วนเดียว เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน ผู้ที่รู้ทั่วถึงทั้งหมด ปฏิบัติได้ ครบถ้วนสมบูรณ์ ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติ อันไม่มีอาสวะ เป็นพระอรหันต์^{๗๓}

อริยมรรคมีองค์ ๘ นั้นแบ่งเป็นสมถะกับวิปัสสนา ได้ดังนี้

สัมมาทิฐิ สัมมาสังกัปปะ เป็นวิปัสสนา

สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ เป็นสมถะ

ในอริยมรรคทั้ง ๘ ที่จัดประกอบเป็นสมถะและวิปัสสนานั้น เมื่อเกิดขึ้นในอรหัตตมรรค สมาธิในอรหัตตมรรค จัดเป็นเจโตวิมุตติ ปัญญาในอรหัตตมรรค จัดเป็นปัญญาวิมุตติ ธรรมฝ่ายโฆทาน ทั้ง ๒ ทำหน้าที่ละธรรมฝ่ายสังกิเลส ๒ อย่าง คือ สมถะละตัดทอน วิปัสสนาละอวิชชา แยกเป็นธรรมที่ควรรู้ยิ่ง ๔ ประการ เพื่อให้สอดคล้องกับหลักอริยสัจและกิจหน้าที่ต่ออริยสัจ ได้ดังนี้

อุปาทานชั้น ๕ เป็นธรรมที่บุคคลรู้ยิ่งแล้วควรกำหนดรู้

อวิชชาและภวตัณหา เป็นธรรมที่บุคคลรู้ยิ่งแล้วควรละ

สมถะและวิปัสสนา เป็นธรรมที่บุคคลรู้ยิ่งแล้วควรให้เจริญ

วิชาและวิมุตติ เป็นธรรมที่บุคคลรู้ยิ่งแล้วควรทำให้แจ้ง^{๗๔}

พระอรหันต์จบการฝึกหัดพัฒนาเพื่อการละกิเลสแล้ว เป็นผู้หมดปัญหา เป็นประกอบด้วย อเสกขธรรมที่บริบูรณ์ อเสกขธรรม ๑๐ ประการนั้นเป็นสิ่งที่ควรทำให้แจ้งประจักษ์ ได้แก่ (๑) สัมมาทิฐิที่เป็นอเสกขะ (๒) สัมมาสังกัปปะที่เป็นอเสกขะ (๓) สัมมาวาจาที่เป็นอเสกขะ (๔)

^{๗๒} ชุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๓/๙๐.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๒๙-๓๓๐/๒๑๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๒๙-๓๓๐/๒๕๗-๒๕๘.

^{๗๔} ดูรายละเอียดใน อง.จตุกก. (บาลี) ๒๑/๒๕๔/๒๗๕, อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๒๕๔/๓๗๑.

สัมมากัมมันตะที่เป็นอเสขะ (๕) สัมมาอาชีวะที่เป็นอเสขะ (๖) สัมมาวายามะที่เป็นอเสขะ (๗) สัมมาสติที่เป็นอเสขะ (๘) สัมมาสมาธิที่เป็นอเสขะ (๙) สัมมาญาณะที่เป็นอเสขะ (๑๐) สัมมาวิมุตติที่เป็นอเสขะ^{๗๕}

ผู้ประกอบด้วยอเสกขธรรมนี้ เป็นผู้มีกุศลชั้นสูงสุด เป็นผู้มีบรมกุศล ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า “บุคคลผู้ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการนี้ เป็นผู้มีกุศลเพียบพร้อม มีกุศลยอดเยี่ยม เป็นสมณะผู้บรรลุดุริยธรรมชั้นสูงที่ควรบรรลु ไม่มีใครสู้วาทะได้”^{๗๖}

เมื่อมีกุศลธรรมเหล่านี้ ก็ย่อมทำลายบาปอกุศลธรรมทั้งหลายได้หมด เป็นผู้มีกุศลธรรมสมบูรณ์เต็มที่ เมื่อจำแนกธรรมฝ่ายกุศลและฝ่ายอกุศลให้ละเอียดตามลำดับของอเสกขธรรม ก็แยกเป็นกุศลธรรม ๒๐ ประการเจริญบริบูรณ์เต็มที่ และอกุศลธรรม ๒๐ ประการถูกทำลายไปหมดสิ้น รวมเป็นธรรม ๔๐ ประการ เป็นความยิ่งใหญ่ของพรหมจรรย์ในพระพุทธศาสนา ที่ไม่ว่าจะมีใครคัดค้านหรือตำหนิติเตียนได้ ดังพระพุทธองค์ตรัสว่า

สัมมาทิฏฐิย่อมทำลายมิจฉาทิฏฐิได้ และบาปอกุศลธรรมเป็นอเนกอันมีมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย ก็เป็นอันถูกสัมมาทิฏฐินั้นทำลายแล้ว กุศลธรรมเป็นอเนกอันมีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย ย่อมถึงความเจริญเต็มที่ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ สัมมาอาชีวะ สัมมาวายามะ สัมมาสติ สัมมาสมาธิ สัมมาญาณะ สัมมาวิมุตติก็โดยทำนองเดียวกัน^{๗๗} สรุปเป็นตารางได้ดังนี้

ตารางที่ ๓.๑๓ แสดงธรรม ๔๐ ประการแยกเป็นฝ่ายละ ๒๐ ประการ

ลำดับ	กุศลธรรม	อกุศลธรรม
๑	สัมมาทิฏฐิ	มิจฉาทิฏฐิ
๒	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสัมมาทิฏฐิเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉาทิฏฐิเป็นปัจจัย
๓	สัมมาสังกัปปะ	มิจฉาสังกัปปะ
๔	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสัมมาสังกัปปะเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉาสังกัปปะเป็นปัจจัย
๕	สัมมาวาจา	มิจฉาวาจา
๖	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสัมมาวาจาเป็นปัจจัย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉาวาจาเป็นปัจจัย

^{๗๕} ดูรายละเอียดในที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๖๐/๒๘๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๖๐/๔๓๗.

^{๗๖} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๒๖๘/๒๔๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๖๘/๓๑๗.

^{๗๗} ดูรายละเอียดใน ม.อุ. (บาลี) ๑๔/๑๔๒/๑๒๖-๑๒๗, ม.อุ. (ไทย) ๑๔/๑๔๒/๑๘๑-๑๘๒.

๗	สั้หมากั้หมันตะ	มิจฉากั้หมันตะ
๘	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมากั้หมันตะเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉากั้หมันตะเป็นปัจจย
๙	สั้หมากาชีวะ	มิจฉากาชีวะ
๑๐	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมากาชีวะเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉากาชีวะเป็นปัจจย
๑๑	สั้หมากายามะ	มิจฉากายามะ
๑๒	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมากายามะเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉากายามะเป็นปัจจย
๑๓	สั้หมาสติ	มิจฉาสติ
๑๔	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมาสติเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉาสติเป็นปัจจย
๑๕	สั้หมาสมาธิ	มิจฉาสมาธิ
๑๖	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมาสมาธิเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉาสมาธิเป็นปัจจย
๑๗	สั้หมากญาณ	มิจฉากญาณ
๑๘	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมากญาณเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉากญาณเป็นปัจจย
๑๙	สั้หมากวิมุตติ	มิจฉากวิมุตติ
๒๐	กุศลธรรมเป็นอเนก อันมีสั้หมากวิมุตติเป็นปัจจย	บาปอกุศลธรรมเป็นอเนก อันมีมิจฉากวิมุตติเป็นปัจจย

พระพุทธองค์ทรงแสดงยกย่องธรรม ๑๐ ประการเหล่านี้ไว้มากมาย เป็นหลักธรรมในการทำลายล้างฝ่ายบาปอกุศลธรรมทั้งปวง เช่น เป็นการล้างอันเป็นของพระอริยะ สามารถล้างบาปอกุศลทั้งหลายได้ ทำให้ผู้มีชาติพ้นจากชาติ ทำให้ผู้มีชราพ้นจากชรา ทำให้ผู้มีมรณะพ้นจากมรณะ ทำให้ผู้มีโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสะ พ้นจากโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัสและอุปายาสะได้^{๗๘} เป็นยาระบายของพระอริยะที่ใช้ได้ผลแน่นอน^{๗๙} เป็นยาสำรองของพระอริยะที่ใช้ได้ผลแน่นอน^{๘๐} เป็น

^{๗๘} ดูรายละเอียดใน อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๗/๑๗๕-๑๗๖, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๗/๒๕๐-๒๕๑.

^{๗๙} ดูรายละเอียดใน อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๘/๑๗๖-๑๗๗, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๘/๒๕๑-๒๕๒.

^{๘๐} ดูรายละเอียดใน อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๐๙/๑๗๗-๑๗๘, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๐๙/๒๕๓-๒๕๔.

พิธีลอยบาปของพระอริยะ^{๘๑} ธรรม ๑๐ ประการนี้ จึงเป็นภาวะถูกต้องแน่นอน สามารถละกิเลสและหมดทุกข์ได้จริง เป็นฝ่ายวิวิฎฐะ เรียกว่าสัมมัตตธรรม ส่วนธรรมฝ่ายตรงข้าม ๑๐ ประการ เป็นฝ่ายวิฎฐะ เรียกว่ามิจฉัตตธรรม เป็นภาวะที่ผิด เป็นเหตุเกิดทุกข์และเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในวิฎฐะสงสาร

พระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบมิจฉัตตธรรม ๑๐ กับสัมมัตตธรรม ๑๐ โดยชื่อมากมาย เพื่อให้เข้าใจชัดถึงสภาวะตรงกันข้ามของธรรมทั้ง ๒ ชุดนี้ ผู้วิจัยสรุปเทียบกันไว้ดังตาราง^{๘๒}

ตารางที่ ๓.๑๔ แสดงชื่อของธรรม ๒ หมวด

มิจฉัตตธรรม ๑๐	สัมมัตตธรรม ๑๐
ธรรมที่ไม่ดี	ธรรมที่ดี
อนริยธรรม	อริยธรรม
อกุศลธรรม	กุศลธรรม
ธรรมที่ไม่เป็นประโยชน์	ธรรมที่เป็นประโยชน์
อธรรม	ธรรม
ธรรมที่มีอาสวะ	ธรรมที่ไม่มีอาสวะ
ธรรมที่มีโทษ	ธรรมที่ไม่มีโทษ
ธรรมที่เป็นเหตุให้เดือดร้อน	ธรรมที่ไม่เป็นเหตุให้เดือดร้อน
ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงจุดติและปฏิสนธิ	ธรรมที่เป็นเหตุให้ถึงนิพพาน
ธรรมที่มีทุกข์เป็นกำไร	ธรรมที่มีสุขเป็นกำไร
ธรรมที่มีทุกข์เป็นวิบาก	ธรรมที่มีสุขเป็นวิบาก
ธรรมที่ไม่ใช่อริยมรรค	ธรรมที่เป็นอริยมรรค
ธรรมที่เป็นฝ่ายดำ	ธรรมที่เป็นฝ่ายขาว
อสังขธรรม	สังขธรรม
ธรรมของอสังขบุรุษ	ธรรมของสังขบุรุษ
ธรรมที่ไม่ควรทำให้เกิดขึ้น	ธรรมที่ควรทำให้เกิดขึ้น
ธรรมที่ไม่ควรเสพ	ธรรมที่ควรเสพ

^{๘๑} คุรยละเอียดใน อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๒๐/๑๙๒, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๒๐/๒๗๔-๕.

^{๘๒} คุรยละเอียดใน อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๓๔-๑๕๔/๑๙๕-๒๐๒, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๓๔-๑๕๔/๒๘๔-๒๙๗, และใน อัง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๑๘/๑๘๙, อัง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๑๘/๒๗๑.

ธรรมที่ไม่ควรเจริญ	ธรรมที่ควรเจริญ
ธรรมที่ไม่ควรทำให้มาก	ธรรมที่ควรทำให้มาก
ธรรมที่ไม่ควรระลึก	ธรรมที่ควรระลึก
ธรรมที่ไม่ควรกระทำให้แจ้ง	ธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง
ฝั่งนี้	ฝั่งโน้น

บุคคลผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการอันเป็นสังกิเลส และบุคคลผู้ที่ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการฝ่ายโง่ทวน เมื่อนำมาเปรียบเทียบกัน ได้ชื่อแตกต่างกันแบบตรงกันข้าม^{๘๓} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๓.๑๕ แสดงชื่อของบุคคล ๒ กลุ่ม

บุคคลประกอบด้วยมิจฉัตตธรรม	บุคคลประกอบด้วยสัมมัตตธรรม
ผู้ไม่ควรเสพ	ผู้ควรเสพ
ผู้ไม่ควรคบ	ผู้ควรคบ
ผู้ไม่ควรนั่งใกล้	ผู้ควรนั่งใกล้
ผู้ไม่ควรบูชา	ผู้ควรบูชา
ผู้ไม่ควรสรรเสริญ	ผู้ควรสรรเสริญ
ผู้ไม่ควรเคารพ	ผู้ควรเคารพ
ผู้ไม่ควรยำเกรง	ผู้ควรยำเกรง
ผู้ไม่ควรให้ยินดี	ผู้ควรให้ยินดี
ผู้ไม่บริสุทธิ์	ผู้บริสุทธิ์
ผู้ครอบงำมานะไม่ได้	ผู้ครอบงำมานะได้
ผู้ไม่เจริญด้วยปัญญา	ผู้เจริญด้วยปัญญา
ผู้ประสบสิ่งไม่ใช่บุญเป็นอันมาก	ผู้ประสบบุญเป็นอันมาก

สรุปความว่า เมื่อนำนัยทั้ง ๓ คือ นันทิยาวุฏฐานัย ติปุขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย มาอธิบายอุทเทสของมหาสติปัฏฐานสูตรและพระคาถาในธรรมบท ๒ คาถา และการพิจารณาวิสัณขณทั้งฝ่าย

^{๘๓} ดูรายละเอียดใน อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑๕๕-๑๖๖/๒๐๒-๒๐๓, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑๕๕-๑๖๖/๒๔๘-๓๐๐.

โวทานและฝ่ายสังกิเลส โดยทิสาลอจนนัย การพิจารณาความเชื่อมโยงเข้ากับได้โดยองค์ธรรมหรือโดยบุคคล โดยอังกุสนัย ผู้วิจัยพบว่า มีแง่มุมในการอธิบายธรรมได้หลากหลายและครอบคลุมยิ่งขึ้น ทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมนั้น ๆ ละเอียดพิสดารกว่าเดิม ทำให้เข้าใจสภาวะธรรมต่าง ๆ อย่างเป็นระบบและมีเหตุผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน สรุปเป็นข้อ ๆ ดังนี้

- (๑) ทำให้แยกแยะได้ชัดเจนระหว่างสังกิเลสธรรมกับโวทานธรรมอย่างหลากหลาย
- (๒) ทำให้ทราบธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เข้าใจการเจริญเพิ่มพูนโวทานธรรมเพื่อละสังกิเลสธรรม
- (๓) ทำให้ทราบการแยกธรรมเป็น ๒ ฝ่ายหลากหลายรูปแบบ เช่น ฝ่ายอกุศลธรรมกับฝ่ายกุศลธรรม ฝ่ายมิถิฉัตตะกับฝ่ายสัมมัตตะ ฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ ฝ่ายอวิชชากับฝ่ายวิชชา ฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์ เป็นต้น
- (๔) มีความชัดเจนในภาเวตัพพธรรมและปหาตัพพธรรม มีประโยชน์ต่อการทำความเข้าใจหลักธรรมและการอธิบายพระพุทธพจน์ให้มีความชัดเจนอย่างเป็นระบบต่อไป

๓.๓ อธิบายตามหลักศาสนปฎิฐาน

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์สติปฎิฐาน ๔ และพระคาถาในธรรมบท ๒ คาถา ตามหลักศาสนปฎิฐาน ๑๖ และ ๒๘ โดยการวิเคราะห์ว่า พระพุทธพจน์นั้นจัดเข้าในหมวดหมู่ใด และอธิบายเหตุผลประกอบว่าเพราะเหตุใดจึงจัดเข้าในหมวดหมู่นั้น ๆ และเนื่องจากการอธิบายตามแนวศาสนปฎิฐาน เป็นการจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์โดยเน้นเนื้อหาสาระในพระพุทธพจน์เป็นหลัก ผู้วิจัยจะวิเคราะห์เนื้อหาสาระโดยย่อของพระพุทธพจน์ไว้ด้วย เพื่อจะได้นำไปประกอบในการจัดหมวดหมู่ได้ถูกต้อง

ก. อุทเทสมหาสติปฎิฐานสูตร

มหาสติปฎิฐานสูตร จากคัมภีร์ทีฆนิกาย มหาวรรค พระไตรปิฎก เล่มที่ ๑๐ เป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงแสดงหลักสติปฎิฐาน ๔ ซึ่งแสดงการฝึกปฏิบัติด้านปัญญาที่ครอบคลุม ครอบคลุม ครบถ้วน และสมบูรณ์ สติปฎิฐาน ๔ เป็นหลักธรรมหมวดแรกในโพธิปักขิยธรรม เป็นชุดมรรคภาวนา^{๘๔} เป็นธรรมฝ่ายที่ควรเจริญ เป็นธรรมะหมวดสำคัญที่พระพุทธองค์ทรงฝากไว้ให้พุทธบริษัทพร้อมเพรียงกัน ประชุมสอบทานอรรถะกับอรรถะ พยัญชนะกับพยัญชนะ ฟังสังคายนาร่วมกัน ไม่วิวาทกัน^{๘๕} ควรเรียน เสพ เจริญ ทำให้มาก จะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์นี้ดำรงอยู่ได้นาน เพื่อเกื้อกูลแก่คนหมู่มาก เพื่อ

^{๘๔} ดูรายละเอียดใน วิ.มหา. (บาลี) ๑/๑๙๙/๑๒๙, วิ.มหา. (ไทย) ๑/๑๙๙/๑๘๕.

^{๘๕} ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๗๗/๑๑๐, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๗๗/๑๓๘.

ความสุขแก่คนหมู่มาก เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก เพื่อประโยชน์ เพื่อความเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่เทวดา และมนุษย์ทั้งหลาย^{๘๖} เป็นธรรมที่เป็นที่พึงได้^{๘๗} เพราะทำให้ถึงพระนิพพานอันเป็นที่พึงที่แท้จริง

พระสูตรนี้เป็นพระสูตรขนาดยาว พระพุทธองค์ทรงแสดงที่นิคมกัมมาสธัมมะ แคว้นกुरु มีเนื้อหาที่ละเอียดสุขุมลุ่มลึก แสดงกรรมฐานเพื่อบรรลุถึงความเป็นพระอรหันต์ จำนวน ๒๑ หมวดในพระสูตรเดียว แยกเป็นกายนุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑๔ หมวด เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ หมวด จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๑ หมวด ฌมานุปัสสนาสติปัฏฐาน ๕ หมวด^{๘๘} พระอรธกถาจารย์ได้กล่าวถึงสาเหตุที่พระองค์ทรงแสดงพระสูตรนี้ที่แคว้นกुरुว่า ที่แคว้นกुरुนี้อากาศดีและปัจจัยอุดมสมบูรณ์ ภิขุ ภิขุณี อุบาสก อุบาสิก ที่แคว้นนี้ เป็นผู้มีร่างกายและจิตใจที่เหมาะสมอยู่เสมอ ทำให้มีกำลังปัญญาเหมาะสมพร้อมจะรับเอาธรรมเทศนาที่ลึกซึ้งได้ นอกจากมหาสติปัฏฐานสูตรนี้แล้ว พระพุทธองค์ยังได้ทรงแสดงพระสูตรที่มีเนื้อหาอีกซึ่งอีกหลายพระสูตร เช่น มหานิทานสูตร รัฏฐपालสูตร มาคัณชียสูตร อาเนญชสัปปายสูตร เป็นต้น^{๘๙}

อีกอย่างหนึ่ง พุทธบริษัททั้ง ๔ ที่แคว้นกुरुนี้ รู้จักสติปัฏฐานเป็นอย่างดี พวกกันประกอบความเพียรในการเจริญสติปัฏฐานอยู่เสมอ โดยที่สวดแม้บุคคลที่เป็นทาสกรรมกรเป็นต้น ก็พูดคุยกันเกี่ยวกับเรื่องสติปัฏฐานทั้งนั้น ในสถานที่ต่าง ๆ มีทำน้าเป็นต้น ก็ไม่มีเรื่องการพูดคุยกันเรื่องอื่นพูดคุยกันแต่เรื่องสติปัฏฐาน เพื่อให้สติปัฏฐานเจริญก้าวหน้ามากขึ้นแก่พุทธบริษัทเหล่านั้น พระพุทธองค์จึงตรัสมหาสติปัฏฐานสูตรนี้^{๙๐}

ในอุเทศของสติปัฏฐานนั้น มีเนื้อหาสาระตามลำดับบท^{๙๑} พอสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๑๖ แสดงเนื้อหาความตามลำดับบทบาลีอุเทศสติปัฏฐาน

บาลีพระพุทพจน์	คำอธิบาย
เอกายโน อโย ภิกขเว มคฺโค	ทางคือสติปัฏฐานนี้ เป็นเหตุที่ทำให้ถึงพระนิพพาน และผู้ต้องการถึงพระนิพพานต้องมาดำเนินตามทางนี้เท่านั้น ไม่มีทางอื่น สติปัฏฐานนี้เป็นทางเอก

^{๘๖} ดุรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๘๔/๑๐๗, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๘๔/๑๓๑.

^{๘๗} ดุรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑๖๕/๙๑, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๖๕/๑๑๑.

^{๘๘} กายนุปัสสนาวเสน จุททสสุ จานesu เวทนานุปัสสนาวเสน เอกสมฺมึ จานe ตถา จิตตานุปัสสนาวเสน ฌมานุปัสสนาวเสน ปญฺจสุ จานesuติ เอวฺ เอภาวีสติยา จานesu; ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๓๗๓/๓๔๘.

^{๘๙} ดุรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๒-๓/๓๔๐.

^{๙๐} ดุรายละเอียดใน ที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๒-๓/๓๔๐-๓๔๑.

^{๙๑} ดุรายละเอียดในที.ม.อ. (บาลี) ๓๗๓/๓๔๐-๓๔๘, ที.ม.ฎีกา (บาลี) ๓๗๓/๓๔๗-๓๗๔.

บาลีพระพุทฺทพจน์	คำอธิบาย
	<p>ด้วยความหมาย ๕ อย่าง คือ</p> <p>(๑) ไม่ใช่ทาง ๒ แพร่ง</p> <p>(๒) เป็นทางที่บุคคลต้องไปผู้เดียว</p> <p>(๓) เป็นทางของพระพุทธเจ้าผู้เป็นเอก</p> <p>(๔) เป็นทางที่มีอยู่ในพระพุทธศาสนาเท่านั้น</p> <p>(๕) เป็นทางที่ทำให้ถึงจุดหมายเดียวคือพระนิพพาน</p>
<p>สตदानํ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมตฺถิกมมาย ทุกขโทมนสฺसानํ อตฺถกมมาย ถายสฺส อธิคมมาย นิพพานสฺส สจฺฉิกิริยาย</p>	<p>อานิสงส์ของการปฏิบัติสติปัฏฐาน ได้แก่</p> <p>เพื่อความบริสุทธิ์สะอาดของจิต เพื่อก้าวล่วงความโศกเศร้าและความร่ำไรร่ำพัน เพื่อความดับไปของทุกข์กายและทุกข์ใจ เพื่อบรรลุถึงอริยมรรค และเพื่อกระทำให้แจ้งพระนิพพาน</p> <p>สติปัฏฐานมรรคนี้กำจัดภัยอันตราย ๔ ประการออกไป ได้แก่</p> <p>(๑) โสกะ (๒) ปริเทวะ (๒) ทุกข์ (๔) โทมนัส</p> <p>และนำสิ่งที่มีคุณค่ามาให้ ๓ ประการ ได้แก่</p> <p>(๑) ความบริสุทธิ์ (๒) อริยมรรค (๓) พระนิพพาน</p>
<p>ยทิตฺถํ จตฺตารโ สติปัฏฺฐานา</p>	<p>ระบุทางเอกและมีอานิสงส์ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น ได้แก่ สติปัฏฐาน ๔ อันเป็นระดับโลกียะ เป็นสติปัญญาที่เกิดบ่อย ๆ ในอารมณ์</p> <p>กรรมฐาน คือ กาย เวทนา จิต และธรรม</p>
<p>กตเม จตฺตารโ</p>	<p>เป็นคำถามเพื่อแจกแจงขยายความสติปัฏฐาน ๔</p>
<p>อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ</p>	<p>ผู้ปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ต้องมีที่อาศัยคือศาสนธรรมของ</p> <p>พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า</p>
<p>กาเย กายานุปัสสี วิหฺรติ</p>	<p>กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติตั้งมั่นในกาย และมีปัญญาพิจารณาเห็นกายเป็นสักแต่ว่ากาย ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ของใคร</p> <p>โดยสามารถพิจารณาด้วยปัญญา ดังนี้ (๑) เห็นกายเป็นที่ประชุมของมหาภูตรูปและอุปาทายรูปเท่านั้น (๒) พิจารณากายย่อยทั้งหมด ตั้งแต่ลมหายใจจนกระทั่งถึงกระดูกผุเป็นผุยผง มีอยู่ในกายนี้เท่านั้น (๓) พิจารณากายให้เห็นว่า ไม่มีแม้สักสิ่งเดียวที่จะยึดถือได้ว่า เป็นตัวเรา เป็นของเรา (๔) พิจารณากายตามหลัก</p> <p>อนุปัสสนา ๗ ประการ</p>

บาลีพระพุทฺธพจน์	คำอธิบาย
อาตาศี สมปะชาโน สติมา	ธรรม ๓ ประการต้องประกอบเสมอ การทำกรรมฐาน จะประสบความสำเร็จด้วยอานุภาพของธรรมเหล่านี้ ได้แก่ ความเพียร ปัญญา และสติ จัดเป็นองค์มรรคที่ต้องใช้ประจำ ๓ ได้แก่ สัมมาทิฐิ สัมมาวายามะ สัมมาสติ
วิเนยโย โลเก อภิขัณฺเณ โทมนสฺสึ	ผลของการปฏิบัติสติปัฏฐาน ทำให้ละกิเลสนิวรณ์ต่าง ๆ ได้ ๒ แบบ ได้แก่ ตทังควินัย กับ วิกขัมภนวินัย
เวทนาสุ เวทนานุปัสสี วิหริตี	เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติตั้งมั่นในเวทนา และมีปัญญาพิจารณาเห็นเวทนาเป็นสักแต่ว่าเวทนา ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ของใคร
จิตเต จิตตานุปัสสี วิหริตี	จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติตั้งมั่นในจิต และมีปัญญาพิจารณาเห็นจิตเป็นสักแต่ว่าจิต ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ของใคร
ธมฺเมสุ ธมฺมานุปัสสี วิหริตี	ธมฺมานุปัสสนาสติปัฏฐาน มีสติตั้งมั่นในธรรม และมีปัญญาพิจารณาเห็นธรรมเป็นสักแต่ว่าธรรม ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่ บุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ใคร ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ ของเขา ไม่ใช่ของใคร

สติปัฏฐาน ๔ ที่มีเนื้อหาสาระดังที่ได้แสดงมานี้ สามารถจัดเข้าในศาสนปัฏฐาน ได้ดังนี้

(๑) นิพเพธกาคิยสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ นี้เป็นพระพุทฺธพจน์ที่แสดงการทำลาย
กิเลสระดับวิกขัมภนปหานและตทังคปหาน

(๒) วาสนากาคิยสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ นี้เป็นบุพพภาคมรรค เป็นจุดเริ่มต้นของ
การเดินทางตามแนวอริยมรรค ต้องทำบ่อย ๆ ต้องเสพ เจริญ และกระทำให้มาก จึงเป็นพระ
พุทฺธพจน์ที่แสดงการสั่งสมอบรมบุญกุศลเพื่อเป็นอุปนิสัยต่อไปในอนาคตด้านภาวนา

(๓) วาสนานิพเพธกาคิยสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติเพื่อทำลายกิเลสใน
ปัจจุบันและสั่งสมอบรมบุญกุศลด้านภาวนาต่อไปในอนาคตด้วย

(๔) ตัณหาโวทานภากิยสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติเพื่อความหมดจด จากตัณหา ไม่ทำตามอำนาจตัณหา ดำเนินชีวิตตามแนวอริยมรรคมีสัมมาทิฏฐินำหน้า เมื่อเกิดกำลังสมาธิจะสามารถละตัณหาได้ด้วยวิกขัมภนปหาน เมื่อเกิดอหัตตมรรคก็จะละตัณหาได้โดยสิ้นเชิง

(๕) ทิฏฐิโวทานภากิยสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติเพื่อความหมดจด จากทิฏฐิ ไม่ทำตามอำนาจทิฏฐิ ดำเนินชีวิตตามแนวอริยมรรคมีสัมมาทิฏฐินำหน้า เมื่อเกิดวิปัสสนาปัญญาจะสามารถละทิฏฐิตัวตทั้งคปหาน เมื่อเกิดโสดาปัตติมรรคก็จะละทิฏฐิได้โดยสิ้นเชิง

(๖) ทุจจริตโวทานภากิยสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นวิธีปฏิบัติเพื่อถอนกิเลสอันเป็นเชื้อของทุจจริตทั้งหลาย เมื่อเกิดโสดาปัตติมรรคละสักกายทิฏฐิได้ ทุจจริตทั้งหลายก็หมดสิ้นไป พระโสดาบันเป็นผู้สมบูรณ์พร้อมแล้วด้วยศีล

(๗) โลกียสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ ตามอุเทศของมหาสติปัฏฐานสูตรนี้ เป็นระดับโลกิยะ เกิดบ่อย ๆ ในอารมณ์ต่าง ๆ กัน คือ กาย เวทนา จิต ธรรม

(๘) อัมมาธิฐานสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ แสดงวิธีการฝึกปฏิบัติให้เกิดมัคคญาณ โดยอาศัยสภาวะธรรม คือ กาย เวทนา จิต ธรรม เป็นอารมณ์

(๙) ญาณสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เน้นกล่าวตัวญาณปัญญาที่เกิดจากฝึกปฏิบัติ เน้นสติที่เป็นฝ่ายตัวรู้ แม้จะแยกออกเป็น ๔ ก็เพียงแต่แยกตามอารมณ์เท่านั้น ตัวสภาวะจริง ๆ ที่เน้นคือ สติที่เป็นภาเวตัพพะธรรม

(๑๐) สกวจนสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า และเป็นข้อปฏิบัติที่มีอยู่เฉพาะในพระพุทธศาสนาเท่านั้น ไม่มีอยู่ภายนอกศาสนา

(๑๑) กุสลสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นการแสดงกุศลชั้นสูงระดับภavana เป็นระดับสมาธิและวิปัสสนา และเป็นเงื่อนไขให้เกิดกุศลที่เป็นอริยมรรคอีกด้วย

(๑๒) อนุญญาตสูตร เพราะสติปัฏฐาน ๔ เป็นข้อปฏิบัติที่พระพุทธองค์เน้นให้ฝึกปฏิบัติ โดยเฉพาะผู้ที่ต้องการพ้นจากทุกข์ หมดการเวียนว่ายตายเกิดอย่างแท้จริง ต้องมาเดินทางนี้เท่านั้น ทางอื่นไม่มีเลย ปฏิบัติตามแล้วจะทำให้พระศาสดาดำรงอยู่ได้นาน เป็นไปเพื่อประโยชน์และความสุขแก่เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายสืบไป

ข. พระคาถาที่ ๑ ในธรรมบท ยมกวรรค

พระคาถาที่ ๑ ในยมกวรรค คัมภีร์ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท พระไตรปิฎกบาลี เล่มที่ ๒๕ เป็นคาถาที่แสดงถึงหลักกรรมและการให้ผล ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นประธาน หากใจไม่ดี มีความโกรธเข้าประทุษร้ายเสียหาย ก็จะทำกายทุจจริต วิจิจจริต และมนุจจริต ทุกข์ที่เป็นผลวิบากของทุจจริตเหล่านั้น ย่อมติดตามคนที่ทำกรรมชั่วไป ให้ได้รับความทุกข์ทรมานหนีไม่พ้น

เหตุเกิดของพระคาถานี้ ท่านพระอรธกถาจารย์ได้เล่าเรื่องไว้ว่า ท่านพระจักขุบาลเถระในชาติปัจจุบัน ท่านได้ฟังธรรมแล้ว มีศรัทธาเลื่อมใส ขอบวชในสำนักของพระพุทธเจ้า อยู่ศึกษาในสำนักอาจารย์ครบ ๕ พรรษาแล้ว รับกรรมฐานจากพระพุทธเจ้า ไปปฏิบัติธรรมพร้อมกับพระภิกษุจำนวน ๖๐ รูป ท่านตั้งกติกากับตัวเองว่าจะไม่นอนตลอด ๑ พรรษา จะใช้เพียงอิริยาบถ ๓ เท่านั้น เมื่อหนึ่งเดือนผ่านไป ท่านก็มีโรคตา หมอทำยาให้นอนหยอด แต่ท่านนั่งหยอด จึงไม่หายจากโรค หมอทำยาให้หลายครั้ง ไม่หายสักที จนทำยาสุดก็บอกเลิก ไม่ยอมรักษา ท่านจึงยอมสละดวงตา เพื่อรักษาสิ่งของที่ตั้งใจไว้ ไม่ยอมนอน ปฏิบัติธรรมจนได้บรรลุเป็นพระอรหันต์พร้อมกับตาแตก^{๙๒}

บุพพกรรมของท่าน มีเรื่องย่อต่อไปนี้ ในอดีตกาล สมัยพระเจ้าพาราณสีครองราชอยู่ในกรุงพาราณสี มีหมอคคนหนึ่ง รักษาคนไข้อยู่ในบ้านและนิคมต่าง ๆ เห็นหญิงตาบอดคนหนึ่ง จึงถามรายละเอียดและอาสาทำการรักษาให้ หญิงนั้นสัญญาว่า ถ้าสามารถรักษาดวงตาของนางให้กลับเป็นปกติได้ นางพร้อมด้วยบุตรและธิดาจะยอมเป็นทาสี หมอได้ประกอบยาให้ ดวงตาของนางกลับไปปกติด้วยยาขนานเดียวเท่านั้น นางเกรงว่าถ้าเป็นทาสีเขาแล้ว จะได้รับลำบาก ถูกเขาตำว่าด้วยคำพูดไม่เพราะเป็นต้น จึงต้องการจะหลอกลวงเขา โดยบอกว่า ดวงตาไม่หาย แغمเจ็บปวดหนักกว่าเดิม หมอรู้ทัน เกิดความโกรธ ไม่พอใจ คิดว่าจะทำให้ตานางบอดเหมือนเดิม ไปบอกเรื่องที่คิดนั้นกับภรรยาตน ภรรยาได้นิ่ง หมอประกอบยาไปให้หญิงนั้นหยอดตา ตาของนางก็บอดสนิทเหมือนไฟดับวูบไป หมอนั้นได้มาเกิดเป็นพระจักขุบาลเถระ^{๙๓}

พระศาสดาได้ตรัสว่า กรรมที่พระจักขุบาลทำในกาลนั้น ได้ติดตามมา ขึ้นชื่อว่าบาปกรรมนี้ ย่อมติดตามผู้ทำไป เหมือนกับล้อเกวียนอันหมุนตามรอยเท้าโคพลีพท์ ตัวที่ลากแอกไปอยู่ไป ได้รับความทุกข์จากแอกที่เสียดสีคอและล้อเกวียนที่ชูดกับเนื้อขา แล้วพระองค์ได้ตรัสพระคาถานี้^{๙๔} เมื่อจบพระคาถา ภิกษุจำนวน ๓,๐๐๐ รูปได้บรรลุอรหัตตผลพร้อมด้วยปฏิสัมภิทา พระธรรมเทศนาได้มีประโยชน์แม้แก่บริษัทผู้มาประชุมกันจำนวนมาก^{๙๕}

ในกาลา มโนปุพพังคมา ธมมา เป็นต้นนั้น มีเนื้อหาสาระตามลำดับบท^{๙๖} พอสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

^{๙๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๓-๒๑.

^{๙๓} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๑-๒.

^{๙๔} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๒.

^{๙๕} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/๒๕.

^{๙๖} ดูรายละเอียดใน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๑/-๒๒-๒๕.

ตารางที่ ๓.๑๗ แสดงเนื้อความตามลำดับบทบาลีคาถาที่ ๑ ยมกวรรค

บาลีพระพุทฺทพจน์	คำอธิบาย
มโนปุพฺพคฺมา ฐมฺมา มโนเสฏฺฐา มโนมยา	เจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดประกอบกับจิต มีจิตเป็นใหญ่เป็นประธาน มีจิตทำให้สำเร็จเกิดขึ้น นี้เป็นกฎธรรมดาของสังขารด้านนามธรรม
มนสา เจ ปทฺฐุเจณ ภาสติ วา กโรติ วา	ถ้าหากว่า มีกิเลสประเภทโทสะเกิดขึ้นในจิต ประทุษร้ายจิต ทำให้จิตเสียคุณภาพ เมื่อจิตโดนทำลายแล้ว บุคคลจะคิด พุด หรือทำ ก็คิด พุด และทำในสิ่งที่เป็นทุจริต
ตโต นํ ทุกฺขมเนวติ จกฺกัว วหฺโต ปทํ	ด้วยเหตุคือการทำทุจริตเหล่านั้น ความทุกข์ที่เป็นผลวิบากก็ย่อมติดตามคนนั้นไป ทั้งความทุกข์เจ็บปวดในชาติปัจจุบันและในสัมปรายภพ รวมทั้งเป็นเหตุกำเนิดในอบาย ไม่อาจจะหนีไปได้ เหมือนกับโคที่ลากเกวียน ย่อมได้รับทุกข์ทรมานจากแอก หรือล้อเกวียนเสียดสีเนื้อ รวมทั้งทุกข์อื่น ๆ โดยไม่อาจหลีกเลี่ยงได้

คาถา มโนปุพฺพคฺมา ฐมฺมา เป็นต้น ที่มีเนื้อหาสาระดังที่ได้แสดงมานี้ สามารถจัดเข้าใน สาสนปฏฺฐาน ได้ดังนี้

(๑) สังกิเลสภคฺยสูตร เพราะคาถานี้ แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือโทสะ ที่เกิดขึ้น แล้วทำให้จิตเสียคุณภาพ เกิดความเสียหาย คุณธรรมทั้งหลายถูกทำลาย เกิดเป็นจิตที่มีความเศร้าหมองเร่าร้อน

(๒) ทฺวจฺจิตฺตสังกิเลสภคฺยสูตร เพราะคาถานี้ แสดงธรรมฝ่ายเศร้าหมองคือทุจริต เมื่อเกิดโทสะครอบงำจิตแล้ว ก่อให้เกิดกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต

(๓) โลภฺยสูตร เพราะคาถานี้ แสดงธรรมระดับโลภยะ เป็นฝ่ายเวียนว่ายตายเกิดใน วัฏฏะสงสารตามอำนาจกฎแห่งกรรม คาถานี้แสดงทุจริตเป็นเหตุ เมื่อเหตุมี ผลคือความทุกข์ที่เป็น วิบากต่าง ๆ ก็เกิดขึ้นแก่ผู้ยังเวียนว่ายตายเกิดอยู่

(๔) สัตตธัมมาธิฏฺฐานสูตร เพราะคาถานี้ แสดงทั้งบุคคลและธรรมเป็นที่ตั้ง (๑) ธรรม คือ จิต เจตสิก กรรม ทฺวจฺจิต วิบาก (๒) บุคคล คือ ผู้ที่มีจิตและทำกรรมเช่นนั้น ย่อมได้รับผล วิบากตามกฎแห่งกรรม ไม่อาจจะหนีไปได้

(๕) กัมมวิปากสูตร เพราะคาถานี้ แสดงทั้งกรรมที่เป็นทุจริตและวิบากอันเป็นทุกข์ที่ต้องเสวยในภายหลัง

(๖) อุกุศลสูตร เพราะคานานี้ แสดงอกุศลมูล เน้นไปที่โทษคือภาวะประทุษร้าย ที่มี
 แหวง ดุ โหดร้าย เมื่อเกิดประกอบกับจิตแล้วทำให้จิตเป็นอกุศล

(๗) สกวจนสูตร เพราะคานานี้ เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้า พระองค์ทรงปรารภ
 พระจักขุบาลเถระผู้ตาแตกเพราะกรรมเก่าที่เคยทำทุจริตไว้ในอดีตชาติ จึงได้ตรัสคานานี้

ค. พระคานาที่ ๑ ในโอวาทปาติโมกข์

โอวาทปาติโมกข์นั้นเป็นคำสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นโอวาทที่พระพุทธเจ้าทุก
 พระองค์ทรงสั่งสอนในชุมนุมพระสาวกซึ่งล้วนเป็นพระอรหันต์ เนื้อหาประกอบด้วย (๑) หลักหรือ
 อุดมคติของพระพุทธศาสนา (๒) ลำดับการปฏิบัติ (๓) หลักการปฏิบัติที่เป็นพื้นฐานเพื่อเตรียมจิตให้
 พร้อมสำหรับรองรับสัจธรรม จำนวนครั้งของการประชุมพระสาวกของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ไม่
 เหมือนกัน แต่โอวาทคำสอนเหมือนกันทุกประการ

ในมหาปทานสูตร คัมภีร์ที่ขนิทาย มหาวรรค พระพุทธองค์ทรงเล่าถึงพระพุทธเจ้า ๗
 พระองค์ ได้แก่ (๑) พระอรหันตสัมมาพุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี นับถอยหลังจากกัปนี้ไป ๙๑ กัป (๒)
 พระอรหันตสัมมาพุทธเจ้าพระนามว่าสีสี นับถอยหลังจากกัปนี้ไป ๓๑ กัป (๓) พระอรหันตสัมมาพุทธ
 เจ้าพระนามว่าเวสสภู นับถอยหลังจากกัปนี้ไป ๓๑ กัป (๔) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนาม
 ว่ากุกุสันธะ ในกัปนี้ (๕) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ (๖) พระอรหันต
 สัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ (๗) พระองค์เอง พระอรหันตสัมมาพุทธเจ้าพระนามว่าโคตมะ
 พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงแสดงโอวาทปาติโมกข์ ๓ คาถาครั้งในที่ประชุม^{๙๗} แต่การเรียงคาถาใน
 มหาปทานสูตร ที่ขนิทาย มหาวรรค กับ คัมภีร์ขุททกนิทาย คาถาธรรมบท ระหว่างคาถาที่ ๑ กับ
 คาถาที่ ๒ สลับกัน ในที่นี้ นับลำดับคาถาตามคัมภีร์ขุททกนิทาย คาถาธรรมบท

ในอรรถกถาธรรมบท ได้ระบุถึงความสำคัญของคานานี้เพิ่มเติม โดยเป็นคาถาที่
 พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงยกขึ้นแสดงในวันอุโบสถ เพื่อเป็นการทบทวนคำสอนไม่ให้เลือนหาย
 ระยะเวลาในการลงอุโบสถของพระพุทธเจ้าแต่ละพระองค์ไม่เท่ากัน พิจารณาตามความเหมาะสมกับ
 ยุคสมัย โอวาทที่พระองค์ประทานในวันหนึ่ง เป็นไปได้ยาวนานน้อยไม่เท่ากัน คือ พระอรหันตสัมมา
 พุทธเจ้าพระนามว่าวิปัสสี ทำอุโบสถทุก ๗ ปี พระอรหันตสัมมาพุทธเจ้าพระนามว่าสีสี กับ พระ
 อรหันตสัมมาพุทธเจ้าพระนามว่าเวสสภู ทำอุโบสถทุก ๖ ปี พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนาม
 ว่ากุกุสันธะ กับ พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่าโกนาคมนะ ทำอุโบสถทุก ๑ ปี พระ

^{๙๗} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๑-๙๐/๑-๔๔, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑-๙๐/๑-๕๑.

อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระนามว่ากัสสปะ ทำอุโบสถทุก ๖ เดือน^{๙๘} ส่วนพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าโคตมะ ทำอุโบสถทุกกึ่งเดือน

สำหรับการแสดงโอวาทปาติโมกข์ของพระพุทธองค์ในวันอุโบสถทุกกึ่งเดือนนั้น ได้ทรงกระทำในช่วงปฐมโพธิกาล ต่อมา มีเหตุให้พระพุทธองค์ทรงงดการลงอุโบสถ งดแสดงโอวาทปาติโมกข์ คือมีพระภิกษุที่ไม่บริสุทธิ์เข้าร่วมประชุมด้วย พระองค์ทรงอนุญาตให้ภิกษุสงฆ์สวดทบทวนสิกขาบทในวันอุโบสถแทน^{๙๙}

ในกาลา สพฺพปาปสฺส อกรณํ เป็นต้นนั้น มีเนื้อหาสาระตามลำดับบท^{๑๐๐} พอสรุปได้ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๓.๑๘ แสดงเนื้อหาความตามลำดับบทบาลีคาถาที่ ๑ โอวาทปาติโมกข์

บาลีพระพุทธพจน์	คำอธิบาย
สพฺพปาปสฺส อกรณํ	ทำให้ไม่มีบาปอกุศลใด ๆ เกิดขึ้นในจิตตสันดานได้อีก ทำลายบาปอกุศลและทุจริตทั้งหลาย ทำบาปให้หมดไป ทำให้ไม่มี ไม่ให้เกิดขึ้นอีกต่อไป ด้วยการปฏิบัติตามแนวอริยมรรคที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้
กุสลสุสฺสุปสมปทา	ทำกุศลทุกประการให้เกิดขึ้น ดูแลรักษา และทำเจริญอกงาม จนเต็มบริบูรณ์ เจริญศีล สมาธิ ปัญญา สมณะ วิปัสสนา จนกระทั่งเกิดอรหัตตมรรค
สจิตตปริโยทปนํ	อรหัตตมรรคเกิดขึ้น ทำให้เกิดวิชาที่สมบูรณ์ ทำหน้าที่ทำลายอวิชาและกิเลสทั้งปวง ทำจิตให้บริสุทธิ์สะอาดหมดจดอย่างแท้จริง
เอตํ พุทฺธาน สาสนํ	ข้อปฏิบัติ ๓ อย่างนี้ เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย พระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงให้โอวาทในที่ประชุมพระอรหันต สาวกแบบเดียวกันนี้

^{๙๘} คุรยลละเอียตโน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๖-๒๔๗.

^{๙๙} คุรยลละเอียตโน วิ.จ. (บาลี) ๗/๓๘๓-๓๘๖/๒๐๔-๒๑๐, วิ.จ. (ไทย) ๗/๓๘๓-๓๘๖/๒๗๘-๒๘๗.

^{๑๐๐} คุรยลละเอียตโน ขุ.ธ.อ. (บาลี) ๒/๒๔๗-๒๔๘.

คาถา สัพพปาปสฺส อกรรม เป็นต้น ที่มีเนื้อหาสาระดังที่ได้แสดงมานี้ สามารถจัดเข้าใน
ศาสนปฎิฐาน ได้ดังนี้

(๑) อเสกขภากิยสูตร เพราะคาถานี้ พระพุทธองค์ทรงอรหัตตผล หรือแสดง
คุณสมบัติของพระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้ทรงคำสอนในพระพุทธศาสนาไว้ได้อย่างสมบูรณ์เต็มที่

(๒) ตัณหาโวทานภากิยสูตร เพราะคาถานี้ แสดงความหมดจดจากตัณหาโดยสิ้นเชิง
ตัณหาไม่เกิดอีกต่อไปด้วยอรหัตตมรรค

(๓) ทิฎฐิโวทานภากิยสูตร เพราะคาถานี้ แสดงความหมดจดจากทิฎฐิโดยสิ้นเชิง
ทิฎฐิไม่เกิดอีกต่อไป เพราะพระอรหันต์หมดจดจากทิฎฐิตั้งแต่โสดาปัตติมรรคแล้ว

(๔) ทุจจริตโวทานภากิยสูตร เพราะคาถานี้ แสดงความหมดจดจากทุจจริตโดยสิ้นเชิง
ทุจจริตไม่เกิดอีกต่อไป เพราะพระอรหันต์หมดจดจากทิฎฐิตั้งแต่โสดาปัตติมรรคแล้ว

(๕) โลกุตตรสูตร เพราะคาถานี้ แสดงโลกุตตรธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน

(๖) อัมมาธิฎฐฐานสูตร เพราะคาถานี้ แสดงสภาวะธรรมเป็นที่ตั้ง แสดงการไม่ทำอกุศล
ทำกุศลให้สมบูรณ์เต็มที่ และภาวะจิตที่หมดจดจากกิเลสทั้งปวง

(๗) สกวางนสูตร เพราะคาถานี้ เป็นพระดำรัสของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ทรงแสดง
ในหมู่พระภิกษุอรหันต์ในการประชุมพระสาวก

(๘) อนุญญาตปฏิภิกขิตตสูตร เพราะคาถานี้ แสดงข้ออนุญาตและข้อห้าม (๑) ข้อห้าม
คือไม่ทำบาปทั้งปวง ที่ทรงห้ามเพราะจะเกิดโทษแก่ผู้ที่ทำ (๒) ข้ออนุญาต คือการทำกุศลให้ถึงพร้อม
และทำจิตของตนให้ผ่องแผ้ว ที่ทรงอนุญาตเพราะมีประโยชน์เป็นความเจริญรุ่งเรืองแก่ผู้ที่ทำตาม

(๙) กุสลากสฺสสูตร เพราะคาถานี้ แสดงแสดงทั้งกุศลและอกุศล ฝ่ายอกุศล ได้แก่
ทุจจริต ๑๐ และอกุศลธรรมทั้งหลาย เป็นสิ่งไม่ควรทำ ฝ่ายกุศล ได้แก่ ศีล สมาธิ ปัญญา, สมณะ
วิปัสสนา อริยมรรค เป็นสิ่งที่ควรเจริญ ทำให้เต็มสมบูรณ์

(๑๐) ภาวนาสสูตร เพราะคาถานี้ แสดงมรรคเบื้องบนสูงสุด ได้แก่ อรหัตตมรรค เมื่อ
เกิดอรหัตตมรรคดับกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ก็เป็นผู้ทำจิตให้ผ่องแผ้วชาวสะอาด

สรุปว่า การอธิบายพระพุทธพจน์ด้วยหลักศาสนปฎิฐาน ทำให้จัดหมวดหมู่หลักธรรมตาม
เนื้อหาสาระได้ละเอียด มีแนวในการอธิบายได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น ในการจัดพระพุทธพจน์เข้าในหลัก
ศาสนปฎิฐานนั้น พระพุทธพจน์หนึ่ง ๆ สามารถจัดเข้าได้หลายหมวดหมู่ เนื่องจากเนื้อหาในพระ
พุทธพจน์นั้นมีหลายส่วน ประกอบด้วยสภาวะธรรมหลายอย่าง และการจัดหมวดหมู่ในศาสนปฎิฐานมี
สภาวะธรรมคาบเกี่ยวกัน

๓.๔ สรุป

จากการศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนติปกรณ์ และนำพระพุทธพจน์ทั้ง ๓ ตัวอย่างมาทดลองอธิบายตามหลักหาระ นัย และศาสนปฎิฐาน พบว่า เป็นรูปแบบการอธิบายที่เน้นให้เข้าใจพระพุทธพจน์ให้ชัดเจน ตรงประเด็นหลักที่จำเป็นและเพียงพอต่อการเข้าสู่พระศาสนาอย่างแท้จริง โดยมุ่งอธิบายนำไปสู่ความเข้าใจเรื่องอริยสัจ ๔ และให้ปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อละกิเลสเท่านั้น เหมือนกับการชี้ไปหาจุดนั้น ไม่ให้ออกนอกแนวทาง มีการสอบถามและวนกลับเรื่องเดิมอยู่เรื่อย ๆ ป้องกันความพลั้งเผลอ ทุกหลักการอธิบายนำเข้าสู่มรรค ผล นิพพานเท่านั้น พอสรุปได้ดังนี้

๑. การอธิบายตามหลักหาระ พบว่า มีแง่มุมในการอธิบายธรรมได้หลากหลายและครอบคลุมยิ่งขึ้น มีความเข้าใจด้านกว้างและด้านลึก ดังนี้

- ด้านลึก ทำให้ความเข้าใจอริยสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์นั้นได้มีหลักการ และเข้าใจยังลึกลงไปในกระแสแห่งปัจจัยตามกระบวนการปฏิบัติสมบูรณ์บาท แม้จะขยายความให้ละเอียดออกไปมากเพียงใด แต่ก็ไม่ทิ้งหลักอริยสัจ ๔ เป็นเพียงการขยายความจากย่อให้พิสดารออกไปเท่านั้น ทำให้เข้าใจการยกหลักธรรมฝ่ายอริยมรรคขึ้นแสดงคู่กับหลักธรรมฝ่ายกิเลสอย่างเป็นระบบ มีการตรวจสอบความถูกต้องของการอธิบาย สงเคราะห์โดยการลงหลักอริยสัจ และหมวดธรรมอื่น ๆ และแยกธรรมให้เห็น ๒ ฝ่ายอย่างชัดเจน

- ด้านกว้าง มีความเข้าใจหลักธรรมเรื่องนั้น ๆ กว้างขวางมากขึ้น โดยการนำธรรมที่ไม่ได้ปรากฏในบทพญชนะมาอธิบายเสริมด้วย เช่น เหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องเป็นกระบวนการ คำไวพจน์ สภาวะธรรมที่มีลักษณะเหมือนกันในแง่ใดแง่หนึ่ง เป็นต้น

๒. การอธิบายด้วยหลักนัย พบว่า

- ทำให้แยกแยะได้ชัดเจนระหว่างสังกิเลสธรรมกับไวทานธรรม เชื่อมโยงไปถึงหลักธรรมกลุ่มอื่น ๆ ได้ ช่วยให้เข้าใจหลักธรรมต่าง ๆ ที่มีอยู่จำนวนมากนั้น แท้ที่จริง ก็เป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง

- การแยกธรรมเป็น ๒ ฝ่ายแม้จะมีหลากหลายรูปแบบ เช่น ฝ่ายอกุศลธรรมกับฝ่ายกุศลธรรม ฝ่ายมิถฉัตตะกับฝ่ายสัมมัตตะ ฝ่ายวิภูษะกับฝ่ายวิวิภูษะ ฝ่ายอวิชชากับฝ่ายวิชชา ฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์ เป็นต้น ทั้งหมดนั้นเป็นการชี้แจงให้ทราบถึงธรรมฝ่ายหนึ่งเป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดมีขึ้น เมื่อเกิดมีขึ้นแล้ว จะทำให้ธรรมอีกฝ่ายหนึ่งสิ้นไป

- อธิบายอริยสัจ ๔ และหลักปฏิบัติตามแนวอริยมรรคได้อย่างมีเหตุผล เชื่อมโยงได้ทั้งโดยจริต ปฏิปทา จนกระทั่งถึงการบรรลุธรรม

๓. การอธิบายด้วยตามหลักศาสนปฎิฐาน พบว่า มีแนวในการอธิบายพระพุทธรูปจนได้ละเอียดขึ้น เมื่อแยกแยะเป็นหมวดหมู่ต่าง ๆ เช่น กิเลส วาสนา การทำลายกิเลส โลกียะ โลกุตตระ เป็นต้น ทำให้เข้าใจเนื้อความพระพุทธรูปได้ชัดเจนยิ่งขึ้น สามารถนำไปขยายความต่อไปโดยละเอียด

รวมความว่า รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปในเนติปกรณ์ เป็นรูปแบบการอธิบายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ที่มีอยู่ในพระพุทธรูปนั้น ๆ ทำให้เกิดความรู้ในพระพุทธรูปนั้นอย่างชัดเจน ครบถ้วนและตรงประเด็น เกิดสัมมาทิฐิ ขำระล้างมัจฉาทิฐิ ขำระล้างความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจผิดในสังขธรรม และขำระล้างความเข้าใจผิดในหลักปฏิบัติออกไปได้

บทที่ ๔

วิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์ ซึ่งให้เห็นแง่มุมหรือประเด็นสำคัญต่าง ๆ ที่ปรากฏอยู่ในรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปที่พระมหากัจจายนเถระได้แสดงไว้ โดยเฉพาะความสอดคล้องกับพระพุทธรูป เพราะคัมภีร์เนติปกรณ์นี้มีที่อาศัยคือพระพุทธรูปนั่นเอง โดยจะวิเคราะห์ไปตามลำดับเนื้อหาในคัมภีร์เนติปกรณ์ ดังนี้ (๑) ทหาระ ๑๖ (๒) นัย (๓) สาสนปฏิฐาน และ (๔) ประเด็นทั่วไป

๔.๑ ทหาระ ๑๖

ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับทหาระ ๑๖ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ในประเด็นดังต่อไปนี้ (๑) ภาพรวมของทหาระทั้งหมด (๒) รายละเอียดในแต่ละทหาระ (๓) หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับทหาระ (๔) หลักธรรมประกอบการอธิบายตามหลักทหาระ โดยสรุปรวบรวมเนื้อหาจากพระพุทธรูปโดยย่อ เพื่อประกอบความเข้าใจในการอธิบายพระพุทธรูปไม่ให้ออกนอกแนวหลักธรรม

๔.๑.๑. ภาพรวมของทหาระ

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ทหาระทั้ง ๑๖ โดยภาพรวม แสดงให้เห็นถึงวิธีการอธิบายพระพุทธรูปด้านพญชณะในแบบกว้าง ๆ เหมือนเป็นโครงร่างโดยย่อสำหรับการอธิบายให้ละเอียดต่อไป สรุปได้ดังนี้

๑. ในทหาระ ๑๖ เริ่มต้นด้วยเทศนาทหาระก่อน เพื่ออธิบายพระพุทธรูปสงเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔ ทำให้การอธิบายไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ซึ่งเป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา และอริยสัจ ๔ นี้มีประกอบอยู่ในพระพุทธรูปนั่นเอง เป็นการนำผู้ศึกษาให้พิจารณาตรงเข้าสู่หลักธรรมเพื่อการตรัสรู้อย่างแท้จริง เพราะผู้ที่จะตรัสรู้ธรรมได้ ต้องเห็นอริยสัจ ๔ เป็นการอธิบายมุ่งให้เข้าใจอะไรเป็นอะไรอย่างครบถ้วนและถูกต้อง คือเข้าใจทุกขโดยความเป็นทุกข เข้าใจสมุทัยโดยความเป็นสมุทัย เข้าใจนิโรธโดยความเป็นนิโรธ เข้าใจมรรคโดยความเป็นมรรค ความรู้ในสังขธรรมนี้ ทำให้ละความเห็นผิดในสิ่งที่มีจริงได้ทั้งหมด ความเห็นผิดทั้งหลายที่ได้ชื่อว่าสักกายทิฏฐิ ๒๐ สัสสตทิฏฐิ อุกฺเขทิฏฐิ ทิฏฐิ ๖๒ จะถูกละไปเมื่อเห็นอริยสัจ

๒. ในทหาระ ๑๖ ลงท้ายด้วยสมาโรปนทหาระ เน้นอธิบายการยกธรรมขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ มุ่งแสดงหลักปฏิบัติให้ปรากฏเด่นชัด เพื่อให้ได้รับประโยชน์จากพระพุทธรูปนั้น ๆ อย่าง

แท้จริง การจะได้รับประโยชน์อย่างแท้จริงจากพระพุทธรูป คือผู้ฟังรับเอาธรรมไปปฏิบัติเพื่อละกิเลส ในสมาธิบารมีนี้ ได้อธิบายวิธีปฏิบัติโพธิปักขิยธรรมขึ้นแสดงคู่กับการละกิเลส เพราะมีแต่ธรรมฝ่ายมรรคเท่านั้นที่จะละกิเลสได้อย่างแท้จริง เป็นการเน้นย้ำว่า การฟังธรรมให้ได้ผลจริงนั้น ต้องมีการฝึกปฏิบัติเพื่อละกิเลสเท่านั้น เมื่อเข้าใจข้อปฏิบัติที่ถูกต้องคืออริยมรรคนี้ ทำให้เลิกการปฏิบัติอื่น ๆ ทั้งหมดที่ละกิเลสไม่ได้จริง ไม่ว่าจะป็นศีล วัตร ประเพณี พิธีกรรมที่ทำสืบ ๆ กันมาทั้งหมด เหลือข้อปฏิบัติคืออริยมรรคเพียงอย่างเดียวเท่านั้น

๓. ทหาระที่ ๑ และทหาระที่ ๑๖ นี้ เป็นโครงร่างของการอธิบายพระพุทธรูปที่มีความชัดเจนตรงประเด็น คืออธิบายให้เข้าใจอริยสัจ ๔ อันเป็นความจริงแท้ ไม่แปรเป็นอย่างอื่น เป็นสังขธรรมที่พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงประกาศไว้ เป็นความจริงของเหล่าพระอริยเจ้าทั้งหลาย และเป็นความจริงที่ทำให้เป็นพระอริยเจ้า และอธิบายโพธิปักขิยธรรมมีสติปัญญา ๔ เป็นต้น เพื่อให้เข้าใจหลักปฏิบัติที่สามารถละกิเลสได้อย่างแท้จริง ความเห็นผิดและการปฏิบัติผิดทั้งหลายก็จะหมดสิ้นไปด้วยความเข้าใจเรื่องนี้

๔. ทหาระอื่น ๆ ในระหว่างอีก ๑๔ ทหาระนั้น เป็นการวิเคราะห์ ตรวจสอบ และอธิบายพระพุทธรูปให้ละเอียดพิสดารยิ่งขึ้น แต่ให้อยู่ในหลักการเพื่อรับประกันความเหมาะสมถูกต้อง รวมทั้งมีการทวนสอบความเข้าใจอยู่เสมอเพื่อป้องกันความเผอเรอหรือหลงลืม

๕. วิเคราะห์การอธิบายเรียงตามลำดับทหาระ ๑๖ คร่าว ๆ ดังนี้

(๑) สงเคราะห์พระพุทธรูปลงเป็นอริยสัจ ๔ เป็นการอธิบายมุ่งให้เข้าใจเรื่องที่จำเป็นและมีประโยชน์ต่อการปฏิบัติเพื่อออกจากวิภวภาวะทุกข์เท่านั้น เรื่องอื่น ๆ นอกเหนือจากอริยสัจไม่ได้อยู่ในขอบข่ายการอธิบายตามแนวเนตติปริกกรม ตามหลักเทศนาทหาระ

(๒) นำพระพุทธรูปที่สงเคราะห์อริยสัจ ๔ ได้นั้น มาวิเคราะห์ให้ละเอียดตั้งแต่วิเคราะห์บทบาทตามกฎเกณฑ์ทางหลักภาษา จนถึงการอ้างอิงกับพระพุทธรูปอื่น ๆ ที่มีเนื้อความสอดคล้องกัน เพื่อให้เข้าใจในพระพุทธรูปนั้นละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น จะเห็นชัดว่า ทุกพระพุทธรูปล้วนเป็นคำประกาศอริยสัจเหมือนกันนั่นเอง ตามหลักวิจยทหาระ

(๓) นำพระพุทธรูปที่วิเคราะห์แล้วนั้น มาตรวจสอบความถูกต้องเหมาะสม โดยเทียบกับพระไตรปิฎกบาลี หลักอริยสัจ ๔ การละกิเลส และปฏิจจสมุขบาท เพื่อรับประกันความถูกต้องทั้งด้านพยัญชนะและอรรถนะ ตามหลักยุตติทหาระ

(๔) นำพระพุทธรูปที่มีความถูกต้องเหมาะสมทั้งด้านพยัญชนะและอรรถนะนั้น มาหาเหตุใกล้ให้เกิด หรือเหตุปัจจัยที่มีกำลังหนุนต่อเนื่องกันเป็นกระแส ตามหลักปทัฏฐานทหาระ

(๕) อธิบายพระพุทธรูปเหล่านั้นให้ละเอียดกว้างขวางด้วยทหาระอื่น ๆ ที่เหลือ

หลักหาระ ๑๖ ทำให้ทราบสิ่งที่ควรแสดงเพิ่มเติมในการอธิบายพระพุทธรูป เพื่อให้เกิดความเข้าใจเนื้อความที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เช่น เหตุเกิดของพระพุทธรูป วัตถุประสงค์ของการแสดงพระพุทธรูป พระพุทธรูปลักษณะเดียวกันในที่อื่น ๆ และเหตุให้เกิด เป็นต้น เพราะส่วนประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ มีส่วนช่วยในการทำความเข้าใจเนื้อความให้ตรงประเด็นยิ่งขึ้น ดังที่พระธรรมบาลเถระได้ยกตัวอย่างคำอธิบายพระพุทธรูปที่ควรแสดงไว้ในคัมภีร์อรรถกถาเนตติปกรณ์ ดังนี้

- เหตุเกิดของพระพุทธรูป
- วัตถุประสงค์
- อธิบายเนื้อความของบทโดยประการต่าง ๆ
- ควรทราบคำที่ถูกขยายและคำขยาย
- ควรแก้ไขข้อขัดแย้ง
- ควรสรุปให้เหมาะสมกับอนุสนธิ
- ประโยชน์ของพระพุทธรูป
- ใจความของพระพุทธรูป
- เนื้อความของบท
- อนุสนธิ
- คำถาม
- คำตอบ
- ตัวอย่าง
- รูปวิเคราะห์บท
- คำถามเนื้อความของบท
- คำตอบเนื้อความของบท^๑

เมื่ออธิบายด้วยหลักหาระละเอียดแล้ว จึงทำมีข้อมูลเพียงพอที่จะนำไปอธิบายด้านอรรถะได้อย่างถูกต้องชัดเจนต่อไป

หาระ ๑๖ นัย ๓ จึงสามารถทำให้เวไนยชนบรรลุเป็นพระโสดาบันได้ การอธิบายพระพุทธรูปตามหลักเนตติปกรณ์มีประโยชน์เพื่อการบรรลุที่สสนภูมิเป็นหลัก^๒ อีกอย่างหนึ่ง คำอธิบาย

^๑ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) หน้า ๔๐

^๒ ทสสนภูมิสมนุปปตติอตถา หิ เนตตูปกรณเทสนา; เนตติ.อ.(บาลี) หน้า ๔๐

พิเศษในพระพุทธพจน์ทั้งหมดนับเข้าในเนตติปกรณ์นี้ เนื่องจากคำอธิบายพระพุทธพจน์โดยพิเศษมีอยู่เท่าใด คำอธิบายทั้งหมดนั้นเนื่องด้วยกฎของเนตติปกรณ์^๓

สรุปว่า เมื่อวิเคราะห์ตามหลักหาระ ๑๖ นี้ พบว่า มีรายละเอียดการทำความเข้าใจด้านพยัญชนะที่สมบูรณ์ครบถ้วน มีการทวนสอบความเข้าใจในแต่ละหาระอยู่เสมอว่า พระพุทธพจน์นั้นเป็นหลักธรรมเดียวกัน อิงกันไปมา ป้องกันความเข้าใจที่หลุดออกนอกแนวอริยสัจ ทุกหาระแม้จะมีรายละเอียดต่างกัน แต่ก็มีวัตถุประสงค์คืออธิบายหลักธรรมอันเดียวกัน เพียงแต่อธิบายจากย่อให้กว้างขวางพิสดารออกไปเท่านั้น แม้จะอธิบายละเอียดมากอย่างไร ก็เป็นหลักธรรมเดียวกับที่แสดงไว้โดยย่อตนเอง รูปแบบการอธิบายที่เป็นระบบเช่นนี้ ช่วยป้องกันการอธิบายหลุดออกนอกกรอบ เป็นรูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์จากย่อให้ละเอียดพิสดารอย่างเป็นระบบ

๔.๑.๒ รายละเอียดในแต่ละหาระ

ในรายละเอียดแต่ละหาระนั้น ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ให้เห็นถึงรูปแบบการอธิบายในหาระ มีลักษณะพิเศษอย่างไร ทำให้เข้าใจหลักธรรมชัดเจนในประเด็นใด และสอดคล้องลงกันกับพระพุทธพจน์อย่างไร โดยจะวิเคราะห์ละเอียดเพิ่มเติมในบางหาระเท่านั้น บางหาระมีความชัดเจนและเข้าใจได้ง่าย มีรายละเอียดดังแสดงไว้ในบทที่ ๒ และบทที่ ๓ แล้ว ก็วิเคราะห์เพียงย่อ ๆ ในบางประเด็น

๑. เทสนาหาระ

ในเทสนาหาระนี้ พระมหากัจจายนเถระให้พิจารณาแยกพระพุทธพจน์ออกเป็นอัสสาหะ อาทีนวะ นิสสรณะ ผล อุบายะ และอาณัตติ แล้วจึงสังเคราะห์ลงเป็นอริยสัจ ๔ เป็นหาระลำดับที่ ๑ เพราะความรู้เรื่องอัสสาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะนี้ มีความสำคัญมาก เป็นความรู้ที่ทำให้เห็นแจ้ง สัจธรรมคือเห็นอริยสัจ สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- แม้พระองค์เองก็ทรงรู้อัสสาหะว่าเป็นอัสสาหะ ทรงรู้อาทีนวะว่าเป็นอาทีนวะ และทรงรู้นิสสรณะว่าเป็นนิสสรณะของสภาวะต่าง ๆ ตามที่เป็นจริงแล้ว จึงได้ทรงยืนยันว่า พระองค์ได้ตรัสรู้สัมมาสัมโพธิญาณที่ไม่การตรัสรู้อื่นใดจะยิ่งไปกว่านี้ เกิดญาณทัสสนะ ภพใหม่ไม่มีอีกต่อไปแล้ว หากพระองค์ไม่ได้ทรงรู้อะไรเหล่านี้ตามความเป็นจริงแล้ว พระองค์ก็ยังไม่ยืนยันว่าเป็นผู้ตรัสรู้^๔

- แม้ผู้เป็นสาวกจะตรัสรู้ตาม ได้บรรลุธรรม เป็นพระอริยเจ้า หลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส มีจิตปราศจากกิเลส เหนือกว่าชาวโลกที่เต็มไปด้วยทวิภูฏิกครอบงำอยู่ ก็ต้องรู้ชัดอัสสาหะ

^๓ ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๔๐

^๔ ดูรายละเอียดใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๖/๒๓-๔, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๙.

อาทีนวะ และนิสสรณะตามที่เป็นจริงเช่นเดียวกัน หากไม่รู้สิ่งเหล่านี้ ก็ไม่อาจจะตรัสรู้ธรรมได้^๕ ดังที่ พระพุทธองค์ตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดภิกษุรู้ชัดถึงความเกิด ความดับ คุณ โทษแห่งผัสสายตนะ ๖ และอุบายเครื่องสลัดผัสสายตนะเหล่านั้น ออกตามความเป็นจริง เมื่อนั้นเธอย่อมรู้ชัดยิ่งกว่า สมณพราหมณ์เหล่านั้น”^๖

- เมื่อรู้เห็นอัสสาหะ อาทีนวะและนิสสรณะ ของสภาวะต่าง ๆ ตามที่เป็นจริง จึงจะสามารถปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อความไม่เกิดขึ้นของกิเลสและของขันธอันเป็นกองทุกข์ได้อย่างแท้จริง การจะปฏิบัติเพื่อกระทำที่สุดแห่งทุกข์โดยถูกต้องได้ จึงต้องมีสัมมาทิฏฐินำหน้าเสมอ เป็นตัวนำเข้าสู่อริยมรรค เป็นการปฏิบัติตั้งงามถูกต้อง ทำให้หมดกิเลส หมดขันธ ไม่มีการเวียนว่ายตายเกิด ไม่มีบัญญัติใด ๆ อีกต่อไป เพราะบัญญัติทั้งหลายว่า เป็นบุคคลนั้น บุคคลนี้ เป็นผู้หญิง เป็นผู้ชาย เป็นพระราช เป็นมนุษย์ เป็นเทวดา เป็นพรหม มาจากขันธ เมื่อไม่มีขันธ ก็หาบัญญัติไม่ได้^๗

ตัวอย่างพระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงอัสสาหะ อาทีนวะ นิสสรณะ พร้อมกัน และระบุชื่อเหล่านี้โดยตรง เช่น “สภาพที่สุขโสมนัสสอาศัยรูปเกิดขึ้น นี้เป็นคุณของรูป สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรผันเป็นธรรมดา นี้เป็นโทษของรูป ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ ธรรมเป็นที่ละฉันทราคะในรูป นี้เป็นเครื่องสลัดออกจากรูป”^๘

พระพุทธพจน์นี้ แสดงสุขโสมนัส เป็นอัสสาหะของรูปขันธ แม้ขันธอื่น ๆ คือ เวทนาขันธ สัญญาขันธ สังขารขันธ และวิญญูณขันธก็โดยทำนองเดียวกัน

สภาพที่รูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ มีความแปรปรวนเป็นธรรมดา เป็นอาทีนวะของรูปขันธ แสดงเตฏุมภังสังขาร คือสังขารที่เป็นไปในภุมิ ๓ ทั้งหมด ซึ่งมีโทษนี้ติดอยู่กับตัวเสมอ เป็นธรรมชาติของสังขารที่เต็มไปด้วยโทษ หากเห็นโทษตามความเป็นจริง จะเห็นชัดถึงความไม่น่ายินดีติดข้องในสังขาร สังขารทั้งหลายมีภาวะไม่น่ายินดี

ธรรมเป็นที่กำจัดฉันทราคะ คือพระนิพพาน เป็นนิสสรณะ ออกจากขันธและจากกิเลส เครื่องติดข้องทั้งหลาย

- แม้พระพุทธพจน์จะไม่ปรากฏคำว่าอัสสาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะเป็นต้น ก็สามารถพิจารณาวิเคราะห์แยกแยะได้ เช่น อนุปพุททิกถา ๕ อันเป็นพระธรรมเทศนาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงแก่ฆราวาสอยู่เสมอ ก่อนจะทรงประกาศอริยสัจ ๔ เป็นการแสดงธรรมไปตามลำดับเพื่อปรับจิตให้เป็นสมาธิ ประกอบด้วยธรรมเทศนา ๕ ประเด็น ได้แก่ (๑) ทานกถา แสดงเรื่องทาน (๒) สีลกถา

^๕ คุรยลละเอียดใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๘/๒๕-๖, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๘/๔๒.

^๖ ที.สี. (บาลี) ๙/๑๔๕/๔๕, ที.สี. (ไทย) ๙/๑๔๕/๔๕.

^๗ คุรยลละเอียดใน ส.ข. (บาลี) ๑๗/๕๗/๕๑, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๕๗/๘๘.

^๘ ส.ข. (บาลี) ๑๗/๒๖/๒๓, ส.ข. (ไทย) ๑๗/๒๖/๓๘.

แสดงเรื่องศีล (๓) สักคกถา แสดงเรื่องสวรรค์ คือผลอันเลิศของเหตุฝ่ายดี (๔) กามาทีนวะ แสดงโทษ ความต่ำทราม ความเศร้าหมองของกามทั้งหลาย (๕) เนกขัมมานิสังสะ แสดงอานิสงส์ในเนกขัมมะ ออกจากกามคุณแล้วมีอานิสงส์มากมาย เป็นเหตุให้ได้สุขประณีตระดับต่าง ๆ จนกระทั่งเข้าถึงมรรค ผล นิพพานได้ อนุப்புพิกถา ๕ นี้ อธิบายด้วยหลักเทศนาหาระได้ดังนี้

ก. ทาน ศีล สวรรค์ แสดง**อัสสาทะ** คือ สุข โสมนัส และอิฏฐารมณ์ทั้งหลาย เพราะทานและศีล เป็นเหตุก่อให้เกิดความสุข ปลอดปลื้ม ปีติ โสมนัส แก่ผู้ทำ ก่อให้เกิดบุญ ช่วยชำระจิตให้สะอาด ไม่มีอุปสรรคคือกิเลสคอยขัดขวาง ทำให้มีความสุขโสมนัส ส่วนสวรรค์เป็น อารมณ์ที่ดีเลิศ เป็นรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ โดยเฉพาะระดับที่เป็นทิพย์ อายุทิพย์ วรรณะทิพย์ สุขทิพย์ ยศทิพย์ ความเป็นใหญ่ทิพย์ รูปทิพย์ เสียงทิพย์ กลิ่นทิพย์ รสทิพย์ โผฏฐัพพทิพย์

ข. กามาทีนวะ แสดง**อาทีนวะ** คือ โทษ ความต่ำทราม เศร้าหมอง ของกามคุณทั้งหลาย เพราะกามนั้นเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง ไม่มั่นคงยั่งยืนถาวรตลอดไป มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก นำมาซึ่งความห่วงใยกังวลและทุกข์โสมนัสแก่ผู้เป็นเจ้าของ เกิดความกลัวเป็นทุกข์ว่าจะมีคนอื่นมาเอาไป ตอนพลัดพรากจากไปก็เป็นทุกข์โสมนัส กามคุณมีโทษมาก เพราะเป็นตัวบีบบังคับให้เกิดความลำบากยุ่งยากนานาประการ นับเริ่มตั้งแต่เป็นเหตุให้ต้องมีการแสวงหามาด้วยความยากลำบาก ต้องอดทนต่อความหนาว ทรากตรำต่อความร้อน หาไม่ได้ก็เป็นทุกข์ ได้มาแล้วก็ห่วงใยกังวลกลัวจะมีคนมาเอาไป เกิดการทะเลาะวิวาทแย่งสมบัติกับญาติพี่น้องเป็นต้น ทำสงครามแย่งชิงทรัพยากร แย่งชิงถิ่นที่อยู่อาศัย จนถึงขั้นทำทุจริตเพราะกามนั้น ทำให้เมื่อตายแล้ว ตกอบาย ทุกคติ วินิบาต นรก^๙ พระพุทธองค์ตรัสถึงกามทั้งหลายมีความยินดีน้อย มีทุกข์มาก มีความคับแค้นมาก มีโทษยิ่งใหญ่ เพื่อให้เห็นโทษของกามชัดเจน พระองค์ทรงเปรียบเทียบกามทั้งหลายเปรียบเหมือนร่างโครงกระดูก เปรียบเหมือนชิ้นเนื้อ เปรียบเหมือนคบเพลิงหญ้า เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง เปรียบเหมือนความฝัน เปรียบเหมือนของที่ขอยืมมา เปรียบเหมือนผลไม้ค้ำตัน เปรียบเหมือนเชียงหันเนื้อ เปรียบเหมือนดอกทล่าว เปรียบเหมือนหัวงู^{๑๐} เป็นต้น

ค. เนกขัมมานิสังสะ แสดง**อุบาย** พระพุทธองค์ทรงประกาศอานิสงส์ในการ ออกจากกามคุณ ซึ่งเป็นหนทางในการที่จะเข้าถึงความสุขระดับต่าง ๆ ที่ประณีตขึ้นไป และได้

^๙ ดูรายละเอียดในจุฬทุกขกัณฑ์ชั้นธสุตตร ม.ม. (บาลี) ๑๒/๑๗๘/๑๓๗-๑๔๐, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๗๘/ ๑๗๙-๑๘๒.

^{๑๐} ดูรายละเอียดในอลคัทพุมสุตตร ม.ม. (บาลี) ๑๒/๒๓๔/๑๙๖-๗, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๓๔/๒๔๖-๗.

ประพฤติพรหมจรรย์ ฝึกหัดพัฒนาตนด้วยศีล สมาธิ ปัญญา เจริญอริยมรรค ให้กระทำให้แจ้งผลและนิพพานต่อไป

- บุคคลผู้เป็นปทปรมะไม่ได้บรรลุธรรมในชาติปัจจุบัน ไม่ใช่ภวขณะรองรับในการแทงตลอดอริยสัจ ๔ พระมหากัจจายนเถระจึงไม่ได้กล่าวไว้ในคัมภีร์เนตติปกรณ์ เน้นอธิบายเฉพาะผู้บรรลุในชาติปัจจุบันเท่านั้น เพราะตามวัตถุประสงค์ของคัมภีร์นี้ มุ่งให้เวไนยสัตว์เห็นอริยสัจ ๔ บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันเป็นหลัก

- พระธรรมเทศนาที่แสดงอัสสาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะนั้น เมื่อจัดแบ่งกลุ่มโดยละเอียดแล้วได้ ๗ แบบ ดังนี้

๑. อัสสาหะ
๒. อาทีนวะ
๓. นิสสรณะ
๔. อัสสาหะ และอาทีนวะ
๕. อัสสาหะ และนิสสรณะ
๖. อาทีนวะ และนิสสรณะ
๗. อัสสาหะ อาทีนวะ และนิสสรณะ

พระมหากัจจายนเถระถือเอาเฉพาะนัย ๓ นัย ๖ นัย ๗ เพราะสามารถอบรมเวไนยสัตว์ทั้ง ๓ ประเภทได้ อีก ๔ นัยไม่ได้ถือเอา เพราะการอบรมเวไนยสัตว์ไม่ได้ด้วยการกล่าวถึงอัสสาหะ อาทีนวะ หรือทั้งสองอย่างล้วน ๆ เนื่องจากไม่ได้กล่าวถึงการละกิเลสไว้, ส่วนนัยที่ ๕ ก็ไม่เป็นอุปายให้บรรลุถึงความพ้นทุกข์ เพราะไม่ได้กล่าวถึงโทษไว้ โดยแท้จริงแล้ว พระธรรมเทศนาที่มีวิมุตตรสของพระผู้มีพระภาคย่อมไม่ดำเนินไปโดยไม่ไต่ระดับถึงวิมุตติและอุปายให้ถึงวิมุตตินั้น^{๑๑}

๒. วิจัยหาระ

วิจัยหาระนี้ เป็นการจำแนก แยกแยะ พระพุทธพจน์ในประเด็นต่าง ๆ ๑๑ ประเด็น ได้แก่ (๑) ปทวิจัย (๒) ปัญหาวิจัย (๓) วิสัชชนาวิจัย (๔) ปุพพาปรวิจัย (๕) อัสสาหวิจัย (๖) อาทีนวิจัย (๗) นิสสรณวิจัย (๘) ผลวิจัย (๙) อุปายวิจัย (๑๐) อาณัตติวิจัย (๑๑) อนุคิตติวิจัย สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๖/๕๑.

- เป็นการนำพระพุทธรูปมาวิเคราะห์ให้ละเอียดยิ่งขึ้นกว่าในเทศนาหาระ เริ่มตั้งแต่วิเคราะห์บทพยัญชนะโดยละเอียด วิเคราะห์คำถามว่าเป็นประเภทใด วิเคราะห์คำตอบว่าเป็นประเภทใด วิเคราะห์คำถามโดยตรงกับคำตอบใดเป็นต้น

- แม้อัสสาทะเป็นต้นในเทศนาหาระก็นำมาวิเคราะห์ให้ลึกและเจาะจงลงไปมากกว่าเดิมว่าเป็นอัสสาทะชนิดใด เพราะในอัสสาทะมี ๒ อย่าง ในพระพุทธรูปนั้น ๆ เป็นอัสสาทะชนิดใด เพราะเหตุใดจึงเป็นอัสสาทะเป็นต้น

- ยกพระพุทธรูปจากที่อื่นมาอ้างอิง เพื่อให้เห็นความสอดคล้องของพระพุทธรูป แม้จะทรงแสดงต่างที่ต่างเวลา ก็มีเนื้อหาที่ลงกันได้ เพราะพระพุทธรูปล้วนประกาศอริยสัจ ๔

๓. ยุติหาระ

ยุติหาระเป็นหลักการตรวจสอบความเหมาะสมลงกันของพระพุทธรูป ทั้งโดยศัพท์ และโดยอรรถะ ไม่ขัดแย้งลงกันได้โดยสภาวะธรรม สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- หลักพยัญชนะที่นำมาตรวจสอบต้องมีความน่าเชื่อถือ เป็นหลักยุติได้ พยัญชนะในพระไตรปิฎกบาลีเป็นสิ่งที่ตั้งไว้เป็นหลักตายตัว ส่วนบทพยัญชนะอื่น ๆ ต้องตรวจสอบให้ลงกันได้เท่านั้นจึงควรถือเอา ข้อนี้ทำให้ไม่สับสน ไม่ถือเอาบทพยัญชนะที่ออกนอกแนวคำสอน เพราะหากถือเอาบทพยัญชนะคลาดเคลื่อนก็จะเป็นเหตุการอธิบายเนื้อความคลาดเคลื่อนไปด้วย ความน่าเชื่อถือด้านบทพยัญชนะ ให้ถือลดหลั่นกันลงไปตามลำดับ ดังนี้

- ก. สุตตะ คือ พระไตรปิฎกที่ยกขึ้นสู่การสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง
- ข. สุตตานุโลม คือ มหาปเทศ สิ่งคล้อยตามกับที่ทรงอนุญาตไว้
- ค. อัจฉริยวาท คือ อรรถกถา
- ง. อัตตโนมตี คือ ปฏิภาณของตน

ในบรรดาทั้ง ๔ เหล่านี้ สุตตะไม่ควรคัดค้าน ผู้คัดค้านสุตตะจัดเป็นผู้คัดค้านพระศาสดา สุตตานุโลม อัจฉริยวาท และอัตตโนมตี พึงถือเอาเฉพาะที่เข้ากับสุตตะ นอกจากนั้นไม่ควรถือเอาอัตตโนมตีมีน้ำหนักน้อยที่สุด^{๑๒}

- หลักธรรมที่ใช้ตรวจสอบความถูกต้อง คือ หลักอริยสัจ ๔ หลักการกำจัดกิเลสได้ และหลักปฏิจักษมุขปาถ หลักธรรมชุดนี้ นับเป็นหลักธรรมที่เป็นเนื้อหาหลักของคัมภีร์เนตติปกรณ์ เพราะแก่นของคัมภีร์ต้องการให้บรรลุธรรม มุ่งให้เป็นพระโสดาบันเป็นหลัก

^{๑๒} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๒๑/๘๙-๙๐.

- หลักธรรมปลีกย่อยอื่น ๆ ที่แสดงอย่างสมเหตุสมผล เหมาะสมลงกันได้กับสังฆธรรมที่พระพุทธองค์ทรงประกาศไว้ ก็สามารถนำมาแสดงได้ ดังที่พระมหากัจจายนเถระได้ยกตัวอย่างมาแสดงในเนตติปกรณ์ ผู้วิจัยสรุปไว้ในบทที่ ๒ พระธรรมบาลเถระได้ยกตัวอย่างธรรมเทศนาที่แสดงธรรมหลวง เป็นธรรมเทียม ไม่ใช่ธรรมจริง เป็นเพียงข้ออ้างของกิเลส ซึ่งสมควรตามยุคติหาระ จำนวน ๓๘ ประการ ดังนี้

- กามฉันทะยอมหลอกลวงโดยอ้างความสำคัญว่าไม่ปฏิกุศล
- พยาบาทยอมหลอกลวงโดยอ้างความสำคัญว่าปฏิกุศล
- ถีนมิทธะยอมหลอกลวงโดยอ้างสมาธิ
- อุทธัจจะยอมหลอกลวงโดยอ้างการปรารถนาความเพียร
- กุกกุจจะยอมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นใครต่อศึกษา
- วิจิกิจฉาย่อมหลอกลวงโดยอ้างการพิจารณาทั้งสองฝ่าย
- ความหลงพร้อมยอมหลอกลวงโดยอ้างการเพ่งดู ทั้งอิฏฐารมณ และ

อนิฏฐารมณ

- มานะยอมหลอกลวงด้วยการไม่ข่มตนไว้โดยอ้างความเป็นผู้รู้จักตน
- มิจฉาทิฏฐิยอมหลอกลวงด้วยการถือเอาเหตุผิดโดยอ้างการใคร่ครวญ
- ความเป็นผู้ไม่เอ็นดูในสัตว์ทั้งหลายยอมหลอกลวงโดยอ้างความไม่กำหนด
- กามสุขัลลิกานุโยคยอมหลอกลวงโดยอ้างการบริโภคสิ่งที่ทรงอนุญาตไว้
- ความไม่เอื้อเพื่อเผื่อแผ่ยอมหลอกลวงโดยอ้างความหมดจดแห่งการเลี้ยงชีพ
- มิจฉาอาชีวะยอมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้เอื้อเพื่อเผื่อแผ่
- ความเป็นผู้มีปกติไม่สงเคราะห์ยอมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้มีปกติอยู่ไม่

คลุกคลี

- ความคลุกคลีที่ไม่เหมาะสมยอมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้มีปกติ

สงเคราะห์

- ปิสุณาวาจาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้พูดคำจริง
- ความเป็นผู้หวังสิ่งไม่เป็นประโยชน์ยอมหลอกลวงโดยอ้างความไม่พูดส่อเสียด
- ความเป็นผู้ประจบยอมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้พูดจาไพเราะ
- ความเป็นผู้มีปกติไม่ร่าเริงยอมหลอกลวงโดยอ้างการพูดพอประมาณ
- มาयाและสาไถยยอมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้มีปกติร่าเริง
- ความเป็นผู้พูดผิดรสวาจาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้พูดข่ม
- ความเพ่งโทษผู้อื่นยอมหลอกลวงโดยอ้างการตำหนิบาป
- ความตระหนี่ตระกุลยอมหลอกลวงโดยอ้างการอนุเคราะห์ตระกูล

- ความตระหนี่อวาสาที่ย่อมหลอกลวงโดยอ้างความต้องการให้อวาสดำรงอยู่ได้นาน
- ความตระหนี่ธรรมที่ย่อมหลอกลวงโดยอ้างการหลีกเลี่ยงจากการผูกพันในธรรม
- ความรื่นรมย์ในการสนทนาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความยินดียิ่งในการแสดงธรรม
- ความรื่นรมย์ในการคลุกคลีย่อมหลอกลวงโดยอ้างการไม่พูดคำหยาบและการอนุเคราะห์หมู่คณะ
- ความรื่นรมย์ในการทำงานย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นใครในบุญ
- ความเร่าร้อนแห่งจิตย่อมหลอกลวงโดยอ้างความสังเวช
- ความไม่พิจารณาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเป็นผู้มีศรัทธามาก
- ความไม่มีศรัทธาย่อมหลอกลวงโดยอ้างความใคร่ครวญ
- ความไม่ถือเอาโดยเคารพตามคำสั่งสอนของครูย่อมหลอกลวงโดยอ้างอรรถาธิปไตย
- ความไม่เคารพในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายย่อมหลอกลวงโดยอ้างธัมมาธิปไตย
- การครอบงำตนและธรรมย่อมหลอกลวงโดยอ้างโลกาธิปไตย
- ราคะย่อมหลอกลวงโดยอ้างความเมตตา
- ความเศร้าโศกย่อมหลอกลวงโดยอ้างความกรุณา
- ความร่าเริงย่อมหลอกลวงโดยอ้างการอยู่ด้วยมุทิตา
- ความทอดทิ้งฉันทะในกุศลธรรมทั้งหลายย่อมหลอกลวงโดยอ้างการอยู่ด้วยอุเบกขา^{๑๓}

๔. ปทัฏฐานหาระ

ปทัฏฐานหาระ เป็นหลักการวิเคราะห์หาเหตุใกล้ให้เกิดผลและสิ่งที่เป็นปัจจัยเกื้อกูล หรือเหตุปัจจัยที่มีกำลังหนุนต่อนื่องกันเป็นกระแส สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ในแง่หลักกรรมตา ทำให้เข้าใจกระบวนการธรรมทั้งฝ่ายวิภูฏะและวิวิภูฏะที่สืบเนื่องต่อกัน เป็นกระบวนการธรรมที่เป็นไปตามธรรมชาติ เช่น พระพุทธพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เพราะเหตุนี้ สังขารทั้งหลายมีวิชชาเป็นที่อาศัย วิญญานมีสังขารเป็นที่อาศัย นามรูปมีวิญญานเป็นที่อาศัย สฬายตนะมีนามรูปเป็นที่อาศัย ผัสสะมีสฬายตนะเป็นที่อาศัย เวทนามีผัสสะเป็นที่อาศัย ตัณหามีเวทนาเป็นที่อาศัย อุปาทานมีตัณหาเป็นที่อาศัย ภพ

^{๑๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๒๑/๔๘-๔๙.

มีอุปาทานเป็นที่อาศัย ชาตีมิภพเป็นที่อาศัย ทุกข์มีชาติเป็นที่อาศัย ศรัทธามิทุกข์เป็นที่อาศัย ปราโมทย์มีศรัทธาเป็นที่อาศัย ปิติมีปราโมทย์เป็นที่อาศัย ปัสสัทธิมีปิติเป็นที่อาศัย สุขมีปัสสัทธิเป็นที่อาศัย สมาธิมีสุขเป็นที่อาศัย ยถาภูตญาณทัสสนะมีสมาธิเป็นที่อาศัย นิพพิทามียถาภูตญาณทัสสนะเป็นที่อาศัย วิราคะมีนิพพิทาเป็นที่อาศัย วิมุตติมีวิราคะเป็นที่อาศัย ขยญาณมีวิมุตติเป็นที่อาศัย^{๑๔}

กระบวนการตามพระพุทธรพจน์นี้ เป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวพันต่อเนื่องกัน ทั้งฝ่ายวิภูฏะสงสาร เริ่มต้นจากอวิชชา เวียนไปสู่ฝ่ายวิภูฏะ โดยเริ่มจากมีความเข้าใจเรื่องทุกข์ แล้วเกิดศรัทธามั่นใจในธรรม อันเป็นทางออกจากวิภูฏะทุกข์ที่พระพุทธรองค์ทรงแสดงไว้ มาปฏิบัติตามจนเกิดธรรมฝ่ายวิภูฏะ จนกระทั่งถึงความหลุดพ้น สิ้นกิเลส มี ๒๓ ประการ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) อวิชชา -> (๒) สังขารทั้งหลาย -> (๓) วิญญาน -> (๔) นามรูป -> (๕) สฬายตนะ -> (๖) ผัสสะ -> (๗) เวทนา -> (๘) ตัณหา -> (๙) อุปาทาน -> (๑๐) ภพ -> (๑๑) ชาติ -> (๑๒) ทุกข์ -> (๑๓) ศรัทธา -> (๑๔) ปราโมทย์ -> (๑๕) ปิติ -> (๑๖) ปัสสัทธิ -> (๑๗) สุข -> (๑๘) สมาธิ -> (๑๙) ยถาภูตญาณทัสสนะ -> (๒๐) นิพพิทา -> (๒๑) วิราคะ -> (๒๒) วิมุตติ -> (๒๓) ขยญาณ

- ในแง่หลักธรรมภาคปฏิบัติ ทำให้มองเห็นวัตถุประสงค์ของธรรมะระดับต่าง ๆ ว่ามีการส่งทอดต่อกันอย่างไร ศีลมีวัตถุประสงค์เพื่ออะไร สมาธิมีวัตถุประสงค์เพื่ออะไร เป็นต้น ทำให้เข้าใจถูกต้องในธรรมเหล่านั้นในฐานะเป็นส่วนหนึ่งในกระบวนการ เช่น พระพุทธรพจน์ว่า

อานนทํ ศีลทํ เป็นกุศลมีอวิปปฏิสารเป็นผล มีอวิปปฏิสารเป็นอานิสงส์ อวิปปฏิสารมีปราโมทย์เป็นผล มีปราโมทย์เป็นอานิสงส์ ปราโมทย์มีปิติเป็นผล มีปิติเป็นอานิสงส์ ปิติมิปัสสัทธิเป็นผล มีปัสสัทธิเป็นอานิสงส์ ปัสสัทธิมีสุขเป็นผล มีสุขเป็นอานิสงส์ สุขมีสมาธิเป็นผล มีสมาธิเป็นอานิสงส์ สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นผล มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาและวิราคะเป็นผล มีนิพพิทาและวิราคะเป็นอานิสงส์ นิพพิทาและวิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นผล มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ อย่างนี้ อานนทํ ศีลทํ เป็นกุศล ย่อมทำอรรถัตตผลให้บริบูรณ์โดยลำดับ อย่างนี้แล^{๑๕}

กระบวนการตามพระพุทธรพจน์นี้ เป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวพันต่อเนื่องกัน เริ่มต้นจากศีลที่เป็นกุศล เกิดผลต่อเนื่องกันขึ้นไปตามลำดับ จนทำให้บรรลุถึงอรรถัตตผล มี ๑๐ ประการ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

^{๑๔} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๒๓/๓๑, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๓/๔๒-๓.

^{๑๕} อ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๑/๒, อ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๑/๓.

(๑) ศีลที่เป็นกุศล -> (๒) อวิปปฏิสาร -> (๓) ปราโมทย์ -> (๔) ปีติ -> (๕) ปัสสัทธิ -> (๖) สุข -> (๗) สมาธิ -> (๘) ยถาภูตญาณทัสสนะ -> (๙) นิพพิทาและวิราคะ -> (๑๐) วิมุตติญาณทัสสนะ -> ทำอรรถตผลให้บริบูรณ์

- ในแง่ผู้ปฏิบัติธรรม ทำให้มองเห็นหลักในการเข้าสู่กระบวนการปฏิบัติตั้งแต่ระดับเบื้องต้น จนกระทั่งมีปัญญาเห็นธรรม เช่น พระพุทธพจน์ว่า

เมื่อใด เขาพิจารณาภิกษุผู้นั้นอยู่ ย่อมเห็นชัดว่าเขาบริสุทธฺิจากธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดโมหะ เมื่อนั้น เขาสร้างศรัทธาในภิกษุผู้นั้นอย่างมั่นคง จึงเกิดศรัทธาแล้ว เข้าไปหา เมื่อเข้าไปหา ย่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้ ย่อมเงี่ยโสตลง เขาเงี่ยโสตลงแล้วฟังธรรมอยู่ ย่อมทรงจำธรรม พิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้ว เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ธรรมทั้งหลายย่อมควรแก่การเพ่งพินิจ เมื่อธรรมควรแก่การเพ่งพินิจมีอยู่ ฉันทะย่อมเกิด เกิดฉันทะแล้ว ย่อมอุตสาหะ ครั้นอุตสาหะ แล้วย่อมพิจารณา ครั้นพิจารณาแล้ว ย่อมตั้งความเพียร เธอตั้งความเพียรแล้ว ย่อมทำปรมัตถสังจจะให้แจ้งด้วยกาย และเห็นชัดปรมัตถสังจจะนั้นด้วยปัญญา^{๑๖}

กระบวนการตามพระพุทธพจน์นี้ เป็นเหตุปัจจัยเกี่ยวพันต่อเนื่องกัน เพื่อให้มีปัญญาเห็นแจ้งสังจจะ โดยเริ่มต้นจากการมีศรัทธามั่นใจในท่านผู้บริสุทธฺิหมดจดจากกิเลส เกิดความมั่นใจว่า ข้อปฏิบัติของท่านผู้นั้น ต้องทำให้หมดจากกิเลสอย่างแน่นอน จึงได้เข้าไปหา ขอฟังธรรม และทำตามท่าน จนกระทั่งได้รู้แจ้งสังจจะตามท่าน มี ๑๒ ประการ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) ศรัทธา -> (๒) เข้าไปหา -> (๓) นั่งใกล้ -> (๔) เงี่ยโสตลง -> (๕) ฟังธรรม -> (๖) ทรงจำธรรม -> (๗) พิจารณาเนื้อหา -> (๘) ธรรมควรแก่การเพ่งพินิจ -> (๙) ฉันทะ -> (๑๐) อุตสาหะ -> (๑๑) พิจารณา -> (๑๒) ตั้งความเพียร -> ทำปรมัตถสังจจะให้แจ้งและเห็นชัด

- ในแง่ความเต็มบริบูรณ์ ทำให้มองเห็นความเต็มบริบูรณ์ของสิ่งใด ๆ ไม่ว่าจะเป็นฝ่ายดีหรือฝ่ายไม่ดี ล้วนมาจากสิ่งอื่น ๆ เต็มบริบูรณ์ต่อเนื่องกันมา เช่น พระพุทธพจน์ว่า

การไม่คบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การไม่ฟังสัทธธรรมบริบูรณ์
การไม่ฟังสัทธธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีศรัทธาบริบูรณ์
ความไม่มีศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยไม่แยบคายบริบูรณ์
การมนสิการโดยไม่แยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่มีสติสัมปชัญญะบริบูรณ์
ความไม่มีสติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความไม่สำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
ความไม่สำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ทุกจริต ๓ บริบูรณ์

^{๑๖} ม.ม. (บาลี) ๑๓/๔๓๒/๔๒๐, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๔๓๒/๕๔๒.

ทุจจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้นิวรรณ์ ๕ บริบูรณ์
 นิวรรณ์ ๕ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้อวิชชาบริบูรณ์
 อวิชชานี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้แล^{๑๗}

กระบวนธรรมตามพระพุทธรพจน์นี้ เป็นเหตุปัจจัยเกื้อหนุนต่อเนื่องกัน ทำให้เกิดอวิชชา
 ลุ่มหลงมัวเมา ไม่รู้แจ้งในสัจจะ ทำให้ได้ประสบที่สิ่งที่ไม่น่าปรารถนามากมาย แสดงให้เห็นว่า อวิชชา
 ก็มีเหตุปัจจัยให้เกิดขึ้น ไม่ได้เกิดขึ้นมาอย่างลอย ๆ มี ๙ ประการ เขียนให้ดู่ง่ายได้ ดังนี้

(๑) การไม่คบสัตบุรุษ -> (๒) การไม่ฟังสัทธรรม -> (๓) ความไม่มีศรัทธา -> (๔) การ
 มนสิการโดยไม่แยบคาย -> (๕) ความไม่มีสติสัมปชัญญะ -> (๖) ความไม่สำรวมอินทรีย์ -> (๗) ทุจจริต
 ๓ -> (๘) นิวรรณ์ ๕ -> (๙) อวิชชา

การคบสัตบุรุษที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การฟังสัทธรรมบริบูรณ์
 การฟังสัทธรรมที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ศรัทธาบริบูรณ์
 ศรัทธาที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้การมนสิการโดยแยบคายบริบูรณ์
 การมนสิการโดยแยบคายที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติสัมปชัญญะบริบูรณ์
 สติสัมปชัญญะที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้ความสำรวมอินทรีย์บริบูรณ์
 ความสำรวมอินทรีย์ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สุจจริต ๓ บริบูรณ์
 สุจจริต ๓ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้สติปัญญา ๔ บริบูรณ์
 สติปัญญา ๔ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้โพชฌงค์ ๗ บริบูรณ์
 โพชฌงค์ ๗ ที่บริบูรณ์ ย่อมทำให้วิชาและวิมุตติบริบูรณ์
 วิชาและวิมุตตินี้มีอาหารอย่างนี้ และบริบูรณ์อย่างนี้^{๑๘}

กระบวนธรรมตามพระพุทธรพจน์นี้ เป็นเหตุปัจจัยเกื้อหนุนต่อเนื่องกัน ทำให้เกิดวิชาและ
 วิมุตติเกิดขึ้น มี ๑๐ ประการ เขียนให้ดู่ง่ายได้ ดังนี้

(๑) การคบสัตบุรุษ -> (๒) การฟังสัทธรรม -> (๓) ศรัทธา -> (๔) การมนสิการโดย
 แยบคาย -> (๕) สติสัมปชัญญะ -> (๖) ความสำรวมอินทรีย์ -> (๗) สุจจริต ๓ -> (๘) สติปัญญา ๔ ->
 (๙) โพชฌงค์ ๗ -> (๑๐) วิชาและวิมุตติ

^{๑๗} อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๙๑, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๕.

^{๑๘} อภ.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๑/๙๒, อภ.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๑/๑๓๖.

๕. ลักษณะหาระ

ลักษณะหาระเป็นหลักการนำธรรมมีลักษณะเสมอกันแม้ไม่ได้แสดงไว้ในพระพุทฺธพจนนั้น มาแสดงด้วย หลักการนี้ทำให้มีความเข้าใจกว้างขวาง โดยการมองถึงธรรมที่มีลักษณะเหมือนกันในแง่ใดแง่หนึ่ง เช่น เป็นธรรมหมวดเดียวกัน ทำกิจเสมอกัน เหตุเสมอกัน ผลเสมอกัน อารมณ์เสมอกัน เป็นต้น แม้ไม่ได้ถูกแสดงไว้ก็ตาม สรุปรูปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้เข้าใจพระพุทฺธพจนได้กว้างขวางครอบคลุม ไม่ติดอยู่เฉพาะบทพยัญชนะเท่านั้น ไม่เกิดการถกเถียงโดยอาศัยแค่บทพยัญชนะมาเป็นประเด็น

- ทำให้เข้าใจว่า ท่านผู้ได้บรรลุธรรมนั้น เป็นผู้ที่มีปัญญามองเห็นกว้างขวางและครอบคลุมทุกประเด็นที่ควรจะรู้ แม้พระพุทฺธองค์จะตรัสเพียงโดยย่อหรือบางส่วน ท่านก็สามารถเข้าใจได้ทุกส่วนของธรรมนั้น ๆ ได้ ส่วนผู้ยึดเพียงพยัญชนะอาจเกิดความคับแคบได้

- ลักษณะหาระนี้ ทำให้เข้าใจพระพุทฺธพจนกว้างขวางเพิ่มขึ้นอย่างไร ผู้วิจัยขอวิเคราะห์สรุปมาเป็นตัวอย่างเพิ่มเติม เช่น

เมื่อพระพุทฺธองค์ตรัสปัจจยาการว่า “เพราะผัสสะเป็นปัจจัย เวทนาจึงมี” ดังนี้เป็นต้น ก็เป็นอันแสดงปัจจยาการอื่น ๆ ทั้งหมด เพราะมีลักษณะเป็นกระบวนการธรรมในกระแสเดียวกัน เป็นความเป็นไปของกองทุกข์ที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกัน ๑๑ ปัจจยาการ

เมื่อทรงแสดงมงคลข้อใดข้อหนึ่ง เช่น การบำรุงดูแลมารดาบิดา เป็นอันแสดงมงคลข้ออื่น ๆ ด้วย ในชุดมงคล ๓๘ ประการด้วย เพราะมีลักษณะเป็นธรรมอันเป็นเหตุแห่งความเจริญยุติธรรมยิ่งขึ้นเช่นเดียวกัน

เมื่อทรงแสดงอริยสังข์ข้อใดข้อหนึ่ง เช่น แสดงทุกขสังข์ เป็นต้น ก็เป็นอันแสดงอริยสังข์ข้ออื่น ๆ ด้วย เพราะมีลักษณะเหมือนกันโดยเป็นความจริงแท้ไม่แปรเปลี่ยนเป็นอย่างอื่น

เมื่อทรงแสดงปัจจัยข้อใดข้อหนึ่ง เช่น อาหารบิณฑบาต ก็เป็นอันแสดงจีวร เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารด้วย เพราะมีลักษณะเป็นปัจจัยให้กายดำรงอยู่ได้เช่นเดียวกัน

เมื่อทรงแสดงโสตาปัตติยัคคะข้อใดข้อหนึ่ง เช่น การคบหาสัตบุรุษ เป็นต้น ก็อันแสดงสัทธัมมัสสวนะ โยนิโสมนสิการ และธัมมานุธัมมปฏิบัติด้วย เพราะเป็นเหตุที่เป็นไปเพื่อกระทำให้แจ้งโสตาปัตติผล ทำให้แจ้งสทาคามิผล ทำให้แจ้งอนาคามิผล ทำให้แจ้งอรหัตตผล เป็นเหตุที่เป็นไปเพื่อการได้ปัญญา เพื่อความเจริญแห่งปัญญา เพื่อความไพบูลย์แห่งปัญญา เพื่อความมีปัญญา มาก เพื่อความมีปัญญาแน่น เพื่อความมีปัญญาไพบูลย์ เพื่อความมีปัญญาไพบูลย์ เพื่อความมีปัญญาหาประมาณมิได้ เพื่อความมีปัญญาจุลแผ่นดิน เพื่อความมีปัญญาหลากหลาย เพื่อความมีปัญญาเร็ว

เพื่อความมีปัญญานับพลัน เพื่อความมีปัญญาร่าเริง เพื่อความมีปัญญาแล่นไป เพื่อความมีปัญญากล้า และเหตุที่เป็นไปเพื่อความมีปัญญาชำแรกก็เลสอย่างเดียวกัน^{๑๙}

ตัวอย่างในพระพุทธพจน์ เช่น “ภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐาน ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน”^{๒๐}

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสถึงสติปัฏฐาน ๔ ก็เป็นอันตรัสถึงสัมมปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ และธรรมเหล่านี้ในชื่ออื่น ๆ ด้วยเช่นกันเดียวกัน เพราะมีลักษณะเหมือนกัน คือเป็นนियยานิกรรม เป็นธรรมเครื่องนำออกจากวิภวาทะทุกข์เช่นเดียวกัน

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมอันเป็นเอกที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน

ธรรมอันเป็นเอก คืออะไร

คือ พุทธานุสสติ

ธรรมอันเป็นเอกนี้แล ที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๒๑}

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสพุทธานุสสติ ก็เป็นอันแสดงอนุสสติข้ออื่น ๆ คือ ัมมานุสสติ สังฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ อานาปานัสสติ มรณัสสติ กายคตาสติ อุปสมานุสสติ เพราะมีลักษณะเหมือนกันโดยความเป็นสิ่งดีงามควรนึกถึงบ่อย ๆ ในกลุ่มอนุสสติ ๑๐ หรือเป็นอันแสดงกรรมฐานและข้อปฏิบัติอื่น ๆ ที่เป็นไปเพื่อความเบื่อหน่ายอย่างที่สุด เพื่อคลายกำหนด เพื่อดับ เพื่อสงบระงับ เพื่อรู้อย่างยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพานก็ได้

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุเจริญปฐมฌานแม้ชั่วลัดนิ้วมือเดียว ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้อยู่ไม่ห่างจากฌาน ทำตามคำสอนของศาสดา ปฏิบัติตามโอวาท ฉันทบิณฑบาตของชาวบ้านอย่างไม่สูญเปล่า ไม่จำเป็นต้องพูดถึงภิกษุผู้ทำให้มากซึ่งปฐมฌานนั้น^{๒๒}

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสปฐมฌาน ซึ่งข้อปฏิบัติที่มีลักษณะทำให้เป็นผู้ไม่ห่างจากฌาน มีการเพ่งใส่ใจสนใจทำตามคำสอนของพระพุทธเจ้า หมั่นฝึกฝนจิตและปัญญาให้สะอาดและบริสุทธิ์ขึ้น ข้อปฏิบัติอื่น ๆ ที่มีลักษณะเดียวกันก็เป็นอันแสดงด้วย ได้แก่ ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน เมตตา

^{๑๙} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๗๐/๓๕๗-๓๖๐, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๕๑-๑๐๗๐/๕๗๖-๕๘๒.

^{๒๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๙๘/๑๕๖, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๘/๒๕๖.

^{๒๑} อจ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๒๙๖/๓๑-๒, อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๒๙๖/๓๗.

^{๒๒} อจ.เอกก. (บาลี) ๒๐/๓๘๒/๔๐, อจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๘๒/๔๖.

เจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเปกขาเจโตวิมุตติ สติปัญญา สัมมัปปธาน อธิบิบาท อินทริย์ พละ โภชณงค์ อริยมรรค ปฐวีกสิณ อาโปกสิณ เตโชกสิณ วาโยกสิณ นีลกสิณ ปีตกสิณ โลหิตกสิณ โอทาทกสิณ อากาสกสิณ วิญญานกสิณ อสุภสังขยา มรณสังขยา อาหารปฏิกุศลสังขยา สัพพโลเกอนภิตสังขยา อนิจจสังขยา อนิจเจทุกขสังขยา ทุกเขอนัตตสังขยา ปหานสังขยา วิวราคสังขยา นิโรธสังขยา เป็นต้น ซึ่งในกลุ่มเดียวกันนี้มีจำนวน ๑๘๑ อย่าง^{๒๓}

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อดวงอาทิตย์กำลังจะอุทัย ย่อมมีแสงอรุณขึ้นมาก่อน เป็นบุพนิมิต ฉันทกัลยาณมิตตตา (ความเป็นผู้มีมิตตริ) ก็เป็นตัวนำ เป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ ฉะนั้น^{๒๔}

เมื่อพระพุทธองค์ตรัสกัลยาณมิตตตา เป็นอันเป็นแสดงสีลสัมปทา ฉันทสัมปทา อตตสัมปทา ทิฏฐิสัมปทา และอัปปมาทสัมปทาด้วย เพราะมีลักษณะเป็นบุพนิมิตเพื่อความเกิดขึ้นแห่งอริยมรรคมีองค์ ๘ เหมือนกัน

๖. จตุพหูพหาระ

จตุพหูพหาระเป็นหลักการที่ใช้วิธี ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) วิเคราะห์ศัพท์ (๒) ความมุ่งหมาย หรือวัตถุประสงค์ของผู้แสดงธรรม (๓) เหตุของการแสดงธรรม (๔) ความเชื่อมโยงระหว่างพระพุทธพจน์ส่วนหน้ากับพระพุทธพจน์ส่วนหลัง สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- การวิเคราะห์ศัพท์ ทำให้เข้าใจศัพท์นั้นถึงรากศัพท์ ทำให้เข้าใจคำแปลและความหมายได้ชัดเจนยิ่งขึ้น โดยเฉพาะจุดเริ่มต้นของการใช้คำนั้น ๆ เพราะการใช้คำต่าง ๆ ก็มีวัตถุประสงค์เพื่อการสื่อสารกันในเบื้องต้น เมื่อเวลาผ่านไป คนรุ่นหลังอาจไม่เข้าใจความหมายดั้งเดิม หากทราบวิเคราะห์จะเข้าใจเนื้อความดั้งเดิมที่ใช้

- การทราบความมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม ทำให้ผู้ฟังตั้งใจรับให้ตรงกับที่ผู้แสดงประสงค์ ไม่ตีความออกไปตามความเห็นของตนเอง มุ่งรับเฉพาะสิ่งที่ผู้แสดงต้องการสื่อเท่านั้น

- การทราบเหตุเกิดของพระพุทธพจน์และภูมิหลังของผู้ฟัง ทำให้เข้าใจละเอียดยิ่งขึ้น เพราะเรื่องราวก่อนหน้าที่จะเกิดพระธรรมเทศนา รวมทั้งภูมิหลังของผู้ฟังก็เป็นเหตุให้พระธรรมเทศนามีความแตกต่างกันในรายละเอียด

^{๒๓} ดูรายละเอียดใน อัง.เอกก. (บาลี) ๒๐/๓๘๓-๕๖๒/๔๑-๔, อัง.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๘๓-๕๖๒/๔๖-๕๑.

^{๒๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๔๙/๒๓, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๙/๔๓.

- การเชื่อมโยงพระพุทธรูปทำให้เห็นความสอดคล้องของคำสอนทั้งพระไตรปิฎก เป็นการทวนสอบกัน เพื่อป้องกันความเข้าใจที่ผิดพลาด เพราะพระพุทธรูปทั้งหมดล้วนมีแก่นอย่างเดียวกันคือวิมุตติเท่านั้น

๗. อาวัฏฏหาระ

อาวัฏฏหาระ เป็นหลักการหาปทัฏฐานของธรรมนั้น แล้วหมุนกลับไปสู่ธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม หาปทัฏฐานของธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้น หาธรรมอันเป็นผลของปทัฏฐาน แล้วหมุนกลับมาอีกฝ่ายหนึ่ง สลับจากกุศลไปหาอกุศล หรือสลับจากอกุศลไปหากุศล สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้เข้าใจธรรมครอบคลุม ในประเด็นดังนี้ (๑) ธรรมนั้น (๒) เหตุให้เกิด (๓) ธรรมที่ตรงกันข้าม (๔) เหตุให้เกิดธรรมที่ตรงกันข้าม
- ทำให้เข้าใจเหตุปัจจัยของธรรมนั้น ๆ
- ทำให้เข้าใจธรรมฝ่ายตรงข้ามและเหตุปัจจัยของธรรมฝ่ายตรงข้าม
- ได้รับความเข้าใจในธรรมให้หยั่งลงอริยสัจ ๔ ป้องกันความเข้าใจออกนอกกรอบอริยสัจได้ดี

๘. วิภัติหาระ

วิภัติหาระ เป็นหลักการจำแนกสภาวะธรรม ปทัฏฐาน และภุมิ ออกเป็นสาธารณะกับอสาธารณะ หลักการนี้ทำให้เข้าใจการจัดกลุ่มพระพุทธรูปแยกเป็นหมวดหมู่ ทำให้เข้าใจสภาวะธรรมนั้น ๆ เป็นสาธารณะแก่บุคคลหรือสิ่งทั่วไป หรือเป็นสิ่งพิเศษมีเฉพาะบุคคลหรือเฉพาะสิ่งนั้น ๆ เป็นต้น สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้แยกระดับของพระธรรมเทศนาได้ชัดเจน แม้จะเป็นพระธรรมเทศนาฝ่ายดี ก็ยังแยกออกเป็นระดับที่สั่งสมบุญกุศลกับระดับที่เป็นไปเพื่อออกจากวิภวัญจะสงสาร
- ทำให้เข้าใจการปฏิบัติความดีงามเป็น ๒ ระดับ คือระดับความดีที่เป็นฝ่ายบุญและระดับที่เป็นการประพฤติพรหมจรรย์เพื่อเข้าถึงสามัญญผลมีโสดาปัตติผลเป็นต้น
- ทำให้เข้าใจการปฏิบัติระดับที่ต้องปิดกั้น อดทน อดกลั้น กดข่ม เพราะยังละกิเลสไม่ได้ กับการปฏิบัติที่เป็นไปเพื่อถอนกิเลสอย่างสิ้นเชิง
- ทำให้เข้าใจภูมิธรรมของพระอริยเจ้าระดับต่าง ๆ แยกเป็นทัสสนภูมิกับภาวนาภูมิ ในคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ เน้นให้เข้าถึงทัสสนภูมิเป็นหลัก เพราะเมื่อเข้าถึงทัสสนภูมิ เป็นพระโสดาบันแล้ว ก็เป็นผู้แน่นอน ต้องตรัสรู้ธรรมเป็นพระอรหันต์ในภายหน้าอย่างแน่นอน

- ทำให้เข้าใจระดับของพระธรรมเทศนาว่าเหมาะสมกับบุคคลต่างระดับกัน เมื่อพระพุทธรูปทรงแสดงธรรมระดับสูง ก็สามารถเข้าใจได้ว่า ผู้ฟังนั้นมีธรรมในระดับต่ำกว่าสมบุรณ์เพียบพร้อมแล้ว

๙. ประวัติตนหาระ

ประวัติตนหาระ เป็นหลักการเปลี่ยนไปสู่สภาวะธรรมที่ตรงกันข้าม เปลี่ยนจากกุศลไปสู่อกุศลหรือเปลี่ยนจากอกุศลไปสู่กุศล จากผิดไปสู่ถูกหรือจากถูกไปสู่ผิด สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้เข้าใจเนื้อความเลยไปกว่าบทพยัญชนะที่ปรากฏอยู่ โดยมองเชื่อมโยงไปสู่ธรรมฝ่ายตรงข้าม เพราะในพระพุทธรูปนั้น บางครั้งแสดงธรรมเพียงด้านเดียว เป็นด้านกุศลหรือด้านอกุศลเท่านั้น

- ทำให้เข้าใจธรรมทั้งหลายในฝ่ายสังขารล้วนเป็นสิ่งที่มิคู้กันอยู่เสมอ โดยเป็นกุศลกับอกุศล ทุกข์กับดับทุกข์ วิชาญะกับวิวิชาญะ ถูกกับผิด

- ทำให้เข้าใจความเชื่อมโยงของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเจริญ ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เสื่อมไป เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเสื่อม ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เจริญ ในพระพุทธรูปมีปรากฏอยู่มากมาย ตัวอย่างเช่น

สัมมาทิฐิ ย่อมทำลายมิจฉาทิฐิได้ และบาปอกุศลธรรมเป็นอนอกอันมีมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย ก็เป็นอันถูกสัมมาทิฐินั้นทำลายแล้ว กุศลธรรมเป็นอนอกอันมีสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

สัมมาสังกัปปะ ย่อมทำลายมิจฉาสังกัปปะได้ ...

สัมมาวาจา ย่อมทำลายมิจฉาวาจาได้ ...

สัมมากัมมันตะ ย่อมทำลายมิจฉากัมมันตะได้ ...

สัมมาอาชีวะ ย่อมทำลายมิจฉาอาชีวะได้ ...

สัมมาวายามะ ย่อมทำลายมิจฉาวายามะได้ ...

สัมมาสติ ย่อมทำลายมิจฉาสติได้ ...

สัมมาสมาธิ ย่อมทำลายมิจฉาสมาธิได้ ...

สัมมาญาณะ ย่อมทำลายมิจฉาญาณะได้ ...

สัมมาวิมุตติ ย่อมทำลายมิจฉาวิมุตติได้ และบาปอกุศลธรรมเป็นอนอก อันมีมิจฉาวิมุตติเป็นปัจจัย ก็เป็นอันถูกสัมมาวิมุตตินั้นทำลายแล้ว กุศลธรรมเป็นอนอกอันมีสัมมาวิมุตติเป็นปัจจัย ย่อมถึงความเจริญเต็มที่

ภิกษุทั้งหลาย เราจึงประกาศธรรมบรรยายชื่อวามหาจัตตารีสกะฝ่ายกุศล ๒๐ ประการ ฝ่ายอกุศล ๒๐ ประการ ที่สมณพราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใคร ๆ ในโลกยังประกาศไม่ได้ไว้ ด้วยประการฉะนี้^{๒๕}

ในพระพุทธพจน์นี้ พระพุทธองค์ทรงแสดงสัมมาทิฐิ แล้วเปลี่ยนไปสู่ฝ่ายตรงข้ามคือ มิจฉาทิฐิ ทรงแสดงบาปอกุศลธรรมเป็นอนอกอันมีมิจฉาทิฐิเป็นปัจจัย แล้วเปลี่ยนไปฝ่ายตรงข้ามคืออกุศลธรรมเป็นอนอกอันมีสัมมาทิฐิเป็นปัจจัย ในประเด็นเกี่ยวกับสัมมาสังกัปปะเป็นต้น ก็ทำนองเดียวกัน

เมื่อมีทิฐิว่ ชีวะกับสรีระเป็นอย่างเดียวกัน การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมไม่มี หรือว่า เมื่อมีทิฐิว่ ชีวะกับสรีระเป็นคนละอย่างกัน การอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ย่อมไม่มี ตถาคตไม่เข้าไปใกล้ที่สุด ๒ อย่างนี้ ย่อมแสดงธรรมโดยสายกลางว่า เพราะชาติเป็นปัจจัย ชราและมรณะจึงมี^{๒๖}

ในพระพุทธพจน์นี้ ทรงแสดงความเห็นผิดประเภทอุจเฉททิฐิและสัสสตทิฐิ อันเป็นความเห็นผิดสุดชั่วสองด้าน แล้วเปลี่ยนไปสู่ธรรมเทศนาโดยสายกลาง คือกระบวนการปฏิบัติสมุปปาธ อันเป็นฝ่ายตรงข้ามกับความเห็นผิดนั้น

ภิกษุทั้งหลาย ที่สุด ๒ ประการ บรรพชิตไม่พึงเสพ ที่สุด ๒ ประการ อะไรบ้าง คือ

๑. กามสุขัลลิกานุโยค (การหมกมุ่นอยู่ด้วยกามสุขในกามทั้งหลาย) เป็นธรรมอันทราม เป็นของชาวบ้าน เป็นของปุถุชน ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์
๒. อัตตกิลมณานุโยค (การประกอบความเดือดร้อนแก่ตน) เป็นทุกข์ ไม่ใช่ของพระอริยะ ไม่ประกอบด้วยประโยชน์

มัชฌิมาปฏิปทาไม่เอียงเข้าใกล้ที่สุด ๒ ประการนี้ที่ตถาคตได้ตรัสรู้ อันเป็นปฏิปทา ก่อให้เกิดจักขุ ก่อให้เกิดญาณ เป็นไปเพื่อสงบระงับ เพื่อรู้ยิ่ง เพื่อตรัสรู้ เพื่อนิพพาน^{๒๗}

ในพระพุทธพจน์นี้ ทรงแสดงมิจฉาปฏิปทา อันเป็นการปฏิบัติผิดสุดชั่วสองด้าน คือ กามสุขัลลิกานุโยคกับอัตตกิลมณานุโยค แล้วเปลี่ยนไปสู่การปฏิบัติที่ถูกต้อง คือมัชฌิมาปฏิปทา กล่าวคืออริยมรรค อันเป็นฝ่ายตรงข้ามกับการปฏิบัติผิดนั้น

^{๒๕} ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๔๒/๑๒๖-๗, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๔๒/๑๘๑-๒.

^{๒๖} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๕/๕๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕.

^{๒๗} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๒.

๑๐. เวทจนทาระ

เวทจนจะเป็นหลักการนำคำที่มีความหมายเหมือนกันมาขยายความ หลักการนี้ก่อให้เกิด ความวิจิตรและหลากหลายของพระธรรมเทศนา ช่วยให้ผู้ฟังแม้มีความแตกต่างในด้านภูมิหลัง ก็ สามารถเข้าใจธรรมอย่างเดียวกันได้โดยอาศัยคำที่แตกต่างกัน สรุปรูปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้ทราบว่า สภาวะหนึ่งสามารถใช้ชื่อเรียกได้มากมายตามความเหมาะสมแก่ ผู้ฟังในท้องถิ่นนั้น ๆ จะเข้าใจได้ พระพุทธองค์ทรงไม่ให้อหิมินภาษาของคนชาวถิ่น หากเขาสามารถ เข้าใจด้วยคำใดก็ควรใช้คำนั้น

- ในพระพุทธพจน์มีการใช้คำไวพจน์มากมาย โดยเฉพาะในคัมภีร์ที่เป็นลักษณะ ขยายความ เช่น คัมภีร์อภิธรรมปิฎก อัมมสังคณี มีคำไวพจน์แสดงถึงสภาวะเดียวกันมากมาย คัมภีร์ นิทเทส มีคำไวพจน์อธิบายพระพุทธพจน์หลากหลาย เช่น

จิต ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

จิต มโน มานัส หทัย ปันตระ มโน มนายตนะ มนินทริย วิญญูณ วิญญูณขันธ มโนวิญญูณธาตุ ที่เหมาะสมกัน ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าจิตที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๘}

ปัญญินทริย ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน

ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความ เข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่าง แจ่มแจ้ง ความคันคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญา เครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญา ปัญญินทริย ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฎฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าปัญญินทริย ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^{๒๙}

๑๑. ปัญญัตติหาระ

ปัญญัตติหาระ เป็นหลักการจำแนกคำบัญญัติเพื่อให้ทราบว่า คำบัญญัตินั้น ๆ สื่อถึงสภาวะ ใด มีความหมายอย่างไร มุ่งให้เข้าใจอะไร สรุปรูปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

^{๒๘} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๖/๒๒, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๖/๒๘.

^{๒๙} อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๖/๒๔, อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๖/๓๐.

- คำบัญญัติในพระไตรปิฎกเกิดจากพระสัมพันธัญญะ พระพุทธองค์ตรัสรู้สังขารแล้ว ทรงถึงความ เป็นสัมพันธัญญะในธรรมนั้น จึงทรงสามารถบัญญัติคำต่าง ๆ เพื่อใช้เรียกสภาวะเหล่านั้น และชี้บอกเวไนยสัตว์ให้มาดูความจริงได้

- คำต่าง ๆ ที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติขึ้นแสดง ก็เพื่อสื่อให้เข้าใจสภาวะความจริงที่พระองค์ได้ตรัสรู้และเป็นประโยชน์ต่อผู้ฟัง โดยเฉพาะเรื่องอริยสัจ ๔ คำบัญญัติแม้มีมากมายแตกต่างกัน พระองค์ก็ทรงมุ่งแสดงเรื่องอริยสัจเป็นหลัก

- คำบัญญัติเป็นเพียงคำสื่อถึงสภาวะเท่านั้น เมื่อเข้าใจถึงสภาวะนั้น ๆ แล้ว คำบัญญัติก็หมดความจำเป็นไป จึงไม่ต้องไปหาความจริงในคำบัญญัติ ให้มุ่งไปสู่ความจริงที่คำบัญญัตินั้นสื่อไปถึง ผู้เข้าถึงสังขาร ก็ย่อมถึงสิ่งเดียวกัน ส่วนคำบัญญัติอาจจะใช้ต่างกันไปตามอัธยาศัย

- คำบัญญัติที่เป็นภาษาบาลี สามารถรักษาเนื้อความของพระพุทธพจน์ได้ดีที่สุด เป็นคำที่ออกเสียงง่ายสวดสะดวกแต่มีอรรถะลึกซึ้ง

- คัมภีร์รวบรวมคำบัญญัติทั้งด้านปรมาตม์ และสมมติ จัดเป็นชั้นบัญญัติ อายตนะบัญญัติ ธาตุบัญญัติ อินทริยบัญญัติ สัจจบัญญัติ และบุคคลบัญญัติ คือคัมภีร์อภิธรรมปิฎก บุคคลบัญญัติ

๑๒. โอตรณหาระ

โอตรณหาระเป็นหลักการสงเคราะห์ธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์นั้น โดยเป็นชั้นอายตนะ ธาตุ อินทริยและปฏิจจสมุปบาท สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ป้องกันการอธิบายออกนอกหลักธรรมได้เป็นอย่างดี เพราะธรรมนั้น แม้จะใช้คำใดหรืออธิบายละเอียดอย่างไร ก็ต้องสงเคราะห์ลงในชั้นเป็นต้นนั่นเอง

- ทำให้ทราบถึงสภาวะทั้งหลายไม่มีเกินธรรมเหล่านี้ไปได้ ไม่มีสภาวะใดที่รวมลงในธรรมเหล่านี้ไม่ได้ แสดงให้เห็นถึงความไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวตน ไม่มีเรา ไม่มีเขา ไม่มีของเรา ไม่มีของเขา ไม่มีใคร ไม่มีของใคร เป็นแต่ธรรมล้วน ๆ

- เห็นความเป็นไปของธรรมในลักษณะเป็นกระแสต่อเนื่อง ที่เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุและผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน มีความเป็นไปเพียง ๒ สายเท่านั้น ได้แก่ เกิดทุกข์กับดับทุกข์

- การสงเคราะห์ธรรมทั้งหลายลงโดยความเป็นชั้นเป็นต้น มีปรากฏอยู่ทั่วไปในพระไตรปิฎก คัมภีร์ที่แสดงการสงเคราะห์ธรรมลงโดยความเป็นชั้น อายตนะ ธาตุ โดยละเอียดในหลายแง่มุม คือคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ธาตุกถา

๑๓. โสณหาระ

โสณหาระเป็นหลักการตรวจสอบใจความสำคัญของคำถามที่ได้รับการวิสาขนาแล้ว เป็นการตรวจสอบคำตอบให้ชัดเจนว่า คำตอบใดเป็นของคำถามใด และคำตอบใดที่ได้ใจความสมบูรณ์ เป็นคำตอบที่ทำให้ใจความทั้งหมดกระจ่างชัดเจน สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้ทราบว่าเป็นส่วนใดเป็นเนื้อหารอง ส่วนใดเป็นเนื้อหาหลัก ส่วนที่เป็นเนื้อหาหลัก จะทำให้ได้เนื้อความของพระพุทธพจน์ที่สมบูรณ์

- ทำให้ไม่มุ่งสนใจในรายละเอียดประเด็นปลีกย่อยมากเกินไป เพราะพระพุทธพจน์ นั้น มีการแสดงรายละเอียดต่าง ๆ มากมายที่ไม่ใช่ประเด็นสำคัญ ใจความสำคัญของพระธรรมเทศนา ที่เป็นหลักมีไม่มากนัก หากมุ่งทำความเข้าใจในส่วนที่เป็นหลักให้ชัดเจนแล้ว ก็ทำให้เข้าใจคำสอน ทั้งหมดได้โดยไม่เสียเวลามากเกินไป

๑๔. อธิภูฐานหาระ

อธิภูฐานหาระเป็นหลักการแบ่งพระพุทธพจน์ออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ (๑) หัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป (๒) การแจกแจงรายละเอียดในหัวข้อ สรุปเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่า พระพุทธพจน์ส่วนใดเป็นระดับหัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป ครอบคลุมส่วนปลีกย่อยทั้งหมด ส่วนใดเป็นรายละเอียดปลีกย่อย แยกเป็นประเภทปลีกย่อยลงมา เป็นแค่ส่วนหนึ่งของหัวข้อ ไม่สับสนปนเปกัน

- ทำให้ตอบคำถามหรือยกหลักธรรมอ้างอิงได้อย่างเหมาะสม หากถามระดับหัวข้อ คำตอบก็ควรตอบธรรมระดับหัวข้อ หากถามระดับรายละเอียด คำตอบก็ควรตอบธรรมระดับรายละเอียด

- ทำให้เข้าใจอย่างชัดเจนว่า ธรรมในชื่อนั้น ๆ เมื่อแยกละเอียดเป็นข้อ ๆ แล้วมีกี่ข้อ เพราะพระพุทธองค์ทรงมีพระสัพพัญญุตญาณ เมื่อพระองค์ทรงแยกธรรมนั้น ๆ ออกเป็นจำนวนข้อเท่านั้น ก็แสดงว่าต้องมีจำนวนเท่านั้น ไม่มากไปกว่านั้น ไม่น้อยไปกว่านั้น เช่น อริยสัจมี ๔ ชั้นธมี ๕ เป็นต้น ก็ทำให้เกิดความชัดเจนว่าจำนวนเพียงเท่านั้น ไม่มากไปกว่านั้น ไม่น้อยไปกว่านั้น

- การตั้งหัวข้อและแจกแจงรายละเอียดนี้ ปรากฏมากมายในพระพุทธพจน์ เมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงหัวข้อธรรมใดแล้ว พระองค์ก็ทรงแจกแจงรายละเอียดออกไปอย่างชัดเจน โดยเฉพาะคัมภีร์ที่แสดงหัวข้อธรรมเป็นข้อ ๆ ในอังคุตตรนิกาย เป็นต้น

๑๕. ปริกขารหาระ

ปริกขารหาระเป็นหลักการจำแนกธรรมที่เป็นเหตุออกเป็น ๒ แบบ ได้แก่ (๑) เหตุ (๒) ปัจจัย สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้เข้าใจชัดเจนว่า ผลทั้งหลายย่อมเกิดจากเหตุ เหตุเป็นตัวบังคับให้เกิดผลอย่างนั้นขึ้น สิ่งทั้งหลายเนื่องอยู่กับเงื่อนไข และเงื่อนไขนั้นมีหลายลักษณะ

- ธรรมที่ถูกต้องแสดงในพระพุทธพจน์เป็นปฏิจกสมุปปีนธรรม คือธรรมที่เกิดขึ้นจากการอิงอาศัยกันและกันของเหตุปัจจัย แม้ในพระพุทธพจน์ไม่ระบุเหตุปัจจัยไว้ ก็ต้องเข้าใจไว้เสมอว่าต้องมีเหตุประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์นั้นด้วย เพราะธรรมทุกอย่างที่เป็นสังขารจะเกิดอย่างลอย ๆ ไม่ได้

๑๖. สมารโปนหาระ

สมารโปนหาระเป็นหลักการยกธรรมขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ ๔ ประเด็น คือ (๑) ปทัฏฐาน (๒) เวจจนะ (๓) ภาวนา (๔) ปหานะ สรุปลงเป็นประเด็นต่าง ๆ ได้ดังนี้

- ทำให้ได้ประโยชน์จากการศึกษาพระพุทธพจน์นั้น ๆ คือนำมาสู่การปฏิบัติได้ โดยยกข้อธรรมที่พระพุทธองค์ประสงค์ให้นำมาปฏิบัติฝึกฝนขึ้นแสดงระบุให้ชัดเจน ไม่ใช่ศึกษาแค่หลักความจริงเฉย ๆ โดยไม่มีหลักการปฏิบัติเพื่อขัดเกลากิเลส

- เห็นอานุภาพของธรรมฝ่ายโพธิปักขิยธรรม เมื่อเจริญและทำให้มากแล้ว ทำให้ละกิเลสได้อย่างแน่นอน

- เห็นชัดเจนถึงธรรมที่ควรเจริญ ต้องทำโพธิปักขิยธรรมให้เกิดเท่านั้น จึงจะเป็นการเริ่มต้นภาวนาอย่างแท้จริง เพราะมีแต่ธรรมชุดนี้เท่านั้นที่ละกิเลสได้อย่างเด็ดขาด หากไม่เจริญธรรมเหล่านี้ ก็ยังไม่เป็นการภาวนา ยังไม่ได้เริ่มต้นการปฏิบัติธรรมอย่างแท้จริง

- เห็นชัดเจนถึงธรรมที่ควรละ กิเลสนั้นเป็นสิ่งที่ต้องให้หมดสิ้นสูญไปจากจิต เพราะเป็นสิ่งที่มิโทษ ทำให้สัตว์ต้องเวียนว่ายตายเกิดในวัฏฏะสงสาร เสวยทุกข์มากมายนับประมาณไม่ได้ ปิดดวงตาปัญญาและหลอกหลวงให้หมู่สัตว์ลุ่มหลงกับสิ่งที่นำความทุกข์มาให้ ทำให้ไม่ได้ประสบกับสิ่งดีงามที่ควรจะได้ พระพุทธองค์ทรงเห็นโทษของกิเลสอย่างชัดเจน จึงทรงประกาศธรรมไว้เพื่อละกิเลสโดยเฉพาะ

- เชื่อมโยงไปสู่การอธิบายด้วยหลักนัย เพราะหลักนัยนั้นมุ่งอธิบายแยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน ฝ่ายหนึ่งเป็นโวทาน อีกฝ่ายหนึ่งเป็นสังกิเลส ซึ่งสอดคล้องกับธรรมที่ควรเจริญกับธรรมที่ควรละในสมารโปนหาระนี้

หาระ ๑๖ ที่แสดงมาตามลำดับของชื่อนี้ วิเคราะห์ดูในรายละเอียดแล้ว ผู้วิจัยเห็นว่า เป็นรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปที่มีความครอบคลุมในทุกประเด็นที่จำเป็นต้องมี ไม่ว่าจะอธิบายพระพุทธรูปในรูปแบบใด ก็ต้องจัดลงในหลักเนติกรรมนี้ได้ทั้งนั้น ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างวิธีการอธิบายพระพุทธรูป สงเคราะห์ลงในหาระ ๑๖ ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๑ แสดงวิธีการอธิบายพระพุทธรูปสังเคราะห์ลงในหลักหาระ

ลำดับ	วิธีการอธิบาย	หลักหาระ
๑	การแสดงรายละเอียดของบทต่าง ๆ ตามหลักไวยากรณ์	ปทวิจย วิจยหาระ
๒	การแยกแยะคำถามว่าเป็นคำถามชนิดใด	ปัญหาวิจย วิจยหาระ
๓	การยกพระพุทธรูปมาอ้างอิงประกอบ	อนุคีติวิจย วิจยหาระ
๔	การแสดงคำไวพจน์	เววจนหาระ
๕	การชี้ให้ทราบคำบัญญัตินั้นว่าสื่อถึงสภาวะใด	บัญญัติติหาระ
๖	การสังเคราะห์ธรรมโดยความเป็นขั้นเป็นต้น	โอตรณหาระ
๗	การวิเคราะห์ศัพท์	เนรุตตะ จตฺตพฺพหหาระ
๘	การเล่าเรื่องราวความเป็นมาก่อนแสดงธรรม	เทศนานิทาน จตฺตพฺพหหาระ
๙	การแสดงวัตถุประสงค์ของการแสดงธรรม	อธิปายะ จตฺตพฺพหหาระ
๑๐	การอธิบายประกอบลงในอริยสัจ ๔	เทศนาหาระ
๑๑	การแยกแยะระดับของสภาวะเป็นโลกียะ โลกุตระเป็นต้น	วิภัติติหาระ
๑๒	การอธิบายหัวข้อและแจกแจงรายละเอียด	อธิฐานหาระ
๑๓	การแสดงเหตุปัจจัยในแง่มุมต่าง ๆ	ปทัฐานหาระ, ปริกขารหาระ
๑๔	การแสดงธรรมอื่นที่ไม่มีปรากฏในพระพุทธรูป	ลักขณหาระ
๑๕	การแสดงธรรมที่ตรงกันข้าม	อวิฐานหาระ, ปริวัตตนหาระ
๑๖	การยกธรรมฝ่ายควรเจริญขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ	ภวานาสมาโรปนหาระ
๑๗	การยกธรรมฝ่ายที่ควรละขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ	ปหานาสมาโรปนหาระ

สรุปว่า ในหาระทั้ง ๑๖ นั้น ทำให้เข้าใจบทพยัญชนะโดยละเอียด ขยายความออกไปจากย่อให้พิสดารได้อย่างมีหลักการ และมีการทวนสอบเพื่อป้องกันการอธิบายออกนอกแนวทางอยู่เสมอ ในหาระเหล่านั้น มีทั้งส่วนที่ใช้ทำความเข้าใจบทพยัญชนะที่ปรากฏอยู่ และส่วนที่นอกเหนือจากที่ปรากฏในบทพยัญชนะ เช่น การหาเหตุใกล้ให้เกิด การนำธรรมที่มีลักษณะเสมอกันมาแสดงด้วย การพิจารณาไปที่ธรรมฝ่ายตรงข้าม เป็นต้น

๔.๑.๓ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับหาระ

ในหาระ ๑๖ เน้นอธิบายเกี่ยวกับพญานาคในพระพุทธพจน์ เพื่อให้เข้าใจชัดเจนในประเด็นต่าง ๆ อย่างที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ผ่านมาแล้ว ในหาระเหล่านั้นเอง มีหลักธรรมที่สำคัญ ใช้เป็นหลักในการจัดสงเคราะห์ ตรวจสอบ และจัดหมวดหมู่ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธพจน์ได้ตรงประเด็น ไม่ให้เข้าใจออกไปนอกแนวหลักธรรม ผู้วิจัยวิเคราะห์หลักธรรมที่ปรากฏชัดเจนในหาระต่าง ๆ ได้ดังนี้

๑. อริยสัจ ๔

หลักอริยสัจนี้ใช้ในการวางระบบคำอธิบายให้ตรงเข้าไปสู่ประเด็นสำคัญ ไม่ให้ออกนอกกลุ่มนอกทาง ทำให้ไม่เสียเวลาไปกับเรื่องที่ไม่จำเป็น เรื่องนี้เป็นเบื้องต้นของการประพจน์พหุพจน์หลักอริยสัจนี้ปรากฏอยู่ในหาระต่าง ๆ ดังนี้

- นำมาใช้จัดสงเคราะห์ในเทศนาหาระ พระพุทธพจน์นั้นต้องจัดลงในอริยสัจข้อใดข้อหนึ่ง จึงจะนำไปพิจารณาอธิบายด้วยหาระอื่น ๆ ให้ละเอียดต่อไป หากจัดลงในอริยสัจไม่ได้ ก็ไม่เป็นประโยชน์ต่อการบรรลุธรรม จึงไม่ต้องนำไปอธิบายละเอียดให้เสียเวลา

- ใช้ตรวจสอบความถูกต้องของพระพุทธพจน์ในยุตติหาระ หากพระพุทธพจน์นั้นจัดลงไม่ได้ในอริยสัจ ๔ ก็ถือว่าไม่เหมาะสมตามหลักเนตติ ไม่อาจจะนำผู้ศึกษาให้เข้าสู่หนทางของความ เป็นพระโสดาบันได้ เพราะหลักเนตตินี้ เป็นเครื่องมือนำเวไนยสัตว์เข้าไปสู่โสคาปัตติมรรค

- นำมาสรุปให้ครอบคลุมทุกประเด็นในอวัญญุหาระ หลังจากที่ได้อธิบายหา ปทัฏฐานของธรรมนั้น ๆ แล้วหมุนไปสู่ธรรมฝ่ายตรงข้าม หาปทัฏฐานของธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้น หาธรรมที่เกิดจากปทัฏฐานนั้น แล้วหมุนกลับมาอีกครั้ง ก็จะทำให้เข้าใจธรรมนั้นโดยรอบด้าน คือ ธรรม นั้น เหตุของธรรมนั้น ธรรมฝ่ายตรงข้าม และเหตุของธรรมฝ่ายตรงข้าม ซึ่งหลักธรรมที่ใช้เป็นตัววัดว่า สรุปครอบคลุมครบถ้วนทุกประเด็นคืออริยสัจ ๔ หากเข้าใจครบทั้ง ๔ ประเด็น คือ รู้ทุกข์ว่าเป็นทุกข์ รู้เหตุเกิดทุกข์ว่าเป็นเหตุเกิดทุกข์ รู้ความดับทุกข์ว่าเป็นความดับทุกข์ รู้ข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ว่าเป็นข้อปฏิบัติที่เป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์ ก็จะทำให้หมดข้อสงสัยในสังขธรรมได้

๒. ปฏิจจสมุปบาท

หลักปฏิจจสมุปบาทนี้ใช้ในการอธิบายธรรมทั้งหลายที่ต่อเนื่องกันไปเป็นกระแส ธรรมทั้งหลายล้วนอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้น ดำเนินไปในลักษณะเป็นกระแสแห่งเหตุแลผลต่อเนื่องกันไป ซึ่งมีอยู่ ๒ สาย หลักปฏิจจสมุปบาทปรากฏอยู่ในหาระต่าง ๆ ดังนี้

- ใช้ตรวจสอบความถูกต้องของพระพุทธพจน์ในยุตติหาระ เพราะหลักปฏิจจสมุปบาทนี้ ทำให้ละความเห็นผิดสุดข้อออกไปได้อย่างแท้จริง เห็นธรรมทั้งหลายล้วนอิงอาศัยกันและกันเกิดขึ้นและดำเนินไป เมื่อเข้าใจชัดฝ่ายเกิด เหตุมี ผลก็ต้องมีตามเงื่อนไขของเหตุปัจจัย ทำ

ให้ละอุงเฉททิฐฐิได้ เมื่อเข้าใจชัดฝ่ายดับ เหตุไม่มี ผลก็ไม่มี ทำให้ละสัสสตทิฐฐิได้ เพราะคำสอนของ พระพุทธองค์มุ่งเน้นให้ละความเห็นผิดเป็นอันดับแรก จึงต้องลงกันได้กับปฏิจจสมุปปาทจึงจะสามารถ ละความเห็นผิดได้อย่างแท้จริง

- หาเหตุปัจจัยต่อเนื่องกันเป็นกระแสในปทัฏฐฐานหาระ ซึ่งอาจแสดงด้วยหลักทั่วไป ในปฏิจจสมุปปาท หรือแสดงด้วยกระบวนธรรมอื่น ๆ ก็ล้วนจัดลงในปฏิจจสมุปปาท ๒ สายทั้งนั้น เช่น กระบวนธรรมภาคปฏิบัติที่ดำเนินไปสู่ความพ้นทุกข์ตามคำสอนแนวอริยมรรค ก็ล้วนจัดเข้า ในปฏิจจสมุปปาทฝ่ายนิโรธวาระ

- ใช้ในการจัดสังเคราะห์ธรรมในโอตรณหาระ เพราะสังขารทั้งหลายนั้นเป็นสิ่งที่เกิด มาจากเหตุ ไม่ได้ดำรงอยู่ได้ด้วยตนเอง เป็นสิ่งที่อิงอาศัยปัจจัยหลายอย่างต่อเนื่องกันจึงเกิดขึ้นได้ เรียกว่าปฏิจจสมุปปนธรรม จึงสามารถสังเคราะห์ลงในปฏิจจสมุปปาทได้ หลักการนี้ เพื่อให้เข้าใจ ชัดถึงความไม่มีอัตตาตัวตนเที่ยงแท้ของธรรมทั้งหลาย เป็นเพียงส่วนหนึ่งของกระบวนการแห่งเหตุ ปัจจัยเท่านั้น

๓. โพรธิปักขิยธรรม

หลักธรรมชุดนี้เป็นเงื่อนไขของปัญญาารู้แจ้งอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมที่ควรทำให้เกิดมีขึ้น มี ๗ หมวด ๓๗ ประการ ได้แก่ สติปฏฐฐาน ๔ สัมมปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘ การฟังธรรมเทศนาจะเกิดผลคือปัญญาารู้แจ้งอริยสัจขึ้น จะต้องทำให้เกิดธรรม เหล่านี้ขึ้น ธรรมเหล่านี้จึงเป็นหลักสำคัญมากในฐานะเป็นมรรค เป็นทางดำเนิน เป็นข้อปฏิบัติ ที่ต้อง พยายามทำ ประกอบ ทำให้เกิดมีขึ้นให้ได้ หลักโพรธิปักขิยธรรมนี้ปรากฏอยู่ในหาระต่าง ๆ ดังนี้

- จัดเป็นส่วนหนึ่งของเทศนาหาระ โพรธิปักขิยธรรมระดับโลกุตตระอยู่ในนิสสรณะ ส่วนระดับโลกิยะอยู่ในอุบายะ ชื่อของหลักธรรมชุดนี้ อาจถูกแสดงด้วยชื่ออื่น ๆ อีกมากมาย เช่น สมณะ วิปัสสนา ศิล สมาธิ ปัญญา เป็นต้น

- เป็นหลักธรรมใช้สำหรับอธิบายในอาวัญญูหาระและปริวัตตนหาระ ในหาระทั้ง ๒ นี้ จะต้องใช้ธรรม ๒ ฝ่ายอยู่เสมอ โดยแยกเป็นฝ่ายกุศลกับฝ่ายอกุศล ฝ่ายวิวิญญูกับฝ่ายวิญญู ฝ่าย เศร้าหมองกับฝ่ายผ่องแผ้ว เป็นต้น เมื่อเริ่มต้นอธิบายจากธรรมฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ก็ต้องหมุนไปหรือกลับ ข้างไปที่ธรรมอีกฝ่ายหนึ่งเสมอ หลักโพรธิปักขิยธรรมจึงต้องใช้ประจำในการอธิบายด้วยหาระเหล่านี้ ในฐานะเป็นธรรมตั้งต้นหรือเป็นธรรมที่ถูกหมุนไปหา

- เป็นหลักธรรมที่ควรยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษในสมาโรปนหาระ เพื่อให้เกิด ประโยชน์ในการอธิบายอย่างแท้จริง จะต้องมีหลักปฏิบัติยกขึ้นแสดงให้เด่นชัด ผู้ฟังจึงจะรู้ว่าข้อ ปฏิบัติอย่างแท้จริงคืออะไรแน่ ทำให้สามารถทิ้งข้อปฏิบัติที่ผิด มาปฏิบัติในแนวทางที่ถูกต้อง มี

อานูภาพในการทำลายกิเลสได้อย่างแท้จริง และเมื่อปฏิบัติธรรมเหล่านี้หมวดใดหมวดหนึ่ง ย่อมส่งผลทำให้ธรรมอื่น ๆ เจริญงอกงามบริบูรณ์ขึ้น พร้อมกับทำลายกิเลสได้มากขึ้นไปพร้อม ๆ กัน

๔. กิเลส

กิเลสนั้นมีอยู่หลายหมวดหลายชื่อ มีลักษณะเป็นสิ่งที่ทำให้จิตเศร้าหมอง มีตมัว เรำร้อน นำความทุกข์ยากลำบากชนิดต่าง ๆ มาให้ กิเลสที่เป็นมูล ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ กิเลสที่พระโสดาบันต้องละก่อน ละได้เด็ดขาดได้ด้วยโสดาปัตติมรรค ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลพตปรามาส กิเลสนั้นมีปรากฏอยู่ในหาระต่าง ๆ ดังนี้

- ใช้ตรวจสอบความถูกต้องของพระพุทธรูปในยุตติหาระ พระพุทธรูปนั้นจะต้องเป็นเพื่อกำจัดราคะ กำจัดโทสะ กำจัดโมหะ จึงจะมีความเหมาะสม เพราะพระพุทธรูปองค์ทรงแสดงธรรมเป็นอาวุธสำหรับทำลายกิเลสในจิตตสันดานของเวไนยสัตว์เป็นหลัก

- เป็นหลักธรรมใช้สำหรับอธิบายในอวัญญูหาระและปริวัตตนหาระ ในหาระทั้ง ๒ นี้ จะต้องใช้ธรรม ๒ ฝ่ายอยู่เสมอ โดยแยกเป็นฝ่ายกุศลกับฝ่ายอกุศล ฝ่ายวิวิญญูกับฝ่ายวิญญู ฝ่ายเศร้าหมองกับฝ่ายผ่องแผ้ว เป็นต้น เมื่อเริ่มต้นอธิบายจากธรรมฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง ก็ต้องหมุนไปหรือกลับข้างไปที่ธรรมอีกฝ่ายหนึ่งเสมอ หลักกิเลสจึงต้องใช้ประจำในการอธิบายด้วยหาระเหล่านี้ ในฐานะเป็นธรรมตั้งต้นหรือเป็นธรรมที่ถูกหมุนไปหา

- เป็นหลักธรรมที่ควรยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษในสมาโรปนหาระ เพื่อให้เห็นชัดถึงสิ่งที่ต้องถูกทำลายให้หมดสิ้นขาดสูญไป สิ่งที่ต้องทำลายให้หมดไปคือกิเลส สามารถทำลายได้เด็ดขาดด้วยการทำอริยมรรคให้เกิดขึ้น หากยังทำลายโดยสิ้นเชิงไม่ได้ ก็ต้องมีการข่มไว้ด้วยสมาธิ และละความเห็นผิดในประเด็นนั้น ๆ ไปด้วยวิปัสสนา การยกกิเลสที่หมดสิ้นไปตามลำดับขึ้นแสดง เป็นการยกย่องอริยมรรคที่พระพุทธรูปองค์ทรงประกาศไว้

๕. ชั้นธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์

ในบรรดาธรรมเหล่านั้น ชั้นธ มุ่งแสดงกลุ่มของหลักธรรม แบ่งเป็นชั้นธ ๕ มีรูปชั้นธเป็นต้นมุ่งแสดงกลุ่มของทุกข์ ชั้นธ ๕ มีศีลชั้นธเป็นต้นมุ่งแสดงกลุ่มของคุณธรรมที่มีจิต, อายตนะ แสดงจุดเชื่อมต่อกันเป็นบ่อเกิดของวิญญานและวิญญูสงสารที่ยืดยาวต่อไป, ธาตุ แสดงสภาวะที่ปราศจากสัตว์ บุคคล ตัวตน, อินทรีย์ แสดงความเป็นใหญ่ในงานของธรรมแต่ละอย่าง ๆ หลักธรรมเหล่านี้ปรากฏในหาระต่าง ๆ ดังนี้

- จัดเป็นส่วนหนึ่งในเทศนาหาระ โดยแยกเป็นอัสสาทะ อาทีนวะและนิสสรณะ จัดเป็นทุกข์สัง สมุทยสัง นิโรธสัง มัคคสัง ตามความเหมาะสมแก่ธรรมนั้น ๆ

- ใช้ในการจัดสงเคราะห์ธรรมในโอตรนหาระ เพื่อแสดงให้เห็นชัดธรรมในพระพุทธรูปนั้น ๆ เป็นแต่สภาวะธรรมล้วน ๆ เป็นเพียงขั้นธ आयตนะ ธาตุ อินทรีย์เท่านั้น ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา ไม่ใช่ของใคร ทำให้ลดละการถือผิด โดยความเป็นอัตตาตัวตน

สรุปว่า หลักธรรมที่เน้นในคัมภีร์เนตติปกรณ์นี้ เป็นหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนา มีความจำเป็นและเพียงพอต่อการที่จะเข้าใจพระพุทธรูปได้อย่างชัดเจน ชำระความเห็นผิด ความลังเลสงสัย และเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระธรรม ทำให้เกิดสัมมาทิฐิ นำไปสู่ความเข้าใจในสังขธรรม เห็นแจ้งอริยสัจ ๔ หยั่งลงสู่อริยมรรคได้

๔.๑.๔ หลักธรรมประกอบการอธิบายด้วยหาระ

จากการศึกษาวิเคราะห์หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับหาระ ในหัวข้อ ๔.๑.๓ พบว่ามีหลักธรรมสำคัญที่เกี่ยวข้องที่สำคัญ ได้แก่ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท โภธิปักขิยธรรม กิเลส ขั้นธ आयตนะ ธาตุ และอินทรีย์ ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจะยกตัวอย่างพระพุทธรูปมาจากพระไตรปิฎก และทำตารางสรุปเพื่อให้ง่ายต่อการจดจำและนำไปใช้พอเป็นตัวอย่าง ดังต่อไปนี้

๑. อริยสัจ ๔

พระพุทธรูปแสดงหลักอริยสัจแบบทั่วไป ในธัมมจักกัปปวัตตนสูตร ระบุชี้ชัดให้ทราบว่า ทุกขอริยสัจคืออะไร ทุกขสมุทยอริยสัจคืออะไร ทุกขนิโรธอริยสัจคืออะไร ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจคืออะไร มีว่า

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขอริยสัจ คือ แม้ความเกิดก็เป็นทุกข์ แม้ความแก่ก็เป็นทุกข์ แม้ความเจ็บก็เป็นทุกข์ แม้ความตายก็เป็นทุกข์ ความประสบสิ่งอันไม่เป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รักก็เป็นทุกข์ ปรรณาสังโศกไม่ได้สิ่งนั้นก็ทุกข์ โดยย่ออุปาทานขั้นธ ๕ เป็นทุกข์

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขสมุทยอริยสัจ คือ ตัณหาอันทำให้เกิดอีก ประกอบด้วยความเพติดเพลินและความกำหนัด มีปกติให้เพติดเพลินในอารมณ์นั้น ๆ คือ กามตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธอริยสัจ คือ ความดับตัณหาไม่เหลือด้วยวิราคะ ความสละ ความสละคืน ความพ้น ความไม่อาลัยในตัณหา

ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ คือ อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้แล ได้แก่ (๑) สัมมาทิฏฐิ (๒) สัมมาสังกัปปะ (๓) สัมมาวาจา (๔) สัมมากัมมันตะ (๕) สัมมาอาชีวะ (๖) สัมมาวายามะ (๗) สัมมาสติ (๘) สัมมาสมาธิ^{๓๐}

สรุปเป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ ๔.๒ แสดงหลักอริยสัจ ๔ ตามธัมมจักกัปปวัตตนสูตร

ทุกขอริยสัจ	ทุกขสมุทยอริยสัจ	ทุกขนิโรธอริยสัจ	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ
(๑) ความเกิด	ตัณหาอันทำให้เกิดอีก	ความดับตัณหา	อริยมรรคมีองค์ ๘
(๒) ความแก่	ประกอบด้วยความ	ความสละ	(๑) สัมมาทิฏฐิ
(๓) ความเจ็บ	เพลิงเดือดและ	ความสละคืน	(๒) สัมมาสังกัปปะ
(๔) ความตาย	กำหนด	ความพ้น	(๓) สัมมาวาจา
(๕) ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก	มีปกติให้เพลิงเดือดในอารมณ์นั้น ๆ	ความไม่อาลัย	(๔) สัมมากัมมันตะ
(๖) ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก	คือ ตัณหา ๓		(๕) สัมมาอาชีวะ
(๗) ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น	(๑) กามตัณหา		(๖) สัมมาวายามะ
(๘) อุปาทานขันธ ๕	(๒) ภวตัณหา		(๗) สัมมาสติ
	(๓) วิภวตัณหา		(๘) สัมมาสมาธิ

ในบางพระสูตร แสดงจำแนกรายละเอียดของทุกข์แปลกออกไปบ้าง ในข้อ (๓) ความเจ็บจำแนกเป็นโสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส อุปายาสะ^{๓๑}

ความรู้ตรงถูกต้อง ไม่ผิดเพี้ยนในสัจจะ จัดเป็นญาณในอริยสัจ ๔ อริยสัจละ ๓ รวมเป็นญาณ ๑๒ อย่างที่เกิดจากอริยมรรค เป็นเหตุให้พระพุทธรองค์ทรงปฏิญาณว่า ได้บรรลุอนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณในโลกและหมู่มสัตว์ทั้งปวง มีว่า

ภิกษุทั้งหลาย จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า นี่ทุกขอริยสัจ

^{๓๐} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๗-๓๖๘, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓.

^{๓๑} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (บาลี) ๑๐/๓๘๗/๒๖๐, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๗/๓๒๔, ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๑/๖๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๑/๘๖.

... นี้ทุกขสมุทยอริยสัจ
 ... นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ
 ... นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ^{๓๒}

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้ควรกำหนดรู้

... ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ ควรละ
 ... ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ควรทำให้แจ้ง
 ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ ควรเจริญ^{๓๓}

จักขุเกิดขึ้นแล้ว ญาณเกิดขึ้นแล้ว ปัญญาเกิดขึ้นแล้ว วิชชาเกิดขึ้นแล้ว แสงสว่างเกิดขึ้นแล้วแก่เราในธรรมทั้งหลายที่ไม่เคยได้ฟังมาก่อนว่า ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว

... ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ เราละได้แล้ว
 ... ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว
 ... ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ เราได้เจริญแล้ว^{๓๔}

สรุปเป็นตาราง ดังนี้

ตารางที่ ๔.๓ แสดงญาณ ๓ รอบในอริยสัจ ๔

ทุกขอริยสัจ	ทุกขสมุทยอริยสัจ	ทุกขนิโรธอริยสัจ	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ
นี้ทุกขอริยสัจ	นี้ทุกขสมุทยอริยสัจ	นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ	นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ
ทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้	ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ ควรละ	ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ควรทำให้แจ้ง	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ ควรเจริญ
ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว	ทุกขสมุทยอริยสัจนี้ เราละได้แล้ว	ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจนี้ เราได้เจริญแล้ว

^{๓๒} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๔.

^{๓๓} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๔.

^{๓๔} ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๑/๓๖๘-๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๐๘๑/๕๙๓-๔.

อริยสัจ ๔ นั้นจัดเป็นธรรมแยกกันได้ดังนี้

ทุกขอริยสัจ เป็นปริยญญยธรรม

ทุกขสมุททยอริยสัจ เป็นปหัตตัพพธรรม

ทุกขนิโรธอริยสัจ เป็นสัจฉิกาตัพพธรรม

ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ เป็นภาเวตัพพธรรม

ธรรมที่จัดเป็นปริยญญยธรรม ปหัตตัพพธรรม สัจฉิกาตัพพธรรม และภาเวตัพพธรรม อาจแสดงแปลกออกไปจากอริยสัจ ๔ แบบธรรมดาทั่วไปได้หลากหลาย พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้หลายแบบ เช่น ทรงแสดงอายตนะภายใน ๖ เป็นทุกขสัจ^{๓๕} เป็นต้น

พระสารีบุตรได้จัดรวบรวมธรรมไว้ ๑๐ หมวด ตั้งแต่ธรรมหมวดละ ๑ จนถึงธรรมหมวดละ ๑๐ ในทศสูตรสูตร ที่มณีกาย ปาฎิกวรรค^{๓๖} ในพระสูตรนี้ ท่านจัดหมวดหมู่ของธรรมไว้ ๑๐ หัวข้อเรียงตามลำดับ ได้แก่ (๑) พหุการธรรม (๒) ภาเวตัพพธรรม (๓) ปริยญญยธรรม (๔) ปหัตตัพพธรรม (๕) หานภาคิยธรรม (๖) วิเสสภาคิยธรรม (๗) ทุปปฏิวิชมธรรม (๘) อุปปาเทตัพพธรรม (๙) อภิญญยธรรม (๑๐) สัจฉิกาตัพพธรรม แต่ในงานวิจัยนี้จะยกมาแสดงเพียง ๔ หัวข้อ เฉพาะส่วนที่เป็นปริยญญยธรรม ปหัตตัพพธรรม สัจฉิกาตัพพธรรม และภาเวตัพพธรรม จัดเรียงใหม่ให้สอดคล้องกับหลักอริยสัจ ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๔ แสดงธรรม ๔ หมวดจากทศสูตรสูตร

ปริยญญยธรรม	ปหัตตัพพธรรม	สัจฉิกาตัพพธรรม	ภาเวตัพพธรรม
ผัสสะที่ยังมีอาสวะ มีอุปาทาน	อัสมีมานะ	เจโตวิมุตติอันไม่กำเริบ	กายคตาสติ ประกอบด้วยความสำเร็จ
นาม รูป	อวิชชา ภาวตัณหา	วิชชา วิมุตติ	สมณะ วิปัสสนา
เวทนา ๓	ตัณหา ๓	วิชชา ๓	สมาธิ ๓
อาหาร ๔	โอชะ ๔	สามัญญผล ๔	สติปัญญา ๔
อุปาทานชั้น ๕	นิรณ ๕	ธรรมชั้น ๕	สัมมาสมาธิมีองค์ ๕
อายตนะภายใน ๖	หมวดตัณหา ๖	อภิญญา ๖	อนุสสติฐาน ๖
วิญญาณัญจิติ ๗	อนุสัย ๗	กำลังของพระชินาสพ ๗	สัมโพชฌงค์ ๗

^{๓๕} คุรายละเยียดโน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๔/๓๗๒, ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑๐๘๔/๕๙๙.

^{๓๖} คุรายละเยียดโน ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๓๕๐-๓๖๐/๒๔๑-๒๘๒, ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๕๐-๓๖๐/๓๖๗-๔๓๘.

โลกธรรม ๘	มิจฉัตตะ ๘	วิโมกข์ ๘	อริยมรรคมีองค์ ๘
สัตตาวาส ๙	ธรรมมีตัณหา เป็นมูลเหตุ ๙	อนุบุพพนิโรธ ๙	องค์แห่งความเพียร เพื่อความบริสุทธิ์ ๙
อายตนะ ๑๐	มิจฉัตตะ ๑๐	อเสขธรรม ๑๐	กสิณายตนะ ๑๐

๒. ปฏิจจสมุพบาท

หลักปฏิจจสมุพบาทมีทั้งแบบที่ทรงแสดงทั่วไป และทรงแสดงบางส่วนบางแง่มุมให้เหมาะสมกับผู้ฟังโดยเฉพาะ หลักธรรมนี้ มุ่งเน้นให้เข้าใจกระบวนการธรรมของฝ่ายเกิดทุกข์กับกระบวนการฝ่ายดับทุกข์ ซึ่งเป็นเหตุและผลต่อเนื่องกันไปเป็นกระแส มี ๒ สายสมุทยวาระกับนิโรธวาระ ดังพระพุทธรพจน์ว่า

ภิกษุทั้งหลาย ปฏิจจสมุพบาท เป็นอย่างไร

คือ เพราะอวิชาเป็นปัจจัย สังขารจึงมี... เพราะชาติเป็นปัจจัย ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงมี ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้ ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่าปฏิจจสมุพบาท

อนึ่ง เพราะอวิชาดับไปไม่เหลือด้วยวิราคะ สังขารจึงดับ... เพราะชาติดับ ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งหมดนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้^{๓๗}

กระบวนการตามพระพุทธรพจน์นี้ เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) อวิชา -> (๒) สังขาร -> (๓) วิญญาณ -> (๔) นามรูป -> (๕) สฬายตนะ -> (๖) ผัสสะ -> (๗) เวทนา -> (๘) ตัณหา -> (๙) อุปาทาน -> (๑๐) ภพ -> (๑๑) ชาติ -> (๑๒) ขรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส

ปฏิจจสมุพบาทกับอริยสัจ ๔ มีความเกี่ยวเนื่องกัน โดยปฏิจจสมุพบาทฝ่ายสมุทยวาระจัดเป็นทุกขสมุทยอริยสัจ ปฏิจจสมุพบาทฝ่ายนิโรธวาระจัดเป็นทุกขนิโรธอริยสัจ ตามที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ในอังกุตรนิกาย ติกนิบาต ติตถายตนสูตร^{๓๘} สรุปเป็นตาราง ดังนี้

^{๓๗} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑/๑-๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒-๓.

^{๓๘} ดูรายละเอียดใน อง.ติก. (บาลี) ๒๐/๖๒/๑๗๒-๑๗๓, อง.ติก. (ไทย) ๒๐/๖๒/๒๔๒-๒๔๓.

ตารางที่ ๔.๕ แสดงอริยสัจ ๔ ตามแบบติตถายตนสูตร

ทุกขอริยสัจ	ทุกขสมุทยอริยสัจ	ทุกขนิโรธอริยสัจ	ทุกขนิโรธคามินี ปฏิบัติอริยสัจ
ความเกิด	เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย	เพราะอวิชชาดับไป	อริยมรรคมีองค์ ๘
ความแก่	สังขารจึงมี	ไม่เหลือด้วยวิราคะ	(๑) สัมมาทิฐิ
ความเจ็บ	สังขารจึงดับ	(๒) สัมมาสังกัปปะ
ความตาย	เพราะชาติเป็นปัจจัย	(๓) สัมมาวาจา
ความประสบกับสิ่งอันไม่เป็นที่รัก	ชรา มรณะ โสกะ	เพราะชาติดับ ชรา	(๔) สัมมากัมมันตะ
ความพลัดพรากจากสิ่งอันเป็นที่รัก	ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส จึงมี	มรณะ โสกะ ปริเทวะ	(๕) สัมมาอาชีวะ
ปรารถนาสิ่งใดไม่ได้สิ่งนั้น	ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้	ทุกข์ โทมนัส และอุปายาสจึงดับ	(๖) สัมมาวายามะ
อุปาทานขั้นที่ ๕		ความดับแห่งกองทุกข์ทั้งมวลนี้ มีได้ด้วยประการฉะนี้	(๗) สัมมาสติ
			(๘) สัมมาสมาธิ

ในแต่ละองค์ประกอบของปฏิจกสมุปปาทนั้นเอง สามารถประกอบอริยสัจ ๔ เข้าไปได้ทั้ง ๑๒ องค์ประกอบและในอาสวะ รวม ๑๓ ชุด รวมเป็นญาณในอริยสัจ ๔ จำนวน ๕๒ ญาณ โดยเปลี่ยนชื่อไปตามองค์ปฏิจกสมุปปาท เช่น ชรามรณะ ชรามรณสมุทัย ชรามรณนิโรธ ชรามรณนิโรธคามินีปฏิบัติ จนถึงอวิชชา อวิชชาสมุทัย อวิชชานิโรธ อวิชชานิโรธคามินีปฏิบัติ อาสวะ อาสวสมุทัย อาสวนิโรธ อาสวนิโรธคามินีปฏิบัติ ดังที่พระสารีบุตรจำแนกไว้ในสัมมาทิฐิสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปณณาสก^{๓๙} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๖ แสดงอริยสัจ ๔ ตามแบบสัมมาทิฐิสูตร

สภาวะทุกข์	สมุทัย	นิโรธ	นิโรธคามินีปฏิบัติ
ชรามรณะ	ชาติสมุทัย	ชาตินิโรธ	มรรค ๘
ชาติ	ภวสมุทัย	ภวนิโรธ	มรรค ๘
ภพ ๓	อุปาทานสมุทัย	อุปาทานนิโรธ	มรรค ๘
อุปาทาน ๔	ตัณหาสมุทัย	ตัณหานิโรธ	มรรค ๘
ตัณหา ๖	เวทนาสมุทัย	เวทนานิโรธ	มรรค ๘

^{๓๙} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๙๒-๑๐๔/๖๖-๗๕, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๒-๑๐๔/๘๗-๑๐๐.

เวทนา ๖	ผัสสสมุทัย	ผัสสนิโรธ	มรรค ๘
ผัสสะ ๖	สพายนสมุทัย	สพายนนิโรธ	มรรค ๘
อายตนะ ๖	นามรูปสมุทัย	นามรูปนิโรธ	มรรค ๘
นามรูป	วิญญานสมุทัย	วิญญานนิโรธ	มรรค ๘
วิญญาน ๖	สังขารสมุทัย	สังขารนิโรธ	มรรค ๘
สังขาร ๓	อวิชชาสมุทัย	อวิชชานิโรธ	มรรค ๘
อวิชชา ๔	อาสวสมุทัย	อาสวนิโรธ	มรรค ๘
อาสวะ ๓	อวิชชาสมุทัย	อวิชชานิโรธ	มรรค ๘

๓. โภธิปักขิยธรรม

หลักธรรมชุดโภธิปักขิยธรรม ๗ หมวด (๑) สติปัฏฐาน ๔ (๒) สัมมปธาน ๔ (๓) อธิบาท ๔ (๔) อินทรีย์ ๕ (๕) พละ ๕ (๖) โพชฌงค์ ๗ (๗) อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นภาเวตัพพธรรม ควรทำให้เกิดมีขึ้น เมื่อเจริญธรรมเหล่านี้ มาประชุมรวมกัน จะเกิดเป็นปัญญาโพธิคือปัญญาเห็น อริยสัจ ๔ เจาะแทงทะลุกิเลสอวิชชาที่ครอบงำจิตอยู่ ให้จิตตื่นจากความหลับคือกิเลส เมื่อมีจักขุ ญาณ ปัญญา วิชา แสงสว่างเกิดขึ้น ความไร้ดวงตา ความเห็นผิดเพี้ยน ความไม่รู้ ความมืดมืด ทั้งหลายก็เป็นอันสลายไป กิเลสทั้งหลายก็สลายไป กรรมที่ก่อภพชาติทั้งหลายที่มีอวิชชาเป็นปัจจัย ก็เป็นอันสลายไป ธรรมเหล่านี้เป็นนियานิกธรรม คือเป็นเครื่องนำสัตว์ออกจากวิญญะทุกข์เหมือนกัน

โภธิปักขิยธรรมนี้ หมวดที่ควรเข้าใจเป็นพิเศษ คือ สติปัฏฐาน ๔ และอริยมรรคมีองค์ ๘ สติปัฏฐาน ๔ ในฐานะที่เป็นต้นทาง เป็นจุดเริ่มต้นของการเดินทางไปสู่มรรค ผล นิพพาน หากเข้าใจ ถูกต้องชัดเจนตั้งแต่ต้น ก็ย่อมปฏิบัติได้สะดวกขึ้น ส่วนอริยมรรคมีองค์ ๘ ในฐานะเป็นประตูอมตะ เป็นการประชุมเพื่อให้เกิดมัคคญาณ เห็นอริยสัจ ๔ และละกิเลสได้จริง ส่วนหลักธรรมสัมมปธาน ๔ จนถึงโพชฌงค์ ๗ ก็ช่วยให้เข้าใจกระบวนการเดินทางไปสู่นิพพานได้ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น

รายละเอียดเกี่ยวกับโภธิปักขิยธรรมหมวดต่าง ๆ มีกระจัดกระจายอยู่ในพระสูตรต้นตปิฎก มากมาย ที่รวมพระสูตรไว้เป็นกลุ่มเดียวกัน สามารถศึกษาแง่มุมของหลักธรรมชุดนี้ได้หลากหลาย ในคัมภีร์สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค สติปัฏฐานสังยุตต์ สัมมปธานสังยุตต์ อธิบาทสังยุตต์ อินทรีย์สังยุตต์ พละสังยุตต์ โพชฌงค์สังยุตต์ และมัคคสังยุตต์^{๔๐} ในพระอภิธรรมปิฎก วิภังค์ ก็นำไป

^{๔๐} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๑-๘๘๘/๑-๒๕๕, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑-๘๘๘/๑-๔๒๘.

รวบรวมอธิบายแจกแจงโดยละเอียด ในสติปัฏฐานวิภังค์ สัมมปปธานวิภังค์ อธิธาวิภังค์ โพชฌงค์ วิภังค์ มัคควิภังค์ เป็นต้น^{๔๑}

๔. กิเลส

กิเลสมียหลายหมวด ที่ควรกำหนดจดจำเป็นพิเศษ คือสังโยชน์ ๑๐ และอนุสัย ๗ เพื่อนำมาอธิบายประกอบกับเรื่องโพธิปักขิยธรรม เมื่อได้เจริญธรรมที่เป็นภาเวตัพพธรรม ก็จะมีอนุภาพในการละกิเลสได้ไปตามลำดับมรรค ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ ๔.๗ แสดงมรรค ๔ กับการละสังโยชน์ ๑๐ และอนุสัย ๗

โสดาปัตติมรรค	สกทาคามีมรรค	อนาคามีมรรค	อรหัตตมรรค
สักกายทิฏฐิสังโยชน์ วิจิกิจฉาสังโยชน์ สีลัพตปรามาสสังโยชน์	กามราคสังโยชน์หยาบ ปฏิฆสังโยชน์หยาบ	กามราคสังโยชน์ละเอียด ปฏิฆสังโยชน์ละเอียด	รูปราคสังโยชน์ อรุปราคสังโยชน์ มานสังโยชน์ อุทัจจสังโยชน์ อวิชาสังโยชน์
ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย	กามราคานุสัยหยาบ ปฏิฆานุสัยหยาบ	กามราคานุสัยละเอียด ปฏิฆานุสัยละเอียด	มานานุสัย ภวราคานุสัย อวิชานุสัย

กิเลสที่ควรเน้นให้เห็นโทษเป็นพิเศษ คือมิจฉาทิฏฐิเพราะเป็นกิเลสที่มีโทษมากที่สุด และสังโยชน์ ๓ ได้แก่ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพตปรามาส ที่ต้องละด้วยโสดาปัตติมรรค เพราะเมื่อละกิเลสเหล่านี้ได้แล้ว บรรลุเป็นพระโสดาบันแล้ว ก็สามารถดำเนินไปในมรรคได้อย่างถูกต้อง ไม่มีผิดพลาดอีกต่อไป เป็นผู้แน่นอนว่าจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ในภายหน้า

ตามคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ฉัมมสังคณี แสดงสังโยชน์ ๓ ประการมีรายละเอียด ดังนี้

บรรดาสังโยชน์ทั้ง ๓ เหล่านั้น **สักกายทิฏฐิ** เป็นไฉน

ปุถุชนในโลกนี้ ผู้ไม่ได้สติบ ไม่ได้เห็นพระอริยะ ไม่ฉลาดในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้รับการฝึกฝนในธรรมของพระอริยะ ไม่ได้เห็นสัตบุรุษ ไม่ฉลาดในธรรมของสัตบุรุษ ไม่ได้รับการฝึกฝนในธรรมของสัตบุรุษ ย่อมเห็นรูปเป็นตนหรือเห็นตนมีรูป เห็นรูปในตนหรือเห็นตนในรูป เห็นเวทนาเป็นตนหรือเห็นตนมีเวทนา เห็นเวทนาในตนหรือเห็นตนในเวทนา เห็นสัญญาเป็นตน

^{๔๑} ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (บาลี) ๓๕/๓๕๕-๕๐๗/๒๒๙-๒๙๓, อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๕๕-๕๐๗/๓๐๖-๓๘๔.

หรือเห็นตนมีสัญญา เห็นสัญญาในตนหรือเห็นตนในสัญญา เห็นสังขารเป็นตนหรือเห็นตนมีสังขาร เห็นสังขารในตนหรือเห็นตนในสังขาร เห็นวิญญานเป็นตนหรือเห็นตนมีวิญญาน เห็นวิญญานในตนหรือเห็นตนในวิญญาน ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิอัน เป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปlass มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่า สักกายทิฏฐิ

วิจิกิจฉา เป็นไฉน

บุคลชนย่อมเคลือบแคลงสงสัยในพระศาสนา ในพระธรรม ในพระสงฆ์ ในสิกขา ในส่วนอดีต ในส่วนอนาคต ในส่วนอดีตและส่วนอนาคต ในปฏิจจสมุปบาทที่ว่าเพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี ความเคลือบแคลง กิริยาที่เคลือบแคลง ภาวะที่เคลือบแคลง ความคิดเห็นไปต่าง ๆ ความตัดสินใจไม่ได้ ความเห็นเป็นสองทาง ความเห็นเหมือนทางสองแพร่ง ความสงสัย ความไม่สามารถถือเอาโดยส่วนเดียวได้ ความคิดส่ายไป ความคิดพრაไป ความไม่สามารถหยั่งลงถือเอาเป็นยุติได้ ความกระต้างแห่งจิต ความลังเลใจ นี้เรียกว่าวิจิกิจฉา

สัพพตปรามาส เป็นไฉน

สมณพราหมณ์ภายนอกแต่ศาสนา นี้ มีความเห็นว่า ความบริสุทธิ์ย่อมมีได้ ด้วยศีล ด้วยพรต ด้วยศีลและพรต ดังนี้ ทิฏฐิ ความเห็นผิด ปาชัญญคือทิฏฐิ กันดารคือทิฏฐิ ความเห็นเป็นข้าศึกต่อสัมมาทิฏฐิ ความผันแปรแห่งทิฏฐิ สังโยชน์คือทิฏฐิ ความยึดถือ ความยึดมั่น ความตั้งมั่น ความถือผิด ทางชั่ว ทางผิด ภาวะที่ผิด ลัทธิเป็นบ่อเกิดแห่งความพินาศ ความยึดถือโดยวิปlass มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่าสัพพตปรามาส^{๔๒}

กิเลสต่าง ๆ ตั้งแต่หมวดละ ๑ จนถึงหมวดละ ๑๐ ทิฏฐิ ๖๒ ตัณหา ๑๐๘ รวบรวมไว้ทั้งชื่อและคำอธิบายในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังค์ ขุททกวัตถุวิภังค์^{๔๓}

๕. ชั้นรํ ายตนะ ๓๓ ออินทรีย์

ชั้นรํ ายตนะแสดงกลุ่มของหลักธรรม แบ่งเป็นชั้นรํ ๕ มีรูปชั้นรํเป็นต้นมุงแสดงกลุ่มของทุกขํ ชั้นรํ ๕ มีสี่ลชั้นรํเป็นต้นมุงแสดงกลุ่มของคุณธรรมที่มีในจิต, ายตนะ ๑๒ แสดงจุดเชื่อมต่อกัน เป็นบ่อเกิดของวิญญานและวิภูฏะสงสารที่ยืดยาวต่อไป, ๓๓ แสดงสภาวะที่ปราศจากสัตว์บุคคล ตัวตน, ส่วนอินทรีย์ ๒๒ แสดงความเป็นใหญ่ในงานของธรรมแต่ละอย่าง ๆ สามารถศึกษา

^{๔๒} อภิ.สง. (บาลี) ๓๔/๑๐๐๗-๑๐๐๘/๒๔๒-๒๔๓, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๐๗-๑๐๐๘/๒๖๐-๒๖๒.

^{๔๓} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๘๓๒-๘๓๗/๔๒๑-๔๘๗, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘๓๒-๘๓๗/๕๓๔-๖๓๔.

รายละเอียดได้จากคัมภีร์อภิธรรมปิฎก วิภังค์ ในหมวดที่ว่าด้วยชั้นธวิภังค์ อายตณวิภังค์ ธาตุวิภังค์ และอินทริยวิภังค์^{๔๔}

๔.๒ นัย

ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับนัย ๕ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ในประเด็นดังต่อไปนี้ (๑) ภาพรวมของนัยทั้งหมด (๒) รายละเอียดในแต่ละนัย (๓) หลักธรรมประกอบการอธิบายตามหลักนัย เนื่องจากหลักธรรมที่เกี่ยวข้องในหลักนัยนี้มีเป็นจำนวนมาก ผู้วิจัยจะรวบรวมมาแสดงพอเป็นตัวอย่างเท่านั้น

๔.๒.๑ ภาพรวมของนัย

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์นัยทั้ง ๕ โดยภาพรวม แสดงให้เห็นถึงวิธีการอธิบายพระพุทธรูปด้านอรรถะในแบบกว้าง ๆ เหมือนเป็นโครงร่างโดยย่อสำหรับการอธิบายให้ละเอียดต่อไปสรุปได้ดังนี้

- การอธิบายพระพุทธรูปด้วยหลักนัย ทำให้เข้าใจพระพุทธรูปแยกออกเป็น ๒ ฝ่ายได้อย่างละเอียด เห็นกระบวนการเจริญขึ้นของธรรมฝ่ายโฆทาน และการสูญสิ้นไปของธรรมฝ่ายสังกิเลส ทำให้เข้าใจธรรมฝ่ายอริยมรรคที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสได้เป็นอย่างดี

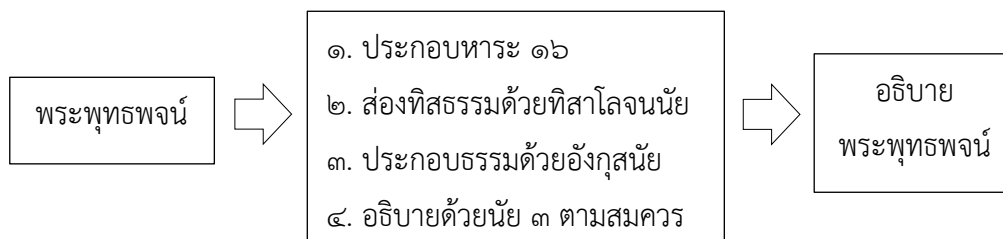
- ในพระพุทธรูปนั้น มีการแยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายไว้หลายหมวด เช่น ทุจจิต สุจจิต, อกุศล กุศล, วัฏฏะ วิวัฏฏะ, มิจฉาปฏิปทา สัมมาปฏิปทา เป็นต้น มีชื่อหลักธรรมหลายบท แต่ไม่มีการระบุไว้อย่างชัดเจนว่ามีกี่บท พระมหากัจจายนเถระได้สรุปลงเป็นมูลบท ๑๘ แยกเป็นฝ่ายสังกิเลส ๙ บทกับฝ่ายโฆทาน ๙ บท นับว่า เป็นการอำนวยความสะดวกในการแยกแยะพระพุทธรูปได้ง่ายขึ้น นำออกแสดงได้อย่างชัดเจน และประกอบลงอริยสัจ ๔ อย่างเป็นระบบ

- นัยทั้งหมดมี ๕ แต่นัยที่นำออกแสดงมีเพียง ๓ นัย กลุ่มของมูลบทแยกได้เป็น ๓ กลุ่มเท่านั้น ไม่มากไม่น้อยไปกว่านั้น เพราะบุคคลผู้ทรงตลอดอริยสัจในชาติปัจจุบัน เป็นเวไนยสัตว์ ๓ กลุ่มเท่านั้น คือ อุกมภูติญญู วิปญฺจิตฺตญญู และเนยยะ

- ทิสาลอจนนัยกับอังกุสนนัย ไม่ได้มีพิเศษอย่างอื่นจากทั้ง ๓ นัย ทิสาลอจนนัยเป็นเพียงการสอดส่องทิศทางของธรรม อังกุสนนัยเป็นการเชื่อมธรรมเข้าด้วยกัน โดยพิจารณาต่อจากหาระ ๑๖ การอธิบายพระพุทธรูปจึงจัดลำดับเป็นดังนี้

พระพุทธรูป -> (๑) หาระ ๑๖ -> (๒) ทิสาลอจนนัย -> (๓) อังกุสนนัย -> (๔) นัย ๓ มีนันทิยาวัฏฏนัยเป็นต้น -> อธิบายพระพุทธรูป

^{๔๔} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (บาลี) ๓๕/๑-๒๒๔/๑-๑๖๐, อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑-๒๒๔/๑-๒๑๘.

เมื่อจัดแบบแผนโดยละเอียดเป็นฝ่ายพยัญชนะ ๒๔ กับฝ่ายอรรถะ ๙ ทศโลจนนัยกับอังกุสนนัยจึงอยู่ฝ่ายพยัญชนะ เพราะเป็นวิธีที่ดำเนินการต่อจากการอธิบายด้วยพยัญชนะ แล้วจึงอธิบายด้วยนัย ๓ อย่งใดอย่างหนึ่ง สรุปลได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๘ แสดงแบบแผนการอธิบายพระพุทธพจน์ ๓๓ อย่ง

ฝ่ายพยัญชนะ ๒๔	ฝ่ายอรรถะ ๙
กลุ่มพยัญชนะ ๖ ทหระ ๑๖ ทศโลจนนัย ๑ อังกุสนนัย ๑	กลุ่มอรรถะ ๖ นันทยาวิภูฏนัย ๑ ติปุกลนัย ๑ สีหวิกกีฬิตนัย ๑

- มีการพิจารณาทิศทางความเป็นไปของธรรมทั้งด้านอกุศลและด้านกุศลอย่งเป็นระบบในทศโลจนนัย ช่วยทำให้เข้าใจเห็นทิศทางการเจริญขึ้นของธรรมฝ่ายกุศล และทิศทางการลดลงของอกุศลที่เป็นฝ่ายตรงข้าม

- มีการเชื่อมโยงธรรมทั้งหลายซึ่งอยู่คนละหมวดและมีจำนวนไม่เท่ากันให้เห็นความเกี่ยวเนื่องถึงกันได้ให้อังกุสนนัย ทำให้เข้าใจถึงธรรมะทั้งหลายล้วนมีความเกี่ยวข้องเนื่องกันและกันในแง่ใดแง่หนึ่งอยู่เสมอ ไม่ได้แยกขาดจากอย่งสิ้นเชิง เพราะโดยภาพรวมแล้ว ธรรมเป็นเรื่องเดียวกันนั่นเอง ดังที่ได้แสดงให้ดูเป็นตัวอย่างในบทที่ ๒ แล้ว คัมภีร์อรรถกถาของเนตติปกรณ์มีตัวอย่างการเชื่อมโยงมูลบทกับนัยต่าง ๆ เพิ่มเติมดังนี้

ก. มูลบท ๑๘ กับนันทยาวิภูฏนัย

มูลบท ๕ คือ สมณะ อโลกะ อโทสะ อสุภัสัญญา ทุกขัสัญญา จัดเป็นสมณะ

มูลบท ๔ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจัสัญญา อนัตตัสัญญา จัดเป็นวิปัสสนา

มูลบท ๕ คือ ตัณหา โลกะ โทสะ สุภัสัญญา สุขัสัญญา จัดเป็นตัณหา

มูลบท ๔ คือ อวิชชา โมหะ นิจจัสัญญา อัตตัสัญญา จัดเป็นทวิภูฏ

ข. มูลบท ๑๘ กับติปุกลนัย

มูลบท ๔ คือ วิปัสสนา อโมหะ อนิจจัสัญญา อนัตตัสัญญา จัดเป็นอโมหะ

มูลบท ๔ คือ สมณะ โอลกะ อสุภัสัญญา ทุกขัสัญญา จัดเป็นโอลกะ

มูลบท ๑ คือ อโทสะ จัดเป็นอโทสะ

มูลบท ๔ คือ ตัณหา โลกะ สุกัสัญญา สุขัสัญญา จัดเป็นโลกะ

มูลบท ๔ คือ อวิชา โมหะ นิจจัสัญญา อตตัสัญญา จัดเป็นโมหะ

มูลบท ๑ คือ โทสะ จัดเป็นโทสะ

ค. มูลบท ๑๘ กับสี่ทวิกกัฬิตนัย

ตัณหา สุกัสัญญา จัดเป็นวิปลาสที่ ๑

อวิชา นิจจัสัญญา จัดเป็นวิปลาสที่

โทสะ สุขัสัญญา จัดเป็นวิปลาสที่ ๓

โมหะ อตตัสัญญา จัดเป็นวิปลาสที่ ๔

สมณะ อสุภัสัญญา จัดเป็นสติปฏิฐานที่ ๑

โอลกะ ทุกขัสัญญา จัดเป็นสติปฏิฐานที่ ๒

วิปัสสนา อนิจจัสัญญา จัดเป็นสติปฏิฐานที่ ๓

อโมหะ อนัตตัสัญญา สติปฏิฐานที่ ๔^{๔๕}

ง. ที่สุดของนัย

ที่สุดของสี่ทวิกกัฬิตนัย คือ สามัญญผล ๔

ที่สุดของตูปุขลนัย คือ วิโมกข์ ๓

ที่สุดของนันทิยาวุฏฐนัย คือ วิมุตติ ๒^{๔๖}

สรุปว่า การอธิบายพระพุทธรพจน์ด้วยหลักนัย เป็นวิธีที่พิเศษเพิ่มเติมจากหลักหาระ เมื่อเข้าใจหลักธรรมไม่ออกนอกกรอบอริยสัจ ๔ และต้องปฏิบัติทางจิตตามแนวอริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้น จึงจะละกิเลสได้จริงตามที่อธิบายในหลักหาระแล้ว ก็อธิบายแยกแยะธรรมฝ่ายโงทธานและฝ่ายสังกิเลส ละเอียดชัดเจนยิ่งขึ้น ธรรมฝ่ายโงทธาน ได้แก่ ธรรมฝ่ายอริยมรรคที่ต้องทำให้เจริญงอกงามขึ้น ส่วนธรรมฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ ธรรมที่ต้องทำให้หมดสิ้นสูญไป

๔.๒.๒ รายละเอียดในแต่ละนัย

ในรายละเอียดแต่ละนัยนั้น ผู้วิจัยจะวิเคราะห์ให้เห็นถึงรูปแบบการอธิบายในนัยนั้นมีลักษณะพิเศษอย่างไร ทำให้เข้าใจหลักธรรมชัดเจนในประเด็นใด และมีความสอดคล้องลงกันกับพระพุทธรพจน์อย่างไร

^{๔๕} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๘๘/๒๓๕-๒๓๖.

^{๔๖} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ.(บาลี) ๘๘/๒๓๖.

๑. นันทิยาวิภูฏนัย

นันทิยาวิภูฏนัยนี้ พระมหากัจจายนเถระได้อาศัยมูลบท ๒ ฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ ตัณหา อวิชชา กับมูลบท ๒ ฝ่ายโฆทาน ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา เป็นหลักในการอธิบายเนื้อความของพระ พุทธพจน์ก่อน วิเคราะห์ได้ดังนี้

- กิเลสตัณหาและอวิชชา เป็นกิเลสหลักของการเวียนว่ายไปในวัฏฏะสงสาร ซึ่งพระ พุทธองค์ตรัสไว้เป็นอันมาก เช่น “ภิกษุทั้งหลาย สงสารนี้มีเบื้องต้นและเบื้องปลายรู้ไม่ได้ ที่สุด เบื้องต้นที่สุดเบื้องปลายไม่ปรากฏแก่เหล่าสัตว์ผู้ถูกอวิชชากิตขวาง ถูกตัณหาผูกไว้ วนเวียน ท่องเที่ยวไป”^{๔๗} และตรัสว่า

ภิกษุทั้งหลาย เจื้อนต้นแห่งภวตัณหาห้อมไม่ปรากฏ ในกาลก่อนแต่นี้ ภวตัณหาไม่มี ภายหลังจึงมี เพราะฉะนั้น เราจึงกล่าวคำนี้ดังนี้ เมื่อเป็นเช่นนั้น ภวตัณหาที่มีข้อนี้เป็นปัจจัย จึงปรากฏ แม้ภวตัณหา เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่าเป็นอาหารของ ภวตัณหา ควรตอบว่า “อวิชชา”... “นิรวณ ๕”... “ทุจจริต ๓”... “ความไม่สำรวมอินทรีย์” ... “ความไม่มีสติสัมปชัญญะ”... “การมนสิการโดยไม่แยบคาย”... “ความไม่มีศรัทธา”... “การไม่ ฟังสัทธรรม” แม้การฟังสัทธรรม เราก็ก้าวว่ามีอาหาร มิได้กล่าวว่ามีอาหาร อะไรเล่า เป็นอาหารของการฟังสัทธรรม ควรตอบว่า “การไม่คบสัตบุรุษ”^{๔๘}

กระบวนธรรมตามพระพุทฺพพจน์นี้ แสดงเหตุปัจจัยที่ต่อเนื่องของอวิชชาและภวตัณหา เขียนให้ดูง่ายได้ ดังนี้

(๑) การฟังสัทธรรม -> (๒) ความไม่มีศรัทธา -> (๓) การมนสิการโดยไม่แยบคาย -> (๔) ความไม่มีสติสัมปชัญญะ -> (๕) ความไม่สำรวมอินทรีย์ -> (๖) ทุจจริต ๓ -> (๗) นิรวณ ๕ -> (๘) อวิชชา -> (๙) ภวตัณหา

- สักกายทิฏฐิ ๒๐ ประการ อันเกิดจากกิเลสทั้ง ๒ อย่างนี้ เป็นสังโยชน์ชนิดแรกที่ต้องละให้ได้ก่อนด้วยโสดาปัตติมรรค หากยังละสักกายทิฏฐิไม่ได้ ก็ไม่อาจที่จะหยั่งลงในพระศาสนาได้ ยังเป็นผู้ไม่แน่นอน ยังต้องเวียนว่ายตายเกิด มีโอกาสทำทุจจริตและตกไปอบายภูมิได้

- ทิฏฐิต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นจากกิเลสทั้ง ๒ อย่างนี้ ได้แก่ สัสสตทิฏฐิ อุจเฉททิฏฐิ และทิฏฐิ ๖๒ ประการ เป็นกิเลสกลุ่มแรกที่ต้องการเป็นพระโสดาบันต้องละออกให้ได้

^{๔๗} ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๒๔/๑๗๒, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๒๔/๒๑๕.

^{๔๘} อง.ทสก. (บาลี) ๒๔/๖๒/๙๒-๓, อง.ทสก. (ไทย) ๒๔/๖๒/๑๓๗-๘.

- การปฏิบัติผิดทั้ง ๒ ด้าน คือ กามสุขัลลิกานุโยคและอตถกิลมณานุโยค เป็นสิ่งที่ไม่ควรเข้าไปเกี่ยวข้อง ต้องปฏิบัติดำเนินอยู่ในมัชฌิมปฏิปทาเท่านั้นจึงจะเกิดดวงตาเห็นอริยสัจได้

- ข้อปฏิบัติที่ถูกต้องคืออริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นสิ่งที่ควรทำให้เกิดขึ้น การจะทำให้ อริยมรรคเกิดขึ้นได้ ต้องอาศัยการปฏิบัติสมณะกับวิปัสสนา มุ่งละตัณหาและทิฏฐิ โดยสมณะมีไว้สำหรับยับยั้งตัณหา วิปัสสนามีไว้สำหรับแก้ทิฏฐิ ผู้ปฏิบัติต้องไม่ทำตามอำนาจตัณหาและทิฏฐิ มุ่งดำเนินไปในมัชฌิมปฏิปทาเท่านั้น

- ผู้เข้าสู่การปฏิบัติธรรมในพระพุทธศาสนาแบ่งตามจริตออกเป็น ๒ แบบ คือบุคคลผู้เป็นตัณหาจริต กับบุคคลผู้เป็นทิฏฐิจริต

- ในนันทิยาวิภูษณีย์ มีความเกี่ยวข้องกับหลักธรรมหมวด ๒ มากมาย เมื่อพิจารณาด้วยทิสาลงนัยและอังกุสนัยประกอบ ได้ดังนี้

ก. สังกิเลสธรรม ได้แก่ ตัณหา อวิชชา, อหิริกะ อโนตตปปะ, ความไม่มีสติ ความไม่มีสัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ ความเกียจคร้าน, ความอหังการ ความมมังการ, ความไม่มีศรัทธา ความประมาท, การไม่ฟังพระสัทธรรม ความไม่สำรวม, ความเพ่งเล็ง ความพยาบาท, นีวรณสังโยชน์, ความโกรธ ความผูกโกรธ, ความลบหลู่คุณผู้อื่น ความตีตนเสมอ, ความริษยา ความตระหนี่, ความมีมายา ความโอ้อวด, ความเห็นผิดว่าเที่ยง ความเห็นผิดว่าขาดสูญ^{๔๙}

ข. โวทานธรรม ได้แก่ สมณะ วิปัสสนา, หิริ โอตตปปะ, สติ สัมปชัญญะ, โยนิโสมนสิการ การปรารถนาความเพียร, ญาณในสังขธรรม ญาณที่คล้อยไปตามสังขธรรม, ญาณในความสิ้นไปของกิเลส ญาณในความไม่เกิดอีก, ศรัทธา ความไม่ประมาท, การฟังพระสัทธรรม ความสำรวม, ความไม่เพ่งเล็ง ความไม่พยาบาท, เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา, ความมักน้อย ความสันโดษ, ความไม่โกรธ ความไม่ผูกโกรธ, ความไม่ลบหลู่คุณผู้อื่น ความไม่ตีตนเสมอ, การละความริษยา การละความตระหนี่, วิชชา วิมุตติ, วิโมกข์อันมีสังขตธรรมเป็นอารมณ์ วิโมกข์อันมีอสังขตธรรมเป็นอารมณ์, สอุปาทิเสสนิพพานธาตุ อนุปัตติเสสนิพพานธาตุ^{๕๐}

- ที่สุดของการอธิบายพระพุทธพจน์ด้วยบท ๒ คือวิมุตติ ๒ ได้แก่ เจโตวิมุตติเพราะสิ้นราคะ ปัญญาวิมุตติเพราะสิ้นอวิชชา ซึ่งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตตินี้ เป็นที่สุดของการประพฤติพรหมจรรย์ในคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ถึงความเป็นพระอรหันต์ในชาติปัจจุบัน มีปรากฏในท่ายพระสูตรต่าง ๆ เป็นอันมาก การสอนให้ผู้เข้าถึงวิมุตติทั้ง ๒ นี้เป็นเทศนาอันยอดเยี่ยมดังที่พระสารีบุตรสรรเสริญพระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ว่า

^{๔๙} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๓, เนตติ.อ. (บาลี) ๘๘/๒๓๔.

^{๕๐} ดูรายละเอียดในเนตติ. (บาลี) ๘๘/๑๒๓.

พระผู้มีพระภาคทรงทราบบุคคลอื่น ด้วยทรงมนสิการโดยแยบคายเฉพาะพระองค์ว่า “บุคคลนี้เมื่อปฏิบัติตามที่สั่งสอน จักทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน” ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นี้คือเทศนาอันยอดเยี่ยมในเรื่องวิธีสั่งสอน^{๕๑}

๒. ติปุกขลนัย

ติปุกขลนัยนี้ พระมหากัจจายนเถระได้อาศัยมูลบท ๓ ฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ กับมูลบท ๓ ฝ่ายโวทาน ได้แก่ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นหลักในการอธิบายเนื้อความของพระพุทธรพจน์ วิเคราะห์ที่ได้ดังนี้

- ธรรมในมูลบทเหล่านี้ เป็นมูลของกุศลธรรมและอกุศลธรรม แยกเป็นกุศลมูล ๓ อกุศลมูล ๓ เป็นธรรมสำคัญที่ใช้แบ่งแยกกุศลกับอกุศล มีปรากฏในพระพุทธรพจน์มากมาย ที่แสดงไว้เป็นคู่กันโดยในมูลยมก คัมภีร์อภิธรรมปิฎก ยมก

- เน้นแสดงแก่บุคคล ๓ ที่สามารถบรรลุในชาติปัจจุบัน คือ อุกขมฤตัตถุญญ วิปัญจิตัตถุญญ และเนยยะ ก่อนจะทรงประกาศพระธรรม พระพุทธองค์ทรงตรวจดูโลกด้วยพุทธจักขุ ได้เห็นสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีธูลีคือกิเลสในตาคือปัญญาน้อย มีธูลีในตามาก มีอินทรีย์คือสัทธินทรีย์เป็นต้นแก่กล้า มีอินทรีย์อ่อน มีอาการดี มีอาการทราม สอนให้รู้ได้ง่าย สอนให้รู้ได้ยาก บางพวกมีปกติมองเห็นปรโลก และโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี บางพวกมีปกติมองไม่เห็นปรโลกและโทษว่าเป็นสิ่งน่ากลัวก็มี อุปมาเหมือนดอกบัว ๓ เหล่า คือ (๑) บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ยังไม่พ้นน้ำ จมอยู่ในน้ำ เปรียบเหมือนเนยยบุคคล (๒) บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ อยู่เสมอน้ำ เปรียบเหมือนวิปัญจิตัตถุญญบุคคล (๓) บางดอกที่เกิดในน้ำ เจริญในน้ำ ขึ้นพ้นน้ำ ไม่แต่น้ำ เปรียบเหมือนอุกขมฤตัตถุญญบุคคล^{๕๒}

- ที่สุดของการอธิบายพระพุทธรพจน์ด้วยบท ๓ คือ วิโมกข์ ๓ ได้แก่ (๑) อนมิตตวิโมกข์ (๒) อัปณิหิตวิโมกข์ (๓) สุนฺณุตตวิโมกข์ ได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยเจ้าแบบต่าง ๆ ๓ แบบ ได้แก่ (๑) สัทธาธิมุตตะ (๒) กายสักขี (๓) ทิฏฐิปัตตะ ดังที่พระสารีบุตรกล่าวเชื่อมโยงไว้ว่า

เมื่อบุคคลมนสิการโดยความไม่เที่ยง อนมิตตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะอนมิตตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นสัทธาธิมุต, เมื่อมนสิการโดยความเป็นทุกข์ อัปณิหิตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะอัปณิหิตวิโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นกายสักขี, เมื่อมนสิการโดย

^{๕๑} ที.ปา. (บาลี) ๑๑/๑๕๔/๙๒, ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๑๕๔/๑๑๕.

^{๕๒} ดูรายละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๙/๙, วิ.ม. (ไทย) ๔/๙/๑๔.

ความเป็นอนัตตา สุธัญญทวีโมกข์มีประมาณยิ่ง เพราะสุธัญญทวีโมกข์มีประมาณยิ่ง บุคคลจึงเป็นทิวฏฐิปัตตะ^{๕๓}

- ภาวะสิ้นกิเลสประเภทที่เป็นมุลรากทั้ง ๓ ประการ คือ ความสิ้นราคะ ความสิ้นโทสะ ความสิ้นโมหะ เป็นชื่อของพระนิพพาน^{๕๔} ซึ่งเป็นที่สุดของวิภูฏะสงสาร เป็นความสิ้นทุกข์ทั้งหมด เป็นจุดหมายปลายทางของการเดินทางอันยาวนานของสัตว์ทั้งหลาย

๓. สิวิกกีกิพิตนัย

สิวิกกีกิพิตนัยนี้ พระมหากัจจายนเถระได้อาศัยมูลบท ๔ ฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ สุกสัจญญา สุขสัจญญา นิจจสัจญญา อตตสัจญญา กับมูลบท ๔ ฝ่ายโวทาน ได้แก่ อสุกสัจญญา ทุกขสัจญญา อนิจจสัจญญา อนัตตสัจญญา เป็นหลักในการอธิบายเนื้อความของพระพุทธรพจน์ก่อน วิเคราะห์ได้ดังนี้

- อธิบายเน้นโพธิปักขิยธรรมหมวดที่ ๑ คือ สติปัฏฐาน ๔ เพื่อละวิปลาส ๔ หลัก สติปัฏฐาน ๔ นี้เป็นหลักปฏิบัติด้านวิปัสสนาเพื่อให้เกิดสัมมาทิฏฐิ เมื่อเกิดวิปัสสนาสัมมาทิฏฐิแล้ว จึงมีหัวหน้าเพื่อนำเข้าสู่อริยมรรคต่อไป มีแต่การปฏิบัติแนวทางนี้เท่านั้นที่เป็นเพื่อละกิเลสได้อย่างแท้จริง เป็นการปฏิเสธวิธีการปฏิบัติแนวอื่นอย่างสิ้นเชิง

- ผู้ปฏิบัติเพื่อทำอริยมรรคให้เกิดขึ้น ต้องดำเนินตามปฏิปทา ๔ เท่านั้น ในด้านสภาวะทางจิตมีลำบากหรือสบาย ส่วนด้านการตรัสรู้ด้วยปัญญา มีตรัสรู้ได้ช้าหรือตรัสรู้ได้เร็ว ไม่มีปฏิปทาอย่างอื่นนอกจากนี้

- ที่สุดของการอธิบายพระพุทธรพจน์ด้วยบท ๔ คือ สามัญญผล ๔ ได้แก่ (๑) โสดาปัตติผล (๒) สกทาคามีผล (๓) อนาคามีผล (๔) อรหัตตผล อันเป็นผลของของการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘^{๕๕} การปฏิบัติตามคำสอนของพระพุทธเจ้าย่อมมีผลเพียง ๔ ระดับนี้เท่านั้น พระอริยเจ้า ๔ ระดับมีอยู่เฉพาะในพระพุทธรศาสนาเท่านั้น มีคุณสมบัติตั้งที่ทรงขยายความไว้ว่า

ภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ สมณะที่ ๒ สมณะที่ ๓ และสมณะที่ ๔ มีในธรรมวินัยนี้เท่านั้น ลัทธิอื่นว่างจากสมณะทั้ง ๔ เหล่าทั้งหลายจงบันลือสีหนาท โดยชอบเถิด

สมณะที่ ๑ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปจึงเป็นพระโสดาบัน ไม่มีทางตกต่ำ มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า นี้เป็นสมณะที่ ๑

^{๕๓} ขุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๒๖/๒๗๘, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๒๖/๓๘๐.

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ส.สพ. (บาลี) ๑๘/๓๑๔/๒๓๑, ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๓๑๔/๓๓๕.

^{๕๕} ดูรายละเอียดใน ส.ม. (บาลี) ๑๙/๓๕/๑๙, ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๕/๓๕.

สมณะที่ ๒ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะสังโยชน์ ๓ ประการสิ้นไปและเพราะราคะ โทสะ โมหะเบาบาง จึงเป็นพระสกทาคามี มาสู่โลกนี้ครั้งเดียวเท่านั้นก็จะทำที่สุดแห่งทุกข์ได้ นี่เป็นสมณะที่ ๒

สมณะที่ ๓ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เพราะสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการสิ้นไป จึงเป็น โอปปาติกะ ปรินิพพานในภพนั้น ไม่หวนกลับมาจากโลกนั้นอย่างแน่นอน นี่เป็นสมณะที่ ๓

สมณะที่ ๔ เป็นอย่างไร

คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติ ปัญญาวิมุตติอันไม่มีอาสวะ เพราะอาสวะสิ้นไปด้วยปัญญาอันยิ่งเองเข้าถึงอยู่ในปัจจุบัน นี่เป็นสมณะที่ ๔^{๕๖}

๔. ทิสาลอจนนัย

ทิสาลอจนนัยนี้ เป็นการพิจารณาส่องทิศทางของธรรมในนันทิยาวิภูษณนัย ตีปุ๊กขลนัย และ สีหวิกกีฬิตนัยนั่นเอง วิเคราะห์ในประเด็นสำคัญดังนี้

- ทำให้มองเห็นทิศทางการเจริญขึ้นของธรรมฝ่ายโฆทาน และทิศทางการหมดสิ้นสูญไปของธรรมฝ่ายสังกิเลส ธรรมฝ่ายโฆทานนั้นเป็นสิ่งที่ต้องทำให้เจริญขึ้นจนสมบูรณ์เต็มที่ และธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นสิ่งที่ต้องละ ทำให้หมดสิ้นไป ไม่เกิดขึ้นอีกต่อไป

- ทิสาลอจนนัยนี้ อาจมองจากธรรมระดับต่าง ๆ เช่น ทาน ศีล เป็นต้น ส่งต่อกันไปเป็นทอด ๆ ทำให้ธรรมอื่น ๆ บริบูรณ์ขึ้นไปตามลำดับ จนถึงจุดสุดท้ายแห่งธรรม หรือมองในทางกลับกัน มองจากระดับสูงคือจุดสุดท้ายแห่งธรรมลงมาสู่ธรรมเบื้องล่างที่ส่งต่อกันมาก็ได้

- การมองทิศทางแห่งธรรมนั้นจนเกิดความเข้าใจชัดเจนนั้น อาจต้องมองทะลุข้ามภพชาติ เช่น บุคคลที่ท่านเป็นพระอรหันต์ในชาติสุดท้าย โฆทานธรรมของท่านในบัดนี้เต็มสมบูรณ์แล้ว ท่านเหล่านั้นได้บำเพ็ญบารมีมาในภพชาติต่าง ๆ โดยอาจเริ่มจากการฟังธรรมหรือถวายทานในชาติใดชาติหนึ่งเมื่อแสนกัปที่แล้วเป็นต้น พระเถระหรือพระเถรีทั้งหลายได้นำมาเล่าไว้ในคัมภีร์ขุททกนิกาย อปทาน หรือการทำทุจริตแล้วได้รับผลตามกรรมนั้น ๆ ต้องรอเมื่อเกิดในอบายภูมิก่อนเป็นต้น

- ทิสาลอจนนัยนี้ ทำให้เห็นพัฒนาการของธรรมต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี หากมีการฝึกพัฒนาอย่างถูกต้อง โฆทานธรรมทั้งหลายก็ย่อมเจริญขึ้นอย่างเป็นระบบ สังกิเลสธรรมย่อมหมดสิ้นไปตามลำดับแห่งการพัฒนา

๕. อังกุสนัย

อังกุสนัยเป็นการเชื่อมธรรมต่าง ๆ ที่แสดงไว้ในนันทิยาวิภูษณนัย ตีปุ๊กขลนัย และ สีหวิกกีฬิตนัยเข้าด้วย วิเคราะห์ในประเด็นสำคัญดังนี้

^{๕๖} อัง.จตุกก. (บาลี) ๒๐/๒๔๑/๒๖๕-๒๖๖, อัง.จตุกก. (ไทย) ๒๐/๒๔๑/๓๕๗-๓๕๘.

- ธรรมทั้งหลายนั้น แม้กล่าวถึงด้วยชื่อหรือจำนวนที่แตกต่างกัน ก็มีบางส่วนที่เข้ากันได้โดยเป็นสภาวะเดียวกัน หรือแม้ไม่ได้เป็นสภาวะเดียวกันก็สงเคราะห์ลงกันได้ในแง่ใดแง่หนึ่ง

- ทำให้เห็นชัดว่าธรรมเป็นเรื่องเดียวกัน แม้จะอธิบายด้วยหมวด ๔ หมวด ๓ หรือหมวด ๒ ก็สงเคราะห์เชื่อมโยงกันได้ เมื่อนำธรรมที่อธิบายเหล่านั้นมาประกอบลงอริยสัจ ก็ทำให้แจ้งสังขธรรมอันเดียวกัน

- การอธิบายด้วยนัยทั้ง ๓ คือ นันทิยาวิภูฏานัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย จึงไม่ได้มีนัยใดดีกว่าหรือเด่นกว่า เป็นการเลือกอธิบายตามความเหมาะสม เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจสามารถแยกแยะธรรมฝ่ายโง่โง่กับสิ่งกิเลสออกจากกัน และหยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ เป็นสำคัญ เพราะทั้งหมดเป็นเรื่องเดียวกัน เป็นข้อธรรมที่สงเคราะห์ลงกันได้

- พระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ในพระไตรปิฎกทั้งหมด ทั้งขนาดยาวบ้าง ขนาดสั้นบ้าง จึงมีกิจหน้าที่อันเดียวคือทำให้ผู้ฟังเข้าถึงความหลุดพ้น เป็นพระธรรมเทศนาที่เหมาะสมกับบุคคลนั้น ๆ ในสถานที่นั้น ๆ ในเวลานั้น ๆ มุ่งให้เข้าใจสังขธรรมเดียวกันทั้งหมด ผู้ฟังที่มีอินทรีย์พร้อมแล้ว จึงไม่มีปัญหาในการทำความเข้าใจสังขธรรม

- การแสดงโดยแบ่งบุคคลหรือธรรมเป็นหมวดหมู่ เป็นจำนวน ๒ จำนวน ๓ จำนวน ๔ และจำนวนมากกว่านี้ มีมากมายในพระไตรปิฎก แต่ก็สงเคราะห์เชื่อมโยงกันได้ เช่น การเชื่อมโยงพระอริยบุคคล ๔ กับความบริบูรณ์ในสิกขา คือพระโสดาบันและพระสกทาคามีเป็นผู้มีศีลบริบูรณ์ มีสมาธิและปัญญาพอประมาณ พระอนาคามีเป็นผู้มีศีลและสมาธิบริบูรณ์ มีปัญญาพอประมาณ ส่วนพระอรหันต์เป็นผู้มีศีล สมาธิและปัญญาบริบูรณ์^{๕๗} สรุปดังตาราง

ตารางที่ ๔.๙ แสดงพระอริยบุคคล ๔ กับความบริบูรณ์ในสิกขา

พระอริยบุคคล ๔	ความบริบูรณ์ ๓
พระโสดาบัน	ศีล
พระสกทาคามี	
พระอนาคามี	สมาธิ
พระอรหันต์	ปัญญา

สรุปว่า นัยทั้ง ๓ คือนันทิยาวิภูฏานัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย ก็เป็นวิธีการอธิบายพระพุทธพจน์เพื่อให้เข้าใจสิ่งเดียวกัน เชื่อมโยงถึงกันได้ เพราะสังขธรรมต้องเป็นหนึ่งเดียวเท่านั้น จะแตกต่างกันไปไม่ได้ เพียงแต่ต้องเลือกนำวิธีการมาใช้ให้เหมาะสม การสังเกตหรือนำมาใช้ พระ

^{๕๗} ดูรายละเอียดใน อภิป. (บาลี) ๓๖/๑๒๗-๑๒๘/๑๔๗, อภิป. (ไทย) ๓๖/๑๒๗-๑๒๘/๑๘๑.

มหากัจจายนเถระใช้มูลบท ๑๘ เป็นตัวกลางในการพิจารณา พระพุทธพจน์ที่ต้องการอธิบายมีเนื้อหาเข้ากับมูลบทใด ก็นำมาอธิบายตามแนวของนัยนั้น ๆ ผู้วิจัยเห็นว่า นัยตามแนวเนตติปกรณ์นี้ เป็นรูปแบบการอธิบายเนื้อความพระพุทธพจน์เพื่อให้เข้าใจอริยสัจ ๔ ได้อย่างชัดเจน ละเอียดและลึกซึ้งอย่างมาก

๔.๒.๓ หลักธรรมประกอบการอธิบายด้วยนัย

หลักธรรมที่เกี่ยวข้องในเรื่องนัยนี้มีหลายหมวด ตามจำนวนหัวข้อธรรม ทั้งธรรมหมวดละ ๒ ธรรมหมวดละ ๓ ธรรมหมวดละ ๔ ดังที่แสดงไว้แล้วในบทที่ ๒ หลักธรรมทั้งหมดนั้น พระมหากัจจายนเถระมุ่งแสดงในลักษณะเป็นปฏิปักษ์ต่อกัน แยกเป็น ๒ ฝ่ายเสมอ ในพระพุทธพจน์ยังมีการแยกธรรมเป็น ๒ ฝ่ายไว้มากมาย แสดงเป็นปฏิปักษ์ต่อกันไว้หลากหลาย ในงานวิจัยนี้ จะยกมาแสดงไว้พอเป็นตัวอย่าง เช่น ในคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภิทามรรค พระสารีบุตรนำหลักธรรมเกี่ยวกับการภาวนามารวบรวมไว้ ตั้งแต่ระดับสมาธิ ฌาน สมาบัติ วิปัสสนา และมรรค แสดงเป็นคู่ปฏิปักษ์ต่อกันไว้จำนวน ๓๗ ชุด^{๔๘} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๑๐ แสดงสังกิเลสธรรมและโฆทานธรรม ๓๗ ชุดจากปฏิสัมภิทามรรค

ลำดับ	สังกิเลสธรรม	โฆทานธรรม
๑	กามฉันทะ	เนกขัมมะ
๒	พยาบาท	อพยาบาท
๓	ถิ่นมิทธะ	อาโลกัสัญญา
๔	อุทธัจจะ	อวิกเขปะ
๕	วิจิกิจฉา	ธัมมวัตถาน
๖	อวิชชา	ญาณ
๗	อหิริ	ปามุชชะ
๘	นิรวรณทั้งหลาย	ปฐมฌาน
๙	วิตกและวิจารณ์	ทุติยฌาน
๑๐	ปีติ	ตติยฌาน
๑๑	สุขและทุกข์	จตุตถฌาน
๑๒	รูปสัญญา ปฏิขสัญญา นานัตตสัญญา	อากาสาณัญญาตนสมาบัติ

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๓๒-๓๔, ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๘/๔๑-๔๔.

๑๓	อากาสนัญญาตนสัญญา	วิญญาณัญญาตนสมาบัติ
๑๔	วิญญาณัญญาตนสัญญา	อากิญจัญญาตนสมาบัติ
๑๕	อากิญจัญญาตนสัญญา	เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ
๑๖	นิจจสัญญา	อนิจจานุปัสสนา
๑๗	สุขสัญญา	ทุกขานุปัสสนา
๑๘	อัตตสัญญา	อนัตตานุปัสสนา
๑๙	นันทิ	นิพพิทานุปัสสนา
๒๐	ราคะ	วิราคานุปัสสนา
๒๑	สมุทัย	นิโรธานุปัสสนา
๒๒	อาทานะ	ปฏินิสัคคานุปัสสนา
๒๓	ฆนสัญญา	ขยานุปัสสนา
๒๔	อายุหนะ	วยานุปัสสนา
๒๕	จุราสัญญา	วิปริณามานุปัสสนา
๒๖	นิमित	อนิมิตตานุปัสสนา
๒๗	ปณิธิ	อัปปณิหิตานุปัสสนา
๒๘	อกินิเวส	สุญญตานุปัสสนา
๒๙	สาราทานกนิเวส	อธิปัญญาธัมมวิปัสสนา
๓๐	สัมมะหากนิเวส	ยถาภูตญาณทัสสนะ
๓๑	อาลยาณิกนิเวส	อาทีนวานุปัสสนา
๓๒	อัปปปฏิสังขา	ปฏิสังขานุปัสสนา
๓๓	สัจญโณคานิกนิเวส	วิวิฏฐานุปัสสนา
๓๔	กิเลสที่ตั้งอยู่ร่วมกันกับทิวฐิ	โสดาปัตติมรรค
๓๕	กิเลสอย่างหยาบ	สกทาคามิมรรค
๓๖	กิเลสอย่างละเอียด	อนาคามิมรรค
๓๗	กิเลสทั้งปวง	อรหัตตมรรค

ในสัลเลขสูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม ๔๔ อย่าง เป็นธรรมเครื่องขัดเกลาจิตใจ เป็นความเกิดขึ้นแห่งจิตฝ่ายดีงาม เป็นทางมีไว้สำหรับหลีกเลี่ยงอันตราย เป็นเหตุนำไปสู่ความเจริญ และเป็นเหตุที่ทำให้ถึงความดับสนิทกิเลสทั้งปวง ธรรมเหล่านี้เป็นฝ่ายโงทาน แสดงเป็นคู่ปฏิบัติแบบตรงกันข้ามไว้จำนวน ๔๔ ชุด^{๕๔} สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๑๑ แสดงสังกิเลสธรรมและโงทานธรรม ๔๔ ชุดจากสัลเลขสูตร

ลำดับ	สังกิเลสธรรม	โงทานธรรม
๑	ความเบียดเบียน	ความไม่เบียดเบียน
๒	ฆ่าสัตว์	งดเว้นจากการฆ่าสัตว์
๓	ลักทรัพย์	งดเว้นจากการลักทรัพย์
๔	ไม่ประพฤติพรหมจรรย์	ประพฤติพรหมจรรย์
๕	พุดเท็จ	งดเว้นจากการพุดเท็จ
๖	พุดส่อเสียด	งดเว้นจากการพุดส่อเสียด
๗	พุดคำหยาบ	งดเว้นจากการพุดคำหยาบ
๘	พุดเพ้อเจ้อ	งดเว้นจากการพุดเพ้อเจ้อ
๙	อภิชฌา	อนภิชฌา
๑๐	พยาบาท	อพยาบาท
๑๑	มิจฉาทิฎฐิ	สัมมาทิฎฐิ
๑๒	มิจฉาสังกัปปะ	สัมมาสังกัปปะ
๑๓	มิจฉาวาจา	สัมมาวาจา
๑๔	มิจฉากัมมันตะ	สัมมากัมมันตะ
๑๕	มิจฉาอาชีพะ	สัมมาอาชีพะ
๑๖	มิจฉาวายามะ	สัมมาวายามะ
๑๗	มิจฉาสติ	สัมมาสติ
๑๘	มิจฉาสมาธิ	สัมมาสมาธิ
๑๙	มิจฉาญาณะ	สัมมาญาณะ
๒๐	มิจฉาวิมุตติ	สัมมาวิมุตติ

^{๕๔} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๒/๘๗/๖๐-๖๒, ม.ม. (ไทย) ๑๒/๘๗/๗๘-๘๐.

๒๑	หดหู่และเซื่องซึมครอบงำ	ความเป็นผู้ปราศจากความหดหู่และเซื่องซึม
๒๒	จิตฟุ้งซ่าน	ความไม่ฟุ้งซ่าน
๒๓	ความสงสัย	ความเป็นผู้ข้ามพ้นความสงสัย
๒๔	มักโกรธ	ความไม่โกรธ
๒๕	ผูกโกรธ	ความไม่ผูกโกรธ
๒๖	ลบหลู่คุณท่าน	ความไม่ลบหลู่คุณท่าน
๒๗	ตีเสมอ	ความไม่ตีเสมอ
๒๘	ความริษยา	ความไม่ริษยา
๒๙	ตระหนี่	ความไม่ตระหนี่
๓๐	โอ้อวด	ความไม่โอ้อวด
๓๑	มารยา	ความไม่มีมารยา
๓๒	ดื้อรั้น	ความไม่ดื้อรั้น
๓๓	ถือตัวจัด	ความไม่ถือตัวจัด
๓๔	ว่ายาก	ความเป็นผู้ว่าง่าย
๓๕	มีมิตรชั่ว	ความเป็นผู้มีมิตรดี
๓๖	ประมาท	ความไม่ประมาท
๓๗	ไม่มีศรัทธา	ศรัทธา
๓๘	ไม่มีความละอายบาป	หิริ
๓๙	ไม่เกรงกลัวบาป	โอตตปัปะ
๔๐	ได้ยินได้ฟังน้อย	พาสุสัจจะ
๔๑	เกียจคร้าน	การปรารภความเพียร
๔๒	มีสติหลงลืม	ความเป็นผู้มีสติตั้งมั่น
๔๓	มีปัญหาทรมาน	ความสมบูรณ์ด้วยปัญญา
๔๔	ยึดติด ถ้อยมั่นที่ภูฏฐิของตน และสลัดทิ้งได้ยาก	ความเป็นผู้ไม่ยึดติด ไม่ถ้อยมั่นที่ภูฏฐิของตน และสลัดทิ้งได้ง่าย

ในอังคุตตรนิกาย ฉักรกนิบาต ติกวรรค^{๖๐} พระผู้มีพระภาคได้ทรงแสดงธรรมฝ่ายสังกิเลส หมวดละ ๓ มีรากะ โทสะ โมหะ เป็นต้น แล้วทรงแสดงธรรมฝ่ายโวทานหมวดละ ๓ ที่ควรเจริญ ทำให้เกิดขึ้น ทำให้มีขึ้น เพื่อละธรรมฝ่ายสังกิเลสเหล่านั้น มี ๑๐ พระสูตรต่อเนื่องกัน รวมเป็น ๓๐ ชุด สรุปรูปธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโวทานได้ดังตาราง

ตารางที่ ๔.๑๒ แสดงสังกิเลสธรรมและโวทานธรรม ๓๐ ชุดจากติกวรรค

ลำดับ	สังกิเลสธรรม	โวทานธรรม
๑	รากะ	อสุภะ
๒	โทสะ	เมตตา
๓	โมหะ	ปัญญา
๔	กายทุจริต	กายสุจริต
๕	วจีทุจริต	วจีสุจริต
๖	มโนทุจริต	มโนสุจริต
๗	กามวิตก	เนกขัมมวิตก
๘	พยาบาทวิตก	อพยาบาทวิตก
๙	วิหิงสาวิตก	อวิหิงสาวิตก
๑๐	กามสัญญา	เนกขัมมสัญญา
๑๑	พยาบาทสัญญา	อพยาบาทสัญญา
๑๒	วิหิงสาสัญญา	อวิหิงสาสัญญา
๑๓	กามธาตุ	เนกขัมมธาตุ
๑๔	พยาบาทธาตุ	อพยาบาทธาตุ
๑๕	วิหิงสาธาตุ	อวิหิงสาธาตุ
๑๖	อัสสาทิถุญฺญิ	อนิจจสัญญา
๑๗	อัตตานุถุญฺญิ	อนัตตสัญญา
๑๘	มิจฉาทิถุญฺญิ	สัมมาทิถุญฺญิ
๑๙	อโรติ	มูทิตา

^{๖๐} ดูรายละเอียดใน อง.ฉก.ก. (บาลี) ๒๒/๑๐๗-๑๑๖/๔๒๔-๔๒๗, อง.ฉก.ก. (ไทย) ๒๒/๑๐๗-๑๑๖/๖๒๙-๖๓๗.

๒๐	วิหิงสา	อวิหิงสา
๒๑	อธัมมจริยา	ธัมมจริยา
๒๒	อสังคฤจिता	สังคฤจिता
๒๓	อสัมปชัญญา	สัมปชัญญา
๒๔	มหัจฉตา	อัปปัจฉตา
๒๕	ความเป็นผู้ว่ายาก	ความเป็นผู้ว่าง่าย
๒๖	ความเป็นผู้มีบาปมิตร	ความเป็นผู้มีกัลยาณมิตร
๒๗	ความฟุ้งซ่านแห่งจิต	อานาปานสติ
๒๘	อุทธัจจะ	สมณะ
๒๙	อสังวร	สังวร
๓๐	ปมาทะ	อัปปมาทะ

ในมหาราหุโลวาทสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก์^{๖๑} พระพุทธองค์ทรงสอนท่านพระราหุลให้เจริญกรรมฐานที่เหมาะสมกับการละกิเลส เมื่อเจริญกรรมฐานนั้น ๆ ก็จะละลายปฏิบัติได้สรุปดังตาราง

ตารางที่ ๔.๑๓ แสดงกรรมฐานกับกิเลสที่ถูกละในมหาราหุโลวาทสูตร

กรรมฐาน	กิเลส
เมตตาภาวนา	พยาบาท
กรุณาภาวนา	ความเบียดเบียน
มุทิตาภาวนา	ความริษยา
อุเบกขาภาวนา	ความหงุดหงิด
อสุภภาวนา	ราคะ
อนิจจสัญญา	ความถือตัว

ในที่อื่น ๆ มีการแสดงธรรมฝ่ายโงทวนและฝ่ายสังกิเลสในแง่มุมต่าง ๆ ไว้อีกเป็นจำนวนมาก สามารถนำมาอธิบายพระพุทธพจน์ตามความเหมาะสมกับเนื้อหา เพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเข้าใจชัดเจน แยกแยะธรรมทั้ง ๒ ได้ เกิดเป็นสัมมาทิฏฐิ เริ่มประกอบความเพียรเพื่อละฝ่ายสังกิเลสและ

^{๖๑} ดูรายละเอียดใน ม.ม. (บาลี) ๑๓/๑๒๐/๙๕, ม.ม. (ไทย) ๑๓/๑๒๐/๑๓๐-๑๓๑.

เพื่อเข้าถึงฝ่ายโฆทาน นำไปสู่การเจริญธรรมฝ่ายโฆทานและอริยมรรค อันเป็นไปเพื่อละกิเลสและดับทุกข์ต่อไป

๔.๓ สาสนปฏิฐาน

พระพุทธพจน์ทั้งหมดในพระไตรปิฎกนั้น มีความมุ่งหมายอย่างเดียวกันคือทำให้ถึงความหลุดพ้นคือวิมุตติรส แยกเป็นธรรมและวินัย รวบรวมไว้เป็นปิฎก ๓ คือ พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก พระอภิธรรมปิฎก มีองค์ประกอบ ๙ อย่าง คือ สุตตะ เคยยะ เวยยาकरणะ คาถา อุทาน อิติวุตตกะ ชาดก อัပ္พุตตธรรม และเวทัลลชะ จัดเป็นธรรมชั้นทั้งหมด ๘๔,๐๐๐ พระธรรมชั้น^{๖๒} พระมหากัจจายนเถระได้จัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ทั้งหมด โดยอาศัยเนื้อหาสาระในพระพุทธพจน์เป็นสำคัญ หลักธรรมที่ท่านนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการจัดหมวดหมู่คือมูลบท ๑๘ โดยจัดแบ่งพระพุทธพจน์เป็น ๑๖ ประเภทและ ๒๘ ประเภท ซึ่งการจัดหมวดหมู่ทั้ง ๒ แบบนี้ก็มีความสัมพันธ์และเชื่อมโยงกัน วิเคราะห์ได้ดังนี้

- ทำให้เข้าใจถึงระดับของพระธรรมเทศนาที่แสดงให้เหมาะสมกับคนแต่ละระดับ แม้จะมีวัตถุประสงค์ให้หลุดพ้นแบบเดียวกัน แต่ระดับพัฒนาการของผู้ฟังมีความแตกต่างกัน บางคนแสดงระดับเป็นการสั่งสมอุปนิสัยไปในอนาคต บางคนแสดงเพื่อมุ่งละกิเลสในปัจจุบันได้โดยตรง

- การแสดงพระธรรมเทศนามีทั้งแบบรุนแรง ชี้โทษของทุจริตประการต่าง ๆ หรือแบบปลอบประโลมให้ปลื้มปิติอยู่ในความดี หรือผสมกัน ทำให้เข้าใจการฝึกคนมีหลายรูปแบบ

- ทำให้มีจุดสังเกตหลักธรรมที่มีปรากฏในพระพุทธพจน์ เช่น ถ้าเป็นฝ่ายสังกิเลส จะประกอบด้วยตัณหา ทิฏฐิ และทุจริต ฝ่ายโฆทาน ประกอบด้วยทาน ศีล ภาวนา สมณะ วิปัสสนา มรรค ผล นิพพาน เป็นต้น

- ทำให้เข้าใจระดับและประเภทของพระธรรมเทศนาเป็นโลกิยะหรือโลกุตระเป็นต้น นำไปอธิบายด้วยหลักหาระและนัยได้สะดวกยิ่งขึ้น

- สาสนปฏิฐานนี้ มุ่งอธิบายพระพุทธพจน์ทั้งหมด พระมหากัจจายนเถระแยกเป็น ๑๖ และ ๒๘ ประเภท แต่เนื่องจากคัมภีร์เนตติปกรณ์อิงอยู่กับพระพุทธพจน์ จึงสามารถวิเคราะห์แยกแยะได้อีกหลายแบบ พระธัมมपालเถระผู้รจนาคัมภีร์อรรถกถาเนตติปกรณ์และฎีกาเนตติปกรณ์ได้จำแนกลักษณะของคัมภีร์เนตติปกรณ์เชื่อมโยงไปสู่พระพุทธพจน์ โดยจำแนกตั้งแต่หมวดหนึ่งเป็นต้นไป ดังนี้

^{๖๒} ดูรายละเอียดใน วิมหา.อ. (บาลี) หน้า ๑๖.

ภูมิ

ก. เนตติปกรณ์มี ๑ คือ

- การอธิบายพระพุทธรูปจนให้บรรลุถึงอริยมรรคทั้งระดับทัสสนภูมิ และภาวนา
- วิมุตติรสกล่าวคืออมตธรรมอันเป็นที่สุดแห่งพระศาสนา

ข. เนตติปกรณ์มี ๒ คือ

- การอธิบายพระพุทธรูปโดยศัพท์และอรรถ
- การอธิบายเนื้อหาของธรรมและวินัย
- การประมวลเนื้อหาที่เป็นโลกิยะและโลกุตตระ
- การกำหนดรูปธรรมและนามธรรม
- การแสดงสูตรและอุทาหรณ์
- การแสดงความเป็นไปและความหมุนกลับ
- การแสดงธรรมที่เสมอกันและไม่เสมอกัน
- การจำแนกเป็นสาธารณะและอสาธารณะ

ค. เนตติปกรณ์มี ๓ คือ

และงามในที่สุด

ปริญา

สมุจเฉทปทาน

- การแสดงบุคคล ๓ ได้แก่ อุกมภูติปัญญา วิปัญจิตปัญญา และเนยยะ
- การจำแนกความงาม ๓ ประการ ได้แก่ ความงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง และงามในที่สุด
- การกำหนดรอบรู้ ๓ อย่าง ได้แก่ ญาตปริญา ตีรณปริญา และปหาน
- การชี้แนะการละ ๓ ประการ ได้แก่ ตทังคปหาน วิกขัมภนปหาน และสมุจเฉทปทาน
- การรวมสิกขา ๓ ได้แก่ อธิศีลสิกขา อธิจิตตสิกขา และอธิปัญญาสิกขา,
- การชำระสังกิเลส ๓ ได้แก่ โลภะ โทสะ โมหะ
- การจำแนกเป็นมูลคิติ อนุคิติ และสังคิติ
- การอธิบายเนื้อความของพระไตรปิฎก
- การจำแนกเป็นหาระ นยะ และสาสนปฏิฐาน

ง. เนตติปกรณ์มี ๔ คือ

- วิสัยของปฏิสัมภิตา ๔
- การแสดงนัย ๔

- ความลุ่มลึกแห่งธรรม อรรถะ เทศนา และปฏิเวธ

จ. เนตติปกรณ์มี ๕ คือ

- การจำแนกตามอภิถุญญยธรรม ปริถุญญยธรรม ปหัตถัพพธรรม
สัจฉิกาทัพพธรรม และภาเวตัพพธรรม

- การแสดงชั้น ๕ มีรูปชั้นเป็นต้นและชั้น ๕ มีสีลชั้นเป็นต้น

- การกำหนดคติ ๕

- การเปิดเผยเนื้อความของนิกาย ๕

ฉ. เนตติปกรณ์มี ๖ คือ

- การจำแนกอารมณ ๖

- การจำแนกอายตนะภายในและภายนอกอย่างละ ๖

ช. เนตติปกรณ์มี ๗ คือ การกำหนดวิญญานฐิติ ๗

ซ. เนตติปกรณ์มี ๘ คือ การแสดงนวังคสัตถุศาสนมีสุตตะเป็นต้น

ณ. เนตติปกรณ์มี ๑๔ คือ การจำแนกที่ตั้งของพระพุทธรูป ได้แก่ โลภา โทสะ
โมหะ อโลภา อโทสะ อโมหะ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรม สัทอินทรีย์ วิริยอินทรีย์ สตินทรีย์
สมาอินทรีย์และปัญญินทรีย์

ญ. เนตติปกรณ์มี ๑๖ ตามประเภทในที่จำแนกไว้ในศาสนปฏิฐาน

ฐ. เนตติปกรณ์มี ๒๘ ตามประเภทในที่จำแนกไว้ในศาสนปฏิฐาน

ฑ. เนตติปกรณ์มี ๘๔,๐๐๐ คือ การพิจารณาพระพุทธรูปทั้ง ๘๔,๐๐๐ พระ
ธรรมชั้น^{๖๓}

สรุปว่า ทั้งคัมภีร์เนตติปกรณ์เป็นคำอธิบายพระพุทธรูปในแบบจัดหมวดหมู่ เน้นเอา
เนื้อหาสาระในพระพุทธรูปมาจัดหมวดหมู่โดยละเอียด และมีหลักธรรมที่ใช้ในการนำไปจัดหมวดหมู่
อย่างชัดเจน คือมุลบท ๑๘ หมายความว่า ในคัมภีร์เนตติปกรณ์นั้นพระมหากัจจายนเถระมีหลักการ
ว่า เนื้อหาสาระที่มีอยู่ในพระพุทธรูปก็คือมุลบท ๑๘ นั่นเอง

^{๖๓} ดูรายละเอียดใน เนตติ.อ. (บาลี) หน้า ๔-๖.

๔.๔ ประเด็นทั่วไป

ในหัวข้อนี้ ผู้วิจัยจะวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์ในประเด็นทั่วไป ได้แก่ (๑) แก่นของเนติปกรณ์ (๒) หลักตรวจสอบคำอธิบายตามแนวเนติปกรณ์ (๓) ความรู้พื้นฐานที่จำเป็นในการศึกษาคัมภีร์เนติปกรณ์ ดังต่อไปนี้

๔.๔.๑ แก่นของเนติปกรณ์

แก่นของหลักเนติปกรณ์นั้น คือต้องการนำเวไนยสัตว์ให้เข้าสู่พระสัทธรรม มุ่งให้เป็นพระโสดาบันเป็นหลัก ให้มีลักษณะเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยทิฐิ มีความเห็นตรงถูกต้องสมบูรณ์ ผู้ถึงพร้อมด้วยทศณะ เป็นดังคนตาดี ผู้ถึงสัทธรรมนี้ เห็นสัทธรรมนี้ ประกอบด้วยญาณอันเป็นเสขะ ประกอบด้วยวิชชาอันเป็นเสขะ บรรลุกระแสแห่งธรรม เป็นพระอริยะผู้มีปัญญาเพิกถอนกิเลส ดำรงอยู่ใกล้ประตอมตนิพพาน^{๖๔} และ เป็นผู้ได้เห็นอริยสังขาร บรรลุถึงสังขารแล้ว รู้แจ้งธรรมแล้ว หยั่งลงสู่ธรรมแล้ว ข้ามความสงสัยแล้ว ปราศจากความแคลงใจ ถึงความเป็นผู้แก่แล้วก็ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา^{๖๕}

เนติปกรณ์จึงมุ่งเน้นอธิบายให้เข้าใจหลักอริยสัง ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธรูปนั้น ๆ และพยายามแยกแยะธรรม ๒ ฝ่ายให้ละเอียดชัดเจนอย่างเป็นระบบ เพื่อให้เข้าใจชัดธรรมฝ่ายโง่ทวนอันเป็นฝ่ายอริยมรรค ที่มีอานุภาพในการละธรรมฝ่ายสังกิเลสอันเป็นฝ่ายวิญญู หากเข้าใจในแก่นของเนติปกรณ์อย่างนี้ ปฏิบัติดำเนินตามอย่างถูกต้อง ก็ย่อมเข้าถึงแก่นของพระธรรมคำสอนคือวิมุตติ และปฏิบัติตรงกับแก่นของพรหมจรรย์คือวิมุตติที่ไม่กลับกำเริบอีกต่อไป พระนิพพานนั่นเองเป็นจุดหมายสูงสุดของการปฏิบัติ

ตามหลักเหตุปัจจัยแล้ว การจะทำให้แจ้งผลและนิพพานได้ จะต้องเกิดมัคคญาณ การจะเกิดมัคคญาณขึ้นได้ ต้องมีปัญญาเห็นสอดคล้องกับอริยสัง จะมีปัญญาเห็นสอดคล้องกับอริยสัง ต้องมีปัญญาพิจารณาเห็นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา และนิพพานเท่านั้นเป็นสุข ดังที่พระพุทธองค์ตรัสว่า

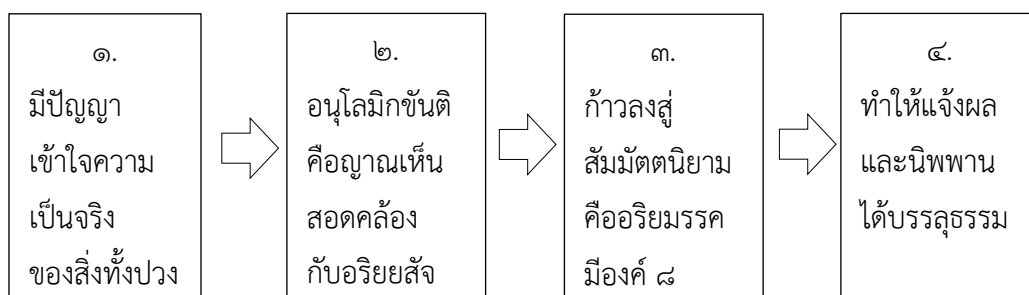
เป็นไปได้ ที่ภิกษุพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวงว่าเป็นของไม่เที่ยง จักประกอบด้วยอนุโลมิกขันติได้

เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ จักก้าวลงสู่สัมมัตตนิยามได้

^{๖๔} คุรยละเอียดใน ส.น. (บาลี) ๑๖/๒๗/๔๒, ส.น. (ไทย) ๑๖/๒๗/๕๔.

^{๖๕} คุรยละเอียดใน วิ.ม. (บาลี) ๔/๑๘/๑๖, วิ.ม. (ไทย) ๔/๑๘/๒๕.

เป็นไปได้ ที่ภิกษุผู้ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม จักทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนุคามิผล หรืออรหัตตผลได้^{๖๖} เขียนเป็นกระบวนการธรรมให้ดูง่ายดังนี้

ตามพระพุทธพจน์นี้ แสดงให้ทราบถึงเงื่อนไขที่ทำให้แจ้งผลและนิพพาน มีเงื่อนไขตามลำดับ ดังนี้

(๑) มีปัญญาเห็นตรงสอดคล้องกับความเป็นจริง เห็นตรงถูกต้องตามกฎเกณฑ์ ธรรมดาของสิ่งทั้งหลาย คือมีปัญญาพิจารณาเห็นว่า สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นของไม่เที่ยง ไม่มีสังขารแม้เพียงสักอย่างที่จะเป็นของเที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ไม่มีสังขารแม้เพียงสักอย่างที่จะเป็นสุข ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา ไม่มีธรรมสักอย่างที่จะเป็นอัตตาตัวตน และมีสภาวะนิพพานเท่านั้นเป็นสุข

(๒) ประกอบด้วยอนุโลมิกขันติ คือ มีปัญญาเห็นสอดคล้องลงกันกับอริยสัจ ๔ เห็นอุปาทานขันธ ๕ โดยความเป็นทุกข์ เห็นต้นเหตุว่าเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ เห็นนิพพานว่าเป็นความดับทุกข์ และเห็นอริยมรรคมีองค์ ๘ ว่าเป็นทางดำเนินให้ถึงความดับทุกข์ สภาวะธรรมต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น ล้วนแต่อิงอาศัยเหตุปัจจัยเกิดขึ้นและเป็นไปอย่างต่อเนื่องเป็นลูกโซ่ ตามกระบวนการปฏิจกสมุปปาท ซึ่งมีอยู่ ๒ สาย คือสายเกิดทุกข์และสายดับทุกข์ แยกแยะเป็นฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ ทุกข์กับเหตุเกิดทุกข์เป็นฝ่ายวิภูฏะ ความดับทุกข์และหนทางให้ถึงความดับทุกข์เป็นฝ่ายวิวิภูฏะ

(๓) ก้าวลงสู่สัมมัตตนิยาม คืออริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นประตูสู่มตธรรม ทำให้เกิดมัคคญาณ มีนิพพานเป็นอารมณ์ ทำลายกิเลสหมดโดยสิ้นเชิง ไม่เกิดขึ้นมาอีก มี ๔ ระดับขั้น ได้แก่ โสดาปัตติมรรค สกทาคามีมรรค อนุคามิมรรค และอรหัตตมรรค

^{๖๖} อจ.ฉก. (บาลี) ๒๒/๔๘/๔๒๐, อจ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๘/๖๒๑-๖๒๒, ว่าด้วยสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง, อจ.ฉก. (บาลี) ๒๒/๔๙/๔๒๐, อจ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๔๙/๖๒๒, ว่าด้วยสังขารทั้งปวงเป็นทุกข์, อจ.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๐๐/๔๒๐, อจ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๐/๖๒๒, ว่าด้วยธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา, อจ.ฉก. (บาลี) ๒๒/๑๐๑/๔๒๐-๔๒๑, อจ.ฉก. (ไทย) ๒๒/๑๐๑/๖๒๓, ว่าด้วยนิพพานเป็นสุข.

(๔) ทำให้แจ้งโศดาปัตติผล สกทาคามิผล อนาคามิผล และอรหัตตผล เข้าถึงวิมุตติ และนิพพาน

ดังนั้น การอธิบายพระพุทธรูปเพื่อให้เกิดผล นำไปสู่การกระทำที่แจ้งโศดาปัตติผล เป็นต้นได้ ต้องให้เข้าใจอริยสัจและก้าวลงสู่อริยมรรค ผู้รับพระธรรมเทศนาในครั้งพุทธกาล ท่านฟังธรรมแล้ว มีความเข้าใจลึกซึ้งถึงอริยสัจและก้าวลงสู่อริยมรรคได้ จึงมีการเปลี่ยนจากปุถุชนเป็นพระอริยเจ้า เลิกทำบาปทั้งปวง มุ่งแต่ทำกุศลให้สมบูรณ์เต็มที่ และทำให้จิตใจผ่องใสจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองเร่าร้อนทั้งหลาย เนื่องจากพระพุทธรูปองค์ทรงทราบจริตอัธยาศัยและอินทรีย์ จึงทรงเลือกพระธรรมเทศนาที่เป็นประโยชน์ต่อบุคคลนั้นเป็นการเฉพาะ เนตติปกรรมมุ่งอธิบายเพื่อให้เข้าใจพระพุทธรูปเหล่านั้นตรงตามพุทธประสงค์

สรุปว่า หลักอริยมรรคมืองค์ ๘ และอริยสัจ ๔ เป็นหลักธรรมสำคัญ พระพุทธรูปองค์ทรงประกาศไว้ตั้งแต่ปฐมเทศนา คัมภีร์เนตติปกรรมก็มุ่งเน้นอธิบายให้เข้าใจหลักธรรมเหล่านี้โดยเฉพาะ โดยในหาระที่ ๑ คือ เทศนาหาระ เป็นการจัดพระพุทธรูปลงในอริยสัจ ๔ ในหาระที่ ๑๖ คือ สมารูปนหาระ เป็นการยกอริยมรรคและกิเลสที่ละได้ขึ้นแสดงให้ชัดเจนเป็นกรณีพิเศษ หาระอื่น ๆ ก็มุ่งขยายหลักธรรมเหล่านี้ให้ละเอียดครบคลุม ในขณะเป็นการอธิบายเนื้อความพระพุทธรูปแยกแยะเป็น ๒ ฝ่ายให้ละเอียด เป็นฝ่ายอริยมรรคกับฝ่ายกิเลส แล้วจึงประกอบลงในอริยสัจ ๔

๔.๔.๒ หลักตรวจสอบคำอธิบายแนวเนตติปกรรม

ในการตรวจสอบคำอธิบายว่าถูกต้องหรือบรรลุผลที่ต้องการหรือไม่นั้น นับว่าเป็นเรื่องยากพอควร เพราะในสมัยพุทธกาล หลักตรวจสอบก็คือการเข้าใจสัจธรรม จนรู้แจ้งแทงตลอดของผู้ฟังนั่นเอง เมื่อรู้แจ้งแทงตลอดแล้ว ก็ได้ละทิ้งความเชื่อหรือการปฏิบัติที่ผิดจากมรรคเสียทั้งหมด มาดำเนินตามมรรคที่พระศาสดาพาดำเนิน สูงสุดคือออกบวชตามพระพุทธรูปเจ้า มีวิถีและอุดมคติตามแบบฉบับพุทธวงศ์ ระดับพื้นฐานก็เป็นอุบาสกอุบาสิกผู้อยู่ใกล้ชิดพระรัตนตรัย มีคุณสมบัติที่ดี ๕ ประการ คือ (๑) มีศรัทธาเชื่อมั่นในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธรูปเจ้า มั่นใจในความจริงที่พระพุทธรูปตรัสรู้และนำมาบอกสอนว่าเป็นจริงอย่างนั้นแน่นอน ไม่เป็นอย่างอื่น เมื่อได้ดำเนินตามที่ทรงสั่งสอน ก็จะได้รับผลตามที่ทรงรับรองไว้ทุกประการ ถึงพระรัตนตรัยเป็นสรณะ (๒) เป็นผู้มีศีล สมาทานรักษาสิกขาบท ๕ ตลอดชีวิต (๓) เลิกถือมงคลตื่นข่าวทุกประเภท มุ่งกรรม ดีชั่ว ถูกผิด สูงต่ำ ถือตามกรรมเป็นหลัก (๔) ทำนุบำรุงพระพุทธรูปศาสนา ดูแลอุปถัมภ์พระภิกษุสามเณรด้วยอาหารบิณฑบาต เป็นต้น (๕) ไม่แสวงหาผู้บริสุทธิเป็นทักษิณานอกพุทธรูปศาสนา^{๖๗}

^{๖๗} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (บาลี) ๒๓/๑๗๕/๑๙๔, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๓/๑๗๕/๒๙๓.

ตามคัมภีร์เนตติปกรณ์^{๖๘} มีวัตถุประสงค์ตามชื่อคัมภีร์ คือเป็นแนวทางสำหรับนำไวเนย สัตว์ไปสู่มรรค ผล นิพพาน ช่วยให้เกิดสัมมาทิฐิ มีความเข้าใจถูกต้องในหลักสัจธรรม อธิบาย แยกแยะธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโศกาน เพื่อเป็นประโยชน์ในการปฏิบัติเพื่อละกิเลส ผู้วิจัยจะสรุป หลักตรวจสอบคำอธิบายโดยอิงตามแนวคัมภีร์เนตติปกรณ์ ดังนี้

๑. จัดหมวดหมู่; อธิบายให้เกิดสัมมาทิฐิ คือ เกิดความเห็นที่ตรงถูกต้องตามความเป็นจริง เพราะพระธรรมที่พระพุทธองค์ทรงแสดงนั้น เป็นการเปิดเผยความจริงที่พระองค์ทรงค้นพบ ธรรมะเป็นสิ่งที่มียู่แล้วอย่างนั้นตามธรรมดา เป็นกฎเกณฑ์ที่มีอยู่อย่างนั้น เป็นความแน่นอนของธรรม และในหลักการปฏิบัติที่ถูกต้องตามแนวอริยมรรคนั้น มีสัมมาทิฐิเป็นหัวหน้า^{๖๙} เมื่อมีความเข้าใจชัดเจนถูกต้องตามหลักสัจธรรมเป็นตัวนำเข้าสู่การปฏิบัติทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็้นทาน ศีล ภาวนา ศีล สมาธิ ปัญญา สมณะ วิปัสสนา การปฏิบัติจะได้ผล เป็นไปเพื่อมีปัญญาเห็นอริยสัจ ทำลายกิเลสได้จริง ถึงวิมุตติที่ไม่กลับกำเริบอีก หากไม่มีสัมมาทิฐิเป็นตัวนำ ก็จะเป็นการปฏิบัติแบบเป็นพิธีตรอง ปฏิบัติแบบลูบลำ เป็นสัลลัพท์ตปราชส ไม่มีผลไปสู่การละกิเลส

สัมมาทิฐินั้นมีอยู่ ๒ ระดับ^{๖๙} คือ

ก. สัมมาทิฐิที่ยังมีอาสวะ เป็นส่วนแห่งบุญ ให้ผลคืออุปี เป็นความเข้าใจชัดเจนในเรื่องเหตุ ผล ดี ชั่ว ถูก ผิด บุญ บาป กุศล อกุศล เรียกรวมว่ากัมมัตสกาตญาณ หรือกัมมัตสกาตสัมมาทิฐิ เนื่องจากเป็นความเห็นถูกต้องระดับที่ได้รับผลเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในโลก จึงเรียกว่าโลกิยะสัมมาทิฐิ แบ่งประเภทเป็นความเห็นตรงถูกต้อง ๑๐ ข้อ ได้แก่

- (๑) ผลวิบากของทานที่ให้แล้ว มีอยู่จริง
- (๒) ผลวิบากของการบูชาที่ทำแล้ว มีอยู่จริง
- (๓) ผลวิบากของมงคลกิริยาต่าง ๆ ที่ทำแล้ว มีอยู่จริง
- (๔) ผลวิบากแห่งกรรมที่ทำดีและทำชั่ว มีอยู่จริง
- (๕) ความเป็นมนุษย์ มีอยู่จริงสำหรับสัตว์อื่น ๆ
- (๖) ความเป็นสัตว์ชนิดอื่น ๆ มีอยู่จริงสำหรับมนุษย์
- (๗) มารดาเป็นผู้มีความพิเศษ สัมมาปฏิบัติหรือมิฉญาปฏิบัติต่อท่านมีผลมาก
- (๘) บิดาเป็นผู้มีความพิเศษ สัมมาปฏิบัติหรือมิฉญาปฏิบัติต่อท่านมีผลมาก
- (๙) สัตว์ตายแล้วเกิดขึ้นทันทีไม่มีสูญ

^{๖๘} บาลีว่า ตตร ภิกขเว สัมมาทิฐิ ปุพฺพคมมา โทติ; ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๓๖/๑๒๑, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๕.

^{๖๙} สัมมาทิฐิ ๒ ระดับและวิธีการปฏิบัติเพื่อให้อริยมรรคเต็มสมบูรณ์ ดูรายละเอียดใน ม.อ. (บาลี) ๑๔/๑๓๖/๑๒๑-๑๒๒, ม.อ. (ไทย) ๑๔/๑๓๖/๑๗๕-๑๗๖.

(๑๐) พระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าผู้ทรงทำให้แจ้งโลกนี้และโลกหน้าด้วยปัญญาอันยิ่งเองแล้วสอนผู้อื่นให้รู้แจ้งก็มีอยู่ในโลก มีอยู่ในโลก

ข. สัมมาทิฏฐิอันเป็นอริยะ ที่ไม่มีอาสวะ เป็นโลกุตตระ เป็นองค์แห่งมรรค เป็นความเห็นถูกต้องตรงตามสัจธรรม สังขารทั้งหลายทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งหลายทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายทั้งปวงเป็นอนัตตา เห็นคล้อยตามอริยสัจ ๔ เรียกว่าสัจจानุโลมิกญาณ มีความเข้าใจเกิดปัญญาระดับที่เป็นปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ฌัมมวิจยสัมโพชฌงค์ สัมมาทิฏฐิ เป็นความเห็นตรงถูกต้องระดับเหนือโลก ทำให้เข้าใจโลกชัดเจน ไม่ติดข้องกับโลกได้ จึงเรียกว่าโลกุตตรสัมมาทิฏฐิ ได้แก่ ความเห็นถูกต้องในอริยสัจ ๔ ได้แก่

- (๑) ญาณในทุกข์
- (๒) ญาณในทุกขสมุทัย
- (๓) ญาณในทุกขนิโรธ
- (๔) ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา

เมื่อมีสัมมาทิฏฐิ เข้าใจชัดเจนถูกต้องในสภาวะต่าง ๆ เห็นว่าเป็นสิ่งไม่ใช่ตัวตน ไม่ใช่สัตว์ ไม่ใช่บุคคล ไม่ใช่เรา ไม่ใช่เขา ไม่ใช่ของเรา ไม่ใช่ของเขา กำหนดแยกแยะได้ชัดว่าอะไรเป็นไร จึงทำ ความเพียรเพื่อละภาวะที่ผิดทั้งหลาย ได้แก่ มิจฉาทิฏฐิ มิจฉาสังกัปปะ มิจฉาวาจา มิจฉากัมมันตะ มิจฉาอาชีวะ ทำความเพียรเพื่อเข้าถึงภาวะที่ถูกต้อง ได้แก่ สัมมาทิฏฐิ สัมมาสังกัปปะ สัมมาวาจา สัมมา กัมมันตะ สัมมาอาชีวะ ความเพียรที่ทำอย่างนี้ เป็นสัมมาวายามะ สติที่ใช้ในการละภาวะที่ผิด และใช้ในการเข้าถึงภาวะที่ถูกต้อง เป็นสัมมาสติ องค์มรรคต่าง ๆ ก็ประชุมรวมลงในสัมมาสมาธิ ดังนั้น เมื่อมีสัมมาทิฏฐิก็มั่นใจได้ว่า จะนำผู้นั้นเข้าสู่มรรค เดินไปทางที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้อย่าง ถูกต้องต่อไป

สัมมาทิฏฐินั้นเกิดจากเหตุ ๒ ประการ คือ ปรัตโฆสะและโยนิโสมนสิการ^{๗๐} และ สัมมาทิฏฐินั้นเมื่อมีธรรม ๕ ประการ คือ ศีล สุตะ สากัจฉา สมณะ วิปัสสนา ช่วยสนับสนุน ก็จะมี เจโตวิมุตติเป็นผล^{๗๑}

หลักตรวจสอบข้อที่ ๑ นี้ กล่าวโดยย่อ คือให้เข้าใจความจริง ๒ ระดับ ได้แก่ (๑) ระดับโลกิยะ ผู้ที่มีความเข้าใจหลักเหตุและผล ความดี ความชั่ว มงคล อวมงคล ทางเจริญ ทางเสื่อม เป็นผู้หนักแน่นในเหตุและผล เหตุมี ผลมี มีความเห็นถูกต้องในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิด ทำดี ได้ดี ทำชั่ว

^{๗๐} ดูรายละเอียดใน อง.ทุก. (บาลี) ๒๐/๑๒๗/๘๓, อง.ทุก. (ไทย) ๒๐/๑๒๗/๑๕๕.

^{๗๑} ดูรายละเอียดใน อง.ปญจก. (บาลี) ๒๒/๒๕/๑๘, อง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๒๕/๓๑-๓๒.

ได้ชั่ว เลิกถือมงคลตื่นข่าว เพื่อป้องกันการตกไปสู่ความเสื่อม (๒) ระดับโลกุตตระ ผู้ฟังมีความเข้าใจ สอดคล้องลงกันกับสังขาร เพื่อจะดำเนินไปสู่ผลขั้นสูงสุดคือวิมุตติอันเป็นแก่นของพรหมจรรย์ต่อไป

หลักตรวจสอบข้อนี้ เป็นใช้หลักการจัดหมวดหมู่และจัดแบ่งพระพุทธรูปในเนตติปกรณ์ โดยเริ่มจากโลกียสูตรและโลกุตตรสูตร ระดับโลกียะเป็นขั้นพื้นฐาน มุ่งให้ละสิ่งไม่ดี มาเจริญคุณงามความดี คือเบื้องต้นให้มีสัมมาทิฐิเพื่อละมิฉฉาทิฐิก่อน แล้วค่อย ๆ พัฒนาขึ้นไปตามลำดับตาม หลักการที่ว่า โลกียสูตรพึงแสดงด้วยสูตร ๒ คือสังกิเลสภาคียสูตรและวาสนาภาคียสูตร, โลกุตตรสูตร พึงแสดงด้วยสูตร ๓ คือ ทัสสนภาคียสูตร ภาวนาภาคียสูตรและอเสกขภาคียสูตร, วาสนาภาคียสูตร ย่อมเป็นไปเพื่อทำลายสังกิเลสภาคียสูตร, ทัสสนภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อทำลายวาสนาภาคียสูตร, ภาวนาภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อสลัดคิณทัสสนภาคียสูตร, อเสกขภาคียสูตรย่อมเป็นไปเพื่อสลัดคิณ ภาวนาภาคียสูตร และย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์คือการอยู่สบายในชาติปัจจุบัน เป็นต้น

๒. เข้าใจพยัญชนะ; อธิบายธรรมหยังสู่ลงอริยสัจ ๔ เพื่อให้เกิดสังจญาณ คือ ญาณในทุกข์ ญาณในทุกขสมุทัย ญาณในทุกขนิโรธ ญาณในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ทำให้เข้าใจ ชัดเจนถึงสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นสิ่งแท้ เป็นสิ่งที่เป็นอย่างนั้น ไม่เป็นอย่างอื่นจากความเป็นอย่างนั้น ได้แก่ ทุกขสัจ สมุทัยสัจ นิโรธสัจ และมีคคสัจ ไม่มีตัวตน ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีผู้หญิง ไม่มีผู้ชาย ไม่มีเรา ไม่มีเขา ไม่มีใคร ไม่มีของเรา ไม่มีของเขา ไม่มีของใคร เพื่อถอนสังโยชน์ ๓ ได้แก่ สักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส เป็นเหตุทำให้เกิดโศดาปัตติมรรค เข้าถึงโศดาปัตติผลเป็นต้นต่อไป

อธิบายให้เข้าใจกิจต่ออริยสัจต่อละข้อ เป็นกิจจญาณ และการทำกิจในอริยสัจได้สำเร็จ สมบูรณ์ครบถ้วน เป็นกตญาณ จะเป็นพระอรหันต์ ผู้สมบูรณ์แบบ เป็นอุดมบุรุษ จบกิจในพระศาสนา ได้ญาณ ๑๒ ในอริยสัจ ๔ อริยสัจละ ๓ รอบ รู้จบครบถ้วนเรียบร้อยแล้ว เป็นอุดมคติของพุทธบริษัท ทั้งหลาย สรุปดังตาราง

ตารางที่ ๔.๑๔ แสดงอริยสัจ ๔ กิจหน้าที่ และญาณ

ทุกขอริยสัจ	ทุกขสมุทัยอริยสัจ	ทุกขนิโรธอริยสัจ	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	ญาณ
นี้ทุกขอริยสัจ	นี้ทุกขสมุทัยอริยสัจ	นี้ทุกขนิโรธอริยสัจ	นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ	สังจญาณ
ทุกขอริยสัจนี้ ควรกำหนดรู้	ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้ ควรละ	ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ ควรทำให้แจ้ง	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจนี้ ควรเจริญ	กิจจญาณ
ทุกขอริยสัจนี้ เราได้กำหนดรู้แล้ว	ทุกขสมุทัยอริยสัจนี้ เราละได้แล้ว	ทุกขนิโรธอริยสัจนี้ เราได้ทำให้แจ้งแล้ว	ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา อริยสัจนี้ เราได้เจริญแล้ว	กตญาณ

หลักตรวจสอบข้อนี้ เป็นแก่นของคัมภีร์เนตติปกรณ์ที่ต้องการอธิบายให้เข้าใจரியสัจ ๔ ที่ประกอบอยู่ในพระพุทธพจน์นั้น ๆ เมื่อเข้าใจரியสัจ ๔ แล้วหยั่งลงสู่อริยมรรคมีองค์ ๘ จะทำให้เป็นพระอริยเจ้า เข้าถึงพระสัทธรรมได้ ถึงแม้พระพุทธพจน์จะมีพยัญชนะมากมายหลากหลายอย่างไรก็ให้อธิบายลงไปทีจุดเดียวกัน ไม่ให้ขัดกับหลักนี้ ใช้หลักเทศนาหาระเป็นเบื้องต้น ลงท้ายด้วยสมาโรปนหาระ วิเคราะห์ ตรวจสอบและอธิบายให้ละเอียดพิสดารด้วยหาระอื่น ๆ

๓. เข้าใจอรรถะ; อธิบายแยกสังกิเลสธรรมและโวทานธรรม เพื่อให้เกิดความรู้ชัดเจนถึงธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เป็นธรรม ๒ ฝ่าย ฝ่ายวิภูษากับฝ่ายวิวิภูษะ ฝ่ายอกุศลกับฝ่ายกุศล ฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโวทาน ฝ่ายผิดกับฝ่ายถูก ฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์ เป็นต้น เห็นชัดอานิสงส์ของการดำเนินตามมรรคที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไว้ว่า เป็นธรรมละกิเลสอันเป็นฝ่ายตรงข้ามเป็นเครื่องนำออกจากทุกข์ได้อย่างแท้จริง

หลักตรวจสอบข้อนี้ เป็นหลักในการอธิบายอรรถะของพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ คือใช้หลักทิสาลอจนนัยในการส่องดูแนวทางของธรรม อังกุสนัยเชื่อมโยงหลักธรรมที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกัน แล้วนำออกแสดงให้ชัดเจนด้วยนันทิยาวิภูษณนัย ตีบุกขลนัย และสีหวิกกีหิตนัย

๔. สรุปความ; อธิบายแยกความจริงและหลักปฏิบัติอย่างชัดเจน อธิบายชี้ชัดให้ทราบทั้งหลักความจริงที่เป็นอย่างนั้น ไม่มีการเปลี่ยนแปลง พระพุทธองค์ได้ทรงรู้แจ้งแทงตลอดความเป็นจริงเหล่านั้นแล้ว ก็นำมาบอก แสดง บัญญัติ ตั้งขึ้น เปิดเผย กระทำให้ง่าย ทรงชี้แจงขยายความเข้าใจชัดด้วยแง่มุมที่หลากหลาย และอธิบายหลักปฏิบัติ เพื่อให้เข้าใจชัดเจนว่า เมื่อความจริงเป็นเช่นนั้นแล้ว พุทธบริษัทควรปฏิบัติตัวอย่างไร ควรดำเนินชีวิตอย่างไร จึงจะถูกต้อง เหมาะสม ถึงเป้าหมายสูงสุดได้ หลักความจริงและหลักปฏิบัติ สามารถอธิบายได้นัย เช่น

(๑) มัชฌิมนธรรมเทศนา กับ มัชฌิมาปฏิปทา

ก. **มัชฌิมนธรรมเทศนา** คือพระธรรมเทศนาที่ทรงแสดงหลักธรรมอย่างเป็นกลางพอดี ถูกต้อง เหมาะสมกับธรรม ไม่มีตัวตน ไม่มีสัตว์บุคคลเข้าไปเกี่ยวข้อง เป็นการแสดงแต่หลักธรรมล้วน ๆ ทั้งด้านเหตุและผล ด้านเกิดและด้านดับ หลักที่ลึกซึ้งคือหลักอทิปปัจจยตาปฏิบัติจสมุปปาท เป็นการแสดงอวิชาเป็นต้น เป็นสภาวะธรรมแต่ละอย่าง ๆ ที่มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นของว่างเปล่าจากความเที่ยง ว่างเปล่าจากความสุข ว่างเปล่าจากตัวตนสัตว์บุคคล เป็นเหตุปัจจัยให้เกิดผลคือสังขารทั้งหลาย ได้แก่ ปุณฺณาสังขารบ้าง อปุณฺณาสังขารบ้าง อาเนญยาสังขารบ้าง ซึ่งเป็นสภาวะธรรมที่มีลักษณะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน เป็นของว่างเปล่าจากความเที่ยง ว่างเปล่าจากความสุข ว่างเปล่าจากตัวตนสัตว์บุคคล เช่นเดียวกัน เหตุและผลที่ไร้ตัวตนเช่นนี้ เป็นกระแสธรรมต่อเนื่องเป็นกองทุกข์ คือขันธ ๕ ที่ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หลักมัชฌิมนธรรมเทศนาคือ มุ่งแสดงความจริงตรงตามธรรมล้วน ๆ เพื่อให้ละความเห็นผิดเกี่ยวกับความเกิดและความดับของชีวิตและ

โลกทั้งหมด ซึ่งมีอยู่ ๒ ข้าง คือสัสตทิกฎกับอุจเฉททิกฎ เมื่อเห็นสิ่งต่าง ๆ เกิดขึ้นเมื่อมีเหตุ ก็จะละอุจเฉททิกฎ เมื่อเห็นสิ่งต่าง ๆ ดับไปเมื่อหมดเหตุ ก็จะละสัสตทิกฎได้^{๗๒} เพราะสัสตทิกฎกับอุจเฉททิกฎ ทำให้เข้าสู่หลักการประพัตติพรหมจรรย์ไม่ได้^{๗๓}

สัสตทิกฎ เห็นว่ามีตัวตนเที่ยงแท้ถาวร คงที่อยู่ตลอดไป ตัวตนนี้ ไม่มีวันตาย ไม่มีวันสูญสลาย ไม่ว่าจะมื่ออายุชนิดใดก็ไม่สามารถทำลายตัวตนนี้ได้ เมื่อเห็นผิดดังนี้ การอยู่ประพัตติพรหมจรรย์ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า เพื่อให้เกิดอริยมรรคขึ้น เพื่อทำลายกิเลส ให้หมดสิ้นกองทุกข์ก็ไม่มีประโยชน์ เพราะทำลายอัตตาตามความเห็นนี้ไม่ได้

อุจเฉททิกฎ เห็นว่ามีตัวตนขาดสูญ เมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วตัวตนก็สูญสลายไปโดยไม่ต้องอาศัยอายุหรือเครื่องมือใด ๆ ทั้งสิ้น การอยู่ประพัตติพรหมจรรย์ตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ก็ไม่มีประโยชน์ใด ๆ ต่อการละกิเลส ให้หมดทุกข์ เพราะอย่างไรเสีย ก็ไม่ต้องมีอัตตาอยู่แล้ว อัตตาสูญไปแล้วตามความเห็นผิดแนวนี

ข. มัชฌิมาปฏิปทา คือ ทางดำเนินที่พอดี ถูกต้อง เหมาะสมกับเป้าหมายที่ตั้งเอาไว้ ได้แก่ อริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นปฏิปทาที่ทำให้เกิดญาณปัญญา เป็นไปเพื่อความสงบระงับ เพื่อความรู้ อะไรเป็นอะไรให้ชัดเจน เพื่อความตรัสรู้ร้อยสัจ ๔ และเพื่อทำให้แจ้งพระนิพพาน หลักมัชฌิมาปฏิปทานี้ แสดงให้เห็นชัดทางดำเนินโดยมีสัมมาทิฎฐิเป็นตัวนำ เพื่อละทางดำเนินที่ผิดพลาด ไม่เป็นไปเพื่อประโยชน์ต่อเป้าหมายสูงสุด ทางผิดพลาดมีอยู่ ๒ ทาง คือกามสุขัลลิกานุโยค การประกอบความสุขมัวเมาหมกมุ่นอยู่กับกามสุข อันเป็นของชั้นต่ำ เป็นทางเศร้าหมองมืดมัว กตถวงจิต ไม่อาจยกจิตให้สูงขึ้นได้ เป็นการจมอยู่ ไม่ได้เริ่มการดำเนิน เป็นการปฏิบัติที่ล่าหลังอยู่ และอัสถกิลมถานุโยค การกระทำตนให้ลำบากโดยเปล่าประโยชน์ด้วยอำนาจความเห็นผิด ทำให้กายลำบากและเสียเวลาทิ้งไปเฉย ๆ โดยไม่อาจละกิเลสได้ ไม่ได้เป็นไปเพื่อนิพพาน เป็นการปฏิบัติที่แล่นเลยไป

(๒) หลักปัจฉิมโอวาท โอวาทครั้งสุดท้ายของพระบรมศาสดาที่ทรงประทานแก่พระสาวกทั้งหลายมีว่า “ภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ เราขอเตือนเธอทั้งหลาย สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด”^{๗๔} พระพุทธพจน์นี้ พระพุทธองค์ทรงรวบรวมย่อโอวาททั้งหมดที่ทรงตักเตือนพร่ำสอนพุทธบริษัทตลอด ๔๕ พรรษา ลงในเรื่อง

^{๗๒} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๑๕/๑๘, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑๕/๒๔.

^{๗๓} ดูรายละเอียดใน ส.นิ. (บาลี) ๑๖/๓๕/๕๙, ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๓๕/๗๕.

^{๗๔} ที.ม. (บาลี) ๑๐/๒๑๘/๑๓๕, ที.ม. (ไทย) ๑๐/๒๑๘/๑๖๖.

ความไม่ประมาทเพียงบทเดียวเท่านั้น เพื่อให้เร่งทำกิจให้สำเร็จก่อนที่ศาสนธรรมคำสอนจะอันตรธานหายไปจากโลกมนุษย์ ในโอวาทนี้ ประกอบด้วยหลักความจริงกับหลักปฏิบัติ ดังนี้

ก. วัยธมมา สงฺขารา สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไปเป็นธรรมดา เป็นการอธิบายให้เข้าใจความจริงว่า สังขารทั้งหลายมีความเสื่อมไป สิ้นไป หมดไป สลายหายไป สูญไป เป็นสภาพธรรมดา ชีวิตของพุทธบริษัททุกคน จะหมดไป สิ้นไป สลายหายไป สิ่งที่มีทุกอย่าง สุขภาพที่สมบูรณ์แข็งแรง ลาก ยศ ชื่อเสียง แม้มลมหายใจเข้าและลมหายใจออก จะหมดไป สิ้นไป สลายหายไป จนกระทั่งพระธรรมคำสอนที่ดีเลิศนี้ที่อยู่เป็นศาสดาแทนพระองค์ ก็มีระยะเวลาจำกัด ต้องหมดไป สิ้นไป สลายหายไป ส่วนนี้แสดงความจริง เพื่อให้เกิดความสังเวช กระตุ้นเตือนสติ ให้เป็นผู้ไม่ประมาทจะได้ไม่พลาดโอวาทแห่งความเจริญงอกงาม

ข. อุปปมาเทน สมปาเทถ เธอทั้งหลายจงทำหน้าที่ให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด เป็นการอธิบายให้เข้าใจหลักการปฏิบัติ การดำเนินชีวิตที่ถูกต้องนั้น ให้เป็นอยู่อย่างไม่ขาดสติ มีสติประกอบอยู่เสมอ อาศัยความไม่ขาดสตินี้ เร่งทำสิ่งอันเป็นประโยชน์ให้เสร็จสมบูรณ์ ทำกิจที่ควรทำ กิจที่ควรเร่งทำคือกิจหน้าที่ในอริยสัจ ๔ เมื่อทำกิจเหล่านี้แล้ว เป็นอันเสร็จงาน จบสมบูรณ์ได้ ไม่ต้องกลับมาทำอีก

หลักการตรวจสอบข้อนี้ เป็นข้อสรุปเพื่อให้การศึกษาพระพุทธรูปพจน์นั้น มีประโยชน์อย่างเต็มที่ต่อผู้ศึกษา ได้ทั้งความเข้าใจความเป็นจริงในประเด็นต่าง ๆ และได้ฝึกฝนพัฒนาตนเองให้เจริญก้าวหน้าไปในทางธรรม

๔.๔.๓ ความรู้พื้นฐานที่จำเป็น

เพื่อให้การอธิบายพระพุทธรูปพจน์ตามแนวคิดตีปกรณ สามารถนำไปใช้ได้จริง และสามารถอธิบายเชื่อมโยงตามหลักการต่าง ๆ ได้ผลดี จากการศึกษาวิจัยมาตามลำดับ ผู้วิจัยพบว่า ผู้ศึกษาควรมีความรู้พื้นฐานในด้านต่าง ๆ ดังนี้

(๑) **ภาษาบาลี** คือ ความรู้หลักภาษาบาลีทั้งด้านไวยากรณ์และคำแปล ถือเป็นความรู้พื้นฐานเบื้องต้น เนื่องจากพระพุทธรูปพจน์อยู่ในรูปภาษาบาลี ผู้ศึกษาจึงต้องมีความรู้หลักไวยากรณ์บาลีและคำแปลพอสมควร ในด้านลิงค์ วจนะ วิภัติ บทราม บทอาขยาต เป็นต้น ผู้ที่มีความรู้ด้านภาษาบาลีเป็นอย่างดี จะเป็นประโยชน์ในการนำมาอธิบายด้านพยัญชนะ ตามหลักหาระ ๑๖ และในการตีความองค์ธรรมที่แสดงด้วยบทนั้น ๆ

(๒) **ปรมัตถธรรม** คือ ความรู้ด้านสภาวะธรรมที่ถูกแสดงด้วยบทนั้น ๆ ความรู้พื้นฐานด้านนี้ อาจศึกษาจากคัมภีร์ฝ่ายอภิธรรม เช่น คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น เพื่อให้เข้าใจสภาวะธรรม ได้แก่ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ที่ถูกแสดงไว้ด้วยชื่อบัญญัติต่าง ๆ แยกเป็นชั้นธ आयตนะ ธาตุ อินทรีย์

สัจจะ ปฏิจจนูปบาท สติปัญญา อริยมรรค เป็นต้น ผู้ที่มีความรู้ด้านปรมัตถธรรม จะสามารถเข้าใจ เนื้อความที่มีอยู่บทพญชณะนั้น ๆ นำมาเชื่อมโยงการอธิบายด้วยหลักหาระ นำออกแสดงด้วยนัย ต่อไปได้ดี ทำให้สภาวะธรรมไม่คลาดเคลื่อน

(๓) **เนตติปกรณ** คือ ความรู้ในหลักหาระ ๑๖ นัย ๕ และสาสนปัญญา สำหรับจัดหมวดหมู่และอธิบายพระพุทพจนทั้งด้านพญชณะและอรรถะ ศึกษาตัวอย่างที่ท่านพระมหา กัจจายนเถระยกมาแสดงในคัมภีร์เป็นอย่างดี ผู้มีความรู้หลักการในคัมภีร์เนตติปกรณได้ดี จะสามารถ อธิบายพระพุทพจนที่ทรงแสดงไว้โดยย่อให้กว้างขวางพิสดาร เห็นความเชื่อมโยงต่อเนื่องเป็นระบบ ของหลักธรรมได้อย่างชัดเจน

(๔) **พระไตรปิฎกและอรรถกถา** คือ ความรู้เรื่องพระไตรปิฎก อันเป็นที่รวบรวม คำสั่งสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทเจ้า ต้องเคยได้ศึกษามาพอสมควร โดยเฉพาะในพระ สุตตันตปิฎก เพราะมีการแสดงพระธรรมเทศนาไว้หลายนัย ด้านเนื้อหา มีทั้งขนาดยาว ขนาดปาน กลาง ขนาดสั้น ด้านหลักธรรมมีทั้งเกี่ยวกับเรื่องขันธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจนูปบาท สติปัญญา อริยมรรค เป็นต้น และได้ศึกษาคำอธิบายในอรรถกถาและฎีกา ผู้ที่มีความรู้ใน พระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกา เมื่อเข้าใจหลักการในเนตติปกรณเพิ่มเติม ก็จะเชื่อมโยงได้ไม่ยากนัก สามารถอธิบายได้ละเอียดลึกซึ้ง ยกพระพุทพจนต่าง ๆ มาอ้างอิงได้อย่างกว้างขวางและมีหลักการ

(๕) **หลักธรรมสำคัญ** คือ มีความเข้าใจหลักธรรมที่เป็นโครงสร้างในคำสอนของ พระอรหันตสัมมาสัมพุทเจ้า หลักธรรมพระพุทเจ้าทั้งหลายทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง เป็น หลักธรรมที่ทรงประกาศแก่สาวกทั้งหลาย ได้แก่ อริยสัจ ๔ อริยมรรคมีองค์ ๘ และหลักธรรมอื่น ๆ ที่ จำเป็น เมื่อศึกษาหลักธรรมใด ๆ ก็ต้องจัดสงเคราะห์ลงในสัจจะ ๔ เพื่อความสะดวกในการอธิบาย เชื่อมโยงให้ครอบคลุม นำไปสู่การปฏิบัติดำเนินตามอริยมรรคเพื่อละกิเลสต่อไป โครงสร้างหลักธรรม นั้น หากทรงจำด้วยทบาทได้ด้วยก็จะมีประโยชน์ โดยทรงจำจากบาลีธัมมจักกัปปวัตตนสูตรเป็นต้น ก็ได้

สรุปว่า หลักการในคัมภีร์เนตติปกรณ แม้จะมีอธิบายไว้อย่างเป็นระบบ มีคำจัดความ ชัดเจน มีการอธิบายรายละเอียด และยกตัวอย่างจากพระพุทพจนมาประกอบแล้วก็ตาม ถึงอย่างนั้น ก็ยังมีความยากลำบากในการศึกษา ผู้ต้องการศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทพจนตามแนว เนตติปกรณให้ได้รับประโยชน์อย่างเต็มที่ จำต้องมีความรู้พื้นฐานตามสมควรดังที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ เอาไว้

๔.๕ สรุป

จากที่ได้ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวคิดตีพิมพ์มาตามลำดับ สรุปความว่า เนตตีพิมพ์เป็นวิธีการอธิบายให้เข้าใจสังขารธรรมคืออริยสัจ ๔ ที่พระพุทธรูปทรงประกาศไว้ในพระพุทธรูปต่าง ๆ และเข้าใจหลักปฏิบัติเพื่อการละกิเลสคืออริยมรรค ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่าอะไรเป็นอะไร อะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นเหตุเกิดทุกข์ อะไรเป็นความดับทุกข์ อะไรเป็นหนทางให้ถึงความดับทุกข์ อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นผล อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรเป็นฝ่ายวิภูฏะ อะไรเป็นฝ่ายวิวิภูฏะ เกิดเป็นสัมมาทิฐิ ละความเห็นผิดในสังขารธรรม ละความลัษณสังสัย ละการปฏิบัติที่นอกแนวอริยมรรคทั้งหมด นำเข้าสู่สโตปาตติมรรค หยั่งลงสู่พระศาสนาได้สรุปตามประเด็นต่าง ๆ ที่ได้ทำการวิจัยมาตามลำดับดังนี้

๑. หลักหาระ ๑๖ มีรายละเอียดการทำความเข้าใจด้านพยัญชนะที่สมบูรณ์ครบถ้วนเพียงพอต่อความเข้าใจเนื้อความอย่างถูกต้อง การอธิบายพยัญชนะในพระพุทธรูปทั้งหมดล้วนจัดอยู่ในหาระ ๑๖ เหล่านี้ได้ การอธิบายนั้นมีการทวนสอบความเข้าใจในแต่ละหาระอยู่เสมอว่า พระพุทธรูปนั้นเป็นหลักธรรมเดียวกัน อิงกันไปมา ป้องกันความเข้าใจที่หลุดออกนอกแนวอริยสัจ ๔ ทุกหาระแม้จะมีรายละเอียดต่างกัน แต่ก็มีวัตถุประสงค์คืออธิบายหลักธรรมอันเดียวกัน เพียงแต่อธิบายจากย่อให้กว้างขวางพิสดารออกไปเท่านั้น แม้จะอธิบายละเอียดพิสดารออกไปมากเพียงใด ก็เป็นหลักธรรมเดียวกับที่แสดงไว้โดยย่อตนเอง รูปแบบการอธิบายที่เป็นระบบเช่นนี้ ช่วยป้องกันการอธิบายหลุดออกนอกกรอบ เป็นรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปจากย่อให้ละเอียดพิสดารอย่างเป็นระบบ โดยมีหลักธรรมสำคัญที่เอาไว้กำกับอธิบายด้านพยัญชนะ ได้แก่ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท โพธิปักขิยธรรม การละกิเลส ชันธ์ आयตนะ ธาตุ อินทริย์ เน้นอธิบายลงสู่อริยสัจ ๔ และอริยมรรคเพื่อนำเข้าสู่สโตปาตติมรรคเป็นหลัก

๒. หลักนัย ๕ เป็นการอธิบายพระพุทธรูปที่พิเศษเพิ่มเติมจากหลักหาระ เมื่อเข้าใจหลักธรรมไม่ออกนอกกรอบอริยสัจ ๔ และเข้าใจการปฏิบัติตามแนวอริยมรรคมีองค์ ๘ เท่านั้นจึงจะละกิเลสได้จริงตามที่อธิบายในหลักหาระแล้ว ก็ใช้นัยในการอธิบายแยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ละเอียด ฝ่ายที่ ๑ คือธรรมฝ่ายโฆทาน ได้แก่ ธรรมฝ่ายอริยมรรคที่ต้องทำให้เจริญองกามขึ้น ฝ่ายที่ ๒ คือธรรมฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ ธรรมที่ต้องทำให้หมดสิ้นสูญไป แม้จะอธิบายด้วยนัยที่ต่างกัน ๓ นัยคือ นันทิยาวิภูฏานัย ติปุขลนัย และสีหวิกิพิตนัย ก็เชื่อมโยงถึงกันได้ เข้าใจหยั่งลงสู่สิ่งเดียวกัน เพราะสังขารธรรมต้องเป็นหนึ่งเดียวเท่านั้น จะแตกต่างกันไปไม่ได้ เพียงแต่ต้องเลือกนำวิธีการมาใช้ให้เหมาะสม การสังเกตหรือนำมาใช้ ให้ดูเนื้อหาเทียบกับมูลบท ๑๘ พระพุทธรูปที่ต้องการอธิบายมีเนื้อหาเข้ากับมูลบทใดก็นำมาอธิบายตามแนวของนัยนั้น ๆ การอธิบายด้วยหลักนัยนี้ ทำให้เข้าใจเหตุผลของการแสดงธรรมของพระพุทธรูปได้มากขึ้น ช่วยให้แยกแยะได้ชัดระหว่างสังกิเลสธรรมกับ

โหวทานธรรม ทราบธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เป็นฝ่ายอกุศลธรรมกับฝ่ายกุศลธรรม ฝ่ายมิจฉัดตะกับ ฝ่ายสัมมัตตะ ฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ ฝ่ายอวิชชากับฝ่ายวิชา ฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์เป็นต้น มีความชัดเจนในภาวะเทพธรรมและปหาตัพพะธรรม จนถึงที่สุดของหลักธรรมคือความหลุดพ้น

๓. หลักศาสนบัญญัติ เป็นการจับหมวดหมู่พระพุทธรูปทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาเป็นหลัก ทำให้เข้าใจถึงระดับของพระธรรมเทศนาที่แสดงให้เหมาะสมกับคนแต่ละระดับ บุคคลที่ปฏิบัติให้ถูกต้องอยู่ในระดับโลกกับคนที่จะปฏิบัติระดับเหนือโลก ก็ต้องมีธรรมที่แตกต่างกัน การแสดงพระธรรมเทศนามีทั้งแบบรุนแรง ชี้โทษของทุจริตประการต่าง ๆ หรือแบบปลอบประโลมให้ปลื้มปีติอยู่ในความดี หรือแสดงผสมกัน ทำให้เข้าใจการฝึกคนมีหลายรูปแบบ พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ฉลาดในการฝึกเวไนยสัตว์ จึงใช้เครื่องมือคือพระธรรมเทศนาที่หลากหลาย

๔. ประเด็นทั่วไป แก่นของเนตติปกรณ์นั้นคือต้องการนำเวไนยสัตว์ให้เข้าสู่พระสัทธรรม มุ่งให้เป็นพระโสดาบันเป็นเบื้องต้นก่อน เพื่อเป็นหลักประกันว่าจะเข้าถึงจุดสูงสุดคือพระนิพพานในภายหน้าแน่นอน หลักตรวจสอบคำอธิบายตามแนวเนตติปกรณ์ พิจารณาโดยการทำให้เกิดสัมมาทิฏฐิ ๒ ระดับ มีความเข้าใจพระพุทธรูปด้วยพยัญชนะและอรรถะดี ได้รู้ความจริงและได้หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง การจะศึกษาและอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์ได้อย่างชัดเจน ต้องมีความรู้พื้นฐานที่จำเป็นเพียงพอ

สรุปความว่า รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนตติปกรณ์ มุ่งเพื่อให้เข้าใจเนื้อความของพระพุทธรูปนั้น ๆ ให้ชัดเจน ทำให้ทราบว่า ผู้รับพระธรรมเทศนาในครั้งพุทธกาลมีความเข้าใจลึกซึ้งอย่างไร จึงเกิดปัญญารู้แจ้งสัจธรรม จนกระทั่งสามารถบรรลุธรรมได้ เปลี่ยนจากปุถุชนผู้ไม่ได้สติ เป็นอริยสาวกผู้ได้สติแล้ว เปลี่ยนความเห็น ความคิด คำพูด การกระทำ และการดำเนินชีวิตจากเดิมไปโดยสิ้นเชิง เมื่อมีความเข้าใจในธรรมชัดเจนแล้ว จะได้ประกอบความเพียรที่เหมาะสม เจริญเพิ่มพูนธรรมที่ควรเจริญ ละธรรมที่ควรละต่อไป เป็นรูปแบบการอธิบายทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ หากอธิบายตามรูปแบบในเนตติปกรณ์นี้ ทำให้เกิดความมั่นใจได้ว่า

๑. พยัญชนะไม่ผิดพลาด เพราะต้องนำไปพยัญชนะเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกที่ขึ้นสู่การสังคายนา หากบาลีไม่ตรงกันก็ต้องทิ้งไป ถือเอาเฉพาะบทพยัญชนะที่ตรงกับพระไตรปิฎกเท่านั้น ทำให้หมดความสับสนด้านพยัญชนะว่า พยัญชนะใดถูกหรือผิด เหมาะหรือไม่เหมาะ เพราะมีการตรวจสอบด้วยยุดติหาระ แยกแยะบทด้วยวิจยหาระ วิเคราะห์ศัพท์ด้วยจตุพยุหหาระ เป็นต้น

๒. อรรถะไม่ผิดพลาด เพราะมีการสงเคราะห์ ตรวจสอบ ทวนสอบ ให้ลงกันได้กับหลักธรรมสำคัญ มีรายละเอียดดังนี้

๒.๑ ไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ เพราะมีการสงเคราะห์ ตรวจสอบ และทบทวน ความเข้าใจในเทศนาทศและยุดติหาระเป็นต้น

๒.๒ ไม่ออกนอกแนวกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุปปาท ซึ่ง ประกอบด้วย ๒ สายเท่านั้น คือ สมุทวาระกับนิโรธวาระ เพราะมีการตรวจสอบและสงเคราะห์ด้วย ยุดติหาระและโอตรณหาระเป็นต้น

๒.๓ ไม่ออกนอกแนวการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ เนื่องจากเป็น อริยสัจข้อที่ ๔ และเป็นเรื่องที่ต้องยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษในสมาโรปนหาระ

๒.๔ ไม่มีเรื่องอวดตาดำตนเข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นแต่สภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุ ปัจจัย เพราะมีการสงเคราะห์หลักธรรมในโอตรณหาระเป็นต้น

๒.๕ สามารถละกิเลสได้อย่างแน่นอน เริ่มต้นจากการละความเห็นผิดในสิ่งที่มี อยู่จริง ความลัษเลสขัยในธรรม และการปฏิบัติที่ออกนอกแนวอริยมรรคทั้งหลาย คือ ละสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส มุ่งนำเข้าสู่โสดาปัตติมรรค

คัมภีร์เนตติปกรณ์จึงประกอบด้วยรูปแบบที่สามารถอธิบายเนื้อความแห่งธรรม คืออริยสัจ ๔ ที่มีอยู่ในพระพุทธพจน์ให้เข้าใจได้อย่างชัดเจน จากระดับย่อ ๆ ขยายออกไปให้ละเอียดกว้างขวาง พิสดารอย่างเป็นระบบ สมเป็นคัมภีร์ที่รจนาโดยพระมหากัจจายนเถระ ผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้าน เป็นผู้สามารถอธิบายเนื้อความแห่งธรรมโดยย่อให้พิสดารโดยแท้

บทที่ ๕

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัยเรื่อง การศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ ที่ผู้วิจัยได้ดำเนินการมาตามลำดับนี้ เป็นงานวิจัยเชิงเอกสารและเชิงพรรณนา มีวัตถุประสงค์ในการศึกษาวิจัย ๓ ข้อ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ์ (๒) เพื่อศึกษารูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ (๓) เพื่อวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ สรุปผลการวิจัยและมีข้อเสนอแนะ ดังต่อไปนี้

๕.๑ สรุปผลการวิจัย

ในงานวิจัยนี้ มีการศึกษาวิจัยตามลำดับ คือ บทที่ ๒ ศึกษาคัมภีร์เนตติปกรณ์โดยละเอียด บทที่ ๓ รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ บทที่ ๔ วิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ สรุปผลการวิจัยไปตามลำดับเนื้อหา ดังนี้

๕.๑.๑ คัมภีร์เนตติปกรณ์

เนตติปกรณ์เป็นคัมภีร์สำหรับนำเวไนยสัตว์เข้าสู่พระสัทธรรม นำไปสู่มรรค ผล นิพพาน แสดงหลักการอธิบายพระพุทธพจน์ทั้งด้านพยัญชนะและด้านอรรถะอย่างเป็นระบบ ช่วยให้เข้าใจสังขธรรมได้อย่างถูกต้องตรงตามพุทธประสงค์

ก. ความเป็นมาของคัมภีร์

คัมภีร์เนตติปกรณ์นี้มีมาตั้งแต่สมัยพุทธกาล รจนาโดยพระมหากัจจายนเถระ ผู้ได้รับเอตทัคคะในด้านการอธิบายเนื้อความของพระพุทธพจน์โดยย่อให้พิสดาร พระพุทธองค์ทรงอนุโมทนาขึ้นสู่การสังคายนาครั้งที่ ๑ เป็นคัมภีร์ที่เกิดจากพระพุทธพจน์ พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์ เป็นต้นได้ใช้เป็นแนวทางการอธิบายพระพุทธพจน์สืบมา

ข. โครงสร้างของคัมภีร์

คัมภีร์เนตติปกรณ์มีโครงสร้างของเนื้อหาอย่างเป็นระบบและรัดกุม มีการสรุปประมวลเนื้อหาทั้งหมดไว้ก่อนและขยายความให้ละเอียดไปตามลำดับ แบ่งออกเป็น ๔ ตอน คือ

๑. สังคหواره แสดงสรุปประมวลเนื้อหาโดยย่อของคัมภีร์ไว้ทั้งหมด โดยแบบแผนที่ใช้ในการอธิบายพระพุทธพจน์ ได้แก่ ทหาระ ๑๖ สำหรับอธิบายด้านพยัญชนะ นัย ๕ สำหรับอธิบายด้าน

อรรถะ และมูลบท ๑๘ ในการพิจารณาสังกิเลสธรรมและโวทานธรรม เมื่อนำความรู้ด้านอรรถะและพยัญชนะทั้ง ๒ นี้มาประกอบกับเข้าแล้ว จึงอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามความเหมาะสมต่อไป

๒. อุทเทสวาระ แสดงหัวข้อที่ตั้งขึ้นไว้เป็นอุทเทสเพื่อจะนำไปขยายความต่อไป ได้แก่ ชื่อของหาระทั้ง ๑๖ มีเทศนาหาระเป็นต้น นัย ๕ มีนันทิยาวิภูฏนนัยเป็นต้น และมูลบท ๑๘ โดยแยกเป็น ๒ ฝ่าย มูลบทที่เป็นฝ่ายโวทาน ๙ มีสมณะวิปัสสนาเป็นต้น และมูลบทที่เป็นฝ่ายสังกิเลส ๙ มีตัณหา อวิชชาเป็นต้น

๓. นิทเทสวาระ แสดงความหมายของหัวข้อที่ตั้งขึ้นไว้ในอุทเทสทั้งหมดโดยสังเขป ให้คำจำกัดความและอธิบายลักษณะของหาระ ๑๖ นัย ๕ อธิบายวิธีการนำไปใช้ในการอธิบายพระพุทฺธพจน์ตามลำดับ ดังนี้

พระพุทฺธพจน์ -> หาระ ๑๖ -> ทิสาลอจนนัย -> อังกุสนัย -> นัย ๓ มีนันทิยาวิภูฏนนัยเป็นต้น -> อธิบายพระพุทฺธพจน์

และในนิทเทสวาระนี้ได้จำแนกพยัญชนะและอรรถะให้ละเอียดเพิ่มเติมอีก เป็นกลุ่มพยัญชนะ ๖ มีอักษรเป็นต้น กลุ่มอรรถะ ๖ มีสังกาศนาเป็นต้น เมื่อประกอบกลุ่มพยัญชนะ ๖ และกลุ่มอรรถะ ๖ เข้ากับหาระ ๑๖ และนัย ๕ รวมเป็นแบบแผนการอธิบายพระพุทฺธพจน์ทั้งหมด ๓๓๓ อย่าง คือ (๑) ฝ่ายอรรถะ ๙ ได้แก่ กลุ่มอรรถะ ๖ กับนันทิยาวิภูฏนนัย ติปุกขลนัยและสีหวิกกีฬิตนัย (๒) ฝ่ายพยัญชนะ ๒๔ ได้แก่ กลุ่มพยัญชนะ ๖ หาระ ๑๖ กับทิสาลอจนนัยและอังกุสนัย

๔. ปฏินิทเทสวาระ แสดงความหมายและลักษณะตามหัวข้อที่ตั้งขึ้นไว้ในอุทเทสอย่างละเอียด พร้อมยกพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่าง วิเคราะห์และอธิบายประกอบความเข้าใจ แยกเป็น ๔ ตอน ได้แก่

๔.๑ หารวิภังควาระ แสดงขยายความหาระ ๑๖ โดยละเอียด พร้อมทั้งยกพระพุทฺธพจน์ในพระไตรปิฎกมาเป็นตัวอย่าง ซึ่งในแต่ละหาระนั้นยกตัวอย่างมาหลายพระพุทฺธพจน์

๔.๒ หารสัมปาทวาระ แสดงวิธีการอธิบายพระพุทฺธพจน์เดี่ยว คาถาเดี่ยว หรือหลักธรรมเดี่ยว โดยประกอบหาระทั้ง ๑๖ เพื่อขยายความให้ละเอียดพิสดาร

๔.๓ นยสมุฏฐานวาระ แสดงวิธีการอธิบายอรรถะของพระพุทฺธพจน์ เพื่อให้เข้าใจชัดเจนในพระพุทฺธพจน์ตรงตามวัตถุประสงค์ของผู้แสดงธรรม ทำให้สามารถแยกแยะธรรมฝ่ายสังกิเลสซึ่งเป็นฝ่ายวิภูฏณะ และธรรมฝ่ายโวทานซึ่งเป็นฝ่ายวิภูฏณะได้อย่างละเอียดและลึกซึ้ง แสดงเหตุเกิดของนัยเหล่านั้น โดยอาศัยธรรมหลักจากมูลบทมาเป็นจุดเริ่มในการอธิบาย ดังนี้คือ (๑) ตัณหา อวิชชา สมณะ วิปัสสนา เป็นเหตุเกิดของนันทิยาวิภูฏนนัย (๒) โลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นเหตุเกิดของติปุกขลนัย (๓) สุภัสสัณญา สุขัสสัณญา นิจจัสสัณญา อัตตัสสัณญา อสุภัสสัณญา

ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา เป็นเหตุเกิดของสีหวิกกีฬิตนัย ส่วนทิสาลอจนนัยและอังกุสนัยอาศัยนัยทั้ง ๓ นั้นเกิดขึ้น

๔.๔ สาสนปฏิฐานวาระ แสดงการจัดหมวดหมู่ของพระพุทธรูป จัดกลุ่มพระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ เพื่อให้สะดวกในการศึกษาและวิเคราะห์เนื้อหา มี ๑๖ แบบ และ ๒๘ แบบ มีวาสนาภาคิยสูตร สังกิเลสภาคิยสูตร นิพเพธภาคิยสูตร อเสกขภาคิยสูตร เป็นต้น

ค. เนื้อหาของคัมภีร์

เนื้อหาของคัมภีร์มี ๓ ส่วน ได้แก่ (๑) ทหาระ ๑๖ (๒) นัย ๕ (๓) สาสนปฏิฐาน ในส่วนของทหาระและนัย ท่านได้วางรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปที่มีลักษณะเป็นเอกลักษณ์เฉพาะตัว มีกฎเกณฑ์ ระเบียบ แบบแผน ทั้งด้านพยัญชนะและอรรถะ เชื่อมโยงเข้าสู่อริยสัจ ๔ และข้อปฏิบัติฝ่ายอริยมรรค ป้องกันการตีความหรืออธิบายหลักธรรมออกนอกแนวสัจธรรม แนวทางการอธิบายพระพุทธรูปทั้งทหาระ ๑๖ และนัย ๕ เป็นแนวทางที่สอดรับไปในทิศทางเดียวกันนั่นเอง เพียงแต่มีความพิเศษกว่ากัน ทหาระ ๑๖ มุ่งอธิบายให้ความละเอียดทางด้านพยัญชนะว่าควรจะเข้าใจอย่างไร อธิบายเพิ่มให้ละเอียดอย่างไร จึงจะไม่คลาดเคลื่อน นำเข้าสู่การเข้าใจอริยสัจได้ นัย ๕ มุ่งอธิบายแยกแยะธรรมฝ่ายสังกิเลสกับฝ่ายโศกให้ชัดเจนแล้วจึงประกอบลงอริยสัจ ส่วนสาสนปฏิฐานเป็นการจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ มีรายละเอียด ดังนี้

ทหาระ หมายถึง หลักการหรือแนวทางที่ใช้ในการอธิบายพยัญชนะในพระพุทธรูป ช่วยกำจัดความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจคลาดเคลื่อนในพระพุทธรูปได้ เป็นแนวทางที่ผู้แสดงธรรมควรนำมาใช้ในการแสดงธรรม เพื่ออธิบายพระพุทธรูปให้ถูกต้องครอบคลุม ช่วยให้ผู้ฟังมีความเข้าใจได้ชัดเจน เกิดความปีติโสมนัสในการแสดงธรรมและการฟังธรรม ชำระความเห็นให้ถูกต้อง นำไปสู่การปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง มี ๑๖ ทหาระ มีรายละเอียดดังนี้

๑. เทศนาทหาระ คือ หลักการจำแนกพระพุทธรูปออกเป็น ๖ ประเด็น ได้แก่ (๑) อัสนาทะ (๒) อาทีนวะ (๓) นิสสรณะ (๔) ผล (๕) อุปายะ และ (๖) อาณัตติ แล้วจึงประกอบลงในอริยสัจ ๔ หลักการนี้ทำให้สามารถเข้าใจอริยสัจที่มีอยู่ในพระธรรมเทศนานั้น

๒. วิจัยทหาระ คือ หลักการวิเคราะห์ จำแนก แยกแยะ พระพุทธรูปในประเด็นต่าง ๆ ๑๑ ประเด็น ได้แก่ (๑) ปทวิจัย (๒) ปัญหาวิจัย (๓) วิสัชชนาวิจัย (๔) ปุพพาปรวิจัย (๕) อัสนาทวิจัย (๖) อาทีนวิจัย (๗) นิสสรณวิจัย (๘) ผลวิจัย (๙) อุปายวิจัย (๑๐) อาณัตติวิจัย (๑๑) อนุคติวิจัย หลักการนี้ทำให้มีความเข้าใจพระพุทธรูปและการประกอบลงอริยสัจ ๔ ได้ละเอียดยิ่งขึ้น และเทียบเคียงความถูกต้องเหมาะสมกับพระพุทธรูปอื่น ๆ อีกด้วย

๓. ยุติหาระ คือ หลักการตรวจสอบความเหมาะสมลงกันได้ของพระพุทธรูป ให้เห็นความเหมาะสม ๒ ด้าน (๑) โดยศัพท์ คือเป็นศัพท์ที่ถูกต้องตามหลักภาษาสามารถสื่อถึงเนื้อความที่ต้องการได้ (๒) โดยอรรถ คือความไม่ขัดแย้งลงกันได้โดยสภาวะธรรม หลักเกณฑ์ที่ใช้ในการตรวจสอบความถูกต้องตามหลักยุติหาระนั้นมี ๔ ประการ ได้แก่ (๑) หลักมหาปเทศ ๔ (๒) หลักอริยสัจ ๔ (๓) หลักวินัยคือการละกิเลส ๓ (๔) หลักธรรมาคือปฏิจตุสมุปบาท หลักการนี้ ทำให้มีการตรวจพระพุทธรูปที่นำมาอธิบายอย่างระมัดระวัง เพื่อให้มีพยานุชณะและอรรถถูกต้อง ธรรมวินัยก็จะเป็นประโยชน์ต่อผู้ศึกษาและปฏิบัติตามอย่างแท้จริง

๔. ปทัฏฐานหาระ คือ หลักการวิเคราะห์หาปทัฏฐาน หาเหตุใกล้ให้เกิดผลและสิ่งที่เป็นปัจจัยเกื้อกูล หรือเหตุปัจจัยที่มีกำลังหนุนต่อเนื่องกันเป็นกระแส หลักการนี้ช่วยทำให้มองเห็นกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยของธรรมที่เชื่อมโยงต่อเนื่องกันเป็นกระแส แสดงให้เห็นว่าธรรมะนั้น ๆ ไม่ได้อยู่อย่างโดดเดี่ยว เป็นสิ่งที่เกิดจากเหตุปัจจัยและเป็นไปเนื่องอยู่กับกระแส มีความเชื่อมโยงกับธรรมะอื่นในลักษณะเป็นกระบวนการที่ต่อเนื่อง

๕. ลักษณะหาระ คือ หลักการนำธรรมมีลักษณะเสมอกันแม้ไม่ได้แสดงไว้ในพระพุทธรูปนั้นมาแสดงด้วย หลักการนี้ทำให้มีความเข้าใจกว้างขวาง โดยการมองเห็นธรรมที่มีลักษณะเหมือนกันในแง่ใดแง่หนึ่ง เช่น เป็นธรรมหมวดเดียวกัน ทำกิจเสมอกัน เหตุเสมอกัน ผลเสมอกัน อารมณ์เสมอกัน เป็นต้น แม้ไม่ได้ถูกแสดงไว้ก็ตาม

๖. จตุพยุหาระ คือ หลักการที่ใช้วิธี ๔ อย่าง ได้แก่ (๑) เนรุตตะ คือรูปวิเคราะห์ศัพท์ (๒) อธิปายะ คือความมุ่งหมายหรือวัตถุประสงค์ของผู้แสดงธรรม (๓) เทสนานิทาน คือเหตุของการแสดงธรรม (๔) ปุพพาปรานุสนธิ คือการเชื่อมโยงระหว่างพระพุทธรูปส่วนหน้ากับพระพุทธรูปส่วนหลัง หลักการนี้ ให้เข้าใจชัดเจนเกี่ยวกับนิยามความหมายของศัพท์ ความมุ่งหมายของผู้แสดงธรรม เหตุที่ทำให้เกิดการแสดงธรรม และความเชื่อมโยงสอดคล้องกันของพระพุทธรูป

๗. อาวัฏฐหาระ คือ หลักการหาปทัฏฐานของธรรมนั้น แล้วหมุนกลับไปสู่ธรรมที่เป็นฝ่ายตรงกันข้าม หาปทัฏฐานของธรรมฝ่ายตรงข้ามนั้น แล้วหมุนกลับมาอีกฝ่ายหนึ่ง สลับจากกุศลไปหาอกุศล หรือสลับจากอกุศลไปหากุศล เพื่อสรุปรวมลงสู่อริยสัจ ๔ ต่อไป หลักการนี้ช่วยเพิ่มมุมมองให้ครอบคลุมรอบด้าน ครบประเด็นที่ควรรู้อัน ๔ ประเด็น

๘. วิภัติหาระ คือ หลักการจำแนกสภาวะธรรม ปทัฏฐาน และภูมิ ออกเป็นสาธารณะกับสาธารณะ หลักการนี้ทำให้เข้าใจการจัดกลุ่มพระพุทธรูปแยกเป็นหมวดหมู่ ทำให้เข้าใจสภาวะธรรมนั้น ๆ เป็นสาธารณะแก่บุคคลหรือสิ่งทั่วไป หรือเป็นสิ่งพิเศษมีเฉพาะบุคคลหรือเฉพาะสิ่งนั้น ๆ เป็นต้น

๙. **ปริวัตตนหาระ** คือ หลักการเปลี่ยนไปสู่สภาวะธรรมที่ตรงกันข้าม เปลี่ยนจากกุศล ไปสู่อกุศลหรือเปลี่ยนจากอกุศลไปสู่กุศล จากผิดไปสู่ถูกหรือจากถูกไปสู่อีกผิด หลักการนี้ทำให้เข้าใจความเชื่อมโยงของธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเจริญ ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เสื่อมไป เมื่อธรรมอย่างหนึ่งเสื่อม ธรรมอีกอย่างหนึ่งที่เป็นฝ่ายตรงข้ามก็เจริญ

๑๐. **เววจนหาระ** คือ หลักการนำคำที่มีความหมายเหมือนกันมาขยายความ หลักการนี้ก่อให้เกิดความวิจิตรและหลากหลายของพระธรรมเทศนา ช่วยให้ผู้ฟังแม้มีความแตกต่างในด้านภูมิหลัง ก็สามารถเข้าใจธรรมอย่างเดียวกันได้โดยอาศัยคำที่แตกต่างกัน

๑๑. **ปัญญาตติหาระ** คือ หลักการจำแนกคำบัญญัติเพื่อให้ทราบว่า คำบัญญัตินั้น ๆ สื่อถึงสภาวะใด มีความหมายอย่างไร มุ่งให้เข้าใจอะไร หลักการนี้ทำให้ทราบว่า พระพุทธพจน์ในพระไตรปิฎกเป็นบัญญัติที่พระพุทธองค์ทรงตั้งขึ้น เพื่อสื่อสารให้เวไนยสัตว์ได้เข้าถึงสัจธรรม บัญญัติที่มีจำนวนมากมายังหมดนั้น ทรงมุ่งเน้นประกาศให้เข้าใจร้อยสี่ ๔

๑๒. **โอตรณหาระ** คือ หลักการสงเคราะห์ธรรมที่ปรากฏในพระพุทธพจน์นั้น โดยเป็นชั้นๆ ทยอยละ ชาติ อินทรีย์และปฏิจักษุสมบัติ หลักการนี้ทำให้ทราบถึงสภาวะทั้งหลายไม่มีเกินธรรมเหล่านี้ไปได้ ไม่มีสภาวะใดที่รวมลงในธรรมเหล่านี้ไม่ได้ แสดงให้เห็นถึงความไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวตน ไม่มีเรา ไม่มีเขา ไม่มีของเรา ไม่มีของเขา ไม่มีใคร ไม่มีของใคร เป็นแต่ธรรมล้วน ๆ และเห็นความเป็นไปของธรรมในลักษณะเป็นกระแสต่อเนื่อง ที่เป็นไปตามกระบวนการแห่งเหตุและผลเชื่อมโยงต่อเนื่องกัน มีความเป็นไปเพียง ๒ สายเท่านั้น ได้แก่ เกิดทุกข์กับดับทุกข์

๑๓. **โสธนหาระ** คือ หลักการตรวจสอบใจความสำคัญของคำถามที่ได้รับการวิสาขณาแล้ว หลักการนี้เป็นการตรวจสอบคำตอบให้ชัดเจนว่า คำตอบใดเป็นของคำถามใด และคำตอบใดที่ได้ใจความสมบูรณ์ เป็นคำตอบที่ทำให้ใจความทั้งหมดกระจ่างชัดเจน ทำให้ทราบว่าส่วนใดเป็นเนื้อหารอง ส่วนใดเป็นเนื้อหาหลัก

๑๔. **อธิฐานหาระ** คือ หลักการแบ่งพระพุทธพจน์ออกเป็น ๒ ส่วน ได้แก่ (๑) เอกัตตะ เป็นหัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป (๒) เวมัตตะ เป็นการแจกแจงรายละเอียดในหัวข้อ หลักการนี้ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่า พระพุทธพจน์ส่วนใดเป็นระดับหัวข้อ เป็นชื่อสามัญทั่วไป ครอบคลุมส่วนปลีกย่อยทั้งหมด ส่วนใดเป็นรายละเอียดปลีกย่อย แยกเป็นประเภทปลีกย่อยลงมา เป็นแค่ส่วนหนึ่งของหัวข้อ ไม่สืบสนปนปนกัน

๑๕. **ปริกขารหาระ** คือ หลักการจำแนกธรรมที่เป็นเหตุออกเป็น ๒ แบบ ได้แก่ (๑) เหตุ คือ เงื่อนไขที่เป็นอสาธารณะ สภาวะ อัชฌัตติกะและชนกะ (๒) ปัจจัย คือ เงื่อนไขที่เป็น

สาธารณณะ ปรภาวะ พาหิระและอุปตถัมภกะ หลักการนี้มุ่งเน้นอธิบายให้ทราบชัดว่า ผลทั้งหลายย่อมเกิดจากเหตุ เหตุเป็นตัวบังคับให้เกิดผลอย่างนั้นขึ้น สิ่งทั้งหลายเนื่องอยู่กับเงื่อนไข

๑๖. สมารโปนหาระ คือ หลักการยกธรรมขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ ๔ ประเด็น คือ (๑) ปทัฏฐาน (๒) เววจนะ (๓) ภาวนา (๔) ปหานะ หลักการนี้มุ่งแสดงหัวข้อที่ควรยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษเพื่อความเข้าใจธรรมให้ชัดเจน โดยเฉพาะภาวนาและปหานะ คือการเจริญธรรมฝ่ายภาเวตัพพะมีอานุภาพในการทำลายกิเลส ทำให้กิเลสหมดสิ้น กิเลสเป็นธรรมฝ่ายปหาตัพพะ เมื่อธรรมฝ่ายอริยมรรคเจริญขึ้น ย่อมมีผลต่อการละกิเลสอย่างแน่นอน

นยะ หมายถึง วิธีอธิบายให้เข้าใจอรรถะของพระพุทธรพจน์ ทำให้แยกแยะสังกิเลสธรรมกับโวทานธรรมอย่างชัดเจน หยั่งลงสู่อริยสัจ ๔ นำไปสู่การทำให้แจ้งโสดาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล นำไปสู่พระนิพพาน มี ๕ นัย ได้แก่ (๑) นันทิยาวิภูฏนัย (๒) ติปุกขลนัย (๓) สิวิกกีฬิตนัย (๔) ทิสาลอจนนัย (๕) อังกุสนนัย

นัยนั้นเน้นอธิบายอธิบายอรรถะในพระพุทธรพจน์ วิเคราะห์แยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ชัดเจน โดยอาศัยอรรถะของบทที่มีอยู่ในพญชฺชนะเป็นตัวตั้ง เชื่อมความกับมูลบท ๑๘ ที่ตั้งไว้ในอุทเทส แล้วนำมาพิจารณาเชื่อมโยงให้เข้าใจพระพุทธรพจน์จนตลอดสาย มูลบทมี ๒ ฝ่าย ดังนี้

(๑) ฝ่ายสังกิเลส คือ ธรรมฝ่ายที่ทำให้จิตเศร้าหมองเร่าร้อน สังกิเลสนี้เป็นฝ่ายวิภูฏะ ทำให้เวียนว่ายตายเกิด มี ๙ บท ได้แก่ (๑) ตัณหา (๒) อวิชชา (๓) โลภะ (๔) โทสะ (๕) โมหะ (๖) สุกขสัญญา (๗) สุขสัญญา (๘) นิจจสัญญา (๙) อตตสัญญา

(๒) ฝ่ายโวทาน คือ ธรรมฝ่ายที่ทำให้จิตสะอาดผ่องใส ทำให้จิตบริสุทธิ์หมดจดจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง เป็นฝ่ายวิวิภูฏะ ทำให้เข้าถึงความสงบ ร่มเย็น พันทุข์ จนถึงพระนิพพาน มี ๙ บท ได้แก่ (๑) สมณะ (๒) วิปัสสนา (๓) อโลภะ (๔) อโทสะ (๕) อโมหะ (๖) อสุกขสัญญา (๗) ทุกขสัญญา (๘) อนิจจสัญญา (๙) อนัตตสัญญา

เหตุเกิดของการอธิบายพระพุทธรพจน์ จนได้ชื่อเป็นนัย ๕ ประการนี้ คือการอธิบายประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับมูลบท ๑๘ ได้แก่ (๑) การประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับตัณหา อวิชชา สมณะ วิปัสสนา เป็นเหตุเกิดของนันทิยาวิภูฏนัย (๒) การประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับโลภะ โทสะ โมหะ อโลภะ อโทสะ อโมหะ เป็นเหตุเกิดของติปุกขลนัย (๓) การประกอบอริยสัจ ๔ เข้ากับอสุกขสัญญา ทุกขสัญญา อนิจจสัญญา อนัตตสัญญา สุกขสัญญา สุขสัญญา นิจจสัญญา อตตสัญญา เป็นเหตุเกิดของสิวิกกีฬิตนัย ส่วนทิสาลอจนนัยกับอังกุสนนัย เนื่องอยู่กับนัยทั้ง ๓ นั้นเอง นัย ๓ นั้นอธิบายแยกกันตามบุคคลและธรรม หมวดละ ๒ เป็นนันทิยาวิภูฏนัย หมวดละ ๓ เป็นติปุกขลนัย หมวดละ ๔ เป็นสิวิกกีฬิตนัย การเชื่อมโยงระหว่างนัยทั้ง ๓ โดยบุคคลและโดยธรรม สรุปได้ดังตาราง

ตารางที่ ๕.๑ แสดงนัย ๓ เชื่อมโยงทั้งโดยบุคคลและโดยธรรม

บุคคล ๒		บุคคล ๔		บุคคล ๓	
ต้นหาจริต		ทุกขาปฏิบัติ ทันทธาภิณฺญา		เนยยะ	
		ทุกขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญา		วิปฺยจิตฺตญฺญ	
ทิกฺขุจฺจริต		สุขาปฏิบัติ ทันทธาภิณฺญา			
		สุขาปฏิบัติ ชิปปาภิณฺญา			
นันทิยาวัฏฏนัย		สีหวิกกีฬิตนัย		ติปุกฺขลนัย	
ต้นหา อวิชา	สมณะ วิปัสสนา	สุภสัณฺญา สุขสัณฺญา นิจฺจสัณฺญา อตฺตสัณฺญา	อสุภสัณฺญา ทุกขสัณฺญา อนิจฺจสัณฺญา อนตฺตสัณฺญา	โลกะ โทสะ โมหะ	อโลกะ อโทสะ อโมหะ
สังกิเลส	โฆทาน	สังกิเลส	โฆทาน	สังกิเลส	โฆทาน

นัย ๕ มีรายละเอียด ดังนี้

๑. นันทิยาวัฏฏนัย คือ นัยที่มีการเวียนธรรมฝ่ายสังกิเลสและฝ่ายโฆทาน เหมือนดอกลูกศรที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก ธรรมที่เป็นฝ่ายสังกิเลสคือต้นหาและอวิชา ธรรมฝ่ายโฆทานคือสมณะและวิปัสสนา คำอธิบายที่แสดงเหตุเกิดจากด้านในไปสู่ด้านนอก โดยแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย มีดังนี้ (๑) ฝ่ายสังกิเลส เริ่มจากกิเลสที่อยู่ในจิตตสันดานของสัตว์คือต้นหากับอวิชา ไปสู่จริตคือต้นหาจริตกับทิกฺขุจฺจริต ไปสู่ความเห็นผิดสุดชั่วคือสัสสตทิกฺขุกับอุจฺเจททิกฺขุ ไปสู่การปฏิบัติผิดสุดชั่วคือกามสุขัลลิกานุโยคกับอตฺตกิลมณานุโยค (๒) ฝ่ายโฆทาน เมื่อมีพระพุทฺธเจ้าทรงอุบัติขึ้น เริ่มจากกิเลสที่อยู่ในจิตตสันดานของสัตว์คือต้นหากับอวิชา ไปสู่จริตคือต้นหาจริตกับทิกฺขุจฺจริต มาปฏิบัติดำเนินสิกขากับสลลฺลชะ เป็นทุกขาปฏิบัติกับสุขาปฏิบัติ ก้าวลงสู่อริยมรรคเป็นสัทธานุสารีกับอัมมานุสารีกันจนกระทั่งได้บรรลุธรรมเป็นสัทธาวิมุตติกับทิกฺขุปีตตะ

๒. ติปุกฺขลนัย คือ นัยที่มีความงดงามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลกะ โทสะ โมหะ ในฝ่ายสังกิเลส กับอโลกะ อโทสะ อโมหะ ในฝ่ายโฆทาน เป็นนัยที่นำอกุศลมูล ๓ กับกุศลมูล ๓ มาเป็นหลักในการอธิบาย โดยแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ดังนี้ (๑) ธรรมหลักที่เป็นฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ อกุศลมูล ๓ พุจฺจริต ๓ อกุศลวิตก ๓ อกุศลสัณฺญา ๓ วิปริตสัณฺญา ๓ เวทนา ๓ ทุกข์ ๓ อัคคิ ๓ สัลลชะ ๓ ชัฏ ๓ อุปกรณ์ของอกุศล ๓ วิบัติ ๓ (๒) ธรรมหลักที่เป็นฝ่ายโฆทาน ได้แก่ กุศลมูล ๓ สุจฺจริต ๓ กุศลวิตก ๓ สมาธิ ๓ กุศลสัณฺญา ๓ สัณฺญาไม่วิปริต ๓ อุปกรณ์ของกุศล ๓ ความหมดจด ๓ สมบัติ ๓ สิกขา ๓ ชั้นธ ๓ วิโมกขมุข ๓

๓. สิววิกิพัตถนัย คือ นัยที่เหมือนกับการย่างกรายของราชสีห์ คือพระผู้มีพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้าและพระอริยสาวก เพราะการย่างกรายของท่านเหล่านั้น คือการเจริญอริยมรรค โภทิปกิเลสธรรม รวมทั้งโฆทานธรรมอื่น ๆ กระทำสามัญญผลและพระนิพพานให้แจ้ง ประจักษ์ ทำให้กิเลสทั้งหลายให้หมดสิ้นไป การย่างกรายนั้นเป็นการดำเนินไปของอินทรีย์มีศรัทธาเป็นต้น อันเป็นธรรมฝ่ายแห่งการตรัสรู้ และความไม่เป็นไปของกิเลสทั้งหลายมีวิปลาสเป็นต้น อันเป็นธรรมฝ่ายเศร้าหมอง โดยแบ่งเป็น ๒ ฝ่าย ดังนี้ (๑) โลกวิภูฏานุสारी ธรรมที่หมุนไปตามโลก เป็นฝ่ายวิภูฏะสงสาร จัดเป็นฝ่ายสังกิเลส โดยมีธรรมที่เป็นเหตุให้เกิดความเศร้าหมอง ๑๐ หมวด เป็นธรรมหลักในการพิจารณาความเชื่อมโยง ได้แก่ อาหาร ๔ วิปลาส ๔ อุบาทาน ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อาสวะ ๔ โอะฆะ ๔ สัลละ ๔ วิญญาณัญญิตติ ๔ อคติคมนะ ๔ (๒) โลกวิวิภูฏานุสारी ธรรมที่ไม่หมุนไปตามโลก เป็นฝ่ายวิวิภูฏะคือพระนิพพาน จัดเป็นฝ่ายโฆทาน โดยมีธรรมที่เป็นฝ่ายสะอาดผ่องแผ้ว ๑๐ หมวด ได้แก่ ปฏิปทา ๔ สติปัญญา ๔ ฌาน ๔ วิหาร ๔ สัมมปปธาน ๔ อัจฉริยอัพภูตธรรม ๔ อธิภูฏาน ๔ สมาธิภาวนา ๔ สุขภาคิยธรรม ๔ อัปปมัญญา ๔ ธรรมเหล่านี้ เชื่อมโยงต่อเนื่องถึงกันเป็นทอด ๆ เมื่อเจริญธรรมข้อใดข้อหนึ่งก็ส่งผลทำให้ธรรมอื่นเจริญด้วย

๔. ทิสาลอจนนัย คือ นัยที่ส่องดูกุศลธรรมและอกุศลธรรมในนัย ๓ ประการข้างต้น เป็นนัยที่ใช้แสดงธรรมหลักที่เป็นฝ่ายสังกิเลสและเป็นฝ่ายโฆทาน ที่มีความต่อเนื่องเป็นไปทิศทางเดียวกัน ตามที่แสดงไว้ในนัยทั้ง ๓ นั้นเอง

๕. อังกฤษนัย คือ นัยที่เหมือนตะขอยกธรรมมาเชื่อมกันไว้ในนัย ๓ ประการนั้น แสดงให้เห็นว่านัยทั้ง ๓ นั้นมีความเชื่อมโยงกัน เกิดจากกันและกัน มีหลักธรรมที่เชื่อมโยงหรือสังเคราะห์เข้ากันได้

การอธิบายด้วยหระ ๑๖ และนัย ๕ ประกอบลงอริยสัจ ๔ สรุปได้ตารางนี้

ตารางที่ ๕.๒ แสดงธรรมสังเคราะห์ลงในอริยสัจ ๔

ธรรม	อริยสัจ ๔
อุบาทานชั้น ๕ และธรรมชื่ออื่น ๆ ทั้งหมด ที่เป็นผลเกิดจากกิเลสมีอวิชชาตันทาเป็นต้น	ทุกข์สัจ
ตันทาและธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายสังกิเลส	สมุทัยสัจ
พระนิพพานอันเป็นที่ดับทุกข์และดับเหตุเกิดทุกข์	นิโรธสัจ
อริยมรรคและธรรมทั้งหลายที่เป็นฝ่ายโฆทาน	มัคคสัจ

ศาสนปฎิฐาน หมายถึง ความเป็นไปโดยประการต่าง ๆ แห่งพระธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้า อันเป็นไปเพื่อความสำเร็จประโยชน์และความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายตามความเหมาะสมกับอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ หรือพระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมทั้งหลายฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นอันเป็นตั้งของอริสัจสี่เป็นต้น หรือพระพุทธพจน์ที่แสดงความเป็นไปแห่งธรรมฝ่ายสังกิเลสเป็นต้นหรือธรรมฝ่ายโลกียะเป็นต้นแต่ละประเภทแยกกันหรือผสมกันเข้า **ศาสนปฎิฐาน**นี้เป็นการจัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์โดยใช้อรรถคือมูลบท ๑๘ เป็นหลัก แบ่งเป็น ๒ ชุด ดังนี้

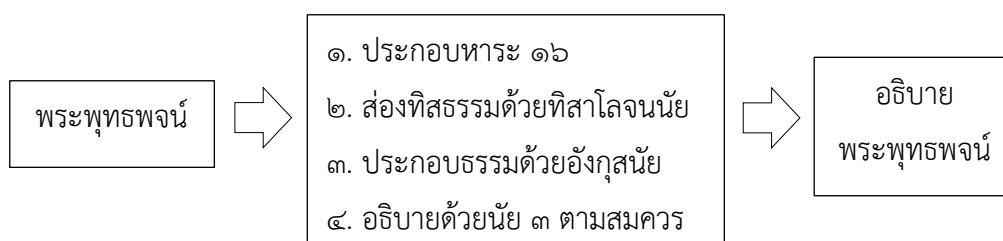
๑. แบ่งออกเป็น ๑๖ ประเภท ได้แก่ (๑) สังกิเลสภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงธรรมฝ่ายเศร้างามอง (๒) วาสนาภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงการสั่งสมอบรมบุญกุศล (๓) นิพเพธภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงการทำลายกิเลส (๔) อเสกขภาคียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงอรรถัตถผลหรือคุณสมบัติพระอรหันต์ เป็นต้น

๒. แบ่งออกเป็น ๒๘ ประเภท ได้แก่ (๑) โลกียสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกียธรรม (๒) โลกุตระสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกุตระธรรม (๓) โลกียโลกุตระสูตร พระพุทธพจน์ที่แสดงโลกียธรรมและโลกุตระธรรม (๔) สัตตาทิฎฐานสูตร พระพุทธพจน์ที่มีสัตว์บุคคลเป็นที่ตั้ง เป็นต้น

๕.๑.๒ รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนติปริกณ์

รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนติปริกณ์นั้น พระมหากัจจายนเถระได้จัดหมวดหมู่พระพุทธพจน์ทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาสาระเป็นสำคัญ แยกออกเป็น ๑๖ ประเภท และ ๒๘ ประเภทในศาสนปฎิฐาน และอธิบายพระพุทธพจน์ด้านพยัญชนะด้วยหลักหาระ ๑๖ อธิบายด้านอรรถด้วยนัย ๕ ตามที่ประกอบได้ เขียนเรียงลำดับการอธิบาย ดังต่อไปนี้

พระพุทธพจน์ -> (๑) หาระ ๑๖ -> (๒) ทิสาลอจนนัย -> (๓) อังกุสนัย -> (๔) นัย ๓ มีนันทิยาวัญญนัยเป็นต้น -> **อธิบายพระพุทธพจน์**

รูปแบบการอธิบายตามแนวเนติปริกณ์นี้ เน้นให้เข้าใจพระพุทธพจน์ให้ชัดเจน ตรงประเด็นหลักที่จำเป็นและเพียงพอต่อการเข้าสู่พระศาสนาอย่างแท้จริง โดยมุ่งอธิบายนำไปสู่ความเข้าใจเรื่องอริยสัจ ๔ และให้ปฏิบัติในอริยมรรคมีองค์ ๘ เพื่อละกิเลสเท่านั้น เหมือนกับการชี้ไปหาจุดนั้น ไม่ให้ออกนอกแนวทาง มีการสอบถามและวนกลับเรื่องเดิมอยู่เรื่อย ๆ ป้องกันความพลั้งเผลอ

ทุกหลักการอธิบายนำเข้าสู่มรรค ผล นิพพานเท่านั้น ทำให้เกิดความรู้ในพระพุทธรูปนั้นอย่างชัดเจน ครอบคลุมและตรงประเด็น เกิดสัมมาทิฐิ ขำระล้างมิจฉาทิฐิ ขำระล้างความไม่รู้ ความลังเลสงสัย และความเข้าใจผิดในสังขธรรม และขำระล้างความเข้าใจผิดในหลักปฏิบัติออกไป

๕.๑.๓ วิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์

จากที่ได้ศึกษาวิเคราะห์รูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปตามแนวเนติปกรณ์มาตามลำดับ สรุปความว่า เนติปกรณ์เป็นวิธีการอธิบายให้เข้าใจสังขธรรมคืออริยสัจ ๔ ที่พระพุทธรูปทรงประกาศไว้ในพระพุทธรูปต่าง ๆ และเข้าใจหลักปฏิบัติเพื่อการละกิเลสคืออริยมรรค ทำให้สามารถแยกแยะได้ชัดเจนว่าอะไรเป็นอะไร อะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นเหตุเกิดทุกข์ อะไรเป็นความดับทุกข์ อะไรเป็นหนทางให้ถึงความดับทุกข์ อะไรเป็นเหตุ อะไรเป็นผล อะไรเป็นกุศล อะไรเป็นอกุศล อะไรเป็นฝ่ายวิภูฏะ อะไรเป็นฝ่ายวิวิภูฏะ เกิดเป็นสัมมาทิฐิ ละความเห็นผิดในสังขธรรม ละความลังเลสงสัย ละการปฏิบัติที่นอกแนวอริยมรรคทั้งหมด นำเข้าสู่โสดาปัตติมรรค หยั่งลงสู่พระศาสนาได้สรุปตามประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

๑. หลักหาระ ๑๖ มีรายละเอียดการทำความเข้าใจด้านพยัญชนะที่สมบูรณ์ครบถ้วนเพียงพอต่อความเข้าใจเนื้อความอย่างถูกต้อง การอธิบายพยัญชนะในพระพุทธรูปทั้งหมดล้วนจัดอยู่ในหาระ ๑๖ เหล่านี้ได้ รูปแบบการอธิบายที่เป็นระบบเช่นนี้ ช่วยป้องกันการอธิบายหลุดออกนอกรอบ เป็นรูปแบบการอธิบายพระพุทธรูปจากย่อให้ละเอียดพิสดารอย่างเป็นระบบ โดยมีหลักธรรมสำคัญที่เอาไว้กำกับกับการอธิบายด้านพยัญชนะ ได้แก่ อริยสัจ ๔ ปฏิจจสมุปบาท โภธิปักขิยธรรม การละกิเลส ชั้นธ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ เน้นอธิบายลงสู่อริยสัจ ๔ และอริยมรรคเพื่อนำเข้าสู่โสดาปัตติมรรคเป็นหลัก

๒. หลักนัย ๕ เป็นการอธิบายแยกธรรมออกเป็น ๒ ฝ่ายให้ละเอียด ฝ่ายที่ ๑ คือธรรมฝ่ายโฆทาน ได้แก่ ธรรมฝ่ายอริยมรรคที่ต้องทำให้เจริญงอกงามขึ้น ฝ่ายที่ ๒ คือธรรมฝ่ายสังกิเลส ได้แก่ ธรรมที่ต้องทำให้หมดสิ้นสูญไป แม้จะอธิบายด้วยนัยที่ต่างกัน ๓ นัย คือ นันทิยาวิภูฏานัย ติปุกขลนัย และสีหวิกกีฬิตนัย ก็เชื่อมโยงถึงกันได้ การสังเกตหรือนำมาใช้ ให้ดูเนื้อหาเกี่ยวกับมูลบท ๑๘ ทำให้เข้าใจเหตุผลของการแสดงธรรมของพระพุทธรูปได้มากขึ้น ช่วยให้แยกแยะได้ชัดเจนระหว่างสังกิเลสธรรมกับโฆทานธรรม ทราบธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกัน เป็นฝ่ายอกุศลธรรมกับฝ่ายกุศลธรรม ฝ่ายมิจฉัตตะกับฝ่ายสัมมัตตะ ฝ่ายวิภูฏะกับฝ่ายวิวิภูฏะ ฝ่ายอวิชชากับฝ่ายวิชชา ฝ่ายเกิดทุกข์กับฝ่ายดับทุกข์ เป็นต้น มีความชัดเจนในภาวะัตถธรรมและปหาตถธรรม จนถึงที่สุดของหลักธรรมคือความหลุดพ้น

๓. หลักศาสนปฎิฐาน เป็นการจัดหมวดหมู่พระพุทธรูปทั้งหมดโดยอาศัยเนื้อหาเป็นหลัก ทำให้เข้าใจถึงระดับของพระธรรมเทศนาที่แสดงให้เหมาะสมกับคนแต่ละระดับ การแสดง

พระธรรมเทศนามีทั้งแบบรุนแรง ชี้โทษของทุจริตประการต่าง ๆ หรือแบบปลอบประโลมให้ปลื้มปิติ อยู่ในความดี หรือแสดงผสมกัน ทำให้เข้าใจการฝึกคนมีหลายรูปแบบ พระพุทธองค์ทรงเป็นผู้ฉลาดในการฝึกเวไนยสัตว์ จึงใช้เครื่องมือคือพระธรรมเทศนาที่หลากหลาย

๔. ประเด็นทั่วไป แก่นของเนตติปกรณ์นั้นคือต้องการนำเวไนยสัตว์ให้เข้าสู่พระสัทธรรม มุ่งให้เป็นพระโสดาบันเป็นเบื้องต้นก่อน เพื่อเป็นหลักประกันว่าจะถึงจุดสูงสุดคือเป็นพระอรหันต์เข้าถึงนิพพานในภายหน้าแน่นอน หลักตรวจสอบคำอธิบายตามแนวเนตติปกรณ์พิจารณาโดยทำให้เกิดสัมมาทิฐิ ๒ ระดับ มีความเข้าใจพระพุทธพจน์ด้วยปัญญาชนะและอรรถะดี ได้รู้ความจริงและได้หลักปฏิบัติที่ถูกต้อง การจะศึกษาและอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ได้อย่างชัดเจน ต้องมีความรู้พื้นฐานที่จำเป็นเพียงพอ

รูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ มุ่งเพื่อให้เข้าใจเนื้อความของพระพุทธพจน์นั้น ๆ ให้ชัดเจน ทำให้ทราบว่า ผู้รับพระธรรมเทศนาในครั้งพุทธกาลมีความเข้าใจลึกซึ้งอย่างไร จึงเกิดปัญญารู้แจ้งสัจธรรม จนกระทั่งสามารถบรรลุธรรมได้ หากอธิบายตามรูปแบบในเนตติปกรณ์นี้ ทำให้เกิดความมั่นใจได้ว่า

๑. ปัญญาชนะไม่ผิดพลาด เพราะต้องนำปัญญาชนะไปเทียบเคียงกับพระไตรปิฎกที่ขึ้นสู่การสังคายนา หากบาลีไม่ตรงกันก็ต้องทิ้งไป ถือเอาเฉพาะบทปัญญาชนะที่ตรงกับพระไตรปิฎกเท่านั้น ทำให้หมดความสับสนด้านปัญญาชนะว่า ปัญญาชนะใดถูกหรือผิด เหมาะหรือไม่เหมาะสม

๒. อรรถะไม่ผิดพลาด เพราะมีการสงเคราะห์ ตรวจสอบ ทวนสอบ ให้ลงกันได้กับหลักธรรมสำคัญ คือ ไม่ออกนอกแนวอริยสัจ ๔ ไม่ออกนอกแนวกระบวนการแห่งเหตุปัจจัยตามแนวปฏิจจสมุปบาท ซึ่งประกอบด้วย ๒ สายเท่านั้น คือ สมุทยวาระกับนิโรธวาระ ไม่ออกนอกแนวการปฏิบัติตามหลักอริยมรรคมีองค์ ๘ เนื่องจากเป็นอริยสัจข้อที่ ๔ และเป็นเรื่องที่ต้องยกขึ้นแสดงเป็นกรณีพิเศษ ไม่มีเรื่องอิตตาตัวตนเข้ามาเกี่ยวข้อง เป็นแต่สภาวะธรรมที่เป็นไปตามเหตุปัจจัยสามารถชำระล้างกิเลสได้อย่างแน่นอน เริ่มต้นจากการชำระล้างความเห็นผิดในสิ่งที่มีอยู่จริง ละความลึกลับสงสัยในธรรม และละการปฏิบัติที่ออกนอกแนวอริยมรรคทั้งหลาย คือ ละสักกายทิฐิ วิจิกิจฉา สิลัพพตปรามาส มุ่งนำเข้าสู่โสดาปัตติมรรค

คัมภีร์เนตติปกรณ์จึงประกอบด้วยรูปแบบที่สามารถอธิบายเนื้อความแห่งธรรม คืออริยสัจ ๔ ที่มีอยู่ในพระพุทธพจน์ให้เข้าใจได้อย่างชัดเจน จากระดับย่อ ๆ ขยายออกไปให้ละเอียดกว้างขวาง พิศดารอย่างเป็นระบบ สมเป็นคัมภีร์ที่รจนาโดยพระมหากัจจายนเถระ ผู้เลิศกว่าภิกษุทั้งหลายในด้านเป็นผู้สามารถอธิบายเนื้อความแห่งธรรมโดยย่อให้พิสดาร เป็นคัมภีร์ที่ผู้สนใจด้านพระพุทธศาสนา ศึกษาควรศึกษาเป็นอย่างยิ่ง

๕.๒ ข้อเสนอแนะ

ในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยมีข้อเสนอแนะทั้งด้านทั่วไป เกี่ยวกับการต้องค้ำความรู้ที่มีอยู่แล้วในตำราทางพระพุทธศาสนา แต่ยังไม่มีการนำมาวิเคราะห์อย่างละเอียด และเสนอแนะประเด็นที่ควรศึกษาวิจัยเพิ่มเติม ดังนี้

๕.๒.๑ ข้อเสนอแนะทั่วไป

ผลการวิจัยครั้งนี้ ทำให้ต้องค้ำความรู้ในเรื่องรูปแบบการอธิบายพระพุทธพจน์ให้หยั่งลงสู่ อริยสัจ ๔ และข้อปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ ๘ อย่างเป็นระบบ เพราะพระมหากัจจายนเถระได้วางหลักการไว้อย่างรัดกุม สามารถนำมาใช้ได้ตั้งแต่ระดับง่าย ๆ โดยย่อ จนถึงระดับที่ละเอียดพิสดาร ป้องกันการอธิบายออกนอกแนวอริยสัจ ทำให้เข้าใจในพระพุทธพจน์ได้กว้างขวางละเอียดลึกซึ้ง ไม่ออกนอกแนวทาง และช่วยเข้าใจชัดถึงข้อปฏิบัติตามแนวอริยมรรคว่ามีอานุภาพในการทำลายฝ่ายตรงข้ามอย่างไรบ้าง เป็นปัจจัยทำให้เกิดความเห็นถูกต้องในคำสอนของพระอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า นำไปสู่การปฏิบัติถูกต้อง และได้รับผลอันเหมาะสมกับเหตุต่อไป ซึ่งการจะอธิบายตามหลักการนี้ได้ผลดี ต้องมีความรู้พื้นฐาน ได้แก่ ภาษาบาลี ปรมัตถธรรม หลักการในเนตติปกรณ์ พระไตรปิฎก และอรรถกถา และหลักธรรมสำคัญในพระพุทธศาสนาตามสมควร

๕.๒.๒ ข้อเสนอแนะในการทำวิจัย

ในการวิจัยครั้งนี้ พบประเด็นเกี่ยวกับการอธิบายพระพุทธพจน์ตามแนวเนตติปกรณ์ ที่ยังไม่มีการค้นคว้าให้ละเอียดลงไป ด้วยข้อจำกัดจากวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ จึงขอเสนอแนะให้มีการศึกษาวิจัยในโอกาสต่อไป คือ

๑. ศึกษาวิเคราะห์ให้ละเอียดลงไปในทหระ ๑๖ และนัย ๕ ในบางทหระและบางนัย
๒. ศึกษาวิเคราะห์หามูลบท ๑๘ ที่ประกอบอยู่ในศาสนปฎฐาน ๑๖ แบบ หรือศาสนปฎฐาน ๒๘ แบบ
๓. ศึกษาวิเคราะห์พระสูตรในพระสุตตันตปิฎกด้วยหลักเนตติปกรณ์
๔. นำหลักเนตติปกรณ์ไปใช้ในการตีความหรืออธิบายหลักธรรมที่ยังเข้าใจไม่ชัดเจน เป็นประเด็นถกเถียงในช่วงเวลานั้น ๆ
๕. นำหลักเนตติปกรณ์ไปประยุกต์ใช้ในการอธิบายธรรมในหลักสูตรนักธรรมและธรรมศึกษา
๖. นำหลักเนตติปกรณ์ไปประยุกต์ใช้ในการแสดงพระธรรมเทศนาสำหรับพระธรรมกถึก

บรรณานุกรม

(๑) หนังสือภาษาบาลี - ไทย

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๐๐.

_____ . **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

_____ . **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๓.

_____ . **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๖.

_____ . **เนตติ-ปฏิโกปเทศปกรณ์**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๔๐.

_____ . **เนตติอรรถกถา**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๙.

_____ . **เนตติฎีกาและเนตติวิภาวินี**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญูณ, ๒๕๓๘.

พระมหากัจจายนเถระ. **เนตติปกรณ์**. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, พระคันธ
สาราภังค์ แปลและอธิบาย. กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๕๐.

_____ . **เนตติปกรณ์แปลและเนตติสารัตถทีปนี**. แปลโดย คุณารักษ์ นพคุณ. กรุงเทพมหานคร :
หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๔๔.

พระธรรมบาลเถระ. **เนตติอรรถกถา**. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, แปล
และอธิบายโดย พระคันธสาราภังค์. นครปฐม : หจก.ซีไอเอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑.

_____ . **เนตติฎีกา**. พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต ตรวจชำระ, แปลและอธิบายโดย
พระคันธสาราภังค์. นครปฐม : หจก.ซีไอเอเซ็นเตอร์, ๒๕๕๑

จำรุง ธรรมดา. **เนตติฎีปปนี**. กรุงเทพมหานคร : หจก.ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๖.

(๒) วิทยานิพนธ์:

นายปรุฑม์ ปุญศรีตัน. “รูปแบบการตีความคัมภีร์ในพระพุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธ
ศาสตรดุษฎีบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย,
๒๕๕๐.

เจษฎ์สุภา เบนซ์ทองหล่อ. “ภาพสะท้อนการสอนพระพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์เนตติปกรณ์ : กระบวน
วิธีอันเป็นทางเลือกในการตีความพระพุทธพจน์”. **ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต**. สาขาวิชา
ศาสนาศึกษา (หลักสูตรนานาชาติ): มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๐๑๔.

(๓) บทความ:

พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ผู้แปล. “หลักการตีความในเนติปกรณ์และเปฏโกเทศ”. [ออนไลน์].

แหล่งที่มา:

http://www.mcu.ac.th/site/articlecontent_desc.php?article_id=455&articlegroup_id=102

[๓ กรกฎาคม ๒๕๖๑].

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ นามสกุล

นายสุภีร์ ทุมทอง

วัน เดือน ปีเกิด

วันที่ ๑๓ พฤษภาคม ๒๕๑๕

สถานที่เกิด

บ้านหนองฮะ ต.หนองฮะ อ.สำโรงทาบ จ.สุรินทร์

ประวัติการศึกษา

- เปรียญธรรม ๔ ประโยค
- ประกาศนียบัตรบาลีใหญ่ชั้นนักศึกษา วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง
- วิศวกรรมศาสตรบัณฑิต สาขาวิศวกรรมไฟฟ้า มหาวิทยาลัยขอนแก่น
- พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

งานปัจจุบัน

- อาจารย์พิเศษปริญญาตรี วิชาพระอภิธรรมปิฎก และปริญญาโท สาขาวิปัสสนาภาวนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาหลีศึกษาพุทธโฆส จ.นครปฐม
- วิทยากรบรรยายและอบรมธรรมะ

ที่อยู่ปัจจุบัน

๙๙/๔๑ หมู่ที่ ๒ ต.บึงน้ำรักษ์ อ.ธัญบุรี จ.ปทุมธานี ๑๒๑๑๐
โทร. ๐๙๓ ๙๙๕ ๙๙๕๔